Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Др Марија Јефтимијевић Михајловић,
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Волфганг Рорбах, Дунавски универзитет у Кремсу, Аустрија
Проф. др Татјана Сењушкина, Кримски федерални универзитет
В. И. Вернадски, Симферопољ
Проф. др Андреј Мохов, Черноморски информационо-аналитички центар, Севастопољ
Проф. др Наталија Николајевна Муравева, Јужни савезни универзитет, Ростов на Дону
Проф. др Екатерина Ентина, ХСЕ универзитет, Факултет светске економије и међународних односа, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Национални универзитет, Школа уметности, књижевности и наука, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Универзитет у Сорбони,
Департман за француски језик, Париз
Проф. др Ливија Екмечић, Универзитет у Стразбуру,
Филолошки факултет, Стразбур
Проф. др Геновева Пушкаш, Универзитет у Женеви,
Департман за енглески језик и књижевност, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Универзитет у Нојшателу,
Департман за лингвистику, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Универзитет у Монпељеу,
Факултет за образовање, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Универзитет у Верони,
Департман за културу и цивилизацију, Верона
Проф. др Росана Морабито, Универзитет у Сапијенди у Риму,
Департман за европске, америчке и интеркултуралне студије, Напуљ
Проф. др Филип Васершајд, Хумболдтов универзитет у Берлину,
Одсек за лингвистику, Берлин
Проф. др Антоније Васиљевич Миронович, Универзитет технологије, историје и социологије у Бјалистоку, Департман за православну теологију, Бјалисток
Доц. др Стефан Анчев, Универзитет у Великом Трнову „Свети Кирил и Методиј”,
Факултет за историју, Велико Трново
Проф. др Сашо Цветковски, Македонска академија за науку и уметност,
Истраживачки центар за културно наслеђе Цветан Грозданов, Скопље
Проф. др Лидија Томић, Универзитет Црне Горе, Филозофски факултет, Никшић
Проф. др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
Проф. др Миланка Бабић, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет
Проф. др Мирко Томасовић, Универзитет у Источном Сарајеву,
Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”, Фоча
Проф. др Александар Растовић, Историјски институт, Београд
Проф. др Бошко Сувајџић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Проф. др Урош Шуваковић, Универзитет у Београду, Учитељски факултет
Проф. др Софија Милорадовић, Институт за српски језик САНУ, Београд
Проф. др Жарко Браковић, Универзитет „Унион – Никола Тесла”,
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд
Проф. др Драгана Радовановић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет
Др Предраг Терзић, Институт за политичке студије, Београд
Др Јасмина Ахметагић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Драгана Јањић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Весна Зарковић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Иван Бецић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Ивана Женарју Рајовић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Далибор Велојић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Мирјана Бечејски, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Гордан Бојковић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Александар Павловић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Звездана Елезовић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Ненад Перић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Ена Мирковић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Петар Ристановић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Др Ана Мумовић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Лектор
Др Зорана Ћупић

Лектор за енглески језик
Ана Ђукић

Секретар редакције
Александра Арсић

Издавач
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
e-mail: institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази четири пута годишње.
Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press”, Пирот

Тираж
100

Виђета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране
Петар Ђуза

Editor-in-chief
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD,
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, Danube University Krems, Austria
Professor Татьяна Сенъюшкина, PhD, V. I. Vernadsky Crimean Federal University, Simferopol
Professor Андрей Мохов, PhD, Black Sea Information and Analytical Center, Sevastopol
Professor Наталия Николаевна Муравьева, PhD, Southern Federal University, Rostov-on-Don
Professor Екатерина Энтина, PhD, HSE University, Faculty of World Economy and International Affairs, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, National University, School of Arts, Literature and Sciences, San Diego
Professor Francis Corblen, PhD, Sorbonne University,
Department of French Language, Paris
Professor Livija Ekmečić, PhD, Sorbonne University,
Department of Slavic studies, Paris
Professor Geneveva Puskás, PhD, University of Geneva,
Department of English Language and Literature, Geneva
Professor Louis de Saussure, PhD, University of Neuchâtel,
Department of Linguistics, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, University of Montpellier,
Faculty of Education, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, University of Verona,
Department of Cultures and Civilizations, Verona
Professor Rossana Morabito, PhD, Sapienza University of Rome,
Department of European, American and Intercultural Studies, Naples
Professor Philipp Wassertscheid, PhD, Humboldt University of Berlin,
Department of Linguistics, Berlin
Professor Антоний Васильевич Миронович, PhD, University of Technology, History and Sociology in Białystok, Department of Orthodox Theology, Białystok
Docent Doctor Stefan Ančev, PhD, University of Veliko Tarnovo
"St. Cyril and St. Methodius", Faculty of History, Veliko Tarnovo
Professor Sašo Cvetkovski, PhD, Macedonian Academy of Sciences and Arts,
Research Centre for Cultural Heritage "Cvetan Grozdanov", Skopje
Professor Lidija Tomić, PhD, University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Nikšić
Professor Sanja Macura, PhD, University of Banja Luka, Faculty of Philology
Professor Milanka Babić, PhD, University of Banja Luka, Faculty of Philosophy
Professor Mirko Tomasović, PhD, University of East Sarajevo,
Faculty of Orthodox Theology "Saint Basil of Ostrog", Foča
Professor Aleksandar Rastović, PhD, Institute of History, Belgrade
Professor Boško Suvajdžić, PhD, University of Belgrade, Faculty of Philology
Professor Uroš Šuvaković, PhD, University of Belgrade, Teacher Education Faculty
Professor Sofija Miloradović, PhD, Institute for the Serbian Language of SASA, Belgrade
Professor Žarko Braković, PhD, University "Union – Nikola Tesla", Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade
Professor Dragana Radovanović, PhD, University of Priština, Faculty of Philosophy
Predrag Terzić, PhD, Institute for Political Studies, Belgrade
Jasmina Ahmetagić, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Dragana Janjić, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Vesna Zarković, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Ivan Becić, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Ivana Ženarju Rajović, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Dalibor Velojić, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Mirjana Bečejski, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Gordan Bojković, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Aleksandar Pavlović, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Zvezdana Elezović, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Nenad Perić, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Ena Mirković, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Petar Ristanović, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
Ana Mumović, PhD, Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić

Language Editor
Zorana Ćupić, PhD

Proofreader
Ana Đukić

Editorial Assistant
Aleksandra Arsić

Publisher
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
e-mail: institut.skp@gmail.com

UDC 008

The journal is published four times per year.
All articles published in the journal *Baština* are peer-reviewed.

Computer Processing and Printing
GID "Pi-press", Pirot

Print Run
100 copies

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover Design
Petar Đuza

ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 36 • СВЕСКА 69

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2026.

Сав садржај ове свеске је објављен под лиценцом CC-BY.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Микоња В. Кнежевић, Милеса Д. Стефановић Бановић
ЈЕДНА ХРИСТОЛОШКА РАСПРАВА ПРИПИСАНА МАКСИМУ ИСПОВЕДНИКУ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ПРЕВОДУ 15

Милена М. Стојановић, Кристина З. Илић
АСОЦИЈАТИВНИ ПРОТОТИП ПОЈЕДИНИХ ДВОСЛОЖНИХ ИМЕНИЦА ГЕРМАНСКОГ ПОРЕКЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 27

Зорана З. Ћупић
ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ИЗДАВАЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ИНСТИТУТА ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ (НА ПРИМЕРУ *РЕЧНИКА КОСОВСКО-МЕТОХИСКОГ ДИЈАЛЕКТА* ГЛИГОРИЈА ЕЛЕЗОВИЋА) 43

Мирјана М. Бечејски
ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ У ИНСТИТУТУ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ (НА ПРИМЕРУ ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ) 63

Драгиша П. Бојовић
МОТИВ „ГОРШТАЧКЕ ЛИТУРЂИЈЕ" И КУЛТ ЧАШЕ У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА 73

Јелена Б. Огњеновић
ПОЕЗИЈА ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ: ОДНОС ПРЕМА ФИГУРАМА АУТОРИТЕТА У ПЕСНИЧКИМ ЗБИРКАМА ВЛАДИСЛАВА ПЕТКОВИЋА ДИСА 81

Јована Б. Сувајџић, Ана М. Мумовић
МОТИВ *ПУСТОПОЉА* У ЗБИРЦИ *ПРИВРЕМЕНО МРТАВ* АЛЕКСАНДРА ДЕСПОТОВИЋА 93

Александар В. Петровић, Маријана Г. Митрић
СЈЕЋАЊЕ И *ПОРИЈЕКЛО* САШЕ СТАНИШИЋА 109

Наташа Ј. Симић
ОСНИВАЊЕ КЊИЖНИЦА И ЧИТАОНИЦА НА КОСОВУ
И МЕТОХИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА – НА ПРИМЕРУ
ПРИШТИНЕ, НЕРОДИМЉА И ОРЛАНА 121

ИСТОРИЈА

Јован Ј. Алексић
О ПОИМАЊУ ПОЈМОВА *ЧИЊЕНИЦА, ПРОМЕНА* И *КОНСТАНТА*
У ТЕОРИЈСКОМ ПРОМИШЉАЊУ ИСТОРИЈЕ 139

Мирослав С. Радивојевић
МИРСКО СВЕШТЕНСТВО ВЛАСОТИНАЧКОГ НАМЕСНИШТВА
1881–1915. 149

Далибор З. Велојић
СТАЊЕ НА СРПСКО-ТУРСКОЈ ГРАНИЦИ 1900. ГОДИНЕ
У ДОКУМЕНТИМА КОМАНДЕ АКТИВНЕ ВОЈСКЕ 165

Александар О. Андонов
ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТСКА ПОДРШКА ТУРСКОЈ
НА КОНФЕРЕНЦИЈИ У МОНТРЕУ 177

Зоран М. Јовановић
О ЗАБОРАВЉЕНИМ СЛОВЕНЦИМА САБОРЦИМА РАВНОГОРСКОГ
ПОКРЕТА/ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ 191

Душан М. Бојковић
ОДУЗИМАЊЕ ПОКРЕТНЕ ИМОВИНЕ И ЗГРАДА У ПОСЕДУ
МАНАСТИРА ВИСОКИ ДЕЧАНИ ТОКОМ ПРВИХ ГОДИНА
ПОСЛЕ УСПОСТАВЉАЊА „НАРОДНИХ ВЛАСТИ” (1944–1948) 203

Урош Д. Микетић
АЛБАНЦИ И МАНАСТИР ВИСОКИ ДЕЧАНИ 1975–1981. 215

Слободан П. Селинић
КОСОВСКО ПИТАЊЕ НА СТРАНИЦАМА МЕМОРАНДУМА
САНУ 1986. 227

Петар Р. Ристановић
КО ЈЕ СТВАРАО ПОКРЕТ ОТПОРА СРБА У САП КОСОВО (1) 239

Стефан Н. Анђелковић
СРПСКА *КРИТИЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА* И РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ 253

Милутин Д. Живковић, Ратко С. Минић
ОПСТАТИ НА ТРОМЕЂИ. ПРОЦЕСИ (ДЕЗ)ИНТЕГРАЦИЈА
СРПСКОГ И МУСЛИМАНСКОГ/БОШЊАЧКОГ СТАНОВНИШТВА
НОВОПАЗАРСКОГ И ПЕШТЕРСКОГ КРАЈА (1912–1995) 267

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Жељко Р. Ђурић
ЕСХАТОЛОШКЕ ДИМЕНЗИЈЕ ТАЈНЕ СПАСЕЊА
У КОМПОЗИЦИЈИ ГОСТОЉУБЉЕ АВРАМОВО
У МАНАСТИРУ ГРАЧАНИЦА 287

Марија Д. Чабраја
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАТПИСА УЗ ВЛАДАРСКИ ПОРТРЕТ
ДОЊОКАМЕНИЧКОГ ДЕСПОТА МИХАИЛА 299

ЕТНОЛОГИЈА

Невена С. Петковић
АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА НАРАТИВА О МАЈЧИНСТВУ
НА СЕВЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 317

Александар С. Павловић
ПОКЛАДНЕ МАСКЕ И МАСКИРАЊЕ КОД СРБА
У ШАРПЛАНИНСКОЈ ЖУПИ СИРИНИЋ 339

КУЛТУРОЛОГИЈА

Ненад Н. Перић
МЕДИЈСКА ПОЛИТИКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ЦИЉУ
ИЗГРАДЊЕ БОЉЕ ПРЕГОВАРАЧКЕ ПОЗИЦИЈЕ ЗА РЕШАВАЊЕ
ПИТАЊА СТАТУСА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 359

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Драган М. Станковић, Хатиџа А. Бериша
БАЛАНСИРАЊЕ МАЛИХ ДРЖАВА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И ПИТАЊЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 373

Миле Б. Анђелић
ОРГАНИЗАЦИЈСКО-МОБИЛИЗАЦИЈСКЕ ПРОМЕНЕ
КАО САСТАВНИ ДЕО ВОЈНЕ КУЛТУРЕ 389

Жељко В. Лазић, Мартин И. Матијашевић
ПРАВНИ ОКВИР ОСТВАРИВАЊА ГРАЂАНСКИХ ПРАВА И СЛОБОДА
ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ И ЈУГОСЛАВИЈЕ 405

ПРИКАЗИ

Весна Р. Живковић
СРЕДЊОВЕКОВНА КЊИЖЕВНОСТ И САВРЕМЕНА УМЕТНОСТ
– „НЕСЛИЧНЕ СЛИЧНОСТИ” (ИРЕНА ШПАДИЈЕР.
ЖИВО СРЕДЊОВЕКОВЉЕ: *ОД РУКОПИСНИХ КЊИГА ДО
ПОКРЕТНИХ СЛИКА*. ЛОЗНИЦА: КАРПОС, 2025, 230 СТР.) 423

Рецензенти овог броја 427

Упутство за припрему радова за штампу 429

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Mikonja V. Knežević, Milesa D. Stefanović Banović
ONE CHRISTOLOGICAL TREATISE ATTRIBUTED TO MAXIMUS THE CONFESSOR IN SERBIAN CHURCH-SLAVONIC TRANSLATION 15

Milena M. Stojanović, Kristina Z. Ilić
ASSOCIATIVE PROTOTYPE OF SELECTED TWO-SYLLABLE NOUNS OF GERMAN ORIGIN IN THE SERBIAN LANGUAGE 27

Zorana Z. Ćupić
THE STUDY OF THE SERBIAN LANGUAGE IN THE PUBLISHING ACTIVITY OF THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ (BASED ON THE EXAMPLE OF THE *DICTIONARY OF THE KOSOVO-METOHIJA DIALECT* BY GLIGORIJE ELEZOVIĆ) 43

Mirjana M. Bečejski
THE STUDY OF THE SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE AT THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ (ON THE EXAMPLE OF HISTORY OF LITERATURE) 63

Dragiša P. Bojović
THE MOTIF OF THE "HIGHLANDER LITURGY" AND THE CULT OF THE CHALICE IN THE PROSE OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ 73

Jelena B. Ognjenović
POETRY OF EXISTENCE: ATTITUDES TOWARD FIGURES OF AUTHORITY IN THE POETRY COLLECTIONS OF VLADISLAV PETKOVIĆ DIS 81

Jovana B. Suvajdžić, Ana M. Mumović
THE MOTIF OF THE *WASTELAND* IN ALEKSANDAR DESPOTOVIĆ'S POETRY COLLECTION *PRIVREMENO MRTAV* 93

Aleksandar V. Petrović, Marijana G. Mitrić
MEMORY AND SAŠA STANIŠIĆ'S *HERKUNFT* 109

Nataša J. Simić
THE ESTABLISHMENT OF LIBRARIES AND READING ROOMS
IN KOSOVO AND METOHIJA BETWEEN THE TWO WORLD WARS,
NAMELY IN PRIŠTINA, NERODIMLJE AND ORLANE 121

HISTORY

Jovan J. Aleksić
ON THE UNDERSTANDING OF THE CONCEPTS OF *FACT*, *CHANGE*,
AND *CONSTANT* IN THE THEORETICAL REFLECTION ON HISTORY 139

Miroslav S. Radivojević
THE PRIESTS OF THE VLASOTINCE VICARAGE 1881–1915 149

Dalibor Z. Velojić
THE SITUATION ON THE SERBIAN-TURKISH BORDER IN 1900
IN THE DOCUMENTS OF THE ACTIVE ARMY COMMAND 165

Aleksandar O. Andonov
YUGOSLAV DIPLOMATIC SUPPORT FOR TURKEY
AT THE MONTREUX CONFERENCE 177

Zoran M. Jovanović
ABOUT THE FORGOTTEN SLOVENIAN COMRADES-IN-ARMS OF THE
RAVNA GORA MOVEMENT/YUGOSLAV ARMY IN THE HOMELAND 191

Dušan M. Bojković
ALIENATION MOVABLE PROPERTY AND BUILDINGS IN THE
POSSESSION OF THE VISOKI DEČANI MONASTERY DURING
THE FIRST YEARS AFTER THE ESTABLISHMENT OF THE
"PEOPLE'S AUTHORITIES" (1944–1948) 203

Uroš D. Miketić
ALBANIANS AND THE MONASTERY OF VISOKI DEČANI 1975–1981 215

Slobodan P. Selinić
THE KOSOVO ISSUE IN THE PAGES OF THE SANU MEMORANDUM OF 1986 227

Petar R. Ristanović
WHO CREATED THE SERBIAN RESISTANCE MOVEMENT
IN THE SAP KOSOVO 239

Stefan N. Anđelković
SERBIAN *CRITICAL INTELLIGENCE* AND THE DISSOLUTION
OF YUGOSLAVIA 253

Milutin D. Živković, Ratko S. Minić
SURVIVAL ON THE BORDERLANDS. PROCESSES OF (DIS)INTEGRATION
OF THE SERBIAN AND MUSLIM/BOSNIAKS POPULATION
OF THE NOVI PAZAR AND PEŠTER REGION (1912–1995) 267

HISTORY OF ART

Željko R. Đurić
THE SECRET OF TRINITARIAN SALVATION IN THE COMPOSITION
OF ABRAHAM'S HOSPITALITY MONASTERY OF GRAČANICA 287

Marija D. Čabraja
A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE INSCRIPTION
ACCOMPANYING THE RULER PORTRAIT OF DESPOT MICHAEL
OF DONJA KAMENICA 299

ETHNOLOGY

Nevena S. Petković
AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF NARRATIVES
ON MOTHERHOOD IN NORTHERN KOSOVO AND METOHIJA 317

Aleksandar S. Pavlović
SHROVETIDE MASKS AND MASKING AMONG THE SERBS
IN ŠAR MOUNTAINS PARISH OF SIRINIĆ 339

CULTUROLOGY

Nenad N. Perić
MEDIA POLICY OF THE REPUBLIC OF SERBIA WITH THE AIM
OF BUILDING A BETTER NEGOTIATING POSITION FOR RESOLVING
THE STATUS OF KOSOVO AND METOHIJA 359

LAW AND POLITICOLOGY

Dragan M. Stanković, Hatidža A. Beriša
BALANCING STRATEGIES OF SMALL STATES:
THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE ISSUE
OF KOSOVO AND METOHIJA 373

Mile B. Anđelić
ORGANIZATIONAL-MOBILIZATION CHANGES AS AN INTEGRAL PART OF MILITARY CULTURE 389

Željko V. Lazić, Martin I. Matijašević
LEGAL FRAMEWORK FOR THE EXERCISE OF CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS OF THE JEWISH COMMUNITY IN THE TERRITORY OF SERBIA AND YUGOSLAVIA 405

VIEWS

Vesna R. Živković
MEDIEVAL LITERATURE AND CONTEMPORARY ART: "UNLIKE SIMILARITIES"? (IRENA ŠPADIJER. *LIVING MIDDLE AGES: FROM MANUSCRIPT BOOKS TO MOVING IMAGES*. LOZNICA: KARPOS, 2025, 230 PP.) 423

List of Reviewers 427

Instructions for Authors 429

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

УДК 27 31-185.5 Максим Исповедник, свети
091=163.41
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67105

Оригинални научни рад

*Микоња В. КНЕЖЕВИЋ**
Етнографски институт САНУ, Београд

*Милеса Д. СТЕФАНОВИЋ БАНОВИЋ***
Етнографски институт САНУ, Београд

ЈЕДНА ХРИСТОЛОШКА РАСПРАВА ПРИПИСАНА МАКСИМУ ИСПОВЕДНИКУ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ПРЕВОДУ***

Аӥстракт: У раду се даје прво издање српскословенске редакције текста тогоѫ҆ѣ ѡ̑ двою сьвръшеноу ѥ҆ствоу сн҃ѣ г҃а нашего і҃с х҃а који је у рукописној традицији приписан Максиму Исповеднику. Издање је сачињено на основу 11 преписа, а пропраћено је краћим коментарима и преводом на савремени српски језик.

Кључне речи: Максим Исповедник, српскословенски превод, Христос, природа, воља, својство, оваплоћење, Јован Дамаскин.

Богата рецепција дела Максима Исповедника у српској средњовековној култури, која је свој врхунац доживела у 14. столећу (Кнежевић 2026а), само је једним мањим рукавцем захватила оно по чему је он највећма познат у историји идеја: његово учење о вољи (θέλησις). Иако је ова доктрина, третирајући вољу као „рационалну и витална жудњу" (ὄρεξις λογική τε καὶ ζωτική)[1] и као темељну значајку човековог бића (Thunberg 1965: 218), била од средишње важности за коначно превладавање (ново)платоновске спиритуалности (Лудовикос 2021: 69–93), она је у српско средњовековље пренесена тек преко два краћа извода из списа *Расӥрава са Пиром*, насталог након диспута који је Максим водио са

* ORCID 0009-0007-5148-776X, mikonja.knezevic@ei.sanu.ac.rs

** ORCID 0000-0002-2733-134X, kimiaera@gmail.com

*** Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2026. години, број: 451-03-33/2026-03/ 200173, од 5. 2. 2026. године.

Изражавамо захвалност Археографском одељењу Народне библиотеке Србије, Музеју Српске православне цркве и Архиву САНУ који су нас љубазно снабдели преписима из њихових репозиторијума. Захвалност дугујемо и колегиници Настасији Перић на корисним коментарима радне верзије овог текста.

1 Maximus Confessor, *Opusculum* 1, PG 91, 12C–13A; *Opusculum* 16, PG 91, 196A.

монотелитским патријархом 645. године. Први од тих навода заступљен је у зборнику 382 манастира Хиландара, f. 110d–111b (13. век),[2] док је други, нешто обимнији, део рукописа који се данас налази у Букурешту: Muzeul Naţional de Antichităţi, MS 141, f. 245r–267v (15. век – Panaitescu 1959: 396). Преко ових фрагмената српска култура средњег века могла се упознати са општим поставкама Максимове диотелитске христологије и са његовим оригиналним концептом воље, којим је он – будући да интегрише рационалне и виталне саставнице човековог бића (θέλησίς ἐστι νοῦς ὀρεκτικὸς καὶ διανοητικὴ ὄρεξις πρὸς τὸ θεληθὲν ἐπινεύουσα)[3] – увео један еминентно холистички приступ у домену антропологије.

У предилекције српских преводилаца, захваљујући којима је овај аспект Максимове мисли остао на маргини у нашој рукописној традицији, овом приликом не можемо улазити, премда би се могло претпоставити да је на њих некаквог утицаја могла имати актуелност текућих спорова (Цветковић 2023: 601–602). Међутим, Максимове диотелитске поставке постале су у општим обрисима доступне српском средњовековном читаоцу једним заобилазним путем: наиме, преко њихове рецепције у делима потоњих хришћанских писаца. Један од таквих списа имао је велику распрострањеност у српском и генерално словенском свету, а носи назив *О двема савршеним ѷродама Госѿода нашеї Исуса Христа*. О његовом утицају знаковито говори чињеница што је – само у периоду од 14. до 16. века – заступљен у макар 13 зборника српскословенске редакције:

1. **Х** – Света Гора, манастир Хиландар, MS 455, f. 269r–271r [1360/1370] (Турилов, Мошкова 2016: 339; Богдановић 1978: 174–175).

2. **Д** – Београд, манастир Високи Дечани, MS 75, f. 309v–310r [1360/1370] (Синдик 2011: 283, 290).

3. **Р** – Санкт Петербург, Российская национальная библиотека, MS F.п.I.121, f. 185v–186v [трећа четвртина 14. века] (Левшина 2021: 96).

4. **П** – Београд, Пећка патријаршија, MS 83, f. 28v–29v [1370–1380] (Мошин 1971: 110–111).

5. **УБ** – Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", MS 28, f. 293rv [1395–1400] (Чернић 1981: 353).

6. **СТ** – Пљевља, Манастир Свете Тројице, MS 12, f. 285v–286r [14. век] (уп. Мошин 1958: 252).

7. **$Н_1$** – Београд, Народна библиотека Србије, MS 11, f. 36rv [крај 14. века] (Штављанин Ђорђевић и др. 1986: 20–23, 22).

8. **С** – Херцег Нови, манастир Савина, MS 21, f. 380r–381v [1439–1440].[4]

---

2 Најпотпунији опис, уз детаљно поређење са *Симеоновим зборником*, дала је Иванова 1979. године (уп. такође Богдановић 1978: 150; Куев 1991: 39–41).

3 Maximus Confessor, *Opusculum* 26, PG 91, 276C (уп. Bradshaw 2019, 110–111).

4 За детаљан опис овог зборника (в. Кнежевић 2026б).

9. *Београд, Народна библиотека у Београду, MS 477 (29), f. 15r–16v [прва половина 15. века] (Стојановић 1903: 322–323).

10. **З** – Загреб, Хрватска академија знаности и умјетности, MS III a 47, f. 565v–566r [1469] (Mošin 1955: 66).

11. **М** – Београд, Музеј Српске православне цркве, MS 159, f. 69v–70v [15. век] (Петковић 1914: 170, 175).

12. **H_2** – Београд, Народна библиотека Србије, MS 43, f. 378v–379v [1540] (Штављанин Ђорђевић и др. 1986: 89).

13. **К** – Chişinău, Mănăstirea Noul Neamţ, MS 92, f. 12r–14r [16. век] (Panaitescu 1959: 233) [*non vide*].

Будући да се у великом броју наведених зборника налази након списа *Кратко изложење вере* (Ꙗ҃зложенїѥ ѿ҃рѣ с҃г҃го ꙗ҃зыка їсповѣдника, по вѣ́просоу вьпросити и ѿ҃вѣщати всакомоу х҃рїанинноу правовѣрноу),[5] овај језгровити текст такође је приписиван Светом Максиму (тогожѥ ѡ҃ двою сьвръшеноу ѥ҃ствоу сн҃ѣ г҃а нашего їс х҃а). Очито се руководећи том чињеницом, а можда и тиме што његова садржина добрано одговара Максимовим теолошким постулатима, наши потоњи истраживачи су га једнако приписивали Максиму (Бојовић 2014: 49; Цветковић 2023: 602),[6] упркос томе што се грчки предложак овог текста не може изнаћи у званичном корпусу његових дела (в. Кнежевић 2012).

Истражујући порекло овог списа, утврдили смо да он заправо припада Јовану Дамаскину. Реч је о пажљиво компилираном тексту, сачињеном на основу извода из Дамаскинове расправе *De duabus in Christo voluntatibus* [CPG 8052] (Kotter 1981: 173–231). Уз незнатна одступања у преносу, која се вероватно дугују предлошку који је пред собом имао српски преводилац, српскословенска редакција се може реконструисати на следећи начин (редовима у нашем издању одговарају грчке деонице које се налазе у Котеровом критичком издању текста):

<269r> 5, <269v> 1–7	≈	Kotter 1981, 11, 196.1–2, 4–197.8.
<269v> 7–13	≈	Kotter 1981, 11, 197.11–14.
<269v> 13–21	=	Kotter 1981, 12, 197.1–4.
<269v> 21–23, <270r> 1–8	≈	Kotter 1981, 13, 197.1–198.4, 5–8.
<270r> 8–23, <270v> 1–10	≈	Kotter 1981, 36, 221.21–222.36.
<270v> 10–14	=	Kotter 1981, 42, 227.1–3.
<270v> 14–18	≈	Kotter 1981, 42, 227.6–8.
<270v> 18–23, <271r> 1–2	≈	Kotter 1981, 42, 227.10–11, 12–16.

5 За издање в. Кнежевић 2026.

6 Таквом једном ставу вероватно је допринела и чињеница што се у Максимовом корпусу налазе две краће расправе сличног назива: *De duabus Christi naturis* (CPG 7697.13) и *De duabus unius Christi nostri voluntatibus* (CPG 7697.16 – в. Кнежевић 2012, 113; Levrie 2017).

За предложак нашег издања узет је један од три најстарија преписа: онај који је заступљен у зборнику 455 рукописне библиотеке манастира Хиландара. Сви остали преписи у погледу садржине и обима прате ову верзију. Једино рукопис из Руске националне библиотеке [P] обухвата једну деоницу која није заступљена у другим преписима. За хиландарски текст одлучили смо се и стога што се снимци друга два најстарија преписа – Д и Р – у веома квалитетној резолуцији могу наћи на одговарајућим интернет страницама (Манастир Дечани; Российская национальная библиотека, 2017).

Српскословенски текст доносимо у дипломатском издању и без разрешења, након чега дајемо превод на савремени српски језик. У угласте заграде [], тамо где смо сматрали да је неопходно, стављамо поједине речи и изразе из грчког предлошка које не одговарају српскословенској редакцији или јој пак сасвим изостају. У изломљене заграде <>, тамо где је основни текст деформисан, стављамо читања из других српскословенских преписа. У витичасте заграде {}, тамо где смо држали да је потребно, умећемо речи које су тек имплицитно присутне у спису. Све интервенције у преводу на савремени српски језик начињене су искључиво у циљу појашњења и бољег разумевања текста.

<269r>	тогожѣ ѡ двою съвръше-	1
	ноу ѥ҃ствоу сн҃ѣ г҃а нашего і҃с х҃а ⁘	2
	Слово ѡ҃тє҃ и҃ бо҃ъ самь. г҃ъ нашь і҃с х҃ъ.	3
	ѥдїнь ѡ҃ стыѥ тр҃ицѣ. съвръшень	4
	бо҃ъ. имать ѡ҃ бжствьнаго ѥ҃ства	5

3 ѡ҃тє҃ѥ **C З M**] бо самъ **M** **4–5** in marg. съвръш҃ѣ бо҃ъ **M** **5** имать оубо **P**] om. ѡ҃ **C**

<269v>	несьѕ҃а҃н'ное бе҃зл҃тнїе свѣ҃тельство	1
	бесли́чнїе, неѡ́писанїе, непости-	2
	женнё, неи́слѣдованнё. бесмрь-	3
	тнё. просто по ҆е҃ствоу. и́ несложе-	4
	ннё. и́ непр҃ложенно́ё, и́ непр҃мѣ-	5
	нїенно́ё, бл҃гость, пр҃моудро́. вьсе-	6
	видѣнно́ё и́ просто видѣнно́ё. пр҃сѫ-	7
	щьствнё и́ пр҃бж҃ствнё. просто ре-	8
	щи вса ѥлика и́мать ѿц҃ь сно́вна	9
	соуть, свѣнїе рожьства<sic!>. и́ послоу-	10
	хъ семоу и́стиньнь сама истина.	11
	гъ сп҃ь нашь рекы́. вса ѥлика има-	12
	ть ѿц҃ъ моа соуть. сьставоу же	13
	его своё сѣ. сно́у бьти рожен'нѫ	14
	ѿ ѡц҃а. а не нерожен'ноу. ѩко-	15
	же ѿц҃ь ни родителю. ѿ ѡц҃а бо	16
	роди се бестр҃тно и́ бесчетанна́.	17
	рек'ше кромѣ смѣшенна. ѩко-	18
	же свѣть ѿ ѡгнѧ· паче же ѩко	19
	свѣть сьврьшень. ѿ сьврьшень-	20
	наго свѣта. рекше оубо нн҃а ѿ	21
	бж҃ствьнаго ҆е҃ства х҃ва слова. и́	22
	҆е҃ства ѩже и́мѣ ѿ ѡц҃а. рцѣмь	23

1 несьѕ҃анно **Р СТ** **2–3** непостыжїе **$Н_1$ СТ С** **4** простоѥ **Д Р П $Н_1$ УБ СТ С З М $Н_2$** **4–5** несло́жное **СТ** **5** om. и́] непр҃лаганнё **Р** **5–6** om. и́ **Р**] om. и́ непр҃мѣнїенно́ё **М** **8** и́ про́сто **С $Н_1$ СТ** **9** ѥ́линко **Д Р** **10** свѣ нь нерожьства **Д П $Н_1$ УБ СТ С $Н_2$**] свѣ неро́дьства **Р**] свѣнїе неро́жен̃а **З**] разѣ неро́жен̃а **М** **10–11** свѣ҃тель **З М** **11** и́ сама **Д П**] и́ са́мъ, и́ са́ма **$Н_1$**] и́ са́мъ, и́ сама **СТ**] и́ самь, и́ сама **С** **12** ѥлинко **Д Р** **15** а҃ нерожен'ноу **Р**] om. а **$Н_1$** **17** нестр҃тьно **Р** **18** om. рек'ше кромѣ смѣшенна **Р** **19** т҃а ѩко **$Н_1$ СТ С**] om. же **З $Н_2$** **21–22** inv. ѿ бж҃твнаго нн҃а **З $Н_2$** **23** же ѩже **Д**

<270r>

й чл҃вчьскаго его є҃ства. и є҃ствї- 1
а свонства· ꙗ҆же ѿ нашего и҆мѣа- 2
ше вьспрнѣтна́· а҆ще бо бъ̀ си сь- 3
врьшень бывь· на҆ ради чл҃вк҃ь по 4
нась. й всa и҆мать є҃ства чл҃вчьска- 5
го дѣ́йства. сѝрѣчь всa чл҃вчьска- 6
го є҃ства дѣтелню́ силъ̀. да сьврьше- 7
нь бо́удетъ чл҃вк҃ь. ꙗ҆коже бо й дш҃евна 8
дѣ́йства, й стр҃ти вьспрнѣ́ть послоу- 9
шьствоуѣть, нїже тѣлесемь нетлѣ- 10
н'ны́мь. прѣс҃ты́е дш҃е его дѣ́йства. 11
видѣ бо р҃е градь їер҃лмь, й проплака· 12
слы́ша ꙗ҆ко їѡ҃нь вьвръжень бы́ вь тъ- 13
мницоу. й и҆рнаго ѡ҃бонаннá чю- 14
в'ства. й гл҃а вьскрѣшаю́ лазара. вь- 15
коушенна́ їже ѿ жльчи и҆ ѡцта. й при- 16
тран'ства є҃ствомь ѿвращь се. нѣ сх- 17
т' бо сѝ никакоже. бж҃ствьнаго є҃ства 18
дѣ́йстьства<sic!>. й прикосновенніе къ про- 19
кажен'номоу, й хожѐнніе. й роукоу на 20
кр҃тѣ прострьтніе. ѿ є҃ствьніе бо 21
силы́ вьспитѣннѣ тѣлесноѣ. й вьзра- 22
стеннѣ. бж҃ствьноѣ бо р҃е чрѣво нось- 23

1 om. его **З М** $Н_2$ **1–2** є҃ствнà **Д Р П** $Н_1$ **УБ СТ С З М** $Н_2$ **2–3** а.с. и҆мѣаше] имѣвь **Д** $Н_1$ **УБ СТ С З М** $Н_2$] и҆мѣ **Р** **4** бы́ст҃ь **Р** **4–5** по на҃ **Д** $Н_1$ **УБ СТ С** $Н_2$ **5–6** а.с. чл҃вчьскаго **7** дѣтелї сїѐ си́лъ **М** **8** om. й $Н_1$ **СТ С** **10** й йже **З** $Н_2$ **11** прѣс҃тыи дш҃ѵ $Н_1$] **С** дш҃оу **9–11** om. й стр҃ти вьспрнѣ́ть послоушьствоуѣть, нїже тѣлесемь нетлѣн'ны́мь. прѣс҃ты́е дш҃е его дѣ́йства **Р** **12** прóслꙋзи **М** **13** om. ꙗко **Р**] пр҃плака :~ слы́ша ꙗ҆ко $Н_1$] проплáка ·:· слыша ꙗ҆ко **СТ** **15** вьскрѣшаю **Д П З** **15–16** й вькоушенна **Р**] вькꙋшенніе **П** **16** иже соущаáго **Р**] om. їже **УБ З** $Н_2$ **16–17** а.с. притран'ства] пристраньства **Д П** $Н_1$ **СТ**] при траньства **Р** **18** сѝ҃ **Р**] om. є҃ства **М** **19** дѣ́йства **Д Р П** $Н_1$ **УБ СТ С З М** $Н_2$] прикóсновеннѣмь $Н_1$ **УБ З** $Н_2$ **23** блж҃ѐное **З**] блажéнно **М**] om. р҃е **Д П**

<270v> шєѥте. и̑ сьсца ꙗ̀же ѥ̑сн сьсаль. и̑ ѡ̑роче 1
же растѣше и̑ крѣпліа̀ше. р҃е ѡ̑ чю- 2
вьствьнніѥ бо силы̑. ꙗко сѫ̀дѡ̑евнии 3
чювьство желанніѥ. подвиженніе. 4
алꙗ ѝже ж҃а. послѣ́же р҃е вьзалꙗ̀ка 5
и̑ на кр҃тѣ же ж҃о҃у· брашна желанніе̑. 6
желанніѥмь вьже́лѣхъ ꙗ̀сти с ваими 7
пасхоу сню. ꙗрость вьзмоугти бо ве- 8
щаа̀ дх҃омь и̑ р҃е. ѥдинь ѡ̑ вась прѣда- 9
ѥ̑т' ме показа оубо ꙗкоже и̑мѣ х҃с. 10
ꙗкоже дв҃ѣ е̑ствѣ тако е̑ствьнѣ и̑ 11
дв҃ѣ волѝ рекше хотѣннї. дв҃ѣ дѣ́йствѣ 12
е̑ствьнѣ. бъ̀ сьсьврьшень<sic!> и̑ чл҃вкь сь- 13
врьшень. и̑мѣюще оубо бж҃ственоую̀ 14
волю рек'ше хотѣнніе. ѥюже ꙗко бъ̀ бже́- 15
ствьнаа̀ хотѣаше сь ѡ̑ц҃емь и̑ сь дх҃о- 16
мь. и̑ и̑х'же ѥдїно е̑ство и̑ ѐдїна волꙗ и̑ 17
хотѣннѐ и̑мѣаше бж҃ствьноѐ дѣ̑ство. 18
и̑м'же самовластно хоте дѣ́йствоваше 19
чл҃вчьскаа. не бж҃ствьною бо волиѥ́ю̀ хо- 20
тѣаше оукрити се и̑ не ꙗожаше. и̑ли 21
ꙗсти и̑ли пити. та бо вса чл҃вчьскаго 22
е̑ства хотѣннѐ и волꙗ. а̀ не бж҃ствьи̑- 23

1 ношьшеѥтѐ **Р М**] ѥжѐ ѥси салꙗ **Р**] om. и̑ **Н**$_1$ **2** крѣпліа̀ше̑ a.c. **2–3** чювьст'вние же **Д Р П УБ М Н**$_2$] еже **З** **3** сѫ̀дѡ̑евнии a.c.] om. бо **Н**$_1$ **СТ С** **5** а̀лꙗчва̀ ѝже **Д П Н**$_1$ **УБ СТ С М З Н**$_2$] а̀лꙗчва̀, же **Р**] послѣ́же бо **Д Р ПУБ**] понѥ́же вѡ̀ **З Н**$_2$ **6** ж҃е̑ **Н**$_1$ **СТ** **7** желанніѥмь ре́че **Р** **7–8** inv. с҃ꙗ ваими ꙗстѝ фаскѫ **Н**$_1$ **СТ С** **8** бо се **Д Р П Н**$_1$ **СТ С М**] бо се и̑ **З УБ Н**$_2$ **8–9** ве́ще дх҃омъ̀ вещє дх҃о̑ **Н**$_1$] ве́ще **С М** **9–10** прѣда̀ ме **Н**$_1$ **СТ С М** **11** om. ꙗкоже **Н**$_1$ **СТ С М** **12** и̑ дв҃ѣ дѣ́йствѣ **Р** **13** om. е̑ствьнѣ **Д П**] и̑ бъ̀ сьврьшень **Д П Н**$_1$ **СТ С**] ꙗко бъ̀ сьврьшень **Р**] сьвръшень **УБ З М Н**$_2$ **14** и̑мѣше **Д Р П УБ СТ С З М Н**$_2$ **15** и ѥ̑же **П**] и̑ ѡ̑ же **З Н**$_2$] е̑ ѐже **М** **17** om. и̑ **Д П Р Н**$_1$ **УБ СТ С З М Н**$_2$] и̑мъ̀же **Д П**] inv. е̑ство ѥдино **М**] om. и̑ **Д П Н**$_1$ **УБ СТ С З М Н**$_2$ **18** a.c. дѣ̑ство] и̑ бж҃ствьноѥ **Р** **20–21** хо́тѣвше оукра́сти сѧ **СТ С**] inv. оукры́ти се хо́тѣше **М** **21** оукрасти се **Н**$_1$ **22** a.c. пити] чл҃чьскаа **Н**$_1$ **СТ С** **23** хо́тѣнниа̀ **Р**] волиа̀ бъ̀ **Р**

<271r> го. нн бжⷭтвнимь дѣйство хожⷣаше· 1
йли роуцѣ простираше. 2

1 дѣйствѡ̀ **Д Р Н**$_1$ **С Т С М Н**$_2$] дⷭтвѡ̀ **П** **2** простирааше ⁘ бо̀у наⷭемъ сла̀ в вѣкы⁘ **С**

ИСТОГА О ДВЕМА САВРШЕНИМ ПРИРОДАМА ГОСПОДА НАШЕГ ИСУСА ХРИСТА

Логос Очев и Бог сам, Господ наш Исус Христос, један од Свете Тројице, савршен Бог, има од божанске природе нестворености, невремености, сведејственост, несравњивост, неописивост, несхватљивост, недокучивост, бесмртност, просто<ст> по природи и несложеност, и непроменљивост и неизменљивост, доброту, премудрост, свезнање и предзнање, надсуштаственост и надбожанственост. Просто речено, све што има Отац, Синовљево је, осим <не>рођености. И сведок те истине, сама истина, Господ Спас наш је рекао: „Све што има Отац моје је“ (Јн 16:15). Ипостаси пак његове јесте особено својство да је Син рођен од Оца, а не нерођен као Отац, нити родитељ. Од Оца се, дакле, роди бестрасно и непорочно, то јест без мешања, као светлост од огња; штавише, као савршена светлост од савршене светлости. Рекавши пак сада о [својствима] божанске природе Христ(ов)а Логоса и {својствима} природе што их имаше од Оца, рецимо и о његовој људској природи и својствима природе која је из нашег заимао усвојења. Ако, дакле, Бог будући савршен, поста нас ради човек као и ми, и има сва дејства [→својства] људске природе, то ће рећи сваку дејствену силу људске природе, како би био савршен човек, преузео је и душевна дејства и страсти, што сведоче посредством непорочног тела дејства његове пресвете душе: јер, виде, каже, град Јерусалим и заплака (Лк 19:41) [и] чу како Јован би бачен у тамницу (Мт 14:13) –, и мирисно чувство мира (Јн 12:3), и глас који подиже Лазара (Јн 11:43), и укус жучи и оцата, одбивши по природи гнушање (Мт 27:34) – нипошто, дакле, ова нису дејства божанске природе – и додир губавога (Мт 8: 2–3; Мк 1:40–41), и ходање, и ширење руку на крсту (Јн 19:17–18), по природној пак сили телесни одгој и одрастање (Лк 2:52) – „Божанствена <Блажена> је, каже, утроба која те је носила и дојке које си сисао“ (Лк 11:27), и „дете растијаше и јачаше“ (Лк 2:40) – а из чувствене, каже, као оживљене силе[→несловесне, дакле, природе]: чувство, кретање сходно жудњи, глад, жеђ – јер, „напослетку“, каже, „огладње“ (Мт 4:2; Лк 4:2), и на крсту „ожедње“ (Јн 19:28) –, жеља за храном – јер „веома“ [каже] зажељех да ову Пасху једем с вама“ (Лк 22:15) –, гнев – јер, „узбуди се духом и рече: један од вас издаће ме“ (Јн 13:21) – показује се, дакле, како Христос, као што је имао две природе, тако је имао и две природне воље, то јест хтења, два природна дејства: Бог савршен и човек савршен. Имао је, дакле, божанску вољу, то јест хтење, којом је као Бог хтео божанске ствари са Оцем и са Духом: и са њима будући једна природа и једна воља и хтење, имао је божанско дејство.

[Имао је и човечанско дејство, којим је,] слободно хотећи, савршавао људске ствари; није, дакле, божанском вољом хтео сакрити се и не могаше (Мк 7:24) или јести или пити – јер ове ствари су хтење и воља људске природе, а не божанске – као што ни божанским дејством није ходао нити пружао руке.

ИЗВОРИ

Clavis Patrum Graecorum. Supplementum, cura et studio M. Geerard, J. Noret, adiuvantibus F. Glorie, J. Desmet. Corpus Christianorum. Clavis Patrum Graecorum qua optimae quaeque scriptorum Patrum Graecorum recensiones a primaevis saeculis usque ad octavum commode recluduntur. Turnhout: Brepols.

Kotter 1981: *Die Schriften des Johannes von Damaskos. IV. Liber de haeresibus. Opera polemica*. Herausgegeben vom Byzantinischen Institut der Abtei Scheyern. Besorgt von P. Bonifatius Kotter, O. S. B. Patristische Texte und Studien 12. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Levrie 2017: *Maximi Confessoris Capita de duabus Christi naturis necnon Pseudo-Maximi Confessoris Capita gnostica*. Edidit Katrien Levrie. Corpus Christianorum. Series Graeca 89. Turnhout: Brepols.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1978: Димитрије Богдановић. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека СР Србије.

Бојовић 2014: Драгиша Бојовић. „Свети Максим Исповедник у српској средњовековној духовности". *Επιστημονική επιθεώρηση του μεταπτυχιακού προγράμματος «Σπουδές στην Ορθόδοξη θεολογία»*. Τόμος Ε΄. Πάτρα: Ελληνικό ανοιχτό πανεπιστήμιο. Σχολή ανθρωπιστικών σπουδών, 45–55.

Bradshaw 2019: David Bradshaw. "Maximus the Confessor on the Will". *A Saint for East and West. Maximus the Confessor's Contribution to Eastern and Western Christian Theology*. Ed. Daniel Haynes. Eugene, Oregon: Cascade Books, 102–114.

Вуксан 1936: Душан Д. Вуксан. „Рукописи манастира Пећке патријаршије". *Зборник за историју јужне Србије и суседних области* 1, 133–189.

Иванова 1979: Климентина Иванова. „За Хилендарския препис на първия Симеонов сборник". *Старобългарска литература* 5, 57–96.

Яцимирскій 1905: А. И. Яцимирскій. *Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ*. Санкт-Петербургъ: Изданіе Императорской Академіи наукъ.

Кнежевић 2012: Микоња Кнежевић. *Максим Исповједник (580–662): Библиографија*. Београд: Институт за теолошка истраживања.

Кнежевић 2026: Микоња Кнежевић. „'Кратко изложење вере' Максима Исповедника у српскословенском преводу". *Свечаник Владану Перишићу*. Ур. Андреј Јефтић и Благоје Пантелић. Београд: у штампи.

Кнежевић 2026а: Микоња Кнежевић. „Дела Максима Исповедника у српским зборницима средњег века (13–17. век)". *Археографски прилози* 48, у припреми.

Кнежевић 2026б: Микоња Кнежевић. „Уз 'Шестодневник' Никона Јерусалимца". *Шестодневник Никона Јерусалимца. Фототипија*. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски". Београд: Етнографски институт САНУ, 11–101.

Куев 1991: Куйо Куев. „Поява и разпространение на Симеоновия сборник". *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073г.). Том 1. Изследвания и текст*. Автори на изследванията Боряна Велчева, Петър Динеков, Климентина Иванова, Елена Коцева, Куйо

Куев, Лиляна Мавродинова, Ангелина Минчева, Румяна Павлова. Текста подготвиха Румяна Павлова, Цветана Ралева, Ценка Досева. Съпоставка с гръцкия текст Петя Янева. Редактори на текста Ангелина Минчева, Румяна Павлова, София: Издателство на Българската Академия на науките, 34–98.

Левшина 2021: Ж. Л. Левшина. *Рукописи сербского правописания Российской национальной библиотеки. Каталог*. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека.

Лудовикос 2021: Никола Лудовикос. *Аналошки идентитети: стварање хришћанског сопства. С ону страну духовности и мистике у светоотачкој ери*. Приредио и превео Микоња Кнежевић. Београд: Издавачка делатност Храма Светог Саве.

Манастир Дечани: Рукописне књиге, XIII–XVIII век. <https://www.decani.org/rs>. [23. 7. 2026].

Mošin 1955: Vladimir Mošin. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I–II*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Мошин 1958: Владимир Мошин. „Ћирилски рукописи Манастира Св. Тројице код Пљеваља". *Историски зайиси* XIV, 1–2, 235–260.

Мошин 1971: Владимир Мошин. „Рукописи Пећке патријаршије". *Старине Косова и Метохије. Књиīа IV–V*. Приштина: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 5–136.

Panaitescu 1959: P. P. Panaitescu. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R.* Vol. 1. Bucureşti: Editura Academiei Republicii populare Romîne.

Петковић 1914: Сава Петковић. *Опис рукописа манастира Крушедола*. Описи рукописа православних српских манастира у митрополији карловачкој 1. Сремски Карловци: Монашко удружење Православне српске митрополије карловачке.

Российская национальная библиотека 2017: „Сербские рукописи в Российской национальной библиотеке". *Российская национальная библиотека*, 2017. <https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/>. [23. 7. 2026].

Синдик 2011: *Опис ћирилских рукописних књиīа манастира Високи Дечани.* Књига прва. Ур. Надежда Р. Синдик. Београд: Народна библиотека Србије.

Стојановић 1901: Љуб. Стојановић. *Каталоī рукописа и шшампаних књиīа. Збирка Српске краљевске академије*. Београд: Српска краљевска академија.

Стојановић 1903: Љубомир Стојановић. *Каталоī Народне библиошеке у Беоīраду. IV. Рукописи и сшаре шшампане књиīе*. Београд: Краљ.-српска државна штампарија.

Thunberg 1965: Lars Thunberg. *Microcosm and Mediator. The Theological Anthropology of Maximus the Confessor*. Acta Seminarii Neotestamentici Upsaliensis 25. Lund: C.W.K. Gleerup und Ejnar Munksgaard. = Ларс Тунберг. *Микрокосмос и йосредник. Теолошка анйройолоīија Максима Исйоведника*. Превод с енглеског Н. Б. Колунџић. Едиција Савремено богословље 1. Београд, Шибеник: Истина, 2008.

Турилов, Мошкова 2016: *Каталог славянских рукописей афонских обителей*. Составили А. А. Турилов и Л. В. Мошкова. Под редакцией профессора А.-Э. Н. Тахиаоса. Второе, исправленное и дополненное издание. Библиотека Ортограф 2. Београд: Чигоја.

Цветковић 2023: Владимир Цветковић. „Новоплатонизам у византијској и раној српској филозофији: дијаграм круīа и полушречника". *Зборник радова Византолошкоī инсшишуша* 60, 1, 599–632.

Чернић 1981: Луција Чернић. „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа". *Текстолоīија средњовековних јужнословенских књижевносши*. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 14–16. новембра 1977. Ур. Димитрије Богдановић. Београд: Српска академија наука и уметности, 335–424.

Штављанин Ђорђевић и др. 1986: Љубица Штављанин Ђорђевић, Мирослава Грозданović Пајић и Луција Чернић. *Опис ћирилских рукописа Народне библиошеке Србије*. Књига прва. Београд: Народна библиотека Србије.

Mikonja V. KNEŽEVIĆ
Milesa D. STEFANOVIĆ-BANOVIĆ

ONE CHRISTOLOGICAL TREATISE ATTRIBUTED TO MAXIMUS THE CONFESSOR IN SERBIAN CHURCH-SLAVONIC TRANSLATION

Summary

This paper presents *editio princeps* of the Serbian Church-Slavonic redaction of the treatise entitled as тогожѣ ѡ двою съвръшеноу ѥствоу сн҃н г҃а нашего їс хр҃а, which is attributed in manuscript tradition to Maximus the Confessor. The edition is based on 11 coppies, and is accompanied by brief commentaries and translation into Modern Serbian.

Keywords: Maximus the Confessor, Serbian Church-Slavonic translation, Christ, nature, will, Incarnation, John of Damascus.

Рад је предат 7. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'367.622
811.163.41
811.163.41:811.112.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65161

Оригинални научни рад

*Милена М. СТОЈАНОВИЋ**
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

*Кристина З. ИЛИЋ***
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за германистику

АСОЦИЈАТИВНИ ПРОТОТИП ПОЈЕДИНИХ ДВОСЛОЖНИХ ИМЕНИЦА ГЕРМАНСКОГ ПОРЕКЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: У овом истраживању анализиране су 22 двосложне именице немачког порекла у српском језику од 356 њих из ексцерпиране грађе *Речника српскога језика* Матице српске. Анализа је спроведена асоцијативним експериментом путем онлајн-анкете и контекстуалном анализом синонима на друштвеној мрежи Фејсбук. Анкета је имала три целине. Први део чинило је 5 стимулуса германског порекла са првих 11 најфреквентнијих асоцијата са циљем да се дође до податка о томе у којој мери су присутни стереотипи код узорковане српске лингвокултурне заједнице у вези са лексемама *логор, летва, кликер, штала* и *цигла*. Други део тицао се компаративне анализе употребе двосложних именица германскога порекла у односу на синониме српског (и једног турског) порекла конкурентне германизмима *ваја, вангла, есцајг* и *мајстор*. Трећи део упитника тицао се ставова испитаника о позајмљеницама у српском језику, међу којима су и германизми. Резултати су показали да стереотипи нису присутни у већој мери, али тамо где се срећу, резултат су колективног сећања и представљају „културални прт̂ьаг".

Кључне речи: лексикологија, германизми, речи страног порекла, лингвокултурологија.

Немачки и српски језик два су језика из различитих језичких породица индоевропских језика па би темељна анализа германизама у српском језику обухватала и историјско-политичке, друштвене и културолошке елементе ових народа. У овом истраживању, пажња је усмерена на лингвокултуролошки приступ пошто култура помоћу конотације лексема игра значајну улогу у језику. Језик и култура су, сматра В. А. Маслова „облици свести који одражавају човеков поглед на свет" (2001: 59) па је језик као средство комуникације и консолидације „способан да

* ORCID 0009-0003-7474-8687, stojanovic.milena77@gmail.com
** ORCID 0009-0002-7426-5530, kristina.ilic997@gmail.com

одражава културни и национални менталитет својих говорника" (2001: 63). Сушти̏нски аспект културе и језика чини *сте̏реоти̏п*,[1] који је у корелацији са *наивном сликом све̏та* и важан је за ово истраживање, имајући у виду вредносне ставове оба народа у истраживању Р. Драгићевић о Србима и Немцима (у оквиру пројекта *Ути̏цај немачке и срби̏ске култу̏ре на језик Срба и Немаца*)[2], па отуда мотив да се спроведе истраживање о томе у којој мери узоркована група испитаника српске лингвокултурне заједнице показује присуство стереотипа према појединим двосложним именицама германског порекла у српском језику које често користи.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ

Према А. Павловој (2013), „стереотипе треба третирати са крајњим опрезом: они нису својствени свима, и не у истој мери, и стога тешко могу послужити као знак заједничке културе" (2013: 175). Она наводи да се „способност рефлексије о стереотипима повећава са дубљим продором у друге језике и друге културе" (2013: 237). Са друге стране, А. Вјежбицка (1996) верује да су „емоционални концепти изражени различитим језицима веома добро моделирани помоћу менталних скрипти" (1996: 336) на основу којих „изворни говорник може да тумачи осећања и моделира своје емоције и односе са другим људима" (1996: 343). Важан је став Е. Балашове (2005) да је „стереотип, акумулирајући одређено стандардизовано колективно искуство усађен појединцу у процесу учења и комуникације са другима, те да му помаже да се креће кроз живот и усмерава своје понашање на одређени начин" (2005: 8).

Према Р. Драгићевић (2024), стереотипи се „обично негативно вреднују" јер су они „производи одређених стратегија мишљења које човеку служе да би се боље прилагодио заједници у којој живи" (2024: 80). За Ј. Бартмињског (2011) стереотип је суд у вези са неким ентитетом и субјективно је детерминисан. За В. А. Маслову (2001) лингвистички стереотип представља не само реч, већ и „сваки утврђени израз који се састоји од неколико речи" (2001: 108).

Когнитивни лингвисти, попут Љ. Поповић (2008), сматрају да говорник прибегава стереотипу јер је „свесно убеђен да је информација која је садржана у

1 Појам *сте̏реоти̏п*а, осим у лингвистици, среће се и у социологији, психологији, етнологији и сл. а први га је употребио В. Липман 1922. године, наводећи његову психолошку и друштвену функцију. Он је веровао да људи најпре неки ентитет дефинишу пре него што се сусретну са њим и та психолошка функција стереотипа показује да постоје „слике у главама" људи, тзв. претпојмови важни за перцепцију, те да они дају стереотип. Друштвена функција стереотипа, према Ј. Бартмињском (2011), огледа се у томе да људи бивају, захваљујући стереотипу, са „осећајем сигурности и прилагођености стварности" (2011: 172). Појмом *сте̏реоти̏п* бавили су се и Ј. Апресјан, С. М. Толстоја, П. Бжовски, Р. Бугарски и др. Отуда се разликују друштвени, ментални, културни и етностереотипи.

2 Истраживање Р. Драгићевић показало је да су „српски испитаници склонији грађењу етнокултурних стереотипа (и то, махом, негативно обојених) од немачких испитаника, што се испољава тако што ће им значајно чешће прва асоцијација у вези са називом неког етника или топонима бити у вези са стереотипом" (2010: 211). Тако је Србима најфреквентнији одговор на стимулус *Немци – Хи̏тлер*, а Немцима најчешћи одговор на стимулус *Срби* јесте *Хрва̏ти*, што је, према Р. Драгићевић, очекивано „због културних, политичких, географских и језичких веза које постоје између ова два народа" (2010: 207).

стереотипу најобухватнија и најбоље репрезентује одређени појам" (2008: 65). Као такав, стереотип је „асоцијативни прототип" полидимензионалан, организован биполарно и његово семантичко поље чини центар и периферија. Према Љ. Поповић, центар стереотипа чини „информација есенцијалне природе", често подударна енциклопедијском знању, „иако је њеној спознаји водио пут интуиције" (2008: 64), а остала значења семантичког поља стереотипа налазе се на вредносној скали позитивно или негативно маркирана. Као део колективне представе стварности, стереотипи, сматра Љ. Поповић (2008), због мањка адекватног обрасца садрже контекст социјалне интеракције и висок ниво апстракције.

Људи су склони да одређене ентитете вредносно оцењују, па је зато *језичка слика света*,[3] према Ј. Бартмињском, „субјективни портрет а не фотографија реалних предмета" (2011: 46) и има антропоцентричан карактер. Она „постаје друштвено прихваћена и спаја људе у датом друштвеном кругу, стварајући јединство мисли, осећања и вредности, секундарно утичући (којом снагом – то је већ предмет спора) на то како чланови заједнице опажају и разумеју друштвену ситуацију" (Бартмињски 2011: 46).

Имајући у виду да се путем асоцијативног упитника може одредити концептуални састав стереотипа, чију когнитивистичку структуру, према Љ. Поповић (2008), чине емотивни контекст и исконске представе, односно ментално и перцептивно искуство, у овом истраживању скреће се, најпре, пажња на неколико важних детаља у вези са контактом српског и немачког језика. Затим се анализа усмерава на *језичку слику света* помоћу анализе примера одабраних двосложних именица немачког језика у српском, тј. у којој је мери негативно вредносно на скали оцењено њихово присуство у свести узорковане групе. Наиме, закључак Ј. Ђукановића (2012) да истраживања контаката немачког и српског језика нису само лингвистичка, већ и социолошки и културолошки важна, те да је задатак културологије да „оцени вредност међујезичких контаката и сусрета за нашу културу и њено приближавање другим културама у Европи преко културе немачког језичког простора" (2012: 32) јасно показује колики значај има контакт ова два језика.

Историјско-политички, друштвени и културолошки приступ германизмима у српском језику среће се код неколико значајних аутора попут М. Тривунца (2003), Ј. Костић Томовић (2017), Ј. Ђукановића (2012), Б. Голубовић (2007), А. Пеца (1986), З. Мартинова (2004) и др.

Према раду М. Тривунца (2003), објављеном први пут 1937. и касније као поглавље у Софронијевићевој (2003) књизи *Срби и Немци*, историјски контакти ова два народа запажени су још у VIII веку, када су панонски Словени затражили помоћ од Баваараца у борби против Авара (2003: 83). Контакт ова два несродна језика наставио се током времена и евидентан је у виду реда речи, интерпункције и лексике. Лексички, приметан је код тематских група које се тичу јела и пића, покућства и куће, одела, заната и занимања, преведених речи и израза (Тривунац 2003: 79, 159),

3 *Језичка слика света* чврсто је повезана са вредностима и, према Ј. Бартмињском, она „зависи (изводи се, потиче) од јавно или прикривено установљеног система вредности" (Бартмињски 2011: 74). Она представља „интерпретацију стварности садржану у језику која се може представити као комплекс судова о свету, људима, стварима, догађајима" (Бартмињски 2011: 46).

а ареално значајна је Војводина. Интензивно и планско насељавање Немаца извршено је у XVIII веку за време владавине Марије Терезије и њеног сина Јозефа II (Мартинов 2004: 36–37). Како наводи Ј. Ђукановић (2012) „у Војводини је све до краја Другог светског рата живела бројна немачка национална мањина од готово пола милиона житеља", а „другу групу носилаца и прималаца утицаја немачког на српски језик чинили су наши људи који су се у последња два столећа школовали или на други начин образовали или обучавали у земљама немачког језика (Аустрији, Немачкој и Швајцарској)" (2012: 23).[4]

Б. Голубовић (2007) разликује три слоја лексике немачког порекла: (1) германизме код којих је немачки језик директан извор; (2) речи код којих је немачки језик посредник, а порекло им је старогрчко и латинско, иако су настале тек након изумирања ова два језика и представљају интернационализме; (3) речи код којих немачки није ни изворни ни језик посредник, већ из њега потиче само модел и српске и хрватске лексеме називане калкови и преведенице (2007: 65–66). Ауторка другу групу назива *интернационалним германизмима* (Голубовић 2007: 65), а трећу *структурним германизмима* (Голубовић 2007: 71). Анализирајући германизме у српском и у хрватском, на основу периода када су немачке лексеме продрле у ове језике, ауторка разликује позајмљенице из старовисоконемачког, као што је реч *ваға*, која потиче од старовисоконемачке речи *waga*; позајмљенице из средњевисоконемачког, као што су *фарба* од речи *varwe* и *гроф* од речи *grave*; и највећу групу – позајмљенице из нововисоконемачког, које су из тематских група *кућних послова, одеће и обуће, пољопривреде, занатства* и *грађевинарства*, као што су нпр. *кнедла, кифла, пасош, цигла, ламба, луштер* и *логор* (Голубовић 2007: 65,71).

Према Ј. Ђукановићу (2012), немачке лексеме су „у највећем броју преузете из јужнонемачких и баварско-аустријских дијалеката којима су се служили житељи Аустрије и Баварске, али су дошле и из говора Немаца у Војводини који представља својеврсну архаичну и петрифицирану мешавину швапских и баварских дијалеката са примесама мађарског па и српског језика" (2012: 24). Мањи број речи преузет је из стандардног немачког језика.

Германизме у српском језику обележавао је и Вук Ст. Караџић у *Рјечнику*. Како наводи А. Пецо (1986) у првом издању *Рјечника* забележено је око 200, а у издању из 1852. око 280 германизама, што није превише имајући у виду да је *Српски рјечник* из 1852. богатији бројчано. Занимљиво је да такве лексеме често уз себе имају и одредницу „у војв." (Пецо 1986: 271–272).

Немачки утицај оставио је трага у различитим аспектима свакодневног живота на овим просторима. О томе говори и З. Мартинов (2004).[5]

---

4 Према Ј. Костић Томовић (2017), неколико је назива за немачке досељенике. Најпогоднији је *Подунавски Немци* добијен према немачком називу *Donauschwaben*, који је „стилски неутралан и прецизан" (2017: 52).

5 У овој монографији описује се немачки утицај не само у виду намирница и покућства, већ и нових начина припремања и конзервисања хране, фиксирања распореда оброка, увођења хигијенских навика пре и после обеда, постављања стола и коришћења *есцајга*, употребе модернијих средстава (прибора) за справљање, чување и конзумирање хране, као што су *вантла, модле, нудлбрет, флајш-машине* или *нус-машине* (Мартинов 2004: 80–90).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У овом истраживању коришћен је асоцијативни експеримент помоћу онлајн-анкете у којој је учествовао 171 испитаник друштвене мреже Фејсбук током неколико дана априла 2025. године, колико је трајало анкетирање помоћу три групе питања. Циљ је био да се, захваљујући референтној тачки, тј. из перспективе коју чини социометријски хетерогена друштвена група, открије прототипична реакција (најфреквентнији асоцијат) са негативно маркираном колективном конвенционалном представом. Коришћена је слободна асоцијација на стимулусе *логор, летва, кликер, штала* и *цигла*. Резултати су компаративно анализирани са подацима у асоцијативним речницима српског језика (АРСЈ и ОАРСЈ). Други део анкете био је део тзв. контекстуалне анализе синонимије. Од испитаника се, помоћу недовршених реченица, желело дознати како се пореди употреба двосложних именица германског порекла типа *ваға, ванила, есцајг* и *мајстор* са синонимним именицама српског (и једном турског) порекла са циљем да се сазна да ли се фреквентније користи позајмљеница или реч домаћег порекла и чиме је то условљено. Део анкете садржао је и питања дата путем Ликертове скале о томе какав став испитаници имају о позајмљеницама у српском језику међу којима су и германизми.

Статистички, у истраживању је учествовало 76,6% жена и 23,4% мушкараца. Старосно најбројнију структуру чинили су средњошколци (44,4%), а затим студенти старости од 18 до 31 године (35,7%). Испитаника старости од 31 до 43 године било је 18, што чини 10,5%, а испитаника старости од 44 до 56 година било је 7,6%. Најмање је било пензионера, 3, што је 1,8% испитаног узорка.

АНАЛИЗА АСОЦИЈАТИВНОГ УПИТНИКА

Овај део истраживања тицао се пет стимулуса: *логор, летва, кликер, штала* и *цигла*, а анализа је обухватила првих једанаест најфреквентнијих асоцијата компаративно анализираних помоћу АРСЈ и ОАРСЈ. Као контролни речници послужили су и *Речник српскога језика* Матице српске (у даљем тексту: РМС), *Велики речник страних речи и израза* (у даљем тексту: ВРСРИ), *Дигитални речник немачког језика* (*Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache* – DWDS) (у даљем тексту: ДВДС) као и дигитална верзија Дуденовог *Немачког универзалног речника* (*Duden – Deutsches Universalwörterbuch*) (у даљем тексту: ДУДЕН). Етимологија речи анализирана је на основу Дуденовог *Етимолошког речника* (*Duden – Das Herkunftswörterbuch*) (у даљем тексту: ДЕВ) и *Етимолошког речника* (*Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*) В. Фајфера, интегрисаног у *Дигитални речник немачког језика* (у даљем тексту: ЕВДВДС). Резултати су показали следеће:

а) лексема *логор*:

Према РМС, лексема *логор* богате је деривације. Део је ВРСРИ, АРСЈ и ОАРСЈ.[6] Немачка лексема од које води порекло овај германизам је именица *Lager*,

6 У АРСЈ стимулус *логор* садржи најфреквентније асоцијате: *ватра* (79), *рат* (69), *мучење* (62), *смрт* (54), *Јасеновац* (49), *затвор* (23), *Аушвиц* (20), *камп* (14), *концентрациони, шатор* (13) и *патња* (12). ОАРСЈ реакцију *логор* наводи на низ *Јевреји* (12), *Немци, терор* (4), *ослободити* (3), *Хрвати, транспортовати* (2), *хумор, логор, немачка, немачки језик, ограниченост, слобода* (1).

која је према речнику ДВДС полисемантична и означава „1. место за спавање", „2. а. смештај за трупе", односно „б. камп за одмор" или „в. логор за затворенике", или пак „3. групу људи, партију или државу са истим политичким становиштем, циљем". Четврта, пета, шеста и седма семема односе се на стручни жаргон из области трговине, геологије, технике и грађевинарства. Према ДЕВ, ова лексема германског је порекла. Њен старовисоконемачки облик гласи *legar*, а средњевисоконемачки *leger* и стоји у вези са глаголом *liegen* (срп. *лежати*). Данашњи облик *Lager* представља дијалектизам и постао је доминантан у XVII веку. Такође и М. Тривунац (2003) потврђује да *логор* потиче од *Lager*.

Према резултатима истраживања на основу узорковане групе, најфреквентнији асоцијат је *место за мучење људи / мучилиште* (26) за који се изјаснило највише испитаника млађих од 18 година из Београда и то 11 женскога пола и 16 мушкога, а затим *Јасеновац* (25) који је 15 средњошколаца 12 женскога пола навело као први „окидач" и 10 испитаника старости од 31 до 43 године углавном из Београда. Затим с на скали налази асоцијат *Аушвиц* (24), који је код 16 студената углавном женскога пола (13) био прва асоцијација, и то 5 из централне Србије и 11 из Београда. Након тога следе *ватра* (12), *камп* (11) код 10 средњошколаца (8) углавном из Београда (10), па *Други светски рат* (11) код студената и средњошколаца из Београда, међу којима су најбројније жене. Затим следе *нацизам / фашизам / Хитлер* (5), код испитаника старијих од 44 године и 2 студента из Београда и централне Србије. Затим следе *шатор* (2), код испитаника из Београда старости више од 57 година и испитаника из јужне Србије, као и *страх / туга* (1), *Холокауст / Бањица* (1) код студента из Војводине и испитаника мушког пола из источне Србије старости од 31 до 43 године. Омисија (1) је уочена код једне средњошколке из Београда.

Компаративно посматрани са АРСЈ и ОАРСЈ, анализирани асоцијати показују да у свести узорковане анкетиране групе српске лингвокултурне заједнице јесте урезано колективно сећање на период Другог светског рата, док се примарна значења речи *логор* (*прихватилиште за избеглице, барака* и сл.) у одговорима испитаника јављају са ниском фреквентношћу или уопште не постоје. Следећи графички приказ показује резултате:

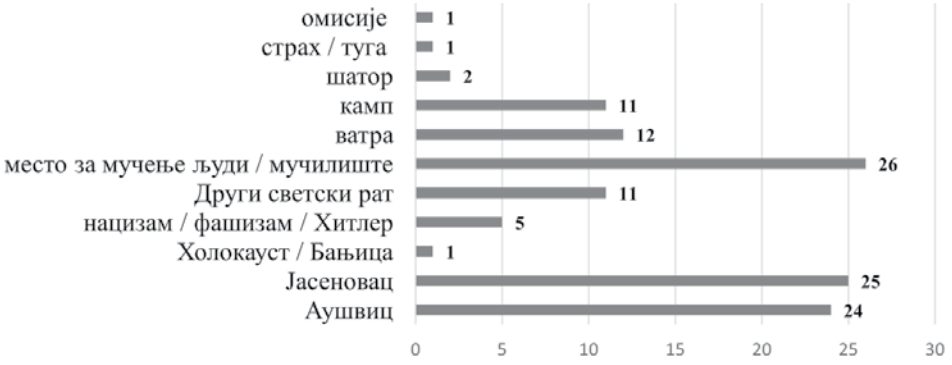

Приказ 1: Фреквентност асоцијата на стимулус *логор*

б) лексема *лѣтва*:

Лексема *лѣтва* део је РМС, али није део асоцијативних речника, а нема је ни у приручнику Клајн, Шипка. Порекло њено није описано ни у литератури о германизмима. Лексема за „дугу резану даску малог пресека, која се углавном користи као грађевински материјал за кровове и ограде" у немачком је *Latte,* према речнику ДВДС. Настала је од истозначне старовисоконемачке речи *latta* из IX века. Према речнику ЕВДВДС она води порекло од германског корена **laþþō*. С обзиром на еквивалентност значења немачке лексеме и германизма, могло би се говорити о изворној лексеми и позајмљеници.

Према резултатима истраживања, на стимулус *лѣтва* најфреквентнији асоцијат био је *даска* (79), и то код најбројнијих испитаника старости од 44 до 56 година углавном из Београда, а најмање из западне Србије (6). Затим следи асоцијат *дрво* (30), за који се изјаснио највише средњошколаца (18) из Београда, па еталон *пијан / пијаница* (15) као део компаратума *лѣтва* (*пијан као лѣтва* није забележен у овом истраживању). Највише ових одговора дали су испитаници старости од 44 до 56 година из Београда (9). Затим следи асоцијат *мотка* (5) међу испитаницима старости од 31 до 43 године из западне и јужне Србије па *штап* (4), *мердевине* (3), а *тараба, греда* и *омисије* (2) нису фреквентне. Најмање фреквентан асоцијат је *степенице / гајба / кров* (1) код студената из централне Србије и германизам *штангла* (1). Резултат показује поларизован став и да код једног дела испитаника постоје стереотипи захваљујући еталону својственом разговорном стилу.[7] Ево графичког приказа овог резултата:

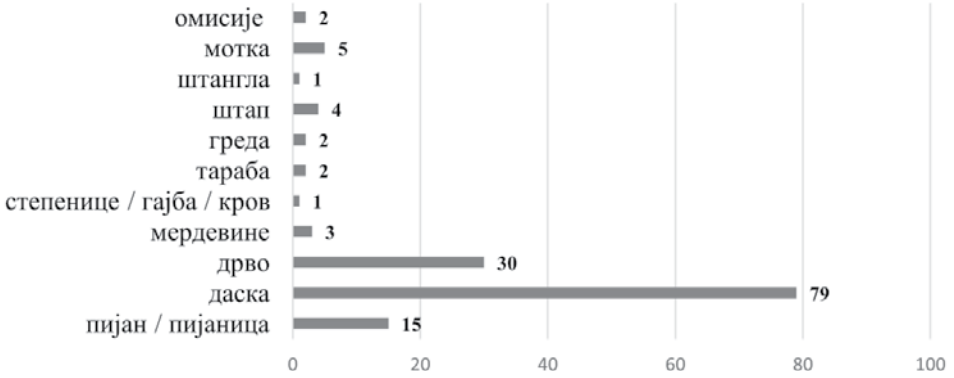

Приказ 2: Фреквентност асоцијата на стимулус *лѣтва*

в) лексема *кликер*:

Лексема *кликер* део је општег лексичког фонда.[8] Богате је деривације, али не и полисемије. Не налази се у АРСЈ, али је део ОАРСЈ и као реакција среће се

7 У *Фразеолошком рјечнику хрватскога или српскога језика* (у даљем тексту: ФРХСЈ) Ј. Матешић под одредницом *пијан* наводи следеће: *мртав пијан, пијан до даске*, затим еталоне *пијан као бачва, пијан као баштина, пијан као чеп, пијан као ћускија, пијан као дрво, пијан као дуга, пијан као клен, пијан као лијевача, пијан као мајка, пијан као метла, пијан као пањ, пијан као сјекира, пијан као смук, пијан као свиња, пијан као земља* и *трешњен пијан*.

8 Према речнику ЕВДВДС, ова лексема води порекло од глагола *klicken* забележеног још у XVI веку и представља ономатопеју звука који настаје приликом „куцања чашама", „притиска на неко дугме" или „судара два кликера".

на *логика, ситан* (2), *браон, мало, смешно, техника* (1), а множински облик *кликери* реакција је на *логика* (2) и *глава* (1). Сличност дефиниције РМС и Б. Голубовић (2007) постоји, али се код ње додају и фразе *имати кликер* са значењем „бити интелигентан", *имати кликер за нешто*, односно „бити талентован у једној области", са ознаком „језик младих". Као изведенице наводе се *кликерчић*, затим *кликерче* са значењем „мало, неразвијено дете" и *кликераш*, односно „паметан човек" (Голубовић 2007: 271). Богато деривационо гнездо *кликер* има и код Б. Герзића (2012), па тако *кликераш* означава „бистру особу", а глагол *кликнути* означава „синути (мисао)". Немачка лексема *Klicker* нема исто примарно значење као германизам, већ је прва семема „уређај или прекидач на који се кликне (и тако ствара звук клика)", а и друга и трећа у речнику ДВДС стоје у вези са њом и припадају различитим стручним доменима. Тек четврта објашњава да се ова лексема користи као „синоним за реч *Murmel* (срп. *Кликер*)" и то у „регионалним варијететима који припадају западном делу централног дела Немачке, а може и у метонимијском смислу означавати *Spiel mit Murmeln* (срп. *игру са кликерима*)". Као таква, она је пример еволутивног развоја значења у изворном језику, док позајмљеница задржава једно од старијих значења.

Стимулус *кликер* према резултатима истраживања има најфреквентнији асоцијат германског порекла *куглa / куглица* (17), и то највише код женске студентске популације обухваћене истраживањем (10) углавном из Београда, а затим *мозак / памет / интелигенција* (13), највише код испитаника старости од 31 до 43 године из јужне Србије (8), *стакленац / стаклени куглица* (9), углавном код средњошколске популације (6) из Београда, *дечја игра / играчка за дечаке* (9) са највише одговора код средњошколаца из Београда (5), *детињство* (6), и то код средњошколаца у Београду (4), и из јужне Србије и централне Србије, а затим *котрљање* (2), *рупа* (2), док *глава* (1), код испитанице старости од 44 до 56 година из Београда, *радост* (1), *шарени* (1) имају најмању фреквентност на скали. Омисија није било. Асоцијати показују да код испитаника нема стереотипа, јер испитаници детињство виде као срећан и безбрижан део живота. Следећи графички приказ је у вези са овим стимулусом:

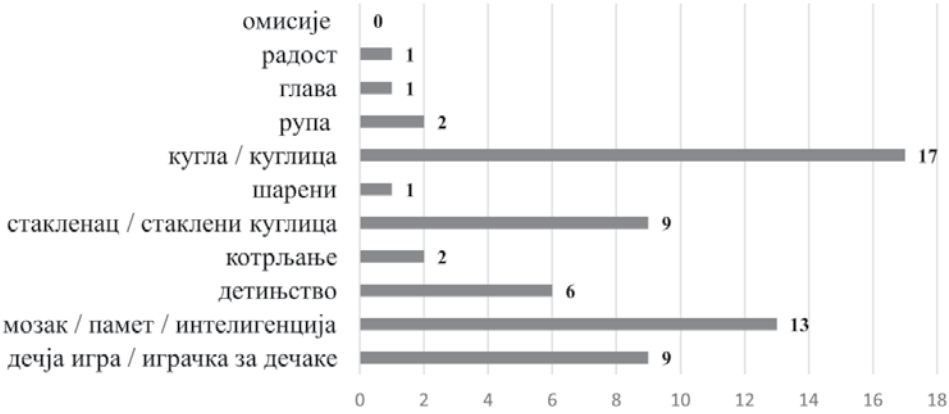

Приказ 3: Фреквентност асоцијата на стимулус *кликер*

г) лексема *штала*:

Лексема *штала* део је РМС и ВРСРИ. Није део АРСЈ, али се налази као реакција у ОАРСЈ на *немачки језик, сељак, зид* (1), а има и множински облик (*штале*) као реакција на *прозор*. Ова лексема води порекло од немачке речи *Stall* (Голубовић 2007: 118), а према речнику ЕВДВДС значење изворне лексеме *Stall* подудара се са значењем германизма, што потврђује речник ДВДС. Среће се и у германском и у латинском језику сводећи се на индоевропску реч **stədhlo-* која у себи има корен *stā-, *stə- са значењем „стајати". Према М. Тривунцу (2003) *штала* је у српском језику „још увек чешћа у свакидашњем говору но коњушница или стаја" (Тривунац 2003: 120), што би се могло потврдити или демантовати истраживањем имајући у виду да је М. Тривунац овај закључак донео 1937.

Истраживање на узорку од 171 испитаника друштвене мреже Фејсбук показује да у српском језику највећу фреквентност на стимулус *штала* имају поједине домаће животиње попут *крава* (58), *коњ* (14), *свиња / свиње* (3), *овце* (2), *магарац* (1), а највише таквих одговора дали су испитаници женског пола старости од 31 до 43 године из јужне Србије. На средини скале су асоцијати *домаће животиње* (6) и *стока* (4). Високо на скали фреквентности је *место где се чувају животиње / место за животиње* (17) упркос инпуту да реакција мора бити прва реч на задати стимулус. У таквим одговорима предњаче средњошколци (11). Очекиване реакције имали су асоцијати *село / ранч* (7), а стереотип имао је асоцијат *моја соба* (1), студента из Београда. Омисија није било. Ево графичког приказа свих асоцијата на задати стимулус:

Приказ 4: Фреквентност асоцијата на стимулус *штала*

д) лексема *цигла*:

Лексема *цигла* део је РМС и према ВРСРИВ, осим што је немачког порекла, потиче и из латинског („од лат. *tegula*") а Ј. Костић Томовић (2017) и Б. Тривунац (2003) потврђују да је настала преузимањем немачке речи *Ziegel* (Костић Томовић 2017: 57; Тривунац 2003: 128). Овај германизам показује да није увек лако утврдити да ли је лексема преузета из немачког или је немачки језик посредник,

јер је и у њему она позајмљеница из латинског, од речи tēgula, према речнику ДЕВ. Ипак, ова лексема припада стандардној, прагматички необележеној лексици (Костић Томовић 2017: 57).

Према истраживању, стимулус *циґла* као најфреквентнији асоцијат има *ґрађевина / материјал за ґрађевину / ґрадња / кућа* (20) и овај одговор, без стереотипа, дали су углавном испитаници из западне Србије старости од 31 до 43 године. Затим следи *блок* (8), који су навели средњошколци (3), студенти (3) и два испитаника: један из јужне Србије (од 31 до 43 године), и испитаник из источне Србије старости од 44 до 56. Високо рангиран је и асоцијат по боји *црвена* (5), која су навела три средњошколца из Београда, један студент и испитаница од 31 до 43 из централне Србије. С друге стране, *наранџаста ошека* (1) није. Затим следе *чврсто / чврст ґредмеґ* (2), и *циґла* (2), а најниже рангирани на скали су исказ *Фали му циґла у ґлави* (1), и асоцијат *ґлава* (1). Ове одговоре дао је студент из Београда и испитаница старости од 44 до 56 година из Београда. У истраживању се нашао асоцијат маркиран негативном конотацијом *дроґа* (1) и њега је дао студент из Београда. Срео се и асоцијат *Лондон* (1) код испитаника из централне Србије старости од 31 до 43 године, а омисија није било. Анализа овог стимулуса показује да код испитаника углавном нема стереотипа те да се срећу реакције у вези са примарним значењем. Наредни графички приказ показује резултате:

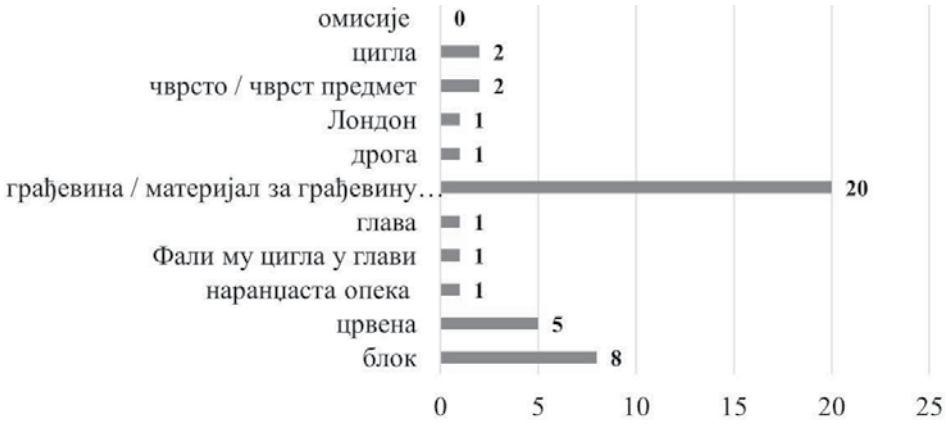

Приказ 5: Фреквентност асоцијата на стимулус *циґла*

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА СИНОНИМА

У овом делу истраживања пошло се од хипотезе да, уколико се чешће користи парњак домаћег порекла, то значи да испитаници имају извесни негативни став према парњаку германског порекла. Анализу су чиниле именице тематске групе *ґокућсґво*, попут *ваґа, ванґла, есцајґ*, али и именица *мајсґор*, а као помоћ коришћени су и двојезични *Немачко-срґски речник* Милоја Ђорђевића (у даљем тексту: НСР), *Немачко-срґски, срґско-немачки речник* издавачке куће *Јасен* (у даљем тексту: ЈАСЕН), *Универзални немачко-срґски речник издавачке куће ПОНС* (у даљем тексту: ПОНС), као и *Немачко срґскохрваґски речник* Ј. Кангрге из 1975. (у даљем тексту: НСХР). Резултати су показали следеће:

а) лексема *ваīа*:

Лексема *ваīа* део је РМС и према приручнику Клајн, Шипка потиче од „нем. Waage". Исте семеме наведене у РМС део су и речничког чланка лексеме *Waage* у речнику ДВДС.[9]

Према резултатима истраживања, на питање *Када чујем да неко користи 'ваīа', а може да каже 'мерач' или (тур.) 'кантар', ја …* одговори испитаника су били неутрални, тј. без негативно вредносно обојених ставова: *Не реаīујем. / Немам реакцију на ово. / Не реаīујем, јер свако има своје мишљење. / Ништа не урадим, јер и ја кажем тако. / Не осећам реч 'ваīа' као страну. / Стандардно* (16). Такве одговоре имају све хетерогене групе обухваћене истраживањем. Позитивни ставови типа *Обрадујем се. / Ова реч је одомаћена код нас. / Друīе речи ређе уīотребљавам. / ОК ми је 'ваīа'. / Помислим на савремени уређај, јер је 'кантар' застарео и није исто што и 'мерач'* (10) такође имају све групе обухваћене истраживањем. Ипак, један део студената и средњошколаца из Београда имао је стереотипе негативно конотиране попут *Насмејем се. / Зачудим се. / Поīледам зачуђено.* (2) */ Пребијем īа. / Ја то никад нећу да кажем. / Занемарим сва три ова термина* (7).

б) лексема *ванīла*:

Лексема *ванīла* део је РМС и према приручнику Клајн, Шипка потиче од „нем. Weingel или Weidling". Она није лингвистички описана у коришћеној литератури о германизмима.[10] Учесталост њене употребе у савременом немачком језику описана је у речнику ДВДС бројем 2, на скали од 1 до 7, при чему број 1 значи „ретко". Ово потврђује Ј. Ђукановићеву (2012) напомену наведену у теоријском делу о контактима између говорника српског језика и немачких дијалеката.

Према резултатима, лексема *ванīла* је одомаћена и према њој нема негативне маркираности. Ипак, занимљив је турцизам који представља конкурентну лексему овом германизму. На питање *Када чујем да неко користи 'ванīла', а може да каже 'нањве', 'коритo' или (тур.) 'чинија', ја…* јављају се одговори типа *Чинија* (26) код 13 средњошколаца, 11 студената из Београда и 2 испитаника старости од 44 до 56 година из источне Србије / *Помислим да је архаичнија од речи 'чинија'. / Чешће кажем 'чинија'./ Користим обе* (16). Било је одговора средњошколаца и *Сматрам да свако има īрава да користи коју жели. / Прихватам то. / Немам ништа īротив* (12). Један део испитаника старости од 31 до 43 године навео је да *'ванīла'*

9 Речник НСР, речник ЈАСЕН и речник ПОНС као преводе за лексему *Waage* наводе германизам *ваīа* и лексему *теразије*, док неколико деценија старији речник НСХР наводи германизам *ваīа* и лексеме *кантар* и *теразије*.

10 З. Мартинов (2004) убраја *ванīлу* у модернија средства (прибор) за справљање, чување и конзумирање хране. Лексема *Weingel* из дефиниције у речнику Клајн, Шипка није забележена ни у једном речнику стандардног немачког језика, етимолошком речнику, речницима варијетета немачког језика нити двојезичним немачко-српским речницима, коришћеним за ово истраживање. Лексема *Weidling* и њена варијанта *Weitling*, према речницима ДВДС и ДУДЕН, представља регионализам, користи се у Аустрији и југоисточној Немачкој, односно Баварској и означава „велику посуду која се шири према врху". То потврђује и *Речник варијетета немачкоī језика* У. Амона. Ова лексема се не јавља у одабраним немачко-српским речницима, али се може наћи у *Њемачко-хрватском универзалном рјечнику* Ханзен-Кокоруш и сарадника па је дефинисана као „austr.; velika posuda, velika zdjela, razg. vajndling, vajndla", што такође потврђује да је у питању аустријацизам.

и 'чинија' не значе исто, а четири средњошколца навела су да су *'наћве' жаргон којим се означава велика задњица* (4), што *Речник српског жаргона* не бележи.

в) лексема *есцајг*:

Као изворну лексему за германизам *есцајг*, Б. Голубовић (2007) навела је *Esszeug*, али се она не може наћи у стандардним речницима ДУДЕН и ДВДС, етимолошким речницима ДЕВ и ЕВДВДС, нити у двојезичним речницима – НСР, ЈАСЕН, ПОНС и НСХР. Није забележена ни у *Речнику варијетета* У. Амона нити у *Њемачко-хрватском универзалном рјечнику* Ханзен-Кокоруш и сарадника. Ипак, на страници *Wiktionary* са напоменом и објашњењем значења стоји: „(Аустроугарска, архаично) сребрни прибор, прибор за јело, сет инструмената за унос хране". Као такав, германизам *есцајг* показује тенденцију преузимања из регионалног говора, а не из стандардног слоја лексике.

Према резултатима истраживања, на питање *Када чујем да неко користи 'есцајг', а може да каже 'прибор за јело', ја…* већина хетерогених испитаника изјаснила се да *немају обичај искључивости само због страног порекла. / Не реагујем. / Не обраћам пажњу. / Дивим му се* (45). Ипак, код једног дела средњошколске популације обухваћене овим истраживањем приметни су стереотипи типа *Помислим да је сноб. / Звучи господски. / Помислим да се праве културнијим него што јесу. / Правим хаос. / Најежим се. / Збуним се*. али и *Ништа ја не разумем. / Изнервирам се* (2).

г) лексема *мајстор*:

Порекло лексеме *мајстор* различито РМС и ВРСРИ третирају. Према овим изворима, у питању је интернационализам[11] па је немачки језик играо посредничку улогу у њеном преузимању. Речник ЈАСЕН наводи лексеме *мајстор, стручњак, специјалиста, квалификовани занатлија, учитељ* и *господар* без додатних појашњења у којим контекстима су оне еквиваленти за немачку реч *Meister*. У Кангргином речнику наведене су *мајстор* и *учитељ*. У двојезичним речницама ПОНС и НСР наводе се прва, трећа и четврта семема из речника РМС и у складу са тим и преводи 1. мајстор, 3. стручњак-мајстор (ПОНС) / зналац, стручњак и 4. б. шампион(ка) (ПОНС) / (спорт) првак. Занимљиво је да се као пример наводи *мајстор у бацању кугле*, а не у шаху.

Према резултатима, на питање *Када чујем да неко користи 'мајстор', а може да каже 'зналац', 'стручњак' или 'професионалац', ја…* највише одговора је било да *Користим све. / Дивим му се. / Немам ништа против. / Одушевим се. / Слажем се. / Супер. / Профи. / Ја користим 'мајстор'* (33). Ови одговори позитивно су маркирани и део су ставова свих хетерогених група обухваћених истраживањем. У истраживању су се нашли и одговори средњошколаца типа *Преферирам 'мајстор'* (3) */ Ја кажем 'махер'* (1) */ Кажем 'шефе'* (1). Неколико студената (3) одговорило је: *Стилски их*

11 Б. Голубовић (2007) наводи ову лексему међу германизмима, а у речнику наводи и немачку *Meister* и латинску *magister* као изворне (2007: 288). Сагласност да немачка *Meister* води порекло од латинске речи *magister* показује и М. Тривунац (2003), али наглашава да она „по свој прилици није у немачки дошла непосредно из латинског – како би се могло помислити према немачким етимолошким речницима – него преко старофранцуског облика *maistre*, којем одговара данашња реч *maitre*" (2003: 127–128). Речник ДЕВ пак наводи да и немачка и француска, а и италијанска лексема *maestro* води порекло од латинске речи *magister*.

разликујем – мајстор је фризер, водоинсталатер… Стручњак / професионалац је интелектуалнији тип. / Термин се већ одомаћио. / Мислим да постоје значењске нијансе у наведеним речима. / Мајстор може бити занатлија, а зналац може бити и научник. Професионалац је онај ко добро познаје област којом се бави. / Наведене речи нису потпуни синоними те се не могу користити као замена за 'мајстор'. Ипак, било је и одговора који су садржали стереотип типа *Зачудим се. / Побесним. / Збуним се. / Мислим да је глупо. / Помислим на фудбал. / Кажем да он Мајет шоу.* Такве одговоре дали су студенти (3) и један средњошколац из Београда.

Наведени германизми одомаћени су и у мањој мери код средњошколаца садрже стереотипе. Део анкете где су испитаници питани да путем Ликертове скале изнесу какав став имају према речима страног порекла у српском језику међу којима су и германизми показао је да 59,6% подржава став да је позајмљивање природан процес који се здравом језичком политиком планира. Ипак, податак да је 11,1% испитаника против германизама, тј. са ставом: „Чему германизми у српском језику. Наш језик је леп и без њих", показује на скали негативно обојен став којим се оцртава стереотип према германизмима. Део средњошколске популације обухваћене овим истраживањем не размишља о овом питању (26,3%), што се може тумачити незаинтересованошћу, али и присуством негативног става према германизмима. Важан је и податак да од 171 анкетираног 7% испитаника у конкурентном односу германизам – реч домаћег порекла предност даје речи домаћег порекла. У томе треба видети и потенцијално негативно обележен став према свему што долази са стране, а међу њима су и германизми. О томе говори наредни приказ:

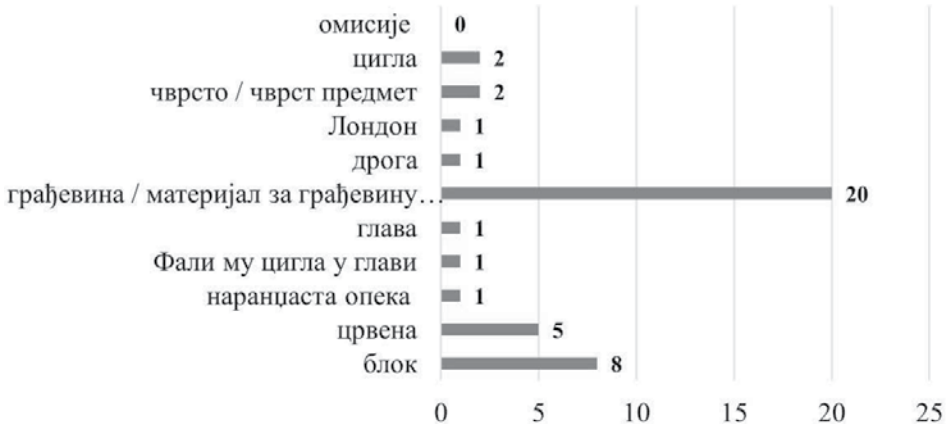

Приказ 6: Став испитаника према речима страног порекла међу којима су германизми

РЕЗУЛТАТИ

Одговори испитаника на три истраживачка питања путем онлајн-анкете показују да су на задате стимулусе *логор, летва, кликер, шпала* и *цигла* разноврсни асоцијати поларизовали скалу одговора. Стимулус *логор* садржи висок ниво маркираности, јер постоји снажно колективно сећање на Други светски рат. Асоцијати на стимулус *летва* у вези је са еталоном честим у разговорном стилу, односно фразеологизмом.

Најфреквентнији асоцијати у вези са стимулусом *шта̄ла* тицали су се домаћих животиња па немају стереотипа. Стимулус *цӣла* показао је да су асоцијати углавном везани за примарна речничка значења и да не садрже превише стереотипа.

Резултати компаративне анализе употребе германизама *ваӣа, ванӣла, есцајӣ* и *мајсто̄р* и парњака домаћег порекла (и једног турцизма) показали су да је лексема *ваӣа* одомаћена те према њој не постоји отклон на релацији наше – страно, мада има неколико одговора са стереотипом (7 од 171). Слично је и са лексемом *ванӣла* која је конкурентна турцизму *чинија*. Ипак, употреба германизма *есцајӣ* код једног дела испитаника сматра се снобизмом, па садржи негативну асоцијацију. Употреба синонима домаћег порекла уместо германизма *мајсто̄р* упућује на поларизовану свест српске лингвокултурне заједнице која слику света гради на релацији наше – страно, иако се уочава да примери *знала̄ц, сто̄ручњак* и *мајсто̄р* нису прави синоними јер праве нијансе у значењу.

Када је реч о позајмљеницама у српском језику у које се убрајају и германизми, од укупно 171 испитаника њих 59,6% подржава став да позајмљивање не представља претњу лексичком систему српског језика, а 11,1% испитаника је против германизама у српском језику. У истраживању је 26,3% незаинтересованих средњошколаца.

ЗАКЉУЧАК

У циљу долажења до одговора на питање има ли стереотипа међу појединим двосложним именицама германског порекла, на узорку од 6,17% анализираних двосложних именица германског порекла, дошло се до неколико закључака. Стереотипи на узоркованој групи од 171 хетерогеног испитаника друштвене мреже Фејсбук у српској лингвокултурној заједници нису заступљени у већој мери. Њихово присуство забележено је код маркираних лексема обојених колективним сећањем на Други светски рат и еталонима из разговорног стила. Индикатор поларизоване свести српске лингвокултурне заједнице дате на релацији наше–страно очигледан је код 11,1% испитаника који асоцијативни прототип негативно маркирају заузевши став *Чему ӣерманизми у сро̄ском језику? Наш језик је леӣ и без њих*, док 59,6% не види проблем у вези са позајмљеницама у српском језику где спадају и германизми. Тиме се други део хоризонталне скале стереотипа позитивно маркира. Конкурентност дата на релацији позајмљеница германског порекла – реч домаћега порекла (и један турцизам) показала је одомаћеност појединих германизама, али и осећај за стилско варирање исказа будући да поједини парови нису прави синоними.

ИЗВОРИ

Ammon 2004: Ulrich Ammon. *Variantenwörterbuch des Deutschen*. Berlin: Walter de Gruyter.

Вики: *Wiktionary, the free dictionary.* <https://en.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Main_Page>. [8. 2. 2026].

Герзић 2012: Боривој Герзић. *Речник сро̄скоӣ жарӣона*. Београд: СА.

Драгићевић и др. 2011: Рајна Драгићевић, Предраг Пипер и Марија Стефановић. *Обра̄тни асоцијатӣвни речник сро̄скоӣа језика* (II део; од реакције ка стимулусу). Београд: Београдска књига: Службени гласник.

ДВДС: *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart.* <https://www.dwds.de/>. [8. 2. 2026].
ДЕВ: *Duden – Das Herkunftswörterbuch*. [Šesto, prerađeno izdanje.] Berlin: Duden Verlag.
ДУДЕН: *Duden – Deutsches Universalwörterbuch.* <https://www.duden.de/woerterbuch>. [8. 2. 2026].
Đorđević 2022: Miloje Đorđević. *Nemačko-srpski rečnik. Nemački kao strani*. Novi Sad: Prometej.
ЕВДВДС: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen (Wolfgang Pfeifer).* <https://www.dwds.de/d/wb-etymwb>. [8. 2. 2026].
Zečević 2014: Slobodan Zečević. *Nemačko-srpski, srpsko-nemački rečnik*. Beograd: Jasen.
Кангрга 1975: Јован Кангрга. *Немачко-српскохрватски речник*. Београд: Просвета.
Клајн, Шипка 2006: Иван Клајн, Милан Шипка. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
Matešić 1982: Josip Matešić. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић и Марија Срефановић, *Асоцијативни речник српскога језика* (I део; од стимулуса ка реакцији). Београд: Београдска књига: Службени лист СЦГ: Филолошки факултет у Београду.
ПОНС 2010: *Univerzalni nemačko-srpski rečnik*. Beograd: Klett.
РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.
Hanzen Kokoruš i dr. 2023: Renate Hanzen Kokoruš, Josip Matešić, Zrinka Pečur Medinger i Marija Zinka. *Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik.* Zagreb: Nakladni zavod Globus, Insitut za hrvatski jezik.

ЛИТЕРАТУРА

Балашова 2005. Е. А. Балашова. *Фрагменты наивной картины мира русских и словенцев по данным обыденных толкований слов Социолингвистический подход, Автореф. дис.* Научная библиотека диссертаций и авторефератов. <disserCat http://www.dissercat.com/content/fragmenty-naivnoi-kartiny-mira-russkikh-i-sloventsev-po-dannymobydennykh tolkovanii--slov-so#ixzz3wVKOJLAX>. [8. 2. 2026].
Бартмињски 2011: Јежи Бартмињски. *Језичка слика света, Језик – слика – свет*: Етнолингвистичке студије. Београд: Слово славиа.
Вјежбицка 1996: А. Вежбицкая. *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари.
Golubović 2007: Biljana Golubović. *Germanismen im Serbischen und Kroatischen*. München: Verlag Otto Sagner.
Драгићевић 2018: Рајна Драгићевић. *Српска лексика у прошлости и данас*. Нови Сад: Матица српска.
Драгићевић 2024: Рајна Драгићевић. *Лексиколошка лингвокултурологија*. Нови Сад: Матица српска.
Драгићевић 2010: Рајна Драгићевић. „Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа". *Анали Филолошког факултета* 22, 201–214.
Ђукановић 2012: Јован Ђукановић. „Немачко-српски језички контакти". *Преводилац*, бр. LXVII, 21–34.
Костић Томовић 2017: Јелена Костић Томовић. „Германизми у савременом српском језику, у германославистичкој литератури и у роману 'Семпер идем' Ђ. Лебовића". *Комуникација и култура online*, VIII/8, 48–87.
Мартинов 2004: Златоје Мартинов. *Немачки утицај на исхрану Срба у Банату*. Панчево: Мали Немо.
Маслова 2001: В. А. Маслова. *Лингвокультурология*. Москва: Академия.
Павлова 2013: Анна В. Павлова. „Лингвистическая культурология в поисках „этнической ментальности'". Сборник статей. Санкт-Петербург: Антология.
Peco 1986: Asim Peco, „Germanizmi u Vukovu 'Srpskom rječniku' iz 1852". *Filologija*, XIV, 271–282.

Поповић 2008: Људмила Поповић. *Језичка слика стварности, когнитивни аспект контрастивне анализе*. Београд: Филолошки факултет.

Тарасов 2008: Евгений Фёдорович Тарасов. *Образ России извне и изнутри*. Москва: Институт языкознания.

Trivunac 2003: Miloš Trivunac. „Nemački uticaji u našem jeziku". *Srbi i Nemci*. Ur. M. Sofronijević. Kragujevac: Nova svetlost, 79–159.

Milena M. STOJANOVIĆ
Kristina Z. ILIĆ

ASSOCIATIVE PROTOTYPE OF SELECTED TWO-SYLLABLE NOUNS OF GERMAN ORIGIN IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

This study analyzed 22 two-syllable nouns of German origin in Serbian, out of 356 excerpted from the *Dictionary of the Serbian Language* by Matica Srpska. This research used an an associative experiment through an online survey and contextual analysis of synonyms on the social network Facebook. The survey had three sections. The first part consisted of 5 stimuli of German origin drawn from the first 11 most frequent associates, aiming to determine the extent to which stereotypes are present among the sampled Serbian linguocultural community regarding the lexemes *logor* (Eng. *camp*), *letva* (Eng. *board*), *kliker* (Eng. *marble*), *štala* (Eng. *stable*, *stall*) and *cigla* (Eng. *brick*). The second part of the questionnaire involved a comparative analysis of the use of two-syllable nouns of Germanic origin in relation to synonyms of other origins as well as a question about the respondents' thoughts on loanwords in the Serbian language. This part of the survey included the lexemes *vaga* (Eng. *scale*), *vangla* (Eng. *a sort of a big bowl*), *escajg* (Eng. cutlery) and *majstor* (Eng. *master*, *repairman*, *artisan*). The third part of the questionnaire addressed respondents' attitudes toward loanwords in Serbian, among which are German words. The results showed that stereotypes are not represented to a greater extent, but where they do occur, they are the result of collective memory and represent "cultural baggage".

Keywords: lexicology, Germanisms, words of foreign origin, linguoculturology.

Рад је предат 10. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41:061(497.11)
930.85:061.6(=163.41)(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67904

Прегледни рад

*Зорана З. ЋУПИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ИЗДАВАЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ИНСТИТУТА ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ (НА ПРИМЕРУ *РЕЧНИКА КОСОВСКО-МЕТОХИСКОГ ДИЈАЛЕКТА* ГЛИГОРИЈА ЕЛЕЗОВИЋА)**

Ајстракт: Рад представља прилог о проучавању српског језика у издавачкој делатности Института за српску културу Приштина – Лепосавић на примеру монографских публикација, односно речника. Корпус за анализу чини двотомни *Речник косовско-метохиског дијалекта* Глигорија Елезовића, са циљем да се: 1) прикажу историјски значај и научни допринос овог диференцијалног дијалектолошког речника, чији говор припада периферији језичке области; 2) укаже на значај *филолошке расправе* Барић–Елезовић у рецепцији и анализи речника; 3) покажу методологија и критеријуми Елезовићевог лексикографског дела насталог из народног говора у косовскометохијском подручју; 4) упути на нове научне увиде у рецепцији Елезовићевог двотомника. Износе се бројна запажања и закључци о *Речнику косовско-метохиског дијалекта I, II* као важном сведочанству језичке, духовне, материјалне баштине једног поднебља и предратног времена, актуелне и данас.

Кључне речи: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, издавачка делатност, српски језик, Глигорије Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта I, Речник косовско-метохиског дијалекта II*.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Систематично представљање издавачке и неиздавачке делатности Института за српску културу Приштина – Лепосавић по одељењима, односно према научним дисциплинама, представља предмет ширег научноистраживачког пројекта у оквиру обележавања јубилеја Института 2027. године, коме овај прилог и припада. У оквиру потпројекта, у чијем је центру проучавање српског језика и књижевности у Институту за српску културу, односно представљање српске књижевности у оквиру научног и културног деловања Института, Мирјана Бечејски објавила је један рад у часопису *Баштина*, док су два рада у штампи. Ауторка истраживање заснива најпре на примеру сакупљачког и приређивачког рада у области народне и уметничке књижевности (Бечејски 2026а: 89–102), потом на примеру историја

* ORCID 0000-0002-3195-9754, zorana.cupic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

књижевности (Бечејски 2026б: у штампи) и појединачних стваралачких поетика српских писаца и научника (Бечејски, Петровић 2026: у штампи). О нужном друштвеноисторијском, институционалном и културном контексту и отежаним околностима у којима је Институт настајао, М. Бечејски у уводном делу првог рада „Проучавање српског језика и књижевности у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић (на примеру сакупљачког и приређивачког рада у области народне и уметничке књижевности)" (2026: 89–91) даје исцрпан преглед, тако да ће у овом делу нашег рада бити наведени само поједини закључци. М. Бечејски истиче да је један од примарних задатака новонасталог мултидисциплинарног института очување народних обичаја, усменог стваралаштва и локалних дијалеката, који су на Косову и Метохији били изразито угрожени у периоду након Другог светског рата (Бечејски према Бован 2002: 20). Стога су у Институту 1988. године основана одељења за проучавање оних области „које чине основу културе једног народа" – одељење за српски (српско-хрватски) језик, одељење за књижевност, одељење за националну историју, одељење за историју уметности, етнолошко и етномузиколошко одељење, научно-документарни центар са библиотеком (Јевтовић 2002: 44).

У својој тридесетосмогодишњој издавачкој делатности Институт за српску културу баштини укупно 67 научних монографија посвећених проучавању језика и књижевности, од којих се десет монографских публикација бави проучавањем српског језика.[1] Иако је знатно мањи број публикација у чијем је фокусу проучавање српског језика у односу на књижевност, приметан је разноврстан опсег тема којима су се истраживачи бавили – од речникâ, анализе дијалеката, ономастичких и фразеолошких тема, анализе говора косовскометохијског региона до савремене методике наставе и анализе дискурса. Једна монографија је двотомни *Речник косовско-метохиског дијалекта I* и *Речник косовско-метохиског дијалекта II* Глигорија Глише Елезовића (1998). У двема монографијама Маринко Божовић анализира говоре Ибарског Колашина (1998) и Средњега Ибра (2008), док су ономастичке теме предмет истраживања Милете Букумирића у студији *Ономастика Горњег и Средњег Лаба* (2002) и Душана Димића у књизи *Ономастика Средске Жупе* (2003). Зоонимијом се бавила Јована Бојовић Јоксимовић у монографској публикацији *Зоонимија Ибарског Колашина* (2015), а фразеолошке теме биле су предмет истраживачке пажње Јаворке Маринковић у монографији *Врањска фразеологија са малим фразеолошким речником* (2012) и Јасмине Вучетић у другом делу монографије *Наличје форме и идеје. Књижевност и језик у контексту културе и традиције* (2013). О дискурсу јавних политичких дебата говорила је Јелена Војиновић Костић у истоименој монографији (2013), а засад последња у низу монографских публикација посвећених језичким темама у издању Института јесте књига под називом *Мултимодална настава језика из перспективе наставника* Милене Видосављевић, која указује на нови истраживачки фокус и ширину интересовања сарадника Института. С намером да осветлимо и научној и широј јавности представимо резултате проучавања српског језика у издавачкој делатности Института за српску културу на примеру

1 О значају језичке баштине Косова и Метохије, истраживањима, будућим задацима али и доприносу на пољу лексикографије, ономастике и дијалектологије в. Стијовић 2019.

монографских публикација, циљ је објавити три прилога на основу хронолошког и тематског критеријума. Овај рад представља први прилог у чијем је фокусу анализа српског језика у монографским публикацијама, најпре на примеру речничке грађе, други рад би подразумевао представљање пет монографија чији је предмет истраживања приоритетно дијалекатска и ономастичка анализа говора Ибарског Колашина, Горњег и Средњег Лаба, Средске Жупе, док би циљ трећег прилога био приказ четири монографије општије примене, у чијој су основи фразеолошке теме, анализа дискурса и методика наставе.

Корпус овога рада чини двотомни *Речник косовско-метохискоī дијалекта* (1998) Глигорија Елезовића, објављен у издању Института за српску културу, Културне манифестације „Глиогирје Глиша Елезовић", Народне и универзитетске библиотеке у Приштини. Циљ истраживања је да представи научни допринос овог диференцијалног речника, који заузима значајно место у дијалектолошким истраживањима, нарочито с обзиром на то да је реч о речнику чија је грађа говор с језичке периферије, који је драгоцен сведок времена и простора. У раду се разматрају и полемичка *филолошка расправа* Барић–Елезовић и савремени научни увиди у Елезовићево дело, као и методологија и критеријуми у састављању речника.

ДВОТОМНИ *РЕЧНИК КОСОСВСКО-МЕТОХИСКОГ ДИЈАЛЕКТА* ГЛИГОРИЈА ГЛИШЕ ЕЛЕЗОВИЋА

Први том *Речника косовско-метохискоī дијалекта* Глигорија Елезовића објављен је 1932. године у издању Српске краљевске академије, као четврти број *Српскоī дијалектолошкоī зборника*, док је други том објављен 1935. године, као пета књига истог зборника. Институт за српску културу у Приштини, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић" и Народна и универзитетска библиотека у Приштини су 1998. године у два тома публиковали фототипско издање Елезовићевог *Речника косовско-метохискоī дијалекта*. Потом је 2. фебруара 1999. године у Српској академији наука и уметности уприличена пригодна промоција на којој су говорили: Павле Ивић, Мирослав Пантић, Никша Стипчевић, Драго Ћупић, Светозар Стијовић и Милош Ђорђевић, директор Института за српску културу (Чолић 1999: 90). Иако објављивање другог издања Елезовићевог речника не представља оригинални научноистраживачки подухват Института за српску културу, оно је важан сведок времена које је донело суд о утицају и актуелности канонског издања, али и отворило могућност за нову научноистраживачку интерпретацију.[2]

У *Уводу* првог тома речника аутор истиче да његова тежња за описивањем завичајног говора потиче још од студентских дана, када је и почео да сакупља

2 О актуелности и значају Елезовићевог речника говори и податак да је „уврштен у ред оних извора који су обрађивачи дужни да консултују приликом обраде лексичке грађе Речника САНУ" (Чолић 1999: 90). Петар Скок се у *Етимолоīијском рјечнику хрватскоīа или српскоīа језика* позива на Елезовићев речник, док Абдулах Шкаљић (1957, 1989) указује да се Елезовићев двотомни речник може користити као „приручник о турцизмима, јер даје целовит материјал о њима" (Микетић 2010: 245).

дијалектолошку грађу. Као студент професора Александра Белића, Глигорије Елезовић је 1904. године објавио рад „Гласовне особине косовског наречја", као светосавски тема, док је 1907. године објавио расправу „Акценат именица у косовском дијалекту", која је послужила као основ за полагање *професорског испита* (Елезовић 1998 I: IX). Иако ови радови представљају зачетке Елезовићевог дијалектолошког изучавања завичајног говора, они су у ратним околностима нестали, док је аутору остао једино „сиров дијалектолошки материјал, који је неким чудом преживео све оне несреће које је починила трогодишња непријатељска окупација по Скопљу" (Елезовић 1998 I: IX). Управо је тај преостали дијалектолошки материјал послужио за настанак *Речника косовско-метохиског дијалекта*.

Предговор првом издању речника написао је Александар Белић, који износи превасходно позитиван суд, истакавши да наша научна литература нема дијалектолошких речника, а Елезовићев подухват има посебну вредност, будући да долази са „периферије језичке области", из „уста народних", одакле потиче и сâм састављач (Белић 1998 I: V). У *Поговору* другог издања *Речника косовско-метохиског дијалекта* Павле Ивић запажа да постоји мало књига о српском народу на Косову и Метохији које би се по „садржајности, по количини поузданих обавештења могле мерити са Речником Глише Елезовића" (Ивић 1998 II: 589). Овај научник закључује и да је Елезовићев двотомник био једини речник српског народног говора у неком пределу (1998 II: 592). За Белића се посебна вредност речничке грађе огледа у томе што она представља сведочанство о говору предратнога времена, јер се некадашњи косовскометохијски дијалекат, услед колонизаторског утицаја, знатно изменио (Белић 1998 I: VII). Допринос речничкој географији Белић види у избору критеријума по којима је Елезовић писао речник, а они подразумевају следеће: а) забележити све речи или њихова значења која припадају косовскометохијском дијалекту а нису забележена у Вуковом *Српском рјечнику*, у речницима ЈАЗУ и у Броз-Ивековићевом *Рјечнику хрватскога језика*,[3] б) поцрпсати оне речи којих нема код Вука, али се појављују у друга два наведена речника, в) навести речи које постоје у сва три контролна речника, али се по облику или значењу сасвим или делимично разликују на испитиваном терену, г) описати речи које се ређе појављују у другим речницима, осим у Вуковом *Рјечнику*.

Г. Елезовић истиче да се у време сакупљања дијалекатског материјала тежило да матица овог изразито екавског говора буду метохијска села, затим села Доњег Ибра и копаонички крај, због чега је, према његовим речима, правилније овај речник назвати „Речником метохиско-копаоничког дијалекта". Међутим, аутор ипак остаје при термину „косовско-метохиски дијалекат", будући да је грађа прикупљана на Косову, у Вучитрну и његовој ближој околини (1998 I: XV). Павле Ивић, с друге стране, у *Поговору* закључује да термин „косовскометохијски дијалекат" треба разумети у светлу специфичних околности. Будући да је подручје Косова и Метохије обједињено заједничким српским дијалектом, дијалектолошки

3 Елезовић у *Уводу* наводи да мисли на ова издања: Вук Караџић, *Српски рјечник*, 3. издање, Београд, 1898; *Рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб 1880–1882. па надаље, на свијет издаје Југословенска академија знаности и умјетности; Др Ф. Ивековић и Др Иван Броз, *Рјечник хрватскога језика*, 2 свеске, Загреб, 1901 (1998 I: X).

материјал који Елезовић црпи из Вучитрна представља репрезентативан корпус ове дијалекатске зоне. Међутим, међа која одваја северну Метохију од југа Метохије и југоисточног Косова чини важну препреку, тако да Ивић упозорава да Елезовић даје мало података о говорима југоисточно од те црте, будући да они припадају призренско-јужноморавском дијалекту, који се ван косовскометохијског ареала простире и до Врања, Лесковца, Ниша и Алексинца (Ивић 1998 II: 589). Са друге стране, говор Вучитрна Ивић сврстава у централну област косовско-ресавског ареала, који се у „виду траке неправилног облика протеже од албанске границе код Пећи и Дечана до румунске границе у Ђердапу", док управо Елезовићев речник пружа највише података од свих радова у чијем је истраживачком фокусу био овај дијалекат. За Ивића „то је и колевка косовско-ресавског дијалекта" (1998 II: 590).

Иако је већину лексичке грађе аутор прикупљао у родном Вучитрну од 1903. до 1928. године, његов истраживачки рад обухватао је и теренску грађу коју је нотирао на путовањима у Приштини, Митровици, Пећи, селима Бабин Мост, Пестово, Ново Село Мађунско и Ново Село Бегово. Елезовић у *Уводу* истиче да се граница говора протезала од Пећи ка југу и истоку, обухватајући територију „ондашњег косовског вилајета, јужно од тадашње државне границе Краљевине Србије" (1998 I: XI), али је ту линију било тешко одредити будући да су српска насеља била испрекидана арнаутским.[4] Испрекидане везе ових говора с динарском групом аутор објашњава привредно-економским и културним статусом, односно арнаутским утицајем, што је, услед везивања за источне крајеве, Скопље, Вардар, Солун, оставило трага у говору и довело до нових појава у језику – губљење осећаја за чистоту деклинационог и конјугационог система, затим и за род именица женског рода; довело је до редупликације заменица (*мѐне ми је дȁо*; *нѐ ми се ӣ̏де*) и утицало је да се предакценатске дужине изгубе (Елезовић 1998 I: XIV). Међутим, иако је овај говор био на размеђи и под двојаким струјањима, дежевско-васојевићким и гњиланско-призренским, „ипак је превагнуо утицај западне језичке структуре" (Елезовић 1998 I: XIV).

Други важан топоним при изради речника био је манастир Девич у Дреници, „у оно време једино прибежиште и уточиште за оно мало Срба што је живо претекло из Дренице, Подгора, Метохије, Подрима и Задрима" (Елезовић 1998 I: XI). У ручну књигу манастира Девич игумани, братство и монаси уносили су све што је побожни народ писао и поручивао манастиру, што представља лексикографско благо косовскометохијског поднебља из времена када је Г. Елезовић прикупљао грађу, посебно када се узме у обзир да је најстарија забележена година у овом спису 1762. (Елезовић 1998 I: XI). Лексикограф у *Уводу* истиче да је посебна вредност *Девичкоī сӣиса* у томе што су имена људи и места са косовскометохијске

4 О арнаутском утицају у овом говорном подручју говори и податак да су непосредну везу овог говора са говорима Васојевића и Куча у то време прекинула арбанашка насеља (Елезовић 1998 I: XII). Аутор запажа и да је тешко пронаћи пример да једна река може направити разлику међу дијалектима као што је то учинила река Ибар у овом поднебљу, раздвојивши говор Дежева и Ибарског Колашина, а као репрезентативан пример наводи село Бугариће (данас Србовац) на десној страни реке, где је у употреби екавски говор и село Валач у левом делу, где преовладава јекавски говор.

територије пописивана аутентично, како су их дародавци и звали (Елезовић 1998 I: XVII). Александар Белић наводи да грађа из манастирског прилога доприноси речничкој географији у Елезовићевом речнику, будући да је тај зборник богат географским називима (1998 I: V). Важно је имати на уму да је девички историографски извор уништен у каснијим трагичним догађајима, а сведочанство о њему данас имамо само у *Речнику косовско-метохиског дијалекта* Глигорија Елезовића (Чолић 1999: 88–89). Осим у манастиру Девич, Елезовић је један део грађе бележио и у Дечанима и Пећкој патријаршији, слушајући народ који се ту окупљао поводом светковина и тужним поводом, што је било у складу с ауторовом свесрдном жељом да подробно опише говор косовскометохијског краја.

Белић у *Предговору* истиче да су турске, арапске, персијске и арнаутске речи у овом дијалекту „нажалост врло обилно употребљаване" (1998 I: V–VI), што је и био Елезовићев разлог да их унесе у свој речник. Међутим, Белић о том гесту износи позитивно мишљење, истакавши да је Елезовић врсни познавалац тих језика, па је описивао и порекло речи и значења која имају у изворним језицима, а понегде је давао и административно-политичке и етнографске упуте (о народном животу, материјалној и духовној култури), остављајући добру основу будућим истраживањима. П. Ивић наглашава да се још једна вредност Елезовићевог речника огледа у етимолошким подацима речи страног порекла, што није било уобичајено за дијалекатске речнике. Белић тиме указује на Елезовићево раскошно познавање турског и албанског језика, што му је омогућило да одреди порекло туђица. У томе је *Речник косовско-метохиског дијалекта* такође аутентичан, јер „само се у њему систематски утврђује порекло страних речи одомаћених у неком српском говору" (Ивић 1998 II: 591–592). Елезовић у *Уводу* истиче да је речи турског порекла користио како би приближио изворно значење речи, и да се његови турцизми не разликују од оних које је Вук описивао у свом *Рјечнику*. Једина разлика се огледа у њиховом верном записивању у речнику, чиме оповргава поједине критике да је говор његовог краја „богатији"[5] турцизмима у односу на друге области које су биле под турском владавином (Елезовић 1998 I: X).

Будући да овај речник припада категорији диференцијалних дијалекатских речника, јер се у њему налази оно што у било ком сегменту одступа од књижевног језика (Ивић 1998 II: 590), Елезовић издваја и разликовне особине у односу на стандардни књижевни језик. Ту убраја појаву сугласника *ѕ* (врста зубног сугласника *дз*), и два самогласника – *ӥ* које одговара француском *и* и чује се само у туђицама, нарочито турског порекла, и полуглас *ъ*, који је прихваћен од Турака и у чијим се речима појављује (Елезовић 1998 I: XVII–XVIII).[6]

5 Љиљана Чолић у својој краткој монографској публикацији *Глигорије Елезовић. Просветитељ на размеђи цивилизација* (1999), објављеној у издању Института за српску културу, у опису Елезовићевог филолошког рада у поглављу „Лингвистички рад" закључује да је због уплива великог броја оријентализама у косовскометохијској области, али и речи албанског порекла, које је Елезовић уносио у свој речник, он био у мањем броју критички суверено оцењивано дело од стране стручњака (1999: 89).

6 Истакли бисмо да се наведена два самогласника и један сугласник који не припадају књижевном језику а јесу део косовскометохијског дијалекта, појављују у народном говору, не и у *Девичком катастиху*, што отвара и питање старости њихове употребе у овој говорној зони.

С обзиром на то да је највише у виду имао дијалектологе „састављач речника је беспоштедно давао гласовне и акценатске облике овог дијалекта" (Белић 1998 I: VI).[7] Белић посебну вредност речника види у акцентовању речи, на чему се посебно задржава и о чему говори веома похвално, помињући да је и сам био присутан кад је Елезовић веома поуздано бележио акценте. И П. Ивић у *Поīовору* констатује да је Елезовићево бележење акцената аутентично и да је он сâм изговарао: *рȗка, стрâна, трâва*. Белић истиче да је акценатски систем у овом дијалекту прост, сличан је архаичној акцентуацији Црне Горе, што подразумева два силазна акцента, а разлика између ова два идиома је у томе што се у косовскометохијском говору краткосилазни акценат повлачи на претходни кратки или дуги слог са последњег отвореног или затвореног кратког слога, док се све дужине иза акцента скраћују, а оне које му претходе, чувају се као и у другим нашим говорима (1998 I: VI). У другим говорима овог типа, на пример у жупском, левачком, ресавском, где се краткосилазни акценат преноси на претходни дуги слог, добија се дугоузлазни, а не дугосилазни акценат, као што је случај у косовскометохијском дијалекту (Елезовић 1935: 2). Иако у новије време заступљено мишљење да се у вучитрнском говору разликују узлазни и силазни акценти, „таквог разликовања код Елезовића нема", закључује Ивић, јер је састављач аутентично бележио говорну стварност свога доба (1998 I: 590). У жељи да верно прикаже одлике говора свога краја, Г. Елезовић је бележио у свом речнику и речи без акцента, правдајући то двојаким разлозима. Један је тај да су такве речи преузимане из *Девичкоī каīастиīа*, а други да су то речи из народних песама или народног говора, који нису могли дати поуздане акценатске податке или је, пак, прирећивач превидео да запише акценат, остављајући то питање отвореним за нова истраживања, али не изузимајући те речи из свог корпуса (1998 I: XVIII). На сличан начин Елезовић оправдава и постојање речи без значења у речнику, истичући да није желео да изостави оне примере речи чије је значење непознато, а забележене су и тридесет година раније. Те речи увршТава „не би ли се ко нашао ко им значења зна – да то саопшти" (Елезовић 1935: 11). Не оклевајући да искористи што обимнији корпус у речничкој грађи, Елезовић је уносио и „бошкачке, мангупске, бећарске" изразе, које су његови земљаци користили, присвојивши их из Македоније, чиме означава жаргон[8] у овом дијалекту, док је фразеолошке примере наводио првенствено из вучитрнског говора (1998 I: XVII–XVIII).

С намером да истакнемо научни допринос двотомног *Речника косовско-меīохискоī дијалекīа* Г. Елезовића, посебну истраживачку пажњу у раду посветићемо његовој рецепцији. Поред досадашње наведене оцене А. Белића и П. Ивића, истакли бисмо и оцену Миливоја Павловића, који је након издања прве свеске 1932. године поздравио објављивање речничке грађе дијалеката који припадају јужној Србији, истичући да је то можда и значајније од прикупљања грађе из других

7 Павле Ивић истиче да иако дијалекатски речник није опис дијалеката, обимна грађа у Елезовићевом речнику омогућава да се опишу и дефинишу акценатске и морфолошке одлике вучитрнског говора (1998: 591).

8 Светозар Стијовић је на промоцији фототипског издања Елезовићевог двотомника закључио да су ондашњи жаргони у вокабулару речника одличје његове садржајности и комплетности (Чолић 1999: 92).

дијалекатских области, јер „поред многих дијалекатских црта, и веома велик број речи је уложен из јужних говора у севернije" (1934: 230–231). Павловић на специфичан начин пореди овај дијалекат са јужним, архаичним дијалектом с једне стране и са осталим говорима косовско-ресавског типа и уочава речи турског порекла којих нема у говорима који су „примили известан турски утицај", потом запажа и арапске и персијске речи којих нема у говорима на северу и закључује да материјал Елезовићевог речника не доноси на увид само речи које су постојале у нашем језику, а које Вук није забележио, већ сведочи да је „овде мање турских речи него у јужном средњештокавском појасу, а више но у ресавском или шумадијско-сремском дијалекту" (1934: 230–231). Павловићева промишљања бисмо допунили и закључцима Светозара Стијовића, који истиче да је јак слој турцизама у овом дијалекту редовна појава, „с обзиром да је реч о примању језика надмоћног културног утицаја", док мањи број позајмица из арбанашког језика сведочи о релативно касном непосредном додиру са Србима у овим крајевима (Чолић 1999: 92).

Павле Ивић је изнео похвалну оцену о речнику Г. Елезовића у приказу под насловом „Споменик српског језика" у часопису *Башшина* (1997/1998: 237–240). Наведени приказ представља и поговор другом, фототипском издању Елезовићевог речника, те је приликом излагања 1999. године у САНУ Ивић истакао његову актуелност и значај:

> Да нам није Елезовић оставио свој речник, данас га нико не би могао написати. Драгоцено благо без трага би утонуло у заборав. Схватите ову констатацију и као мементо о хитности прикупљања језичке грађе на терену. Сви наши дијалекти су угрожени променама у друштву и, нарочито, у менталним садржајима широких друштвених слојева. И на селу, као и у граду, млади мисле сасвим друкчије од очева и дедова, имају друкчије доживљаје живота. Речник и појмовник претходних покољења изгубили су смисао. Осуђени су на нестанак – уколико их ми ипак не забележимо и не сачувамо у књигама, идући стопама Вука Караџића и његових настављача, међу којима Глиша Елезовић има крупно место и часно име (Ивић 1999: 47).

О рецепцији, научном доприносу, домету и актуелности Елезовићевог речника говори и филолошка расправа између Хенрика Барића и Г. Елезовића. Наиме, Х. Барић је као балканолог и индоевропеист оштро критиковао Елезовићев двотомник. То је учинио одмах по објављивању дела, већ 1935. године, у раду „Речник косовско-метохиског дијалекта од Гл. Елезовића", у склопу књиге број 15 и свеске 1/2 *Прилоīа за књижевносш, језик, исшорију и фолклор,* на укупно двадесет страна (270–290). На такву критику Елезовић је одговорио 1936. године у прилогу „Стручност и објективност dr. Хенрика Барића, редовног професора за упоредну граматику индоевропских језика на Универзитету у Београду", који је објављен у часопису *Јужнословенски филолоī*, на странама 181–235. Управо ће Елезовићева полемичка реакција бити предмет аналитичке интерпретације речника у нашем раду.

Г. Елезовић је у свом исцрпном одговору на Барићеву жустру критику речника у целини настојао да расветли спорне чиниоце који су били предмет расправе, укаже на саговорникове грешке и пропусте, опише и своје недостатке уз жељу да отвори

пут новим научноистраживачким подухватима, али и да одбрани стечено знање и свој мукотрпан вишедеценијски рад на речнику, чиме ову филолошку расправу можемо назвати *полемиком*.[9] У наставку рада ћемо издвојити репрезентативне делове ове полемике у жељи да осветлимо функцију и оправданост Барићевих замерки, али и да представимо Елезовићево тумачење сопственог речника.

Г. Елезовић се доследно придржавао критеријума да у речник уврсти само речи из вучитрнске, односно косовскометохијске говорне зоне. У Барићевој критици запажамо у неколико наврата огрешење о ту поставку. Наиме, Барићева замерка да је Елезовић „код извесних места требало [је] дати и истоветну реч која није име места, а говори се у том крају, на пр. поред *Падалиште*, име засеока (не *заселка!* узвикује г. Барић) требало би навести *пàдалиште*, 'брзак' (реке)", као и код значења речи *карађòз*, где како Барић вели да „уз ту реч је требало дати значење *зрикав, разрок*", подстиче Елезовића да се одбрани аргументом да је њему непознато да се та реч налази у вучитрнском говору, а ако би таква значења додао у свој речник, директно би се огрешио о основни критеријум при састављању речника (1936: 7). Додали бисмо да је посебно живописан пример који критички наводи Барић, значење речи *велéнце*, за коју Елезовић тврди да је врста ћебета, а Барић да је то „ћебе испод седла за покривање коња". Можемо, с правом, закључити да је Елезовић аргументовано оповргнуо ову критику, будући да Барић није навео извор одакле је преузео значење ове речи, док је дијалекат из којег потичу све речи из вучитрнског краја, одакле састављач потиче, те је прирећивачу, као такав, одлично познат (Елезовић 1935: 6). Поштовање задатих критеријума од стране Елезовића је потврђено тиме што даље о значењу и пореклу те речи није ништа писао, будући да та врста ћебади не израђује у његовом крају (Елезовић 1936: 6–7).

Барић конфронтационим дискурсом наставља: „Једна од најбитнијих ствари у сваком речнику је прецизно и концизно давање *значења речи*. Ни с те стране Елезовићев речник не може да задовољи, јер су значења, која даје г. Елезовић врло често бледа, а може се мирне душе рећи да опширност његова излагања стоји у обрнутој сразмери с јасноћом" (Елезовић 1936: 6). С обзиром на то да је полемика заправо жанр у коме се тежи употребити „што убитачнија реч", а у основи полемике је сукоб мишљења, односно вербални конфликт који је подстакнут избором тих речи са циљем да трећа страна (публика) буде уверена у исправност тих ставова (Тошовић 2002: 321), у овом случају се након поменуте изјаве очекује и низ примера који оправдавају критику. Елезовић, међутим, истим конфликтним дискурсом одговара да се уз ове „категоричне изјаве" очекује низ примера који их поткрепљују, док Барић наводи „*цијло један* пример, и то са таким тумачењем његова значења да се

9 Иако полемика представља сложени отворени жанр, који се у филолошкој расправи Барић–Елезовић састоји од критике, одговора на ту критику, поновног одговора на одговор, у нашем раду предмет анализе биће само Елезовићев одговор на Барићеву критику у вербалном полемичком сучељавању мишљења, и то због ограничености обима рада, а у циљу приказивања општих одлика ове расправе, која припада научном функционалном стилу, односно да укажемо на вредност и недостатке Елезовићевог речника у научној рецепцији. Сама језичко-стилска анализа ове полемичке расправе може бити предмет новог истраживања (више о полемичком дискурсу в. Крцић 2023).

из њега јасно види да у њему нема *ни тачности,* ни *разумевања* ствари о којој говори" (курзивно истицање припада Г. Елезовићу). То је пример где Барић казује да придев *ѣ̑ждав* (кад хлеб није умешен или испечен како ваља, онда је *ѣ̑ждав*, који није укусан и изазива гађење) треба објаснити описом *ињецав*, док Елезовић одсечно узвраћа да тај придев значи *ињецав*, он би тако и уписао, „јер та реч не значи само *ињецав*, јер се њоме обележава хлеб не само по спољном изгледу него и по другим особинама" (1936: 6).[10]

Упечатљиве су и Барићеве замерке због одсуства појединих речи. Тако на пример он сматра да је требало навести реч *кумрија* у значењу гугутке, на шта Елезовић одговара да такве речи у његовом речнику нема, већ у наведеном значењу употребљава фонетску варијанту *ӣ̑умрија*, сматрајући да тиме Барић не познаје да се *ӣ* и *к* не могу приписати утицају арапског језика, већ су персијског порекла, на шта указују турски лексикографи (Елезовић 1936: 4–5). Барић изнова наводи да у Елезовићевом речнику постоји реч које нема – *дрӣ̑на*. Елезовић ову опаску оповргава податком да је наведена реч *дрӣ̑ља*, која у подругљивом тону означава жену, девојку, стару и младу, у говорниковој жељи да изнесе да су старије него што уистину јесу. То не значи да је „то чељаде старо", а још мање да се то значење односи на мушкарце, као што није истина, вели Елезовић, ни да је та реч из „мангупског" језика – „у овом је случају г. Барић опет жртва каквог неозбиљног обавештења" (Елезовић 1936: 8). На Барићеву замерку зашто поред *лукавичја ӣрава* није навео *orobus vermis*, Елезовић додаје да назив *лукавичја ӣрава* не постоји у његовом речнику, а *orobus vermis* не постоји у ботаници (Елезовић 1936: 9), чиме директно дискредитује критику опонента. Осим нетачног навођења речи које у речнику не стоје, Барић је отишао и корак даље. Он тврди да значење речи *ћириш* није „смеса коју обућари употребљавају", него „некаква направа у мутавџиници" (Елезовић 1936: 11). Такође, Барић наводи лексему *душам*, које у Елезовићевом речнику нема, али зато постоји реч *душе̏ма*. Тиме Елезовић, можда сада и свесно, штампарске грешке приписује незнању како би доследно компромитовао Барићеву критику. По мишљењу лексикографа, реч *бадја̑ва* Барић је погрешно интерпретирао као *badava* уз навођење да није турска како Елезовић пише, већ турско-персијска (Елезовић 1936: 19). У *Поӣовору* поводом ове филолошке расправе П. Ивић напомиње да неке замерке јесу тачне, али нису од пресудног значаја, при чему „велики део примедби не стоји, док је због узрујаности и сам Барић учинио омашке", што је Елезовићу дало повода да одговори такође у оштром тону (1998 II: 591). Коментаришући реч *белеӣи̑ја* у значењу алата, коју је Елезовић чуо код кујунџија у Пећи, Барић у саркастичном духу одговара: „Зар забога само у Пећи?". Елезовић у саркастично-ироничном тону једнако одговара да је његов допринос у тачном навођењу где је чуо реч, а уколико неког занима где се још употребљава овај термин, нека изврши анкету.

10 У намери да убеди читаоце у исправност својих ставова, Елезовић у свом полемичком одговору даје критички осврт на питање Барићевог *сӣила* у научном изражавању и тиме користи језичко-стилска средства богата експресивношћу, ексклamативношћу и иронијом. На замерку „да су неке речи (*дудук, афион, ашчиница, далӣа, деда* …) описане *безазленим* стилом", Елезовић у иронично-шаљивом тону побија те аргументе речима: „Како је сам г. Барић потпуно лишен осећања за стил, то му се такво тврђење не може на веру примити. Има да га докаже" (Елезовић 1936: 12).

Исто важи и за реч *бичакӣја*, коју Барић погрешно наводи као *бичаīија* или *сербало* ум. *зе̑рбало* или *зубе̑рче* ум. *зубе̑рце* (Елезовић 1936: 11). У Барићевом замерању што је изједначио *линīа* са *лӣка*, Елезовић види такође, „злонамерну опаску", будући да је очигледно да је у питању штампарска грешка, а што је Барић морао знати док је свесно „тврдио нешто зашто се јасно види по моме тексту да није истина" (Елезовић 1936: 12). Међутим, Елезовић убрзо цинично додаје да док се њему не опрашта штампарска грешка у књизи у којој је наведено 15.000 речи, већ се та грешка интерпретира као незнање, Барић себи допушта две грешке само у цитирању Елезовићевих речи: *лӣнīа* ум. *лӣнīа*, „кора од липе" ум. „кора од лике" (1936: 13). На Барићеву опаску да је недовољно користио литературу о *бошкавачком* ум. *бошкачком* језику, Елезовић одговара да је из бошкачког језика навео речи: *мањӯка* и *ма̑нче*, док Барић приговара што из *Речника* Ср. Тројановића није унео речи: *манук* и *манука*, *бела* и *манча* итд. Елезовић се и овде позива на основни критеријум у изради речника, који подразумева навођење речи које се појављују у његовом дијалекту, родном крају, док његов циљ није био да напише етимолошку студију нити студију о појединим породицама речи (Елезовић 1936: 52).

Још један куриозитет у овој филолошкој расправи тиче се питања етимологије у Елезовићевом речнику, где Барић убедљиво истиче да је Елезовић нетачно квалификовао неке речи (нпр. *ра̀ка*) као турске. Елезовић одговара да је приликом квалификације те речи свесно тврдио да је то „јама ископана да се у њој сахрани мртвац […] Занимљиво је да и арап. реч *raka* значи *јама*". Ту примећујемо да Елезовић нигде не износи став да је то српска или турска реч, већ да арапски језик има сличну реч, не желећи да се упушта у даље тврдње. Међутим, Барић је говорио опсежно о етимологији ове речи, показујући, по Елезовићевом мишљењу, своју научну компетенцију. Уз то, он је наводио и литературу коју Елезовић наизглед није користио, превиђајући важан критеријум у састављању овог речника – то није етимолошки, већ је дијалектолошки речник (Елезовић 1936: 16). Слично несагласје се јавља у Барићевој негативној квалификацији да је приликом навођења речи *зâр*, што значи „срећа у игри", требало нагласити да је та реч из арапског дошла у турски језик, а Елезовић јасно објашњава да је свесно истакао да је та реч узета непосредно из турског због сличности у значењу, док му за ту прилику није било важно одакле је та реч дошла у турски језик (Елезовић 1936: 16). Још један пример доказује да Барић у критици не поштује критеријуме по којима је Елезовић састављао речник, а то је да је важно да наведе са којом речи је та реч у вези и да наведе њено значење, позивајући се и на контролне речнике – пример је реч *буда̑ла*, за коју је Елезовић истакао да је настала од турске речи *budala*, а Барић замера да је требало навести да је та турска реч у вези са арапском речју *belîd* (Елезовић 1936: 23).[11]

11 За Елезовићев речник је карактеристично да садржи велики број позајмљеница које су примљене посредством турског језика, а које можда имају статус позајмљеница из персијског, грчког, арапског или романских језика (Микетић 2010а: 224). Међутим, сложићемо се са С. Микетић која у својој студији о речима оријенталног порекла у Елезовићевом речнику под термином *тӯрцизам* подразумева све речи које су прилагођене косовскометохијском дијалекту посредством турског језика, јер Елезовићева ексцерпирана грађа у речнику потврђује да није било директних контаката са другим језицима (2010а: 244).

Напомињемо да је у појединим сегментима Елезовић и прихватао Барићеве замерке, на пример да реч *дȅмбȇл, дȅмбȇла* није турског, већ персијског порекла, односно да је њено порекло спорно, „иако не примарно важно за изношење жустре замерке" (Елезовић 1936: 18). Додатно, важно је издвојити и Ивићево критичко промишљање о Елезовићевој транскрипцији, за коју каже да је „застарела", будући да се у турском и албанском језику већ одавно користи турска, односно албанска латиница, у којима преовлађују чврста правила (1998 II: 591–592). Будући да коначан утисак II. Ивића поводом ове расправе јесте да је „Елезовић поуздан познавалац не само свог дијалекта, него и језика који су на њега највише утицали", а да је Барић индоевропеист, „јачи у етимолошком и компаративном методу" (1998 II: 591), овде се можемо запитати: „Да ли је циљ Барићеве критике да докаже своје дубље познавање етимологије, иако то није сврха дијалектолошког речника?".

У закључку ове филолошке расправе Елезовић користи и фигуративну негацију у полемичком одговору, постављајући иронично обојено реторско питање: „Да ли се може замислити прави, озбиљан стручњак који као судија, као критичар говори о предмету који недовољно познаје? Није никакво чудо што г. Барић не познаје косовско-метохиски дијалекат, али заиста чудо кад он хоће стручно *да ῑовори* о том дијалекту!" (1936: 53). Елезовић говори и о *наивности* Барићевог метода, намерно погрешно утврђеном циљу критике, па потом и избору критеријума на основу тог „уображеног циља једног рада" (1936: 53–54). Барић свесно проглашава Елезовићев речник етимолошким и онда критикује што није говорио о пореклу дијалекта, иако то није намена овог речника у основи, на шта се Елезовић у неколико наврата позива. Он даје само речничку грађу косовскометохијског дијалекта, док је свесно писање порекла одређених речи у функцији и са циљем да та грађа буде свестранија тумачена.

У намери да укажемо на могућности примене нових приступа у савременим истраживањима Елезовићевог речника, али и да покажемо актуелну научну релевантност у рецепцији, последња целина овога рада обухвата преглед издвојених савремених интерпретација Елезовићевог двотомника.[12] У научној рецепцији Елезовићевог лексикографског дела издвајају се радови новијег датума, у којима је истраживачка пажња усмерена на лексику оријенталног и словенског порекла и експресивну лексику у двотомном *Речнику косовско-ме̄тохискоῑ дӣјале̄кта* Глигорија Елезовића.

Сања Микетић у свом прилогу под насловом „Називи носилаца занимања оријенталног порекла у 'Речнику косовско-метохиског дијалекта' Глигорија Елезовића" (2010) семантичком анализом и по начину њихове творбе издваја називе носилаца занимања оријенталног порекла у првом српском дијалектолошком речнику. Посебна вредност овог истраживања темељи се на мини-лексикону на крају рада. Ауторка закључује да иако је ново друштвено и државно уређење утицало да

12 Критичко преиспитивање постојећих тумачења из перспективе савремене лексикологије и лексикографије не представља предмет анализе овог рада, због ограниченог обима. Допринос у представљању савремених истраживања почива на кратком прегледу издвојених резултата и отвореним могућностима за даља научноистраживачка тумачења.

турцизми именују појаве и предмете, грађа из Елезовићевог речника указује да највише носилаца занимања има за: семантичке категорије полицијске и војне терминологије (35), правно-административна занимања (19), категорију припремања и обраде хране, пића и др. (15), занатлије и трговце (14 – Микетић 2010: 262). Анкетирањем студената ауторка је дошла до закључка да се многи оријентализми у Елезовићевом речнику данас доживљавају као архаизми и историзми, будући да косовскометохијски регион није више под турском влашћу, па се изгубила и потреба за појединим занимањима. Међутим, корисни су закључци у којима се издвајају лексеме турског порекла које се чувају и у новом добу, на пример: *башто̄ва̑н, бе̑рбер, чоба̑нин, барјакта̑р* итд. Особито је важна оцена да Елезовићев речник представља један „вид етнографског зборника, попут Вукових речника, и указује на једно минуло време и људе, прилике и догађаје у њему" (Микетић 2010: 262), док је аутор као врсни познавалац турског језика и његових дијалеката у појединим случајевима наводио да ли је турцизам позајмљен из народних говора или стандардног језика (Микетић 2010: 246). Посебно је скренута пажња на лингвокултуролошка проучавања којима од значаја могу бити резултати овога рада, будући да је највећи број анализираних турцизама потекао из градске средине и људске делатности (Микетић према Петровић 2005: 528), а да су ексцерпиране лексеме оријенталног порекла у српски језик доспеле турским утицајем, али да постоје примери оријентализама из других језика (Микетић 2010: 246).

У раду „Османско културно наслеђе у *Речнику косовско-ме̄тохиског дӣјале̄кта* Глигорија Елезовића (Кроз призму лексике јела и пића)" (2010а) С. Микетић представља утицај османске културе на лексику првог српског дијалекатског речника на српском говорном подручју, уз пажњу која је посебно усмерена на лексику оријенталног порекла која припада семантичкој групи јела и пића. И у овом раду ауторка на крају издваја мини-лексикон који чини листу јела и пића карактеристичних за територију Косова и Метохије у доба издавања првог тома Елезовићевог *речника* (1932. године), што чини јединствено језичко наслеђе. Како језик представља „огледало друштва", османско лексичко културно наслеђе у речнику Глигорија Елезовића одсликава друштвени живот тога доба на Косову и Метохији. У складу с реченим, ауторка издваја османски утицај у језику кроз призму лексема које припадају семантичкој категорији јела *(бу̑рек, по̄а̑ра, са̑рма, фели̑ја, ћеба̑ба̄)*, пића (*бо̑за, раки̑ја, са̑леп, ше̑рбе̄т*) и посластица (*а̑лва, локу̑м, сӯтлија̑ч*), уочавајући да се „доста јела које смо примили под османским утицајем у региону припрема од ширинча или од меса, нарочито изнутрица", или су у питању разноврсна пецива оријенталног порекла (*бурек, сомун, ма̄нтија, ђеврек* – Микетић 2010: 227). Упечатљиво је да у речнику не постоје лексеме *баклава, кајїана, тӯлумба*, које бисмо очекивали у том говорном подручју и које засигурно постоје у говору тога доба (Микетић 2010а: 228). Све лексеме које припадају наведеним семантичким групама прилагођене су српском језику фонетски и морфолошки, док су одређене речи и задржале облике из турског језика, док је посебно важан закључак да су говорници поједине лексеме престали да доживљавају као културноисторијске позајмљенице, будући да су дубоко инкорпорирани у српски језички систем, друштвену стварност и навике (Микетић 2010а: 228).

Рајна Драгићевић у раду „Лексика оријенталног порекла за људске особине и емоције у косовско-метохијским говорима почетком XX века" (2015) описује турцизме који означавају лексику о човековом духовном животу у Елезовићевом речнику. Ауторка грађу из тог речника пореди са грађом из Вуковог *Рјечника*, *Рјечника ЈАЗУ*, Шкаљићевог *Речника* и тумачи разлоге за позајмљивање лексике из ових тематских група, њихово значење и судбину у стандардном српском књижевном језику (Драгићевић 2015: 115). Основни циљ овога истраживања био је да се опише лексика косовскометохијског дијалекта из 18. и 19. века, како би се представила слика српске народне лексике „која се не везује само за тај крај, већ, у некој мери, за српски народни језик тога времена" (Драгићевић 2015: 116). Ауторка истиче да закључци које наводи у раду не важе само за косовскометохијску говорну зону већ и за већину српских народних говора у 19. и 20. веку, а они подразумевају да су се у том периоду турцизми користили и за описивање осећања, мишљења, запажања о другима и себи, а не само за именовање војске, администрације, занатства, покућства (Драгићевић 2015: 132). Оповргнута је хипотеза да је српски народ „занемаривао сферу апстрактног" и доказано је да се у српској лексици тога периода поред домаћих израза користио и спектар турцизама за обележавање апстрактних речи које означавају сложене особине и емоције, али и за многобројно обележавање непожељних особина и емоција (Драгићевић 2015: 132–133). Р. Драгићевић наводи да је у Елезовићевом речнику посебна пажња усмерена ка лексемама које описују лошу нарав, зле људе, преваранте, али и лексемама које именују глупост, лењост, док се код физичких недостатака издваја незграпност и слепило (2015: 133). Од врлина се издваја окретност, вештина, спретност, што указује на појаве у друштвеној заједници тога доба, док ауторка напомиње да су за лингвокултуролошка и лексиколошка проучавања значајне лексеме чије значење није познато у народу, али су ипак одолевале времену, на пример: *тимар*, за коју се каже да „народ сад не зна правог значења ове речи; остало му је у памети да је то некакав голем добитак" (Драгићевић 2015: 134). Судбина оријентализама је различита и зависила је од друштвеноисторијских прилика – неки су искорењени, некима је значење сужено у односу на Елезовићев речник (на пример реч *кусур*), док су поједини оријентализми прилагођени српском језичком систему и развили су полисемију и деривацију (*дудук* – Драгићевић 2015: 134–135). Занимљива појава је да су одређени оријентализми успевали да потисну реч домаћег порекла, на пример *дембел* и *лењ*. Међутим, неретко се домаћа реч вратила у књижевни језик и потиснула турцизам, док он опстаје једино на „периферији лексичког система као експресивна ознака" (Драгићевић 2015: 134). Посебно је интересантно запажање да турцизми попут *опелешити, њускати* данас живе у младалачком жаргону, „а наизглед би се рекло да спадају у речи савременог постања", додаје Рајна Драгићевић (2015: 135).

У другом раду насловљеном „Словенска лексика за људске особине и емоције у Елезовићевом 'Речнику косовско-метохиског дијалекта'" (2015) Рајна Драгићевић културолошко-семантичком и творбено-семантичком анализом обрађује словенску лексику са значењем људских особина у Елезовићевом двотомнику, и то само ону лексику која је културолошки, семантички и творбено неуобичајена у односу на исту тематску групу у стандардном савременом српском језику (2015а: 33).

Посебно се издваја закључак да је лексика овог српског народног говора испуњена апстрактним речима са значењем људских особина и емоција, на пример: *бледило, радост, срећа, туга, човештво*, али и да има приметно више лексема којима се означавају негативне, непожељне емоције, особине, радње, појаве у односу на пожељне. Посебно се издвајају лексеме – *прождрљивост* и *лењост* (Драгићевић 2015а: 58). Потом, највећи број еуфемизама словенског и оријенталног порекла, услед народног сујеверја, означава *ђавола* (Драгићевић 2015а: 59). Ауторка у раду описује и творбено-семантичке специфичности лексике која не постоји у савременом српском књижевном језику, на пример лексема *роб/робље*, „која се односила на чланове породице и која, вероватно, представља пример за значењске промене настале протоком времена", односно, претпоставља се да ова лексема није имала негативно значење као данас (Драгићевић 2015а: 58). Занимљива су запажања о лексемама које поседују другачију семантику од данашње, где се издваја на пример реч *мудар*, која у Елезовићевом дијалекту значи *миран*, закључује Р. Драгићевић (2015а: 60). Посебно је значајна изражена недоумица у закључку зашто у српском књижевном језику не постоје неке речи из Елезовићевог речника које би биле корисне, на пример реч *средалика*, када већ не постоји друга реч за жену средњих година (Драгићевић 2015а: 61). Тежњу ка ономатопејским речима у речнику Рајна Драгићевић оправдава намером за експресивним изражавањем (2015а: 61).

Анализирајући експресивну лексику у Елезовићевом двотомнику, Сања Микетић је у раду „Пејоративна именовања у *Речнику косовско-метохиског дијалекта* Глигорија Елезовића: квантитативна анализа и грађа" (2012) ексцерпирала пејоративна именовања из првог тома, представљајући и мини-лексикон погрдних назива за мушке и женске особе. Основни циљ овога истраживања био је да се израчуна бројчани однос тих назива, који су карактеристични за косовскометохијски регион почетком 20. века, иако је проблем при изради овога рада била идентификација пејоратива, будући да у Елезовићевом речнику не постоји квалификатор (пеј.), већ се „само понегде, у објашњењу каже да је то увредљива реч" (Микетић 2012: 341, 342). Иако се корпус за ово истраживање заснива само на речнику у коме су забележене речи од разноврсних информаната, док „екстралингвистички релевантни фактори данас су нам непознати", С. Микетић закључује да се ради о руралном становништву, српског порекла и најчешће без формалног образовања (2012: 338). Премда је језик одличје културе, претпоставља се да ће пејоративна именовања бити више усмерена ка женском полу, будући да је положај жена у патријархалној средини потлачен, а свако одступање од прописаних норми *доброг понашања* био је пресликан у језику негативним лексикосемантичким групама: *особа + морална или психичка особина* или *особа + физичка особина* (Микетић 2012: 339). Ауторка закључује да се у првом тому Елезовићевог речника појављује 269 пејоратива, чију бројност оправдава експресивношћу идиолеката и дијалеката у говору (2012: 340). Запажен је закључак да пејоративне форме у Елезовићевом речнику доминирају у односу на хипокористичне, што је супротно у односу на стандардни књижевни језик, те „погрдни називи представљају однос говорне заједнице, а не однос индивидуе, према појединцима који су носиоци негативне особине" (Микетић 2012: 340–341). Културолошко стање у језику је, пак, блиско

данашњем, будући да у овом речнику постоји именовање погрдних назива за особу уопште, на пример *чељаде* уз квалификатор *м.* и *ж.* означава оба пола (одредница *алосија* м. и ж. који једе много, прождрљивац, чељаде које несразмерно једе – Микетић 2012: 341). С. Микетић закључује да се анализом грађе доказало да је у првом тому Елезовићевог речника пронађено 114 погрдних назива за особе мушког пола, а 125 за особе женског пола, док је 30 лексема означавало подједнако оба пола. Иако је социолингвистички контекст заиста потврдио да су бројније пејоративне формулације за женски пол, истраживање показује да та сразмера није упечатљиво већа, јер „на сваких 10 погрдних назива за мушке особе долази један више за женске особе" (Микетић 2012: 344).

У намери да представи културу Косоваца и опише стереотип *дете̄та* у 19. али делом и у 18. и почетком 20. века, Тамара Ђурић у раду „Језичка слика детета у 'Речнику косовско-метохиског дијалекта' Глигорија Елезовића" семантички, творбено, лингвокултуролошки и етимолошки истражује моделе грађења назива, статус хипокористика и пејоратива и тежњу за погрдним значењима код одређених назива за децу (Ђурић 2022: 341). Закључује да највећи број лексема у Елезовићевом речнику означава неку карактерну црту, што је и доказ да „су људи више бринули о карактеру, него о спољашњем изгледу, или бар да су их особине, осећања, понашања и сл. интересовала подједнако као и материјалне ствари" (Ђурић 2022: 348), а то је образложење противно предрасуди да у народној лексици нема места за апстрактну мисао и именовања. Ауторка посебно издваја лексеме у којима се указује на немирно, несташно дете и све „готово да су истозначнице": *ана̄темниче, па̄косниче, про̄клетниче, сме̄тениле* и др. (Ђурић 2022: 348). Нарочито је упечатљиво запажање да именица *пра̄ведниче* у Елезовићевом речнику представља ретки назив са позитивном конотацијом, док ауторка значење те лексеме описује и у културолошком контексту, јер је „правда од изузетне важности за Србе" (2022: 348). Додатно својствени називи у Елезовићевом речнику су они који су у вези са народним веровањима да реч може да предвиди исход, те се појављују лексеме *искобниче* и *злокобниче* (Ђурић 2022: 348). Физичке особине детета које описују телесне недостатке у косовскометохијском говору указују на неразвијеност и мршавост детета, док је у групи назива према психичким особинама детета пронађена тек једна лексема – *ста̄рче* (Ђурић 2022: 350). Уочено је доста лексема са значењем *ста̄рмали*: *ке̄пец, пр̄ч, пӯфлак,* које изнова потврђују колико се код детета ценила памет (Ђурић 2022: 352). Језичке разлоге за више негативно маркираних назива ауторка објашњава тежњом да се именује оно што недостаје или у циљу васпитања, док хипокористици и речи које имају позитивну вредност најчешће изостају у Елезовићевом речнику због „страха од урока или због паганског виђења детета као нечистог бића" (Ђурић 2022: 354). Ауторка закључује да се у Елезовићевом речнику одсликава сиромаштво на основу описа детета које је „прљаво, мршаво, у ритама, гладно" (2022: 355), али описује се и култура која, пак, промишља о осећањима (*очајниче*), о моралу (*пра̄ведниче*), о значају религије (*аџиче*), о социјализацији (*одвојниче* – Ђурић 2022: 355).

Драгана Ратковић у раду „Лексика лаудативног значења у именовању човека у пиротском говору (лингвокултуролошки аспект)" (2023) анализира систем

вредности реконструисан на основу експресивне лексике позитивне конотације у пиротском говору компаративно са системом вредности у српској урбаној, али и косовскометохијској говорној заједници на основу експресивне лексике у *Речнику косовско-метохиског дијалекта* Глигорија Елезовића. Сматрамо да је значајно поменути и ову савремену интерпретацију, будући да не постоји обимније истраживање о афирмативној номинацији човека, већ преовладавају радови у којима се анализира, пре свега, погрдно значење. Д. Ратковић се позива на истраживање Рајне Драгићевић која описује дијалекатску лексику словенског порекла са значењем људских особина и емоција у Елезовићевом речнику, издвајајући лексеме којима се описују пожељне особине жена, о чему је било речи у нашем раду (Драгићевић 2015а). Ауторка са лингвокултуролошког аспекта издваја именице и именичке синтагме лаудативног значења чији је денотат човек, а у циљу да укаже на све особине (физичке и духовне) које имају позитивну, афирмативну вредност, а то су: памет и мудрост, промишљеност, искреност, штедљивост, мирољубивост, озбиљност и одговорност, код жена уредност, а код мушкараца: племенитост, храброст, одлучност, карактерност, скромност и умереност у пићу (Ратковић 2023: 102, 118–119). Д. Ратковић закључује да се такво стање слаже са системом вредности косовскометохијске културно-језичке заједнице, „где су се ценили људи који су вредни, умерени у јелу и пићу, вешти, спретни, окретни и жене које су уредне, озбиљне, штедљиве (Ратковић према Драгићевић 2015а), али и да се у великој мери подудара са системом вредности српске језичке заједнице урбаног идиома и у анализираним лексемама пиротског говора (Ратковић 2023: 125).

* * *

На концу представљања двотомног *Речника косовско-метохиског дијалекта* Глигорија Глише Елезовића можемо закључити да је издавачка делатност Института за српску културу богата јединственом речничком грађом, капиталним делом дијалекатских истраживања, које је сведок језичке и културолошке стварности 19. и 20. века. Премда потиче са периферије језичке области, овај први српски дијалектолошки речник важно је материјално, духовно, језичко и етнографско сведочанство предратнога доба, чија се актуелност испољава и у данашњој (језичкој) стварности. У раду смо тежили да опишемо издавачку делатност Института за српску културу Приштина – Лепосавић у оквиру које смо издвојили и ужи предмет научноистраживачког интересовања – проучавање српског језика у монографским публикацијама, најпре на примеру речника Глигорија Елезовића. Иако објављивање *Речника косовско-метохиског дијалекта* не представља оригинални научноистраживачки подухват Института за српску културу, већ фототипско издање, оно је сведок актуелности канонског издања из 1932. односно 1935. године. Научни допринос овог диференцијалног дијалектолошког речника представљали смо на основу рецепције, где је у фокусу истраживачке анализе била филолошка расправа Барић–Елезовић. На основу те полемичке расправе, осветлили смо методологију, критеријуме, недостатке и предности Елезовићевог лексикографског дела. Утврдили смо Елезовићево поуздано познавање дијалекта средине из које потиче, али и свестрано познавање језикâ који су оставили трага на косовскометохијску говорну зону. Упутили смо на аутентичност Елезовићеве

лексикографске грађе, нарочито када се сагледа систематско описивање порекла страних речи које су одомаћене у српском језику.

Са тежњом да откријемо нове могућности примене метода у савременим истраживањима Елезовићевог речника, указали смо на научну рецепцију новијег доба. Посебно смо издвојили истраживања о семантичкој, творбеној и културолошки маркираној лексици (оријентализми, словенска и експресивна лексика), где су истраживачи били усмерени на интереференцију са савременим српским језиком, описујући оријентализме који именују занимања, људске особине, осећања, али и словенску лексику која означава емоције и људске особине у Елезовићевом речнику. Таква истраживања утврдила су да: бројност апстрактне лексике у косовскометохијском дијалекту оповргава хипотезу о сиромаштву апстрактне лексике у народним говорима; бројни оријентализми из Елезовићевог речника данас се доживљавају као историзми или архаизми, али да постоје примери лексема турског порекла које се и данас чувају у говору; двотомник поседује етнографску и лингвокултуролошку вредност; пејоративне форме у првом тому доминирају у односу на хипокористичне, нарочито оне које се односе на женски пол, иако мера у односу на погрдно именовање мушког пола није знатно већа; највећи број лексема које означавају слику детета у Елезовићевом речнику означава неку карактерну црту, а негативна именовања су објашњена тежњом да се означи недостатак, истакне васпитање или покаже *страх од урока*; премда преовладавају интерпретације о погрдним именовањима човека у Елезовићевом речнику, постоји и афирмативна номинација човека, именице и именичке синтагме лаудативног значења, што одсликава и систем вредности косовскометохијског поднебља.

ИЗВОР

Елезовић 1998 I: Глигорије Глиша Елезовић. *Речник косовско-метохиског дијалекта I*. Приштина: Институт за српску културу: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": Народна и универзитетска библиотека.

Елезовић 1998 II: Глигорије Глиша Елезовић. *Речник косовско-метохиског дијалекта II*. Приштина: Институт за српску културу: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": Народна и универзитетска библиотека.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1998 I: Александар Белић. „Предговор". *Речник косовско-метохиског дијалекта I*. Приштина: Институт за српску културу: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": Народна и универзитетска библиотека, V–VII.

Бечејски 2026а: Мирјана М. Бечејски. „Проучавање српског језика и књижевности у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић (на примеру сакупљачког и приређивачког рада у области народне и уметничке књижевности)". *Баштина*, вол. 36, св. 68, 89–102.

Бечејски 2026б: Мирјана М. Бечејски. „Проучавање српског језика и књижевности у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић (на примеру историја књижевности)". *Баштина*, вол. 37, св. 69, у штампи.

Бечејски, Петровић 2026: Мирјана М. Бечејски, Маша Љ. Петровић. „Монографије посвећене појединачним стваралачким поетикама у издавачкој делатности Института за српску културу Приштина – Лепосавић". У штампи.

Бован 2002: Владимир Бован. „Од захтева до закона (1976–1988)". У монографији: *Институт за српску културу Приштина 1988–2002*. Ур. Милош Ђорђевић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 13–27.

Драгићевић 2015: Рајна М. Драгићевић. „Лексика оријенталног порекла за људске особине и емоције у косовско-метохијским говорима почетком XX века". *Путевима српских идиома: зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана*. Ур. Милош Ковачевић и Владимир Поломац. Крагујевац: ФИЛУМ, 115–137.

Драгићевић 2015а: Рајна М. Драгићевић. „Словенска лексика за људске особине и емоције у Елезовићевом 'Речнику косовско-метохиског дијалекта'". *Јужнословенски филолог*, књ. LXXII, св. 1–2, 33–64.

Ђурић 2022: Тамара Ђурић. „Језичка слика детета у 'Речнику косовско-метохиског дијалекта' Глигорија Елезовића". *Прилози проучавању језика*, бр. 53, 341–357.

Елезовић 1932: Глигорије Елезовић. *Речник косовско-метохискоī дијалекта*. Прва свеска. *Српски дијалектолошки зборник*, књига IV. Београд: Српска краљевска академија.

Елезовић 1935: Глигорије Елезовић. *Речник косовско-метохискоī дијалекта*. Друга свеска. *Српски дијалектолошки зборник*, књига V. Београд: Српска краљевска академија.

Елезовић 1936: Глигорије Елезовић. „Стручност и објективност dr. Хенрика Барића, редовног професора за упоредну граматику индоевропских језика на Универзитету у Београду". Прештампано из *Јужнословенскоī филолоīа*, књига XIV, 1–55.

Елезовић 1998 I: Глигорије Глиша Елезовић. „Увод". *Речник косовско-метохискоī дијалекта I*. Приштина: Институт за српску културу: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": Народна и универзитетска библиотека, IX–XVIII.

Ивић 1997/1998: Павле Ивић. „Споменик српског језика". (Глигорије Глиша Елезовић: „*Речник косовско-метохијскоī дијалекта*", Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић", Народна и универзитетска библиотека Приштина, 1998). *Баштина*, св. VIII, 237–240.

Ивић 1998 II: Павле Ивић. „Поговор". *Речник косовско-метохискоī дијалекта I*. Приштина: Институт за српску културу: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": Народна и универзитетска библиотека, 589–592.

Ивић 1999: Павле Ивић. „Фототипско издање Речника Глигорија Елезовића Косовско-метохиски дијалекат". *Политика*, 13. фебруар 1999, 47.

Јевтовић 2002: Миленко Јевтовић. „Прва деценија или успон и пад: Од печата до нове зграде (1988–1998)". У монографији: *Институт за српску културу Приштина 1988–2002*. Ур. Милош Ђорђевић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 37–47.

Крцић 2023: Ненад С. Крцић. *Језичко-стилске одлике критичко-полемичкоī дискурса у савременом српском језику (на материјалу филолошких текстова)*. Докторски рад. Универзитет у Београду: Филолошки факултет.

Микетић 2010: Сања Д. Микетић. „Називи носилаца занимања оријенталног порекла у 'Речнику косовско-метохиског дијалекта Глигорија Елезовића'". *Зборник радова са пројекта 'Истраживања српскоī језика на Косову и Метохији'*. Књига 2. Ур. Милета Букумирић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 243–281.

Микетић 2010а: Сања Д. Микетић. „Османско културно наслеђе у *Речнику косовско-метохискоī дијалекта* Глигорија Елезовића (Кроз призму лексике јела и пића)". *Зборник радова са пројекта 'Истраживања српскоī језика на Косову и Метохији'*. Књига 3. Ур. Милета Букумирић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 223–234.

Микетић 2012: Сања Микетић. „Пејоративна именовања у *Речнику косовско-метохискоī дијалекта* Глигорија Елезовића: квантитативна анализа и грађа". *Филолошка истраживања данас*, том 1 (Језик и друштво). Ур. Јулијана Вучо и Јелена Филиповић. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 337–356.

Ратковић 2023: Драгана Ратковић. „Лексика лаудативног значења у именовању човека у пиротском говору (лингвокултуролошки аспект)". *Јазикот како зајшс на културата во етнолошката и лингвистичка анализа на релација Србија–Македонија*, том 2. Ур. Веселинка Лаброска и Станислав Станковик. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Истражувачки центар за ареална лингвистика „Божидар Видоески"; Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, 99–129.

Петровић 2010: Снежана Петровић. *Турцизми у српском призренском говору*. Докторски рад. Универзитет у Београду: Филолошки факултет.

Стијовић 2019: Рада Стијовић. „Задаци и могућности рада учитеља на очувању језичке баштине Косова и Метохије, садашња истраживања и искуство предака". *Иновативни приступ васпитању и образовању*: стање, дилеме и перспективе. Зборник радова. Ур. Љиљана Пауновић и Слађана Видосављевић. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу, 25–33.

Тошовић 2002: Бранко Тошовић. *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.

Чолић 1999: Љиљана Чолић. *Глигорије Елезовић просветитељ на размеђи цивилизације*. Приштина: Институт за српску културу: Народна и универзитетска библиотека; Београд: Чигоја штампа.

Zorana Z. ĆUPIĆ

THE STUDY OF THE SERBIAN LANGUAGE IN THE PUBLISHING ACTIVITY OF THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ (BASED ON THE EXAMPLE OF THE *DICTIONARY OF THE KOSOVO-METOHIJA DIALECT* BY GLIGORIJE ELEZOVIĆ)

Summary

This paper represents a contribution to the study of the Serbian language within the publishing activity of the Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, using monographic publications, namely dictionaries, as a case study. The corpus for analysis primarily consists of the two-volume *Dictionary of the Kosovo-Metohija Dialect I, II* by Gligorije Elezović, with the aim to: 1) shed light on the significance of this differential dialectological dictionary, which belongs to the periphery of the linguistic area; 2) highlight the importance of the Barić–Elezović philological debate in the reception and analysis of the dictionary; 3) demonstrate the methodology and criteria of Elezović's lexicographical work, derived from the vernacular speech of the Kosovo-Metohija region; 4) contribute new scholarly insights into the reception of Elezović's oeuvre. It is concluded that the aforementioned publications serve as vital testimonies to the linguistic, spiritual, and material heritage of a specific region and era, whose relevance is mirrored in today's (linguistic) reality.

Keywords: Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, publishing activity, Serbian language, Gligorije Elezović, *Dictionary of the Kosovo-Metohija Dialect I*, *Dictionary of the Kosovo-Metohija Dialect II*.

Рад је предат 1. јуна 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41:061(497.11)
930.85:061.6(=163.41)(497.115)
82.0
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66177

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ У ИНСТИТУТУ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ (НА ПРИМЕРУ ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ)**

„Кад год пише историју књижевности,
сваки народ тражи своју душу."

Предраг Палавестра

Апстракт: Посвећен монографским публикацијама књижевноисторијског типа, односно парцијалним историјама српске књижевности Косова и Метохије у издању Института за српску културу Приштина – Лепосавић – историје књижевности Милована Богавца, Драгомира Костића, Сунчице Денић, као и прегледа Ане Мумовић – овај рад представља други прилог у низу радова усмерених на проучавање српског језика и књижевности у оквиру издавачке делатности Института. Полазећи од различитих методолошких приступа њихових аутора, разматрају се домети, ограничења и значај ових књига у обликовању слике о регионалној књижевној традицији. Богавчева хронолошки заснована историја књижевности обимног истраживачког захвата показује вредност систематичног прикупљања грађе и реконструкције културног контекста, док Костићева настојања откривају наглашено критичко-идеолошко становиште и покушај периодизације послератне прозе, чија решења нису општеприхваћена, али су подстакла даља тумачења. Посебно место имају аналитички засновани историјски прегледи Сунчице Денић, који улазе у поетику појединачних дела, тумаче репрезентативне примере и указују на улогу часописа као средишта књижевног живота, повезујући књижевноестетске и историјске аспекте. Истовремено, преглед историја српске књижевности Ане Мумовић поставља шири културни оквир у којем се ови радови могу разумети, као и зависност књижевне историографије од националних и културних идеја. Закључује се да посматране публикације, упркос различитим приступима и појединим спорним судовима, представљају важан корпус за разумевање развоја косовскометохијске књижевности и њеног места унутар система српске књижевности, отварајући простор за даља, уже усмерена монографска проучавања поетика писаца.

Кључне речи: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, издавачка делатност, српска књижевност Косова и Метохије, парцијалне историје књижевности, трајање, Милован Богавац, Драгомир Костић, Сунчица Денић, Ана Мумовић.

* ORCID 0000-0002-2557-7936, becejskim@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Да историја књижевности није само преглед писаца и дела, већ сведочанство о трајању једне културе у времену (Деретић 2002: 9), показало се нарочито на просторима где је историјско искуство било испуњено прекидима, сеобама и поновним успостављањем културног живота, и где она постаје облик памћења и самопотврђивања. Зато није случајно што се, како су уочавали велики историчари књижевности, књижевност једног народа најбоље види на његовим рубовима, а не у средишту – тамо где опстанак традиције зависи од појединачних напора, од институција, као и од воље за одржањем континуитета културног искуства.

У том контексту треба посматрати и издавачку делатност Института за српску културу Приштина – Лепосавић. Текстом „Проучавање српског језика и књижевности у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић (На примеру сакупљачког и приређивачког рада у области народне и уметничке књижевности)", објављеном у претходном броју часописа *Баштина*, као првим прилогом у оквиру ширег истраживања (в. Бечејски 2026: 89–102), представљен је институционални научни оквир у коме се обликовала његова издавачка делатност. Приказом оснивања института, његових научних, културних и националних циљева, као и прегледом објављених публикација по врстама, указано је на континуитет и обим рада у области проучавања књижевности и језика, који је временом добио јасно профилисан институционални карактер. Други део поменутог рада био је усмерен на приређивачки рад у области народне и уметничке књижевности као значајан сегмент издавачке делатности Института, где је најпре указано на непроцењиву вредност пројекта *Студентски записи*, који је осмислио, водио и приредио професор Владимир Бован још пре оснивања институције за проучавање српске културе на Косову и Метохији, а потом и на истраживања Велибора Лазаревића у области Левча и Темнића, као други значајан издавачки пројекат Института када је реч о народној књижевности, те на проучавања Љубише Рајковића у области југоисточне Србије. У оквиру анализе приређивачких текстова истакнут је и значај предговора појединим издањима (антологијама, хрестоматијама, изабраним критикама) као местима интерпретације и вредновања књижевне грађе, где су понуђени и модели тумачења одабраних текстова.

Сабирање усмене баштине, приређивачки рад и тумачење текстова били су темељи из којих се природно развила потреба за ширим синтетичким увидом. Из таквог настојања проистичу и монографске публикације књижевноисторијског типа – покушаји да се појединачна сведочанства уклопе у целину и да се разуђено искуство сагледа као трајање. Овај рад зато усмерава пажњу на публикације Института које су, било насловом било унутрашњом концепцијом, обликоване као историје књижевности: четири парцијалне историје српске књижевности Косова и Метохије и један преглед историја српске књижевности.

Премда је само једна од тих књига насловљена као историја књижевности, и то *Историја српске књижевности на Косову и Метохији 1850–1941.* (2004) Милована Ј. Богавца, још три књиге имају такве претензије. На то указују њихови наслови или поднаслови, концепција и садржај: *Српска проза на Косову и Метохији (1945–2000)* (2002) Драгомира Костића, *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)* (2008) и *Прогон и завичај: српска књижевност Косова и Метохије*

(2011) Сунчице Денић. Дакле, реч је о парцијалним историјама српске књижевности. А ту је и *Преглед историја српске књижевности* (2021) Ане Мумовић, који се не бави посебно историјама косовскометохијске књижевности пошто разматра десет најзначајнијих целовитих историја српске књижевности, али показује да је књижевна критика, као и историја књижевности унутар које се књижевна критика развијала, „настала тако што је била усмерена или везана за велике идеје: *идеју стварања нације, идеју освајања слободе, идеју стварања државе, просветитељске идеје, естетичке или научне идеје модерне Европе*" (Мумовић 2021: 387). Ово тврђење, mutatis mutandis, важно је и индикативно и за поменуте историје косовскометохијске књижевности, о чему ће још бити речи. У оквиру тог прегледа разматрају се историје српске књижевности – од Шафарикових и Јагићевих славистичко-филолошких синтеза, преко културно-историјских и национално утемељених концепција Новаковића, Поповића и Скерлића, до каснијих покушаја систематизације и ревалоризације појма књижевне традиције. Историја књижевности се притом показује као облик критичког мишљења који истовремено описује и вреднује, мењајући сопствене методе заједно са појмом књижевности који обухвата, па се као таква може посматрати и у случају парцијалних прегледа књижевности Косова и Метохије.

Будући да је новија српска књижевност на Косову и Метохији у погледу утицаја књижевних праваца мање или више каснила за главним токовима матичне књижевности, Богавчева *Историја српске књижевности на Косову и Метохији 1850–1941.* оправдано је заснована на хронолошком уместо на периодизацијском или тематском принципу. Она се истиче по ширини истраживачког захвата и обиму обрађене грађе, прикупљане три и по деценије по јавним архивима, црквеним ризницама, листовима и часописима (који су излазили у ондашњој турској империји и Старој Србији, и у којима су писци до Другог светског рата најчешће и објављивали), као и породичним архивама, посредством колега, пријатеља и познаника.[1] Њоме су обухваћена и монографским јединицама представљена чак 64 писца, те је разумљив доминантан историјски, односно спољашњи приступ.

Новију књижевност Косова и Метохије аутор посматра „као један регионално сасвим одређен део укупне српске књижевности" и ту уврштује писце који су рођени на Косову и Метохији или су се ту населили одмах након балканских ратова, и за које је „битно и карактеристично да су у свом културном и књижевном раду били у уској вези с народом ових крајева" (Богавац 2004: 7) – што је критеријум који ће примењивати и остали састављачи историја косовскометохијске књижевности. Он уочава да се и у стилском погледу у књижевном наслеђу Косова и Метохије издвајају два корпуса писаца: они који су рођени у 19. веку и стварали су до Првог светског рата, те писци рођени почетком 20. века и стварали у међуратном раздобљу (Богавац 2004: 9). Углавном је реч о проучавању „скоро потпуно заборављене књижевне и културне баштине у овим српским крајевима" (Богавац 2004: 281),

1 На пример, о књизи Зафира Поповића *Епистолија или посланица цара Авгара Исусу Христу и Христов одговор*, 1895, која се најпре чувала у Прохору Пчињском, а потом у приватном поседу Надежде Трајковић из Гњилана, Богавац сазнаје захваљујући Милораду Мињи Филићу, страственом истраживачу културне и књижевне баштине Косова и Метохије (Богавац 2004: 55–56).

о великим косовским родољубима који су деловали на свим пољима националног уздизања и чији су духовни видици почивали на основама косовског мита (Богавац 2004: 11–13), а неретко и о писцима чија је књижевна заоставштина пре плод потенцијалних него остварених могућности и више документарне него књижевноестетске вредности.[2]

Новина коју ова књига доноси, а која налази потпору и у неким претходним књижевноисторијским прегледима (уп. Бован 1995: 121–232), јесте померање периодизације нове српске књижевности на Косову и Метохији, односно у Старој Србији, са периода од 1871. године (што је датум објављивања прве приповетке Манојла Ђорђевића Призренца „Потоњи Немањић" у листу *Млада Србадија*) за две деценије унапред, када је Хаџи Серафим Ристић, архимандрит манастира Високи Дечани, објавио своја прва дела (*Акаѳисѳ и ѳараклис* и *Молбено ѳјеније*, 1850).[3] Ипак, Богавац истиче да „први прави писац нове књижевности Косова и Метохије несумњиво је Манојло Ђорђевић Призренац" (Богавац 2004: 59).

Сличан је временски и истраживачки захват и сродна концепција књиге Сунчице Денић, *Срйски йисци на Косову и Меѳохији (1871–1941)*, публиковане четири године касније, али се у неким схватањима она битно разликује. Најпре, почетак развоја косовскометохијске књижевности ауторка везује за 1871. годину, тачније за 1868, када Призренац објављује поему *Вилино коло*.[4] За разлику од Богавца, који писању историје косовскометохијске књижевности приступа пре као хроничар, уврштујући у њу писце и дела која имају више историјску и документарну него књижевну вредност, Сунчица Денић је критичар који свој историјски преглед заснива искључиво на књижевним критеријумима, каткада и детаљнијом интерпретацијом одабраног корпуса, бојећи га препознатљивим критичко-литерарним стилом. Њиме је обухваћен 41 писац, као и културни и књижевни листови и часописи, док су они који су се бавили документарним бележењем и сакупљачким и јавним радом на пољу развоја националне културе поменути као значајни културни прегаоци. Денићева указује на значај књижевне периодике у којој су српски писци са Косова и Метохије од средине 19. века објављивали своје радове, јер је само објављивање у часопису подразумевало књижевно признање и укључивање у књижевни живот. Износећи бројне аргументе током кратког историјског прегледа писаца и

2 „Пишући често из разлога који су најмање књижевни, они су, пре свега, желели да оставе сведочанство о тегобном и мучном животу и страдању српског народа на просторима где се укрштају интереси различитих вера и закона, али исто тако да се не забораве турски и арнаутски зулуми, као ни наши стари обичаји и традиција, која се, упркос ненаклоњеним околностима, неговала и опстојавала" (Богавац 2004: 8).

3 Померање периодизације чини се тим разложније што је Серафим Ристић сва своја дела, међу којима се по документарној и уметничкој вредности истиче *Плач Сѳаре Србије* (1864), објавио до 1864. године (Богавац 2004: 47, 281–282), и што се Гидеон Јуришић такође појављује на књижевној сцени Косова и Метохије 1852. године са својим *Дечанским йрвенцем* (Богавац 2004: 281–282; уп. Бован 1995: 196).

4 Иако је до поеме дошла током сопственог истраживања књижевног дела овог писца, о коме је објавила и монографију *Књижевно дело Манојла Ђорђевића Призренца* (2003), такође у издању Института за српску културу, занимљиво је да ауторка не помера годину у наслову своје књиге, већ овај податак бележи само у фусноти (Денић 2008: 11).

појединачних ауторских поетика, али и језгровите анализе најзначајнијих дела, ауторка с правом констатује да је косовскометохијска новија књижевност, поготово она која се развијала у међуратном периоду, добрим делом „'архивска', затворена у библиотекама по одељењима ретких књига, архивима и музејима. Расута је у периодици, по фасциклама рукописа и заоставштини појединих писаца или породичним архивама до којих је тешко доћи", неретко забрањивана, а делом и уништена, „недовољно је проучавана, недовољно је позната и недовољно афирмисана и присутна" (Денић 2008: 227–229). Ово истицање може се схватити и као апел будућим истраживачима да се посвете систематичном прикупљању, обради и вредновању ове недовољно истражене и расуте књижевне грађе.

Премда конципирана и као збирка студија и огледа окупљених око теме (изгубљеног) завичаја, књига *Прогон и завичај: српска књижевност Косова и Метохије* Сунчице Денић с једнаким се правом може тумачити и као редуковани историјски преглед развоја новије и савремене косовскометохијске књижевности; јер тема изгубљеног завичаја (уз сва обележја националне етике схваћене као књижевне естетике, и праћене мотивима *јужњачког јада* и *косовског усуда*) што су га писци, а поготово песници, слутили деценијама пре него што је поново физички изгубљен – јесте и историја новије косовскометохијске књижевности. Прво поглавље, „Српска књижевност на Косову и Метохији од 1868. до 1941." представља резиме њене претходне књиге *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)*, с тим да је почетна граница развоја овде померена са 1871. на 1868. годину. У другом поглављу дат је преглед савремене српске књижевности Косова и Метохије у контексту теме завичаја и завичајности, феномена избеглиштва као феномена привременог живљења, а истраживачки корпус сужен на дела најзначајнијих, дакле већ афирмисаних књижевних стваралаца са простора јужне српске покрајине (Радета Николића, Даринке Јеврић, Моша Одаловића, Аце Ракочевића, Пере Стефановића, Благоја Савића, Слободана Костића, Милице Јефтимијевић Лилић, Радослава Златановића, Александра Б. Лаковића, Даринке Вучинић, Милорада Ивића, Драгише Бојовића, Милоја Дончића итд.), укључујући и њихова дела настала у расејању.[5] Истакнути су и остали даровити и највише проучавани писци: Вук Филиповић, Владета Вуковић, Лазар Вучковић, Александар Деспотовић, Петар Сарић, Радосав Стојановић и др. У наредним поглављима у разматрање су укључени и „Гласови из гета" – грачанички, као и косовскомитровачки круг песника, где је језгровито представљено десетак песничких поетика. Тако ова књига добија одлике једног поузданог историјског прегледа савремене српске књижевности у јужној српској покрајини,[6]

5 Песнички глас Даринке Јеврић, највеће поетесе са ових простора, према суду реномираних критичара – и симболички, и буквално, замукао је након њеног физичког измештања из Приштине. „Најаутентичнији поетски језик косовскометохијског поднебља" (Денић 2011: 90) остао је себи трагично доследан.

6 У часопису *Баштина* објављено је неколико узорних синтетичких радова који пружају језгровит увид у развој савремене косовскометохијске књижевности, а потичу из пера њеног великог познаваоца Данице Андрејевић: „Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије" (2003: 91–98), „Савремена љубавна поезија Косова и Метохије" (2005: 87–96), „Савремена српска поезија Косова и Метохије" (2006: 253–288). О њима ће бити речи у текстовима посвећеним проучавању књижевности у часопису *Баштина*.

у коме су издвојени и вредновани њени аутентични гласови, као и њене специфичности у односу на матичну књижевност (в. Денић 2011: 167).

Од селективних историјских прегледа косовскометохијске књижевности Институт за српску културу објавио је и књигу Драгомира Костића *Српска проза на Косову и Метохији (1945–2000)* (2002). Она прати у претходном раду поменуту антологију *Свила у пепелу: антологија српске прозе Косова и Метохије 1945–2000.* (2000. – в. Бечејски 2026: 97–98), такође у издању Института, с тим да историјски преглед обухвата 23 аутора – приповедача и романсијера Косова и Метохије, „од Вука Филиповића (1930) до Оливере Декић (1970), међу којима и оне прозе која има граничну вредност између литературе и новинарства, на пример", како стоји у рецензији, тј. критичком поговору (Ђорђевић 2002: 87). Историјски преглед, као и предговор антологији из ког је настао, доносе изразито критичко тумачење културне и књижевне политике у периоду комунизма. У том оквиру износе се и оцене појединих интелектуалаца – попут Владимира Бована (в. Костић 2002: 6) – који су у идеолошки неповољним условима за српски народ, прихватајући бројне компромисе, настојали да учине конкретне кораке у очувању културне и књижевне традиције на Косову и Метохији, што потврђује и његов пројекат *Студентски записи.* Истина, наведена културна политика заснивала се на концепту братства и јединства, односно на изједначавању народа и култура, који је у пракси доводио до релативизације и потискивања српског културног наслеђа у јужној српској покрајини. То је условило одбацивање најбоље традиције српске приповедне прозе неговане на овим просторима, чији је врхунац остварен нарочито у међуратном периоду. Као последица забрањивања највећих српских писаца и националних бардова (попут Григорија Божовића), косовскометохијска књижевност Срба након Другог светског рата је „обновљена не као природни наставак књижевности између два светска рата, него као потпуно нова књижевност", с правом истиче Костић (2002: 6), те је остала регионална, непризната и изван главних токова не само светске и југословенске него и савремене српске литературе.[7]

Уз напомену да се из наведених разлога периодизацијом ове књижевности, уз литерарне, намећу и ванлитерарни утицаји, аутор предговора издваја три периода у историји послератне српске прозе Косова и Метохије: *традиционалистички* (од рата до 1972. године; најзначајнији представници: Вук Филиповић, Раде Николић, Данило Николић, Божидар Милидраговић и др.), обележен најпре соцреализмом, а потом и продором модернистичких струјања; *модернистички* (1972–1992); најистакнутији стваоци: Петар Сарић, Миленко Јевтовић, Пера Стефановић и др., у коме писци почињу да стварају у духу модернизма, а потом се враћају традицији реалистичког приповедања; и *артистички*,

Премда смо имали у виду и историје косовскометохијске књижевности чији издавач није Институт за српску културу, попут *Савремене српске књижевности Косова I–II* коју су приредили Драган Стојадиновић, Петар Сарић и Радослав Златановић (1973), оне у овом раду неће бити разматране – како због оквира наше теме, тако и због просторног ограничења.

7 Осећајући непрекидно сужавање свог животног и духовног простора, гушење језика и националних обележја, српски писци су изразили јавни протест у јесен 1985. године у „Отвореном писму" Друштву књижевника Косова, са својих 40 потписа, подсећа Костић (2002: 12).

односно *постмодернистички* (крај 80-их и почетак 90-их година, до краја 20. века; главни представници Радосав Стојановић, Ацо Ракочевић, као и низ млађих аутора који су ближи публицистици него наративној прози), који за писце значи (национално) отрежњење, што се очитује у њиховим делима у тематском и стилском погледу (Костић 2002: 15–16).[8] Премда је понуђена периодизација само условно прихватљива, попут сврставања романâ Вука Филиповића у *традиционалистички* период (в. Јефтимијевић Михајловић 2021: 29), аналитички домети „значајни више као топографисање проблема и пишчевих тема, него ли као синтетичко осветљавање квалитета уметничког", а неки судови искључиви, „прожети негаторским духом" и слабо аргументовани, те је цела књига проткана теоријско-методолошким и појмовним непрецизностима (в. Ђорђевић 2002: 87–88), овај предговор значајан је у књижевноисторијском смислу за стварање мало другачије перспективе о условима развоја, па према томе и вредновању косовскометохијске прозе у наведеном периоду.

Парцијалне историје књижевности које су биле предмет разматрања овога рада показују различите приступе и перспективе у проучавању косовскометохијске књижевности. Богавчева књига прати хронолошки след, често без дубљег критичког вредновања, али обрађујући велики број заборављених писаца, књижевних и књижевно-мемоарских дела, што јој даје научну и документарну вредност. Костићева књига *Српска проза на Косову и Метохији (1945–2000)*, проистекла из предговора његовој антологији, иако понекад идеолошки обојена и критички строго настројена, указује на важан прекид и силом наметнути „нови почетак" књижевности у јужној српској покрајини након Другог светског рата, уз истакнуту регионалну специфичност и предлог периодизације која није свима прихватљива, али је драгоцена за разумевање развоја прозе на овом подручју. Сунчица Денић пак показује да историја књижевности може бити изузетно креативан и аналитички инструмент: она улази у дубину, критички тумачи репрезентативне примере и открива живе гласове косовскометохијских писаца у њиховој сложености и контексту, правећи преглед најзначајнијих часописа који су служили као расадници књижевности (посебно приповетке), пружајући оригиналну перспективу која повезује књижевноестетско и историјско. *Преглед историје српске књижевности* Ане Мумовић имплицитно смешта ове косовскометохијске парцијалне историје у шири оквир српске књижевности, пружајући додатни аналитички и теоријски контекст, и показујући како се различите методе истраживања могу креативно комбиновати за разумевање развоја књижевности (на Косову и Метохији).

Тако сагледане, ове историје српске књижевности, свака са својим нагласком и приступом, омогућавају потпунији увид у сложену и често заборављену

8 Другачију поделу, засновану на важним догађајима у формирању косовскометохијске књижевности и друштва предлаже нпр. Владимир Бован. Он такође уочава три периода у њеном развоју: први (1945–1960) обухвата време од појаве листа *Јединство* до појаве часописа *Стремљења*, око ког су се окупљали најдаровитији ствараоци; други период (1960–1981) обележава убрзан развој издаваштва и афирмација већег броја књижевника Срба у јужној српској покрајини; трећи период (1981. до 1994, тј. тренутак у коме Бован пише) карактерише известан застој, али и уклапање у матичну српску књижевност (Бован 1995: 223).

косовскометохијску књижевну традицију, њене аутентичне гласове и специфичности у односу на матичну књижевност, као и оквир друштвених и идеолошких прилика у којима је настала, показујући да књижевна традиција живи само онда када се непрекидно тумачи, и то као „дијалог старе и нове културе" (Палавестра 1995: 5, 21). Истовремено, оне природно воде ка даљем проучавању монографских публикација посвећених појединачним стваралачким поетикама, како косовскометохијских аутора, тако и српских писаца и критичара уопште, омогућавајући шире разумевање стваралачког континуитета, критичких перспектива и живе критичке мисли у српској књижевности – јер садашњост разуме прошлост тек када открије да је и сама њен природни наставак.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 2003: Даница Андрејевић. „Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије". *Баштина*, св. 16, 91–98.

Андрејевић 2005: Даница Андрејевић. „Савремена љубавна поезија Косова и Метохије". *Баштина,* св. 18, 87–96.

Андрејевић 2006: Даница Андрејевић. „Савремена српска поезија Косова и Метохије". *Баштина,* св. 20/2, 253–288.

Бечејски 2026: Мирјана Бечејски. „Проучавање српског језика и књижевности у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић (На примеру сакупљачког и приређивачког рада у области народне и уметничке књижевности)". *Баштина*, св. 68, 89–102.

Бован 1995: Владимир Бован. „Народно стваралаштво и књижевност". *Косово и Метохија током векова – ЗУБЉА*. Прир. Василије Крестић и Ђорђе Лекић. Приштина: „Григорије Божовић", 121–232.

Богавац 2004: Милован Ј. Богавац. *Историја српске књижевности на Косову и Метохији 1850–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Денић 2003: Сунчица Денић. *Књижевно дело Манојла Ђорђевића Призренца*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Денић 2008: Сунчица Денић. *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Денић 2011: Сунчица Денић. *Прогон и завичај: српска књижевност Косова и Метохије.* Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Деретић 2002: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета.

Ђорђевић 2002: Милош Ђорђевић. „Историја и стварност". У књизи: Драгомир Костић. *Српска проза на Косову и Метохији (1945–2000)*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 85–88.

Јефтимијевић Михајловић 2021: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Мит(о)поетика романа Петра Сарића*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Костић 2000: Драгомир Костић (избор и предговор). *Свила у пепелу:* антологија српске прозе на Косову и Метохији (1945–2000). Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Костић 2002: Драгомир Костић. *Српска проза на Косову и Метохији (1945–2000)*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Мумовић 2021: Ана Мумовић. *Преглед историја српске књижевности*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Палавестра 1995: Предраг Палавестра. *Историја модерне српске књижевности: Златно доба 1892–1918.* Београд: Српска књижевна задруга.

Савремена српска књижевност Косова I–II, прир. Драган Стојадиновић, Петар Сарић и Радослав Златановић. Београд: Просвета 1973.

Mirjana M. BEČEJSKI

THE STUDY OF THE SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE AT THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ (ON THE EXAMPLE OF HISTORY OF LITERATURE)

Summary

The paper analyses literary-historical monographs published by the Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, namely publications structured as partial histories of Serbian literature in Kosovo and Metohija: *History of Serbian Literature in Kosovo and Metohija 1850–1941* (2004) by Milovan J. Bogavac, *Serbian Prose in Kosovo and Metohija (1945–2000)* (2002) by Dragomir Kostić, *Serbian Writers in Kosovo and Metohija (1871–1941)* (2008), and *Persecution and Homeland: Serbian Literature of Kosovo and Metohija (2011)* by Sunčica Denić, as well as *An Overview of History of Serbian Literature (2021)* by Ana Mumović.

It appears that these publications do not constitute an unified methodological model, but reveal different approaches to the history of literature. Bogavac bases his study primarily on the chronological principle and extensive archival material, and thus it has a value of a thorough documentary overview. Starting form his preface to the anthology *Silk in Ashes: An Anthology of Serbian Prose in Kosovo and Metohija 1945–2000* (2000), also published by the Institute, Kostić offers periodisation and value judgements which are partially ideologically coloured and not always accepted in criticism, but are significant for understanding the break with interwar tradition and the sense of a "new beginning" after 1945. By contrast, the studies by Sunčica Denić demonstrate that history of literature can act as creative criticism: through analytical interpretation of representative examples and review of literary journals as breeding ground for literary poetics until World War II, she shows that the path of writers from Kosovo and Metohija into literature went through journals, where the very appearance in print meant gaining literary recognition. In this way, the author establishes a connection between literary-aesthetic and historical context. The book by Ana Mumović puts this research into a wider framework of Serbian literary historiography.

Despite different procedures and limitations, the analysed partial histories of literature in Kosovo and Metohija represent an important form of critical thinking and a necessary foundation for further, more narrowly focused study of individual authors and poetics. They are a significant contribution to understanding the development of Serbian literature in Kosovo and Metohija.

Keywords: Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, publishing activities, Serbian literature in Kosovo and Metohija, partial histories of literature, duration, Milovan Bogavac, Dragomir Kostić, Sunčica Denić, Ana Mumović.

Рад је предат 28. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Божовић Г.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66741

Оригинални научни рад

*Драгиша П. БОЈОВИЋ**
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Одељење за србистику

МОТИВ „ГОРШТАЧКЕ ЛИТУРЂИЈЕ" И КУЛТ ЧАШЕ У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Апстракт: Завичајне теме Григорија Божовића заузимају значајно место у његовом стваралаштву. На неке од њих указана је пажња, а међу онима о којима није писано постоји читав низ који изазива истраживачку пажњу. Нарочито се издвајају мотиви које не налазимо код других писаца, као што је, на пример, мотив „горштачке литурђије". У спектру мотива који га прате спада и култ чаше, који представља део пишчеве необичне сакрализације простора и радњи које се дешавају у њему.

Кључне речи: литурђија, чаша, велика, гостопримство, свети простор.

Увођење светог простора у књижевност одавно је постало предмет изучавања и важно место у теорији књижевности. На другој страни, постоји и једна ретка појава екстремне сакрализације профаног и стварање симболичких слика, које читаоце уводе у атмосферу мистичног и спиритуалног, а о којој тек треба говорити. У таквим стваралачким интенцијама писаца профано се трансформише у неочекиване процесе и именује појмовима који у свету сакралног заузимају најзначајније место на лествици светости (такав је појам литургија). Тада традиционални појмови имају функцију семантичког усложњавања порука и постају нека врста моста између свакодневног и узвишеног. Међу „уклесаним законима" и „старинским заповестима" тражи се нешто још древније и архаичније. Ту особеност стваралачког поступка препознајемо у прози Григорија Божовића, нарочито у текстовима о пишчевом завичају. Свети простор постаје домаћинова кућа и његова гостинска соба, а освештани обичаји гостопримства постају оквир у коме се светост успоставља у међусобном односу између домаћина и госта. Актери у том чину нису обични учесници окупљени око трпезе, већ заједница која је маркирана важним симболима као што су хлеб и чаша (на материјалном плану) и здравица (на духовном).

Репрезентативни Божовићеви текстови преко којих се може пратити ова појава су: *На конаку, Стари ђермен* и *Рам-Љутан.* Креатори особене атмосфере у овим причама су главни јунаци: Благоје Коматовић, Јеротије Крсмановић и Мијат Лековић. Кућа Благоја Коматовића је у Виткојевићу (на улазу у Колашин, изнад Ибра),

* ORCID ID 0000-0001-5013-0311, dragisa.bojovic@filfak.ni.ac.rs

поп Јеротије Крсмановић је из Војковића (са Рогозне), а Мијат Леповић из Чечева (под Беримом на Мокрој гори). У свим случајевима њихов гост је писац са својом мањом или већом пратњом. У домове ових домаћина он долази ненајављен, али бива примљен, као и други путници у сличним приликама, с посебном пажњом и гостопримством. Та пажња је и повремено наглашена, јер се ради о угледном госту кога завичај дочекује са посебним пијететом. Сам дочек има устаљени поредак, чији елементи су препознатљиви у колашинским домовима и другим поводима (нарочито на славама, али и приликом других окупљања).

Особеност догађаја огледа се у посебној комуникацији, најчешће богатој и с љубављу припремљеној трпези, у новој или чистој одећи, посуђу. Првобитна ужурбаност у припремању столова и хране претвара се након тога у строго поштовани поредак у којем се издвајају два феномена: чаша и здравица. Тај сам поредак писац препознаје као неку врсту мистерије, која постаје замена за учествовање у правом црквеном сабрању и која се, својом светошћу, конституише у својеврсну *ѣоршшачку лишурђију*,[1] коју је Колашинац пренео из древности у садашњост и коју чува као најзначајније обележје свог постојања.[2] Целовит опис ове јединствене радње налази се у причи *На конаку* (Божовић 2019), а почиње описом ентеријера гостинске собе и пишчевим утиском да су гости ушли у храм а не у кућу, што представља неку врсту увода у сакрализацију атмосфере:

> Уђосмо у пространу одају на спрату, чисту и осветљену. Једна њена половина застрвена свежом папрађу, па озго черге, шаренице и јастуци. На другој страни, до половине, уздуж поред зида, невисока совра на ногарима као сто, од мрке брекиње,

1 Григорије Божовић често неку радњу или чин који се одликују моралном или духовном чистотом именује *лишурѣијањем*. Таква је мијачка свадба: „Те су свадбе чист ритуал, једно литургијање, каквога нема више нигде." Такав је и испраћај Црнотравца на печалбу: „Читава литургија мајчин испраћај." И вечера у Пивској планини поприма карактер литургије: „Као какав кнез, домаћин је узео зачеље. И у тишини, по широком осењавању крстом, отпочела је литургија а не оброк." Такво је приповедања старца из Бобова: „Озбиљан као да врача, као да литургише, као да у манастиру на кожи бележи за потомство страшне догађаје, сав унет у своју унутрашњост, старац прича, склади, обележава људе, мење на право место њихову тежину, пореди их у поворци, блесне задовољством од које њихове духовне лепоте, увуче главу у рамена и потмуло а јако дотакне какву опет њихову слабу страну." Мајка из приповетке *Љута неман* је у сличном узнесеном стању, које постиже односом према трпези и обичајима: „Јанић и Андреј беху још неожењени, те сама мајка пословаше око вечере, смирено пазећи на све обичаје као да литурђише." Свето је и поступање према хлебу у причи *Уклеша*: „Ту се не једе, ту се са хлебом не поступа као у осталом свету за совром, но просто литургија: – мало га је, и зато је највеће добро и права светиња" (видети: Божовић 2016. и Божовић 2016а).

2 Божовић и неким другим просторима и феноменима придаје карактер светости и чистоте поредећи понашање појединца или заједнице са понашањем на литургијском сабрању. Такав пример су мијачке свадбе:

> Ми смо ушли у Галичник у тренутку кад су свадбене свечаности биле отпочеле. Ја сам у том селу остао четири дана и видео око двадесет свадба, чији се ритуал догађао истовремено. Сељак сам и опазио сам да има много сличних обичаја и тренутака као и у мојем Колашину, као у Санџаку, као и по другим местима нашега народа. Ја имам извесно искуство за посматрање оваквих ствари. На опет је мијачка свадба за мене право чудо и отворено велим да њу може описати само Мијак, само Галичанин, и нико други више. То није само просто веселье и пировање, но нешто што се само у старину догађало и негде далеко, далеко као у прекоморским земљама. То је озбиљна свечаност чаролијања, *шребе* (курзивом истакао Д. Б); симболична литургија далеке древности (Божовић 2025: 297).

> лепо углачана и савршено чиста. У зачељу столац са наслоном, а доле клупе, покривене ирамима. На средини совре свећњак са великом лојаницом, хлебац и гомилица ситно утуцане соли. На зидовима две мале лампе, оружје, један дугачак чибук са лулом за цигарету и велике већ почађале гусле, са пребаченим преко њих жутим дреновим гудалом. Соба намирисана тамјаном и старим босиљком, а од простирача се осећа пшеничица, коју Колашинке употребљују да им мирише рубље и стојничка простирка. Све на својем месту, чисто и згодно, као да улазиш у храм, а не у кућу. Просто и сељачко, али мирно и отмено (Божовић 2019: 79).

Читав низ радњи које настају након овога и које, по беспоговорности и тишини, подсећају на манастирска послушања (поливање руку, љубљење, дворење, служење кафе, постављање хране и слично) представљају увод за стављање ибрика на совру и точење прве чаше ракије. Један од синова домаћина, Благоја Коматовића, смерно пружа чашу оцу, који устаје и прима је. Држи је на длану десне руке, док леву држи на прсима, а онда са благим наклоном и „са нарочито извежбаним кретом" пружа чашу писцу као посебном госту изговарајући за ту прилику устаљене речи: „Заповиједај тако по реду и закону!". Овај, не примајући чашу, изговара „Дела у добри час!" На исти начин је домаћин „обредио" све госте и они сви одбијају истим речима, а онда последњи понуђени казује: „У добри час!… Бог па домаћин!…" (2019: 80). Након још једног нуђења сину и онима којима до тада није понудио чашу, он започиње здравицу „гоном и гласом као да држи свети путир на олтарским вратима" (2019: 80). Ова пишчева констатација доприноси и сакрализацији саме чаше, јер његова пажња није усмерена на оно што је у чаши (ракија), већ на оно што се тим поводом казује уз призивање имена Божјег и знаменовање крстом:

> Е, дао вам Бог добро и добри час!… – Поклон и опроштење, сви редом… Да се прекрстимо и Бога споменемо… Прве чаше, а добре среће!… Сретно вече, а сретни гости! Под овијем чађавијем шљеменом да се намуче, а нас обрадују – Бог их вазда радовао и веселио!… Што од Бога молили, Он нам вазда поклонио и нама овђе на овом сабрању и свакоме брату Србину: на дому, на путу, у тору и обору; у тућини, на даљини, и у бризи и у радости!… Дао нам се Бог радовати ка сретнима и помогао да се избавимо из душманске руке и проклете иње вјере… Поклонио нам Бог мир и љубав, радост и кријепост и свако добро – нама слабима и грешнима!… Здрав си, тако у прочељу, и сретно ти мјесто!… Здрав си, а помози Боже!… (2019: 80–81).

Здравица се углавном овако завршава, дакле речима „Здрав си и помози Боже" или само „Здрав си."[3] Она има карактер благослова и молитве. Научници благосиљање у здравици често апострофирају, али се њен молитвени карактер занемарује. Молба није усмерена само на актуелно сабрање, већ досеже до саборног духа са посебним акцентом да Бог помогне „свакоме брату Србину". Након здравице домаћин је наставио да стоји док све госте није „три пута обредио чашом". Писац констатује да „иде све то по неком добро утврђеном реду, као да нисмо обични путници, но да се врши каква мистерија" (2019: 81). Цео процес, са амбијентом

3 Тако је и данас у Колашину. Одговара се углавном речима: Бог ти дао здравље (видети: Павловић 2022: 398).

и атмосфером, он назива „дивном, старинском и горштачком литурђијом" (2019: 81). По чистоти, светости и присуству Божјем, она се конституише као замена за аутентичну црквену литургију, које, из оправданих разлога, нема међу Божовићевим горштацима. Чак и после устајања гостију, када је чељад села да вечера, све се дешава „тихо као у цркви". Од почетне констатације о кући као храму, преко трансформисања профаног догађаја у сакрални чин, долази се у позицију да се и секундарно догађање (вечера оних који припадају кући) представља наставак пређашње светости и светог понашања.

Освећење домаћег простора дешава се и у причи *Стари ћрмен* (Божовић 2019). Опет се све дешава у кући угледног домаћина, свештеника Јеротија Крсмановића, кога писац затиче болесног. Култ гостопримства избија у први план.[4] На, за госта, постављеном столу, поред хране, стајала је већ само наизглед „обична сељачка чаша", око које се током вечере, као око каквог стожера, одвија устаљени обичај. Јунак ове приче се преко чина гостопримства[5] и дочека драгог госта преображава у свештенослужитеља оне необичне „горштачке литурђије", каквој је писац присуствовао већ у кући Благоја Коматовића. Ова као да је била још старија и побожнија:

> На ово он мигну мојем пратиоцу и унуци, па се некако безбрижно повуче у своју велику собу. Умивање и свеже рубље даде ми снаге, али највише ово изненађење које ми овај старац приреди. Брзо и сасвим бодро коракнух обучен у његову собу. Она беше проветрена, добро загрејана и окађена мирисним тамјаном. Гледам. На столу, преко којега бејаше пребачен бео као снег канавац, већ беху сланик, погача, закуске и земљани кондир са забоденом у грлу великом граном босиока. Поред њега она обична сељачка чаша за ракију која хвата два десетка драма. А он стоји украј стола и чека; чека као да хоће да отпочне литургију, али не ову данашњу но ону прастару и побожнију, ону коју су вршили пре тисућу и по година његови прапраоци кад су први пут загазили у гудуре врлетне Рогозне… (Божовић 2019: 330).

У овом опису, за разлику од оног у причи *На конаку*, светост радње наговештава се присуством самог свештенослужитеља који се, иако не стоји у храму, односи према актуелном догађају као према литургији. Док Благоје Коматовић држи чашу као путир, поп Јеротије се враћа у прошлост у време најстарије литургије, какву су служили његови далеки преци. Иако се ради о пишчевој имагинацији, несумњиво се жели нагласити да је још светије било оно што што је од давнина, те да преношење главног јунака у то време има функцију додатног освећења тренутка. То је, истовремено, увод за настанак кључног чина када се по устаљеном обичају све припрема да се из кондира окићеног босиљком наспе ракија у чашу:

---

4 Пример када гостопримство прераста у „чин литургије" налазимо и у путопису „Преноћиште у Пивској планини".

5 Пијење велике чаше обавља се и мимо великих догађаја и празника и често се дешава и у мањем друштву када представља израз посебног гостопримства: „Улога ове праксе очитавала се посебно у контексту вредновања социјабилности, односно појединих социјабилних фактора, као што су гостопримство и пријатељство, за које су пијење из велике ракијске чаше саговорници најчешће везивали" (Павловић 2022: 404).

> У још једнаком изненађењу и напрезању шта ће све до краја бити, ја седох на указано ми место. Поп нареди мојем пратиоцу да ми приђе с десне стране, а на левој сам седе, обазирући се да ли су му снаха и унука стале иза леђа. На сав насмејан и као да му ништа није, он се маши кондира, скиде с њега босиљак, насу чашу ракије, старе, жуте и укрћеле шљивовице и, пружи ми је по свима прописима који за ово владају при славама или великим годовима (2019: 727).

Након прихватања чаше[6] од стране госта *пропи̏саном реченицом*,[7] домаћин, уз обавезно крштење (осењивање крстом),[8] наздравља речима: „Дао ти Бог свако добро и у сваком часу! – Помози Боже, и обрадуј: срећно вече а још бољи час, љубав и мир међу свијем људима, па и међу нама – добро си дошао и здрав си, а помози, Боже!…" (2019: 727).

Све што се дешава након овога (друга па трећа испијена чаша) има карактер опчињености, а писцу даје необичну храброст да спреман дочека и велику чашу, која је нешто мања него уобичајена „аранђеловача". Иако домаћин потенцира своје и године свога госта, као препреку једном оваквом подвигу, он изричито наглашава да се обичај из старина мора поштовати, те да из њега нису искључене ни жене. Подизању велике чаше у причи *Ста̑ри ӣрмен* претходи ломљење погаче, што по значењу асоцира на ломљење чеснице или славског колача, те читавом чину придаје карактер својеврсне црквене свечаности. Након ломљења погаче, старац диже чашу, поново се крсти и приближава је себи. Према њој се опходи са изузетним поштовањем сматрајући да онај који је не попије није достојан предака и прошлости, јер „нередно је ту старину издавати" (2019: 728).

У сликању ове *мисте̑рије*, како овај, не само обичај, квалификује Божовић, истиче се и прича *Рам-Љута̑н*. И у њој се говори о чувеном колашинском гостопримству. У кући Мијата Леповића из Чечева се осећала она ужурбаност као у кући Благоја Коматовића. Када је совра била напуњена јелом, три момка су узели мале чаше да се што пре *обреде* гости и да се изврши обичај, који претходи подизању велике чаше. Била је већа од уобичајене чаше: „Кад пред домаћина спустише гласовиту чашу, мене подиђоше жмарци. Не беше то обична свечарка какве сам по селима виђао, па се често и борио с њима, но права купа, вероватно прва срча коју је какав крамар пренео преко брда у антрешељу из Скадра или Дубровника" (Божовић 2019: 454).

Због тенденције домаћина да у дочеку примарно место заузме ракија, у овој причи нема оне мистичности какву смо сретали у претходним текстовима. Сам писац не користи раније појмове и атрибуте како би дочарао свештену атмосферу. Чак у тренутку кад испија ракију из ње, назива је „крвницом", јер се она због исфорсиране употребе претвара у непријатеља. Како би прекинуо испијање, Божовић се сетио „једнога доброга обичаја колашинскога, једнога најлепшега права које се само госту даје у овом дивљем крају" (2019: 455). Јер старина је завештала

6 И данас се у Колашину сматра да ову чашу треба примити јер је благословена (Павловић 2022: 397).

7 Та реченица гласи: „Заповиједај у добри час: Бог па домаћин".

8 Да се здравичар обавезно прекрсти у оваквим приликама забележио је и Благоје Божовић (Божовић 1997: 98).

и меру, на коју гост има право и која је препрека претварања свештеног чина у обично испијање ракије. Тај обичај писац обзнањује речима: „Сви гости, здрави сте, и опростите више ракију!" (2019: 456). Он је овим желео да у својим колашинским текстовима направи дистинкцију између обичаја у коме је чаша део култа и обичаја у коме она постаје сама себи циљ, а њено се испијање претвара у супротност „горштачкој литурђији".

Несумњиво да је испијање из велике чаше, која се назива и само *велика*, део древног обичаја у Колашину.[9] На основу текстова Григорија Божовића може се закључити да између два рата није била стандардног облика и величине. Пошто се најчешће употребљавала на славама, назива се и великом славском чашом (2019: 56) или *свечарком* (2019: 454). Код попа Јеротија Крсмановића писац није пио из класичне велике чаше, коју овом приликом назива *аранђеловачом*,[10] већ из „њене заменице", која је могла бити нешто мања. Некад јој је давано име по ономе који је имао необично искуство са њом. У кући Мијата Леповића у Чечеву називали су је Церовићевом. Пре него што је тако названа, име јој је било *ђурђевача* (могло би значити да је славска). Била је то старинска чаша „каке и колике у Колашину нема" (Божовић 2019: 453).

Испијање из ње нема хедонистички карактер, већ је прилика да онај који је испија постане човек знаменовањем крста, што је кључни чин пре њеног испијања. Крст се, дакле, не твори само попречним путем чаше којом се наздравља, већ и обавезним крштењем онога који пије и наздравља. Зато се Мијат Леповић обраћа писцу речима: „Ха, помози Боже, да се и ми, једном као људи, прекрстимо!" (2019: 454). И данас су у Колашину нераскидиво везане чаша и здравица.[11] Уз њих увек иде и крст односно она духовна нит која прати цео процес а што се недовољно истиче у истраживањима која се баве функцијом ове чаше у савременом Колашину. Нема сумње да је она постала нека врста култа и незаменљивог симбола и као симбол одржала се до данашњих дана.

Међу колашинским симболима истицали су се и гусле и шајкача,[12] које је, за разлику од *велике*, време маргинализовало. Постојање обичаја испијања велике чаше Божовић помиње и у другим приповеткама и путописима. Знају за њу и за њену славску употребу и Рако Козаревац (из истоимене приче) и Русим Вранчевић

9 Данас се ова чаша у Колашину назива *чајна,* јер је у почетку била намењена да се из ње пије чај. У њу стаје један децилитар меке ракије, а карактеристична је по томе што има ребрасту спољашњост. Нема сумње да се она није употребљавала у време Григорија Божовића. Можда је могуће одредити када је почела њена производња у фабрикама стакла, па на основу тога одредити и њену употребу у Колашину. О пијењу из ове чаше видети: Павловић 2022.

10 Вероватно се тако назива по слави на којој се употребљава, о Светом Аранђелу. Такав назив налазимо у причи *Поп Дујо* (Божовић 2019: 319).

11 Видети: Павловић 2022: 397. О здравици као жанру видети: Ђорђевић Белић 2018.

12 О гуслама и гусларској традицији у Колашину видети: Божовић 2005: 146–152; Бојовић 2018. Шајкача је била посебан колашински симбол: „Само свима на главама суре војничке шајкаче; носе их не као каше, но као народну ознаку – ни за калпаке их не би променили док је Арнаута у суседству. То је за њих, православне, победни знак, који им је после крста најдражи" (Божовић 2019: 437). У многим Божовићевим текстовима неодвојиво је заједничко помињање шајкаче, крста и чаше. Један од примера се огледа у Мијату Леповићу: „Мијат баци с главе шајкачу, наточи чашу, прекрсти се, искапи" (2019: 453).

из приче *Роб незаробљени*. Док је у појединим случајевима, на пример у причи *Рам-Љутан* симбол претеривања, дотле на другим местима она је део свештене мистерије у којој та чаша узраста до својеврсног култа.

Нема сумње да проза Григорија Божовића пружа велике могућности за анализу фолклорних и етнолошких карактеристика крајева и заједница, а у појединим случајевима је незаменљиви извор за компаративна проучавања обичаја из давнина и њихових одблесака у садашњости. Култ чаше несумњиво повезује древност пишчевог завичаја и његову садашњост. Остати веран тој чаши никако није резултат односа према шићу, већ пре свега пример потпуне преданости једном обичају, који постаје битан фактор чувања националног, верског и завичајног идентитета.

ИЗВОРИ

Божовић 2016: Григорије Божовић. *Прйовешке.* Приредио Јордан Ристић. Београд: Завод за уџбенике.

Божовић 2016а: Григорије Божовић. *Пушойиси.* Приредио Јордан Ристић. Београд: Завод за уџбенике.

Божовић 2019: Григорије Божовић. *Мој дивни Колашин.* Приредио и предговор написао Драгиша Бојовић. Зубин Поток: Стари Колашин.

Божовић 2025: Григорије Божовић. *По Македонији.* Приредио и предговор написао Драгиша Бојовић. Нови Сад: Архив Војводине; Зубин Поток: Стари Колашин.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић 1997: Благоје Божовић. *Народни живоӣ у Ибарском Колашину.* Зубин Поток: Стари Колашин; Приштина: Нови свет.

Божовић 2005: Благоје Божовић. *Живоӣ и обичаји народни у Ибарском Колашину.* Зубин Поток: Стари Колашин.

Бојовић 2018: Драгиша Бојовић. „Певачи Григорија Божовића". *Савремена срйска фолклористика V. Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Меӣохије у словенском конӣексӣу.* Београд: Удружење фолклориста Србије, 381–402.

Ђорђевић Белић 2018: Смиљана Ђорђевић Белић. „Здравица: (традиционална?) жанр и савремени контексти". *Књижевна исӣорија,* бр. 164, 71–106.

Павловић 2022: Александар С. Павловић. „Пракса пијења из 'чајне' чаше у Ибарском Колашину". *Башӣина,* вол. 32, св. 56, 389–406.

Dragiša P. BOJOVIĆ

THE MOTIF OF THE "HIGHLANDER LITURGY" AND THE CULT OF THE CHALICE IN THE PROSE OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

Grigorije Božović's engagement with homeland-oriented themes occupies a central position within his literary oeuvre. Although certain aspects of this thematic corpus have received scholarly attention, a substantial range of motifs remains insufficiently examined and thus calls for further critical inquiry. Of particular significance are those motifs that resist clear analogies within the broader

context of Serbian prose, such as the motif of the "highlander liturgy". Within this constellation, special emphasis is placed on the cult of the chalice, which emerges as a key element of Božović's distinctive poetics of sacralization – through which space, as well as the actions performed within it, are symbolically and ritually transfigured.

Keywords: liturgy, chalice, velika,[13] hospitality, sacred space.

13 The term velika refers to a large chalice, though in usage it is often abbreviated to simply velika.

Рад је предат 24. априла 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Петковић-Дис В.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-68329

Оригинални научни рад

*Јелена Б. ОГЊЕНОВИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Центар за интердисциплинарна истраживања и развој истраживача

ПОЕЗИЈА ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ: ОДНОС ПРЕМА ФИГУРАМА АУТОРИТЕТА У ПЕСНИЧКИМ ЗБИРКАМА ВЛАДИСЛАВА ПЕТКОВИЋА ДИСА**

„Ја данас имам једно труло време,
Маскиран порок, разврат и незнање:
С висине блуда допиру ми теме
За суверено једно распадање."
(Владислав Петковић Дис, *Распадање*)

Апстракт: У предстојећем истраживању ћемо настојати да поетику Владислава Петковића Диса сагледамо у контексту егзистенцијализма – једне од круцијалних филозофија послератне епохе. Дисов антиципаторски гениј биће тумачен посредством две његове песничке збирке (*Утопљене душе*; *Ми чекамо цара*), на основу уочених наговештаја егзистенцијалистичког духовног стања. Приметили смо да је у многим Дисовим стиховима, иако прикривено, присутно неповерење и напуштање било каквог трансцендентног или нетрансцендентног ослонца – што је један од кључних постулата индивидуалистичке филозофије егзистенције. Сходно томе, на примеру прве Дисове збирке (*Утопљених душа*) биће тумачен песников отклон од Апсолута, док ће се у збирци *Ми чекамо цара* испитивати песников иронични однос према фигури владара (профаног ауторитета). Циљ нашег истраживања, изузев пружања још једног доказа о уклопивости ове поезије у егзистенцијалистички (*сартровско-камијевски*) однос према послератном свету и његовим нарушеним вредностима, биће препознавање импулса раног авангардног песништва.

Кључне речи: Владислав Петковић Дис, *Утопљене душе*, *Ми чекамо цара*, Апсолут, ауторитет.

* ORCID 0009-0008-0556-4549, jelena.ognjenovic@ff.uns.ac.rs

** Рад је написан за потребе учешћа на конкурсу за есеј о Дисовом стваралаштву, који сваке године, у оквиру манифестације „Дисово песничко пролеће", расписује чачанска Градска библиотека „Владислав Петковић Дис". На поменутом конкурсу (63. „Дисово пролеће") овај рад је освојио прву награду, након чега су одломци објављени у 57. броју листа „Дисово пролеће".

ДИСОВА МЕЂА: ПРЕ И ПОСЛЕ ПАДА МОДЕРНЕ

Шта ново казати о песнику о чијем је стваралаштву исписано већ толико хартије? Како започети ново писање о старим, на стотине пута кодираним, па изнова разоткриваним мотивима, симболима и интенцијама? Како продрети у полифонију критичарских гласова, не *оīрешиīи* се о њих као Скерлић о *Уīопљене душе*, а ипак са њима беседити?

Дис – мистични, неодгонетнути алијас једног „чаплиновски смешног човечуљка" (Раичевић 2011: 28) – уз себе је привезао многе критичарско-теоретичарске дилеме, распре, отворене сукобе и епохалне преврате. Све док авангардни стваралаци име Владислава Петковића нису уздигли до култа, оно је писано као маргина и тумачено као омражени ексцес, слепи кутак и краткотрајни поремећај ритма у ерудитној хармонији српске модерне. С правом би се могло уочити да се појава овог амбивалентног поете ни дан-данас не тумачи аутономно, издвојено од филозофских система, опречних интерпретаторских мњења и општих места.[1] Принуђена да левитира на лимесу романтичарског перфекта и авангардног футура,[2] поетска реч Владислава Петковића Диса чини се помућеном и непрозирном – читљивом само уз помоћ лупе двадесетовековних литерарних арбитара. Утамничен најпре у критици Јована Скерлића, те, на њој пониклим, вишедеценијским полемикама, исконско Дисово певање остало је помућено, недослушнуто и заборављено. *Пад* из те папирне тамнице, саткане од грлатих превирања тумача, паралитерарних несугласица и социополитичких уздања, која умногоме прерастају оквире *скромноī* фундуса Дисових стихова, чини се болнијим и неизвеснијим од оног чувеног пада у постојање.

Много је опречних, међусобно искључивих, а, надасве, свадљивих становишта о кратковидом чачанском песнику – од полемика о његовом формалном (не)образовању

---

1 Проф. др Миливој Ненин ће у једном свом есеју („Дисова изгнанства") указати на проблем који се неизбежно јавља при перцепцији овог песника. Не само поетика – већ и Дисов меланхолични карактер, портрет, породичне прилике, а потом и *йредсказана* трагична смрт – уврежили су се у мит српске *йаланке*. Један такав, модерни мит противи се варијацијама, па није чудо да поменути књижевни историчар своје разматрање започиње *in medias res*, нанишанивши кључну аномалију *йосīскерлићевских* аналитичара – њихову апсолутну зависност и покорну уклопивост у пређашња тумачења. „Слика о Дису данас у српској књижевности готово је окамењена. Да ли ће то бити онај кафански Дис, који седи за столом са чашом у руци, или ће то бити Дис који разбарушен иде по Београду, више и није битно. Тек, најчешће се нуди слика једног великог детета које необавезно и неодговорно пролази кроз живот. Уз то, наравно, иде и извесно сањарско несналажење у животу" (2006: 5).

2 „Дис је очигледно стваралачки прескочио војислављевско-парнасовску фазу наше поезије и из романтичарске поетике директно ускочио у модерну" (Милинчевић 1977: 136). Становиште о наводној немогућности фиксације Дисове поезије у време у којем је стварана, иако непорециво, допринело је миту о његовом визионарском мистицизму. Међутим, многи историчари српске модерне износе премису да се Дисова појава никако не би смела разумевати као ексцесна или усамљеничка. Предраг Палавестра у есеју – „Проклетство неизрецивог: Владислав Петковић Дис" – закључује да је највећи антипод Дисовог певања, Јован Скерлић, „пред историјом више наудио себи но Дису" (1986: 309). Поборајавши кружок авангардиста (Светислав Стефановић, Димитрије Митриновић, Исидора Секулић), чије стасавање тече упоредо са згаснућем модерне и њених арбитара, Палавестра казује: „Уз то, Дис у тренутку Скерлићевог напада није био без одбране – усамљен је био Скерлић, а не Дис. У оцени *Уīопљених душа* Скерлића готово нико није подржао, док су Диса узели у заштиту сви водећи млади критичари и сви песници за које се везују почеци српске књижевне авангарде" (1986: 309).

и ингениозној самоукости,[3] индивидуалистичком егоцентризму *Утопљених душа*, насупрот којег се уздижу колективистички заноси збирке *Ми чекамо цара*, до, истовременог, тумачења ове поезије у кључу песимистичких, ничеовско-шопенхауеровских, или оптимистичких, платонистичко-стоицистичких, филозофских доктрина. Тај нерешиви полилог могао би се протумачити као *кривица* самог Диса, његових емоционално-психолошких амбиваленција, конфликата и ломова.

Сваки крајолик Дисовог песништва је двојак – сваки мотив обремењен вишеслојним, врло често и апсолутно опозиционим значењима, сједињен са мелодијом меланхолије, трагичне слутње и визионарског краха.[4] Управо ове амбиваленције између поете и дезоријентисаног предратног човека, који предосећа близину и брзину светског суноврата, те пад свих дотадашњих хуманих, етичких, интелектуалних или метафизичких уздања, од његове поезије чине егзистенцијалну филозофију у сликама. Те су слике углавном мрачне, опскурне, отежане мртвилом – за њима не стоји утеха, уздање у трансценденцију нити жеђ за вечношћу.

> Док је романтичарска поезија својом вером у општост духа, својим признавањем самосталности његових категорија, поставила безлични дух за своју основу, Дисова поезија ослонила се на постулат једног човека и његовог искуства. Ова поезија значи почетак егзистенцијалног става у нашој лирици (Павловић 2005: 206).

Када се са Дисове поезије свуче баласт сукобљених критичарских полилога, оно што остаје је наго искуство ововремене и овостране индивидуе (сартровски) оптерећене сопственом егзистенцијом, (кјеркегоровском) меланхолијом, тихим, сетним (камијевским) бунтом. Једно живљење на пркос самом животу!

ДИСОВО НЕБО: ИШЧЕЗНУЋЕ АПСОЛУТА У *УТОПЉЕНИМ ДУШАМА*

Идеја о уклопивости мотивских комплекса егзистенцијалистичке филозофије у поезију Владислава Петковића Диса појављује се као честа литерарна одредница.[5] Међутим, иако се Дисов антиципаторски геније често аргументује овом симултаношћу, многи теоретичари јој се противе. Милан Ранковић ће у студији (*Особености Дисове поезије*) потврдити недвојбене сличности између Кјеркегорових, Сартрових, Јасперсових и Хајдегерових филозофских начела и Петковићеве поезије – но, уз упозорење

3 Питање о Дисовој учености најчешће се потезало у контексту његовог угледања на стране песнике – француске симболисте: Бодлера, Верлена, Малармеа, на чије поетике Дисова и те како наличи. Павле Зорић („Да ли је Дис био несхваћен?"), подстакнут овом енигмом, износи претпоставку: „Часописи и листови у којима је Дис сарађивао доносили су преводе западноевропских импресиониста и симболиста, и сасвим је логично закључити да их је Дис читао и тако био, бар из друге руке, упознат с новим књижевним покретима" (1995: 104).

4 „У оквиру Дисовог поетског доживљаја могуће је поставити следећу поларизацију: с једне стране – срећа, љубав, доживљајно-емотивно богатство, прошлост, сан; с друге – несрећа, резигнација, доживљајно-емотивна празнина, садашњост и будућност, јава" (Ранковић 1976: 117).

5 Навешћемо неколико примера текстова који тематизују ову идеју: *Биће и језик* (Радомир Константиновић), *Ка поетици српске модерне* (Предраг М. Јашовић), *Особености Дисове поезије* (Милан Ранковић).

да би се њима могао расветлити тек део његове, много комплексније, поетике. „Диса би, међутим, погрешно било сматрати за нашег предегзистенцијалистичког песника, због тога што *само један део* његовог естетског доживљаја садржи антиципацију оних доживљајних стања, која су могла бити полазна основа и за егзистенцијалистички доживљај света" (1976: 186).

Прва збирка Петковићеве поезије (*Утопљене душе*, 1911) узима се као *corpus delicti* о његовом стихованом егзистенцијализму,[6] док се потоњи регистар родољубивих стихова (*Ми чекамо цара*, 1913) доживљава као чин додворавања Скерлићевим уздањима, услед којег су, како је Миодраг Павловић казао, поетске емоције *симулиране* (2005: 233). Иако по много чему диферентне, обе збирке се пресецају у атмосфери неповерења и напуштености од ауторитета, Апсолута или владара – то јест, свести о губитку ослонца као доминантном егзистенцијалистичком сазнању. Трагична усамљеност Дисовог лирског субјекта разумева се као последица немогућности продирања у есенцију бића,[7] последица губитка отаџбине и породице[8] – но, у најопштијем смислу, песников фатум је последица губитка уздања у трансценденцију.

> Дис ће, пре свега, уз одређене недоумице, покушати да узроке оваквих егзистенцијалних стања, беспућа живота или неуспеха човекове егзистенције у целини, веже за *апсолут*. А тај апсолут, за разлику од раније поменутих, општих, апстрактних појмова – *идеја*, као исходишта егзистенције – сада је делимично конкретизован, приближавајући се неком *суровом богу*, чија се рука, по узору на религијски призор, помаља кроз облаке (Шутић 1985: 114).

Већ самим насловом – *Утопљене душе* – Дис ће се определити за јединствени поетски хабитат – поднебље коначности, окончаности и умртвљених постојања – свет у потпуности (на)стран тадашњем књижевном просценијуму. У таквом, наопачке извртнутом, поретку, чији барјактари су покојници, песников дух: „нека рука злокобно веже"/„за земљу и за свет немио", тамо где „више нема неба" („Коб" – Дис 2004: 7).

Учестало вариран, мотив неба један је од кључних елемената у Дисовој обрнутој космогонији – небо, обитавалиште Апсолута, оностране лепоте и спокоја, у *Утопљеним душама* илустровано је као „мутно, издубљено, кобно" („Слутња" – Дис 2004: 39), „незнатно и мало" („Предграђе тишине" – Дис 2004: 41). Уколико боју морске површи протумачимо као рефлексију небеског плаветнила, могли бисмо казати да су

---

6 У обимном есеју посвећеном Дисовом песништву („Биће и језик"), Радомир Константиновић се осврнуо на чувену максиму Жана-Пола Сартра („Егзистенција претходи есенцији" – 1964: 8 – то јест, постојање претходи бићу, које се *рађа* у ситуацији избора), претпостављајући да је у *Утопљеним душама* остваривање човековог есенцијалног нивоа онемогућено. *„Егзистенција је пад ње јер није есенција.* Или је позив на есенцију, али позив коме, међутим, не може се удовољити. Егзистенција је пакао јер је удаљавање од раја, који је есенција у њеној свеобухватности која значи свеприсутност или свејединство. Она је, у ствари, и због тога, увек за Дисов дух егзистенција непрестанога падања" (1983: 266).

7 Егзистенцијализам Дисов је у његовом осећању егзистенције као патње због отуђености од пуноће бића (од есенције), и као патње у покушају, нагонском, да се та пуноћа оствари, да се кроз егзистенцију, против ње (као непосредно-дате) продре до есенције" (Константиновић 1983: 267).

8 „Губитак домовине био је губитак ненадокнадивог домћег огњишта, јединог драгог кутка у свету" (Павловић 2005: 198).

Дисове душе, заправо, утопљене у руинираном плаветнилу на коме је, *пре пада*, становала трансценденција. У песми која дели наслов збирке, Дис стихује компаративну нит између мора и неба: „Губе се редом, труну под животом / Алеје бола и поднебља плава" / „Гледајући дуго тај маглени вео, / Камо се дани моји разасуше, / Шири се покров велик, пространи, бео / Под којим леже утопљене душе" (Дис 2004: 29).

Поистоветивши морски покров са небеским,[9] Владислав Петковић Дис ће земну и астралну половину простора сажети у једно – простор егзистенцијалног и постегзистенцијалног пакла,[10] у којем душе, у одсуству Апсолута, бивају обремењене коначношћу и лишене утехе библијског васкрсења и бесмртности.

> Уместо да буде антитеза животу, смрт постаје иманентни део живота, чак – сам живот. Ово прихватање *смрти прикрива противуречност између живота и смрти. Смрт постаје живот – због тога што прави живот не успева да се самоостварн* (Ранковић 1976: 280).

Као *портал* између света живих и света мртвих успостављен је мотив гроба. Чини се да су многе песме из *Утопљених душа* испеване из визуре упокојених, у раку положених тела, чији је медијум песник.[11] Мртви у поезији Владислава Петковића Диса своје егзистенције настављају постхумно – гроб постаје факт о ограничености људског постојања и граничник живота за којим не стоји трансцендентна сила. Ниједан упокојеник из Дисове поезије, након умирања, не проналази Апсолут – попут тајанствене жене из антологијске песме „Можда спава" – песникови покојници уснули су тако да им „гроб тужно негује стас" (2004: 17). Самртни трен поима се као утонуће у сан у којем телесност и чулни афекти не нестају – напротив – када се упокоје, постају још сензуалнији, тананији и израженији, тако да се свет мртвих, Апсолутом недотакнутих душа, посредством чулности *спушта* до света живих. У песми „Плаве мисли", ламентујући над драгом покојницом, песнички субјект хипертрофира загробну лепоту, чезнући за сопственом смрћу и наставком прекинуте овоземне љубави: „О нисам знао да са својим гробом / Ја носим срећу и састанак с тобом. / Постеља твоја, гле, како је мека, / Ко твоја коса", конкретизујући жељу у последњој строфи: „Рођење своје заволећу гробом" (2004: 38).

---

9 Небо се на симболичкој равни повезује са прекривачем и у песми *Плаве мисли*, када лирски субјекат на одру умрле вољене буде опевао: „О, ал' ја ћу сада / Будућност своју, јаву стару, бону, / Заклонит тобом и носити небо / Постељу твоју, моју васиону" (2004: 38).

10 Хронотоп пакла је у овој поезији изузетно развијен и комплексан. Дисов пакао осликан је у дантеовском маниру – као простор чулне наказности и телесног мучеништва – постављен у потпуну опозицију према хришћанском доживљају пакла као духовног патништва. Свођење пакла на материјално-визуелне призоре још је један чин одступања од Апсолута и детронизовања метафизичко-библијске космогоније. Миодраг Павловић ће у пресеку пакла и земне егзистенције препознати слику модерног града. Павловић ће казати да се у Дисовој поезији „инферно никад не ставља на пасторалну сцену, – тип његове организације од Дантеа до Елиота, од грчке митологије до Вергилија, увек је збијен и смишљен по плану неког кажњеничког насеља, никад не личи на слободан живот у природи. Праслика пакла створена је кад је створен први град" (2005: 203).

11 „Кад склопим очи – и то једном биће / Нестаће свести где су моје биле/ Идеје, мисли, и покров од свиле, / Поклопац, земља тело моје скриће" („Њено име" – Дис 2004: 10).
„И док земља мирно прима цвеће, / Као ваздух умрле цвркуте, / Моја мисо'о лагано се креће / Кроз гробове у мртве минуте" („Плава звезда" – Дис 2004: 11).

Окренуте лицем ка небу, очи умрлих утапају се у оностраном плаветнилу без могућности да у њему угледају Апсолут. Мортални и живи свет у поетској Дисовој хоризонтали (горе: смрт–сан–Апсолут / доле: живот–буђење–телесност) стапају се у идентичној *axis mundi*, чиме се трансцендентно у потпуности пориче, јер, и пре и после живота, „свак живи у гробу свом, само што неће/ Да види гроб" („Оргије" – Дис 2004: 32).[12]

Свет живих изједначава се са светом утопљених све док, на врхунцу (над)егзистенцијалног апсурда, не дође до упокојавања саме смрти. Сила умирања смислена је само уколико наспрам ње стоји сила опстајања. Парадокс смрти која умире, уколико се до краја оваплоти, опеван је у „Јутарњој идили" – песми у којој једнако умире све и оног света: „Неба нигде нема. Можда је пропало" (2004: 22) / „Залазе сва бића, и пропаст их носи" (2004: 23) / „Уз очајни ропац умираху греси" (2004: 23) / „И неста планета и животу трага" (2004: 23) / „Изумире смрт. Више нема људи" (2004: 23).

Лирски субјекат у апокалиптичној илузији поистовећује трагизам смрти у животу и смрти у смрти; тело и дух одумиру истоветно („Земља, њено време. Умираху боје / С њима душе људи и гробови њини" – 2004: 23), остају пасивни, те бивају увучени у спиралу умирања која, одрешена од трансцендентног патроната, помахнитала, саму себе прождире.

Пре него што Дисов апсурд живљења доспе до кулминације у, готово подругљивом,[13] чину самоубиства смрти, све његове перспективе постојања *измрвиће се* у једном несклопивом мозаику.[14] Губљење трансценденције иницијална је каписла за растварање основних хуманих импулса: међуљудске блискости и комуникације. Владислав Петковић Дис наслутио је модерни култ индивидуе, чији је човечанство поклоник до данас. Расецањем кохезивне нити Апсолута расецају се све повезнице међу бићима – преовладавају отуђеност, опхрваност интроспекцијом, емоционална закржљалост и вербална заумност.

---

12 Даница Андрејевић у студији (*Српска поезија XX века*) пружа другачији, оптимистичко-религијски кључ за одгонетање комплексног Дисовог поистовећивања горње и доње сфере, репрезентоване небом и гробом: „Небо је трансценденција, суверености, поредак у свемиру, Дисова тежња ка успостављању и трајним решењима света, чежња за високом блаженошћу која је опет и тамо, у сну, обавијена тајном језом. Напокон, гроб је материјалан вид крајњег уточишта душе, тачка смрти, али и могућег ускрснућа у мајци, новом утерусу. Ако постоји пренатални свет звезда, могао би постојати и пут прелаза у другу раван света" (2005: 44).

13 Песникова девастација апокалипсе, остварена свођењем смрти на коначни ентитет, евидентна је у истоветности првог и последњег стиха: „Имао сам и ја веселих часова" (2004: 23). Масовно изумирање природе, човека, космоса, и, на крају, смрти саме, за песника је један радосни трен – доказ о бесмислу егзистенције за којом не стоји никаква астрална инстанца, већ апсолутно ништавило којем ни смрт не може да умакне, јер је и сама, да иронија буде већа, смртна! Управо та, хипертрофирана радост лирског субјекта, доказ је *камијевског* живљења упркос животу, упркос смртности. „Позивом на овакав живот, он заправо устаје против таквог живота" (Јашовић 2017: 167).

14 Новица Петковић ће у *Огледима о српским песницима* истаћи да је Дис „био и први наш песник код кога се распала целовита слика света. Она се у његовим песмама расула у фрагменте. Повремено наилазимо на понорна и сновидовна прозрења, али се губи смисаона целина. Зато он има тако мало *целих лепих песама*, како би рекао Богдан Поповић. Песник који је као ретко ко код нас био заокупљен расулом можда није ни могао да напише таквих песама" (2004: 83).

Многи ревалоризатори Петковићеве поетике примећивали су обезличавање и семантичку дислоцираност[15] његовог језичког кода. Радомир Константиновић ће врло оштро казати да језик Дисове поезије „не казује ствари већ своју *немоћ казивања*, као саму немоћ рационалне свести или *моћ* једне савршено ирационалне над-воље која је с ону страну сваког опредмећивања, и која се овде не казује језиком већ његовом *немоћи* [...]" (1983: 282). Заумност говора, последица одрођених и разорених људских веза, тумачена је као еденска јабука, први грех који ће у касније авангардно песништво продрети уз име Владислава Петковића Диса.[16]

Апсолутна смрт се у Дисовој поезији одвија хијерархијски – за смрћу Апсолута, кохезивне свезе међу људима, следи смрт комуникације, за њом смрт човека, а за човеком и смрт самог бића. А када и бића нестане, у потпуном усамљеништву умире и смрт. У (*аутобиографском?*) прозном спису, „После шест година", сновиди песник је једним параграфом проказао ишчезнуће Апсолута за којим ће се у смрти утопити свако живо и свако мртво биће:

> Без религије и без свога бога кога су изгубили на овој земљи, данас се пријатељи налазе каткада и састају да у мукама један пред другим преживе бол своје душе и реку свога живота. Некада су људи сва та страдања подносили невидљивоме са дивљењем и страхопоштовањем. Али лепо време богова прошло је (1957: 26).

ДИСОВА ЗЕМЉА: ИРОНИЗОВАНА ФИГУРА ВЛАДАРА У ЗБИРЦИ *МИ ЧЕКАМО ЦАРА*

Урушавање вишег арбитра, отпочето у двадесетом столећу, текло је хијерархијски, те по напуштању Апсолута бива изображена његова земна рефлексија – владар, световни и профани предводник колектива. Деструкција било каквог ауторитета, радикализована након Другог светског рата и распада тоталитарних режима, уочљива је најпре у отклону према традицији и конвенцијама раних авангардиста. „Пуни вере у анатемисане заставе сутрашњице, млади авангардисти нису ни могли ни хтели да прихвате самовољу учитеља" (Палавестра 1986: 313).

Претеча послератних интелектуалних фаланги на нашим просторима био је Владислав Петковић Дис. Стихови успротивљени метричком идеализму и строфе огрезле у кошмарним призорима неповратно су уздрмали пиједестал тадашњих литерарних аутократа – Богдана Поповића и Јована Скерлића, те њиховог

15 Многи су семантичку прозирност и пренаглашену варираност истоветних мотива (очи, поглед, крин, јоргован, плаветнило) разумевали као одраз Дисовог слабог образовања. Међутим, чини се да је обезначивање универзалних песничких симбола њиховим непрестаним зазивањем, десакрализацијом, и семантичком дислоцираношћу визионарско Дисово упозорење на испражњеност реч од смисла – такозване смрти језика коју су тек постмодернистички теоретичари дијагностиковали и описали.

16 Језички стил Дисове поезије често је илустрован у опозицији са парнасовским изразом Јована Дучића: „Док је Дучић српски песнички језик довео у ред, установио и учврстио његов духовни поредак, Дис му је открио ирационална својства, ону метафизичку димензију, без које се не може ни изразити ни схватити модерна песничка мисао" (Палавестра 1986: 314).

ауторитарног гласила – „Српског књижевног гласника".[17] Миливој Ненин у овом Дисовом *ангажману* препознаје виши чин, рушење „читавог културног програма", које се заснивало на „европеизацији српске књижевности, засноване, између осталог, и на сузбијању боемије и романтике" (2006: 16).

Колико год да је Дисов поетски преврат био спонтан, до детиње наивности искрен, његов *трећи чин* могао би се тумачити као врло промишљен и интенционалан. Збирка *Ми чекамо цара* посвећена „Његовом Краљевском Височанству Престолонаследнику Александру, команданту Прве армије", у „најискренијој оданости" (Дис 2004: 63), вишедеценијска је енигма, над којом су чешће постављана питања него што су нуђени одговори. Тумачења Дисове друге збирке углавном се дају спорадично, као фусноте о промени смера на његовом поетском компасу, и то зарад подилажења Скерлићевом родољубивом императиву. Пластифициране, недосегнуте, *миметичке* емоције.[18] Са друге стране стоји кружок аналитичара који у преградама ове патриотске поезије препознају исконску елегију ратног страдалника, за чијим одласком чиле хоризонти домовине и огњишта.[19] Пресек ове две, поприлично екстремне, аналитичке хемисфере покушаћемо да пронађемо када ову неочекивану збирку сагледамо као иронијско поигравање са култом личности уз, истовремено, одавање почасти култу заједнице.

Већ и сам наслов збирку одељује на две парадигме – *ми*, колективни импулс изражен као певање у првом лицу множине, и *цар*, владалац, треће лице под чијим патронатом је заједница. Ова два агенса повезана су глаголом *чекати*.[20] *Трајно пасивизирано стање лирских субјеката изражено је несвршеним глаголским обликом – чин чекања није довршен и, као такав ће надтрајати и само певање.*

Каква је заједница са којом песник успоставља идентификацију, подразумевајући да и читалац учини исто? Ко смо *ми* који „чекамо цара крај пучине[21] сиве"

17 Велибор Глигорић, један од најранијих тумача Петковићеве поезије („Матош–Дис–Ујевић"), у апсолутизованој моћи „Српског књижевног гласника" препознаје „сметњу у развитку наших уметничких индивидуалности" (1929: 39). Упркос Дисове поезије, стога, могао би се тумачити као неопходан, али и неизбежан трзај у двадесетовековном књижевном таласу након којег се, према инверзној логици епоха, колективни (скерлићевски) принцип замењује са индивидуалним.

18 Миодраг Павловић дао је најгласнији и најопшти суд о Дисовим родољубивим стиховима. „По нашем мишљењу, у патриотској поезији Дис није написао готово ниједан ваљан стих, с друге стране, пак, у осталој својој поезији чини нам се да није написао песму у којој бар нешто не би ваљало" (2005: 233).

19 „Дис је опевао рат и славу као ниједан други наш песник: сасвим лично и лирски, из најдубљег ганућа свога срца" (Манојловић 1998: 259).
„У Дисовим ратним песмама плене осећаји нежности, прикази трагичне димензије рата, дах смрти, стрепња, црна ноћ и чудни космички путеви до поробљене отаџбине. Ма колико били лични и интимни, Дисови ратни стихови су и одраз колективне свести, зато што је тешко пронаћи српског војника, који се тих дана не поистовећује са Дисовим песмама" (Миладиновић 2014: 29).

20 Управо овај глагол ће, у потоњој, апсурдистичкој књижевности бити кључан за разумавање индиферентности и пасивизираности послератне цивилизације која, на развалинама уздања у трансценденцију и ауторитет, узалудно, колико и упорно, очекује њихов други долазак (*Чекајући Годоа* – Смјуел Бекет, *Чекање* – Хорхе Луис Борхес, *Столице* – Ежен Јонеско, *Шест лица тражи писца* – Луиђи Пиранделло).

21 И у овој збирци најкруцијалније песничке поруке кодиране су призором неба припојеног мору, Апсолута стопљеног са земљом. Како Предраг М. Јашовић закључује „код Диса је вера у Бога била неодвојива од вере у слободу развијеног патриотског осећања" (2017: 176).

(*Ми чекамо цара* – Дис 2004: 66). Под псеудонимом плурала Дис је сакрио све прошле, садашње и будуће жртвоване, међу којима ће се, недуго по штампању збирке, и сам обрести. Њиховим гробовима преостаће да се дуго и стрпљиво, иако безнадежно, надају доласку свога владара. Те ће раке постати отеловљења потлаченог народа који, уместо цара као персонификације слободе и мира, дочекују сан покоја и заборав. Дуж читаве збирке, гробови, попут новорођенчади, ничу као из воде[22] – учесталим поистовећивањем рађања и умирања, песник читаоцима у аманет оставља питање – Ко међу живима остаје да чека цара када у покрове утону нова поколења?[23] Мрачни одговор на ово питање нагони песника да беспоговорно ћудљиво узвикне: „Ја немам сузе за хумке синова, / За хумке деце отаџбине ове, / Што су свој живот као булке дала / За стару мис'о и границе нове, / За прошлу славу и реч са гусала" („По гробовима" – Дис 2004: 72).

Иако су аналитичка становишта о искрености, односно иронизацији патриотског певања у збирци *Ми чекамо цара* радикално непомирљива, нама се чини да један (интенционални?) алогизам може да превагне *на ползу* друге теорије. Иако би Дисов стиховни строј требало да послужи глорификацији круне, иако је *цар* зазван већ у самом наслову – ова фигура ће до краја певања остати одсутна! У безмало свакој песми ослушнута је Дисова инвокација владара који се никада неће појавити на бојиштима упрљаним „У име његово и на васкрс раје" („Прва песма среће" – Дис 2004: 71), и који ће, уместо заштитника заједнице остати далеки, имагинарни и сасвим неостварив идеал. Упркос посвети, строфе неће славити култ недочеканог вожда – оне ће реч препустити (само)жртвованом народу, постајући његов епитаф.

> Дис је схватио нешто што је у животу најтеже схватити, а за шта не треба, каткад, ни школа, ни филозофија, па ни религија, и до чега може да дође неко ко није ни песник, ни филозоф, ни свештеник: жртва као универзални принцип живота. Не жртва у име будућих награда и не жртва као мазохистичка меланхолична патња, већ жртва као опредељење, као врлина која је сама себи награда (Јеротић 2015: 121).

Традиционално поимање владара као очовечења самог Творца, такође је пажљиво иронизовано. Уколико прихватимо претпоставку да је Апсолут подвргнут сумњи, децентрализован, те напуштен у *Утопљеним душама*, веома је захтевно одгонетнути разлоге Дисових учесталих и директних зазивања бога у збирци *Ми чекамо цара*.[24]

---

22 „И док наше мајке сузама се гуше, / Брегалницом расте гробље ново, свеже" („Испод звезде среће" – Дис 2004: 81).

23 Једини *живи* беседници у овој збирци су деца. Дакле, песник јасно даје до знања да песме није спевао у част владара, већ у част, али и на упозорење онима који за царством остају. Подно наслова „Уздах са Дунава" убележена је посвета „За дечија уста" (Дис 2004: 67), којима ће песма и бити опевана. Стојећи на Калемегдану, нестрпљиво Дисово *Срце* запитаће своју груду: „Кад ће у бој поћи наше моћне чете, / Да униште једном име господара, / Који као тиран гуши земље свете" (Дис 2004: 67).

24 О Дисовом загонетном окретању имену божјем у збирци *Ми чекамо цара* писао је Предраг М. Јашовић. Он је овај песников преседан тумачио у патриотско-религиозном кључу – као прелазак са индивидуалног (*Утопљене душе*) на колективни принцип. „Стиче се утисак да се истицањем

Ишчезнуће Апсолута узрокује ишчезнуће земног ауторитета. Истоветни нестанак оба арбитра Дис ће предочити у варљивим призорима и иронизованим значењима песме „Са крином у руци".

> Када буде легло поколење моје, / С њим ћу и ја лећи на крило Владара, / Под пространим небом отаџбине своје // И ми ћемо лећи лицем према Богу, / Са тријумфом правде над балканским звером // И док нашу децу освајали буду, / Историја нова и слободе звуци, / Сећање на срамног и кажњеног Јуду, / Ми ћемо спавати са крином у руци (Дис 2004: 84).

У залудном чекању оба одсутна надзора, авети из *Утопљених душа* враћају се у Дисове строфе, где се наново: „Зао дух диже, к'о мртвац из раке, / Над земљом бола, колевком јунака" („Ту је већ земан" – Дис 2004: 82).

Зенит антагонизма између владарске роле и напуштеног колектива Владислав Петковић Дис досегнуће у песми „Споменик". Међа памћења и заборава повучена је на гробљу, међу велелепним споменицима „давних минулих џинова" и ракама безимених страдалника који „као измишљени да су били" (Дис 2004: 74). Док се споменик узвисио као симбол, запис о *дивовској* моћи монарха, подно њега, „У плитком гробу, нескрштених руку, / Без свог покрова и под тешком бедом" (Дис 2004: 85) уснили су *цветови славе*. И док поносити споменик намерава да „живи, има живот дуги, / Да данас силази у нова предања, / Да спрема нараштај за споменик други" (Дис 2004: 75), погинули спавају „прости, без украса, / И њине груди густи црви плаве" (Дис 2004: 75). Док чекају.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Циљ нашег претходног истраживања био је да покушамо да изнађемо нову интерпретативну перспективу поезије Владислава Петковића Диса. Тежили смо да изађемо из окриља општих места у оквиру којих се Дисова поезија и данас неретко тумачи, те да њене стожерне елементе покушамо да прочитамо кроз призму једне од водећих двадесетовековних филозофија, егзистенцијализма. Најпре смо, уз помоћ веома разноврсних секундарних извора, покушали да оцртамо и пратимо путању којом је Дисова поезија прошла – од вишедеценијског тамновања под стегама чувене Скерлићеве критике до разматрања савремених теоретичара (нпр. Ненин, Раичевић, Јашовић) који поменуте стихове ослобађају, присаједињујући их ширим токовима европске и светске књижевности, обухваћене завладалом декаденцијом.

Неминовно је да је Владислав Петковић Дис био један од антиципатора историјских сломова који су тадашњој Европи наметнули ново, изразито сурово лице. Узевши ту општеприхваћену и непобитну премису као иницијалну, покушали смо да укажемо на (претпостављамо неосвешћену и неинтенционалну) сродност његових песничких мотива са мотивима егзистенцијалистичких стваралаца.

песме у име колектива долази до повлачења индивидуалности и индивидуалног, а истиче се колективно. Име божје спомиње се само у име колектива, када је слогом остварена саборност или је заједничким говором уз помоћ Божју тек треба остварити" (2017: 160).

Окретање унутарњем бићу, индивидуи и интроспекцији, без икаквог осврта на трансцендентне силе или арбитре, био је један од суштинских постулата предегзистенцијализма (филозофије Серена Кјеркегора) и егзистенцијализма (Сартрове и Камијеве филозофије). Приметили смо да се у Дисовој првој збирци (*Утопљене душе*) фигура Апсолута (априорног арбитра) у потпуности деформише и ишчезава, тако да људска егзистенција остаје без ослонца, напуштена и сама. Потом смо приметили да се детронизација ауторитета са фигуре Апсолута *спушта* на земаљско тло и подрива фигуру владара. Иако се с правом може учинити да наслов друге Дисове збирке (*Ми чекамо цара*) глорификује репрезента колектива, његов лик се открива као изразито иронизован, значењски тек окрзнут ехо и заједници подређен, *антагониста*.

Ликови деструктивних и аутодеструктивних владара познати су нам из Сартровог (нпр. драма *Муве*) и Камијевог стваралаштва (нпр. драма *Калигула*), где су ове фигуре приказане као суштински иронизовани и девијантни уништитељи заједница, а не као њихови подразумевани заштитници. Управо на трагу оваквих разматрања, дошли смо до претпоставке да у својој другој збирци Владислав Петковић чини исто – уместо очекиване глорификације владара чије појављивање народ са уздањем ишчекује, Дис у потпуности изокреће традиционалну, светоназорну функцију круне, опевајући и ламентујући над напуштеном заједницом која у рововима гине без предводника.

Надамо се да ће наше истраживање, у којем су егзистенцијалистички елементи Дисове поезије тек окрзнути, пружити импулс будућим књижевним интерпретаторима, дати допринос при *ослобађању* Дисовог песништва из оквира општих места и, мада посредно, помоћи да се српска предратна књижевност још боље уклопи у шири европски и светски контекст, који се никако не би смео изналазити искључиво у поетици парнасизма.

ИЗВОРИ

Петковић Дис 2004: Владислав Петковић Дис. *Нирвана*. Београд: Трагови: НЕ & БО: АКИА М. Принц.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 2005: Даница Андрејевић. *Српска поезија XX века*. Београд: Просвета.

Глигорић 1929: Велибор Глигорић. „Матош-Дис-Ујевић". *Српски књижевни гласник*, књ. 28, бр. 1, стр. 70–71.

Зорић 1995: Павле Зорић. *Слух за тајне ствари*. Београд: Српска књижевна задруга.

Јашовић 2017: Предраг М. Јашовић. *Ка поетици српске модерне: религијска тематика и мотиви у поезији српских модерниста*. Нови Сад: Бистрица.

Јеротић 2015: Владета Јеротић. *Дарови наших рођака: психолошки огледи из српске књижевности*. Књ. 1. Београд: Ars libri; Бања Лука: Бесједа.

Константиновић 1983: Радомир Константиновић. *Биће и језик*. Београд: Просвета.

Манојловић 1998: Тодор Манојловић. *Основе и развој модерне поезије*. Зрењанин: Градска библиотека *Жарко Зрењанин*.

Миладиновић 2014: Зоран Миладиновић. „Српска књижевност у Првом светском рату". *Књижевни магазин: месечник Српског књижевног друштва*, год. 14, бр. 158/162, стр. 26–31.

Милинчевић 1977: Васо Милинчевић. *Трагом наше баштине: открића из књижевног наслеђа*. Београд: Слово љубве.

Ненин 2006: Миливој Ненин. *Српска песничка модерна*. Нови Сад: *Венцловић*.
Павловић 2005: Миодраг Павловић. *Есеји о српским песницима*. Београд: Просвета.
Палавестра 1986: Предраг Палавестра. *Историја модерне српске књижевности: златно доба 1892–1918*. Београд: Српска књижевна задруга.
Петковић Дис 1957: Владислав Петковић Дис. „После шест година". *Браничево: часопис за књижевност, културна и друштвена питања*, год. 3, бр. 3, стр. 25–33.
Петковић 2004: Новица Петковић. *Огледи о српским песницима*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
Раичевић 2011: Горана Раичевић. „Стара Душа Владислава Петковића Диса". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Зборник радова. Нови Сад: Матица српска; 593–619.
Ранковић 1976: Милан Ранковић. *Особености Дисове поезије*. Београд: Народна књига.
Сартр Пол 1964: Жан-Пол Сартр. *Егзистенцијализам је хуманизам*. Прев. Вања Стулић. Сарајево: *Веселин Маслеша*.
Шутић 1985: Милосав Шутић. *Поезија и онтологија*. Београд: Аргус.

Jelena B. OGNJENOVIĆ

POETRY OF EXISTENCE: ATTITUDES TOWARD FIGURES OF AUTHORITY IN THE POETRY COLLECTIONS OF VLADISLAV PETKOVIĆ DIS

Summary

In the present study, we aim to examine the poetics of Vladislav Petković Dis within the framework of existentialism – one of the central philosophies of the postwar avant-garde era. Dis's anticipatory genius will be interpreted through his two poetry collections (*Drowned Souls*; *We Are Waiting for the Tsar*), based on the pronounced indications of an existentialist spiritual condition observed in them. We have noted that in many of Dis's verses, although often subtly, there is a discernible distrust and a renunciation of any form of support – transcendent or immanent – a stance that aligns with one of the key tenets of the individualist philosophy of existence. Accordingly, in the first collection (*Drowned Souls*), the poet's distancing from the Absolute will be analyzed, whereas in *We Are Waiting for the Tsar*, his ironic attitude toward the figure of the ruler (a profane authority) will be explored. The goal of this research, beyond providing further evidence of the compatibility of Dis's poetry with an existentialist (Sartrean–Camusian) engagement with the postwar world and its disrupted values, is to uncover the impulses of early avant-garde poetry that entered our literary landscape under the name of Vladislav Petković.

Keywords: Vladislav Petković Dis, *Drowned Souls*, *We Are Waiting for the Tsar*, the Absolute, authority.

Рад је предат 1. јуна 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Деспотовић А.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67350

Оригинални научни рад

*Јована Б. СУВАЈЏИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Ана М. МУМОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МОТИВ *ПУСТОПОЉА* У ЗБИРЦИ *ПРИВРЕМЕНО МРТАВ* АЛЕКСАНДРА ДЕСПОТОВИЋА***

Апстракт: Александар Деспотовић песник је и путописац који је био везан за простор Косова и Метохије околностима рођења, али и поетичким и животним опредељењем. Симбол *Светопоља* – вишезначни мотив којим Деспотовић пружа ореол светости родном, али и историјском и митском простору Косова и Метохије – вероватно ће остати Деспотовићев песнички печат и наслеђе. У овом раду истражићемо мотив који је претходио *Светопољу* и наговештавао га: мотив *пустопоља*. Сагледаћемо вредности збирке у којој се овај мотив јавља, збирке *Привремено мртав*, и указати на могућу књижевну инспирацију мотива.

Кључне речи: пустопоље, Светопоље, мотив, поетизам, народна традиција, косовска легенда, *Привремено мртав*, Александар Деспотовић.

„Морам створити свој систем, или бити поробљен од стране система других људи" (Blake 1970: 320–321)[1] – овако је Вилијам Блејк у поеми *Јерусалим* исказао потребу ствараоца да осмисли свет у ком ствара, да освести своје место у њему и да створи своју слободу међу системима који се над њим и кроз њега преламају. Можда не систем, али појмовник своје егзистенције усред надређених, све конфузнијих и опаснијих културних и политичких система осмишљавао је савремени песник Александар Деспотовић у својој поезији. Један од најзапаженијих појмова у том систему јесте *Светопоље*, који чини интегративни мотив трилогије Деспотовићевих песничких збирки *Светопоље*, *Светопољу молитва* и *Зашто Светопоље крије своје око*.

Александар Деспотовић песник је који није припадао тзв. приштинском кругу песника, који је остајао „на маргинама, у географском и стваралачком смислу"

* ORCID 0000-0002-7045-6463, jovana.suvajdzic@gmail.com
** ORCID 0000-0002-6974-8960, djordj_ana@yahoo.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године и представља резултат менторског рада др Ане Мумовић, вишег научног сарадника, са Јованом Сувајџић, истраживачем-сарадником.

1 "I must Create a System, or be enslav'd by another Man's" – за потребе рада превели аутори.

(Јефтимијевић Михајловић 2012: 116), и бивао „сведок и/или следбеник модерне поезије" на КиМ пре него њен утемељивач или иноватор.[2] Он је, међутим, дуго и посвећено, током читавог живота, писао – поезију, прозне записе, путописе[3] – и његов опус, како истиче Марија Јефтимијевић Михајловић, у збиру „јесте пројекција основних поетичких премиса српске поезије Косова и Метохије у другој половини XX века" (2014: 14). У том смислу, репрезентативност Деспотовићевог поетичког развоја додатан је стимулус за подробније истраживање његове поезије у овом раду.

На другом месту писали смо о значају естетике православне духовности за Деспотовићеву поетику, и навели четири фазе песниковог стваралачког пута:

> (1) Фазу певања коју чине збирке *Жубор времена* (1969) и *Зелена јутра* (1977), неоптерећене религиозном духовношћу као последице „историјског завођења" атеистичке државе [...] којима се могу прикључити, иако немају временски континуитет, и збирке љубавног карактера: *Лемброна* (1995) и *Л'аурора* (2005);
>
> (2) Прелазну фазу коју обухвата збирка *Привремено мртав* (1973), у којој се православна духовност јавља као вредност и опредељење;
>
> (3) Фазу коју чини триптих: *Светопоље* (1989), *Светопољу молитва* (1993) и *Зашто Светопоље крије своје око* (1994) као врх стваралачке пирамиде у чијем језгру она [православна духовност, аут. нап.] постаје примарна тема и поетска вредност којој се могу прикључити и *Аманети оца Јована* (1998);
>
> (4) Завршну фазу или време настанка путописа *Векови израсли из корена* (2000) и *Мали православни молитвеник* (2001), који се могу читати и разумети као непосредни аутопоетички и критички коментари стваралачког и интелектуалног бића, чије су одређење вредности православне духовности. Посредно се на њих надовезује и љубавна поема *Л'аурора* (Мумовић 2025: 76).

Светопољем – које је описивано у критичким текстовима као „лирски синоним песникове постојбине" (Таутовић 1989: 62) и „метафора за целокупно косовско страдање" (Јефтимијевић Михајловић 2012: 119) – Деспотовић је проналазио начин да области Косова и Метохије, за коју је био везан родним, животним и стваралачким везама, подари нарочиту, личну, митску визију. Она је представљала његову веру у делотворну, спасоносну моћ речи и покушај да се из самих речи, из њиховог почела, митским кључем поетског дискурса, мења стварност.

У овом раду ћемо писати о другој симболичкој координати Деспотовићевог песничког система – *пустопољу*, као прелазној, али неопходној и по много чему

---

2 В. поделу коју је начинио Александар Б. Лаковић у синтетичкој *Историји српске поезије Косова и Метохије (1951–2022)* на „осниваче и настављаче модерне поезије", „сведоке и/или следбенике модерне поезије", „крајпуташе или дужнике", „долазнике", „ослонце", „пролазнике" и „придружене" песнике (Лаковић 2024).

3 Деспотовић је објавио песничке збирке *Жубор времена* (1969), *Привремено мртав* (1973), *Зелена јутра* (1977), *Светопоље* (1989), *Светопољу молитва* (1991), *Зашто Светопоље крије своје око* (1994), *Лемброна* (1995), *Аманети оца Јована* (1998), *Харитон* (2003), *Л'аурора* (2005), путопис *Векови израсли из корена* (2000), *Мали православни појмовник* (2001), прозне записе *Кад су цвале неизмишљене руже* (2008); постхумно је објављен избор Деспотовићевих песама *Светопоље* (2012).

за његову поетику индикативној фази доласка до *Светопоља*. *Пустопоље* јесте мотив који је остао у сенци много вариранијег и развијенијег симбола Светопоља, али који указује, по нашем мишљењу, на преломне тачке Деспотовићевог моралног и идејног концепта света и пресудне кораке на стваралачком путу који води „од потиснуте религиозности" ка потпуном прихватању „вредности православне духовности" (Мумовић 2025: 75). Овим путем у критичку орбиту настојимо да вратимо и Деспотовићеву песничку збирку *Привремено мртав* (1973), која сама чини ту „прелазну фазу" Деспотовићевог дела, а у којој се први пут јавља посматрани мотив *пустопоља*, и да укажемо на њене водеће симболичке вредности. Идејни ембрион *Светопоља*, поетизам и поетоним *пустопоља*, како ћемо тежити да покажемо, не настаје случајно, већ се може повезати с народном традицијом и косовском легендом. Архетипски потенцијал песничке слике *пустопоља* исцрпљује се у наведеној збирци и уступа место далеко продуктивнијем *Светопољу*.

ПОЕТИЗМИ АЛЕКСАНДРА ДЕСПОТОВИЋА

Како истиче Александар Лаковић, Александар Деспотовић у песмама „не посеже за бројним лексичким варијететима, хотимице или не", већ његов песнички израз настаје „од учесталих речи, као што су 'лобања, звона, гробља, вино, зрно', као и 'пустопоље', који постају не само Деспотовићеве кључне речи, већ и симболи у његовом песништву" (2024: 662). Чини се да *пустопољем* у збирци *Привремено мртав* Александар Деспотовић постепено долази до сопственог песничког идиома – избора који ће остати неупитан и у наредним збиркама *Светопоље, Светопољу молитва* и *Зашто Светопоље крије своје око*. Међу рекурентним лексичким јединицама, по значају за наш рад издвајамо сложенице с именицом *поље* у другом сложеничком делу: *пустопоље, Светопоље, Димитропоље, Божурпоље*. На први поглед Деспотовић бира једноставну, свакодневну реч; њен значењски потенцијал открива се, међутим, консултовањем било ког речника српског језика.

Према *Речнику српскога језика* Матице српске (2011), основна значења речи могу се исказати на следећи начин: „отворено равно земљиште, равница", „уопште велико, релативно равно пространство нечега" (Вујанић и др. 2011: 953). Фигуративно значење лексеме подразумева и „простор деловања неких сила" (Вујанић и др. 2011: 953), и оно бива активирано, када је реч о поетизмима Александра Деспотовића, развијањем топоса *Светопоља* као простора еманирања предачке енергије и духовне инспирације. *Пустопоље* се, пак, како ћемо у наставку рада навести, може пре посматрати као локус човеку ненаклоњених сила, попут оних које се истерују у *пусто поље* народних бајалица. Кључно, поље је део назива крашке котлине Косова поља, места одигравања Косовске битке. Назив „Косово поље" фиксиран је у том облику, маркираном инверзијом две именице, и у делима народне књижевности, и тако је остао део колективног памћења српског народа и српске културе.

Сматрамо да у песми „Поље, опет" из збирке *Светопоље*, у којој се у целини стабилизује појам *Светопоља* као песниковог „темељног симбола" (Распоповић 1994: 61) – што показује и извесну песничку сигурност над раније истраженим језичким

материјалом у збирци *Привремено мртав* – Деспотовић најјасније, најлуцидније исказује шта за њега представља *поље*:

> Поље је простор
> крвоток сећања
> *почетак облика* (Деспотовић 1989: 54, аут. нап.).

Низ стихова воде значење од најочитијег, просторног одређења *поља* као лексеме припадајуће географској терминологији, преко означавања *поља* као топоса културног наслеђа и сећања у Деспотовићевој поезији до, за нас, најзанимљивијег описа: „почетак облика". Проницљивим нам се опис чини будући да и у језичком смислу и у симболичком погледу *поље* постаје облик који се у Деспотовићевој поезији и те како дао моделовати, прилагођавати њеним потребама. Некада као варијација, као што је случај са *Светопоље*м и *Божурпоље*м, конотативно везаним за културно-историјску слику Косова и Метохије;[4] некада као наизглед опонирајући пар *пустопоље* и *Светопоље*, који ћемо подробније сагледати у раду; каткад приступна тачка личном искуству (Димитрополе[5]), а увек израз који носи обликовни печат колективне, усмене традиције.

Одабрали смо поднаслов „Поетизми Александра Деспотовића" јер на првом месту желимо да истакнемо то језичко моделовање у сложенице, стварање сопствених поетизама[6] на тај начин – поступак који, иако репетитиван и једноличан у смислу језичког умећа, остаје довољно флексибилан и симболички потентан за Деспотовићеву поезију. Усменост која просијава кроз поетизме Александра Деспотовића подсећа на ону којој се окретао Васко Попа чувеним *непочин-пољем*, пронађеним, изворно, у народној загонетки: „Мртви живога носи преко непочин-поља", чија одгонетка гласи „барка" (уп. Диздаревић Крњевић 2002: 42). У овом случају полусложеница показује да „[у] језику традиције срастао спој непочин-поље друго је име скривеног елемента – воде" (Диздаревић Крњевић 2002: 43), где метафорична замена елемената пружа загонетни ефекат, док се запажа и присуство једне од „језичких конструкција с негацијом у фолклорном језику – (*невра*т-поље, *недоле*т-поље, *невра*т-гора […]" (Диздаревић Крњевић 2002: 48), која тај ефекат појачава.

И у другим жанровима усмене књижевности може се запазити уланчавање лексеме *поље*, као у усменој лирској песми у којој дијалошка размена између момка и девојке Смиље открива да их дели непремостиво пространство *смиља-поља*,[7]

---

4 Критичари су повезивали Светополе с косовском легендом и у смислу пројектовања и ширења ореола светости која је најављена опредељењем кнеза Лазара за небеско царство у народној епици на простор Косова и Метохије у целости (уп. Јефтимијевић Михајловић 2012: 119). Божур је емблематичан цвет региона, такође познат из усмене традиције, с познатим обрадама овог фитонима у модерној поезији, о чему смо писали на другом месту (в. Сувајџић 2023).

5 Речима Миладина Распоповића, у збирци *Зашто Светопоље крије своје око* „[п]есник се као смерни дијак молитвено обраћа једном од најпознатијих српских манастира Грачаници и мање познатом – Соколици изнад песниковог родног Димитрополја" (1994: 61).

6 Поетизме посматрамо као „поетски осамостаљене лексеме" (уп. Милановић 2016: 271), односно као „пјеснички елемент; пјесничко обиљежје" (Симеон 1969: 73, према Ковачевић 2024: 35).

7 „Врати се натраг, Смиљо, ти не мо'ш са мном // Ти не мо'ш са мном ити и пребег бити // *Широко*

које нас може подсетити на касније Деспотовићеве формулације *Божурпоља* у збирци *Зашто Светопоље крије своје око*:

Зрно жита у *Божурпоље*
Босиљбиље и *ивобиље* то корење
У *земљи Светопољској* заливају
За повратак
Огњишта прецима – под јастук
Под земљом – да их
Не спаљују… (Деспотовић 1994: 12, аут. нап.)

Нема сумње да је Деспотовићева језичка инспирација потекла из народне традиције. Сматрамо да *пустопоље* такође можемо везати за косовску легенду и да оно том релацијом семантички озрачује другу важну константу Деспотовићевог речника, језичког и сликовног система: мотив лобање.

РАЗВОЈ МОТИВА *ПУСТОПОЉА* У ЗБИРЦИ *ПРИВРЕМЕНО МРТАВ* АЛЕКСАНДРА ДЕСПОТОВИЋА

Како смо напоменули, мотив *пустопоља* први пут се појављује у збирци *Привремено мртав*. Након прве збирке, *Жубор времена*, типично младалачке по песничком захвату и покренутим темама, збирка *Привремено мртав* доноси усредсређенију песничку мисао, кохерентнију, снажнију структуру и упечатљивије песничке слике. И даље је све у знаку настајања, развојне позиције лирског субјекта, али тонови горчине који се осећају при тумачењу садашњости у којој се лирски субјект затиче (за коју контекстуално знамо да је све нестабилнија, несигурнија друштвенополитичка ситуација на Косову и Метохији седамдесетих година XX века), говоре о разочараном појединцу који ореол младалачких идеала још није заменио ореолом Светопоља. Овакво расположење отвара збирку и уводи њен средишњи мотив лобање:

Лобању
хтели су да ти поруше снове
манастире и
цркве
и момачке саборе
и
и
и… (Деспотовић 2006: 7, аут. нап.)

Неисцрпност набрајања делова срушене стварности, наглашена понављањем везника *и* праћеним знацима интерпункције већ на почетку збирке показује

смиље-поље, прећи не можеш // Дубока Либер-вода, пливат' не можеш // Љута је мајка моја, дворит' не можеш" (Карановић, *Даница* 58⁰, према Вукмановић 2014: 64, аут. нап.).

да у њој сапостоје јака потреба да се своја истина искаже, и тешкоћа исказивања, из једноставног разлога – процес обликовања идиома тек је у току. О притиску другог захтева, сродног првом, за самоспознањем лирског субјекта говори песнички и издавачки гест штампања једне од песама из збирке на њеним корицама:

> Штампајући на самим корицама збирке, непосредно испод наслова, песму „Ја син деспота Ђурђа", Деспотовић се одређује не као завичајни песник чије је прећашње стваралаштво било уско везано за родно тле, већ као песник широких историјских и колективних преокупација, који ће своју националну свест развити у потоњим збиркама поезије (Јефтимијевић Михајловић 2012: 117).

Да гест није прошао незапажено, сведочи чињеница да је Деспотовић био спровођен на саслушања због садржаја ове збирке, а на једном од њих експлицирао је наслов збирке: „Боље бити привремено мртав него узалудно жив" (уп. Јефтимијевић Михајловић 2012: 117). Поред тога што говори о чврстини песникових уверења, ова анегдота доприноси замисли збирке настале из духа зрења које је самосвесно „привремено", као што је и стање *ӣустоӣоља* привремено наспрам обећања *Светоӣоља*. Обликовање исказног „ја" збирке *Привремено мр̄тав* прекарно је и поставља лирско „ја" у позицију настављача, баштиника традиције која га истовремено ослобађа идеолошких и ситуационих стега садашњице, али и оптерећује тежином наслеђа:

> Ја *син деспо̄та Ђурђа*
> дођох у *свој вилаје̄т*
> манастир снова
> где Дунаво у калему цвета
> под главу клетва утрнула
> у оку му знамен заборава
> на челу му град о лозу спава
> на плећима кула процветала
> у костима кула подрхтава
> ej Дунаво Дунаво
> у обале разапето… (Деспотовић 2006: 43, аут. нап.)

Из ових процеса настајања, који јесу и стварање поетике,[8] помаља се и *ӣустоӣоље* као симбол који ће имати транзиционо улогу. Мотив се јавља у тринаестој песми првог циклуса збирке, насловљеног „Глас лобања". Промишљена структура збирке *Привремено мр̄тав* знатно „учвршћује" њен и даље не сасвим „допечен" материјал: она се састоји из циклуса песама „Глас лобања", „По аманету оца Јована" и „Глас костију". Средишњи мотив збирке, мотив лобање, преовлађује, како је лако закључити, и циклусом „Глас лобања". Овај је мотив препознаван у критичким

8 Марија Јефтимијевић Михајловић у прегледном тексту „Историјско осећање и колективно памћење (Поетика Светопоља Александра Деспотовића)" истиче да „збирка *Привремено мр̄тав* наговештава, иако тек у повоју, стваралачки пут Александра Деспотовића који ће бити одређен косовским митом, легендом, епским изворима" (2012: 117).

текстовима као „широко пространство предачке духовне енергије" (Распоповић 2006: 65) и „симбол вере и наде да ће 'род Израиљев' Косова и Метохије наћи свој пут до Царства небеског" (Јефтимијевић Михајловић 2012: 118).

Лобања се поставља као реципијент лирског монолога исказног „ја", као део костиjу које се зазивају у последњем циклусу. И поред заноса који испољава лирско „ја" певајући о националном сећању и наслеђу, збирка *Привремено мртав* садржи и „певање" и „мишљење". Речима Александра Лаковића, „[*ӣ*]*рве Деспӧтовићеве књиге ӣредставиле су мисаоноī ӣесника*, песника игривих и сликовито-значењских слојева, често блиских и надреалном пореклу" (2024: 660, аут. нап.). Ова блискост песничке слике надреалистичкој, с богатом асоцијативношћу, уделом ониричних и фантастичних призора, спојем неочекиваних елемената,[9] донекле се губи у наредним Деспотовићевим збиркама, суштински измењена патосом и детерминизмом религијских представа у трилогији о Светопољу: снага поруке сада лежи у нечему другом, што није нужно поетско. Лобања је, то желимо да нагласимо, и знак *мисаоноī имӣулса* Деспотовићеве поезије; то је, у чину пркосног присвајања, и лобања лирског субјекта:

Данас проглашавам лобању
Украденом од ноћних луталица
Данас насилно ӣроīлашавам
Лобању мојом (Деспотовић 2006: 21, аут. нап.).

Унутрашњи простор мисаоности није једини специфичан простор збирке *Привремено мртав* – то је и *ӣустӧӣоље*. У истој овој песми *ӣустӧӣоље* јесте место болно изгубљених идеала младости:

Данас луталице
Траже данак *ӣустӧӣоља*
За очитане молитве
Мојих брђана

Пустӧӣоље брдо снова
Планино лобања
– сузо кандила
лобањо насилно украдена
у векове закључана
данас вас крунишем
иако у мени молитва
и клетва оца моīа ӣодрхтава (Деспотовић 2006: 21, аут. нап.).

Израз „планина лобања" асоцира нас и на страховиту структуру Ћеле-куле, док је очева клетва уједно и, сазнајемо из целине збирке и, знатније, из наредних

9 Као пример може послужити друга песма збирке, ненасловљена: „У мојој лобањи јагњад лају од миља // Небо се у мени умива […] У мојој лобањи конопци се вешају // Од лудости // Нокти умиру од смеха // Тишине су на пола пута" (Деспотовић 2006: 9).

песникових књига, клетва кнеза Лазара, фиксирана у „Комадима од различнијех косовскијех песама" (Вук II, 49), исто као што:

> Моја лобања није
> ни Хамлетова
> ни Одисејева
> ни Прометејева
> она није ни уличица
> ни жена кукавица
> ни род лобањи
> Вука Бранковића
> [...]
> она је моја
> Тајна вечера.
>
> *Она је моја*
> *и кнежева вечера* (Деспотовић 2006: 32, аут. нап.).

Поред православне духовности, коју смо означили као кључан идејно-осећајни комплекс Деспотовићеве поетике (уп. Мумовић 2025), усмена традиција и косовски мит друга су линија која храни Деспотовићеве песничке слике, прибавља теме и мотиве овој поезији:

> Као и други писци са Косова и Метохије, и он [Деспотовић, аут. нап.] стваралаштво усмерава на косовски мит, легенду, историју, епске изворе. Исходиште његове поезије лежи превасходно у косовском миту. Мит као света прича је идејно и тематско полазиште Деспотовићевих песама (Јефтимијевић Михајловић 2003: 62).

Нигде тако јасно, тако конкретно није евоциран епски слој косовске легенде као у лирском молитвеном озарењу збирке-молитве *Зашто Светопоље крије своје око*. У том *оку* су погледи Обилића, крчаг Косовке Девојке, лик кнеза Лазара, у коме се огледа одраз његовог небеског избора, ту су рука Дамјанова, вода са Звечана, пшеница бјелица, Видовдан, „светле кости Немањића", корита реке Ситнице... Трајна усмереност на народну традицију очитује се и у збирци *Привремено мртав*, поред појаве мотива попут кнежеве вечере и лика Вука Бранковића, зазивањем лика проклете Јерине у песми која почиње стихом „Ej ви слуге проклете Јерине", и у песми „Олтару свитања мојих". Истој традицији и, прецизније, њеном комплексу који се односи на косовску легенду, верујемо, припада мотив *пустопоља*. Симболика *поља* у поезији Александра Деспотовића свакако се укључује у конструкт простора као категорије усмене културе, али може постојати још директнија релација.

Наиме, поетизам *пустопоља* Александар Деспотовић могао је сковати сâм, али га је могао наћи и у Вуковом *Српском рјечнику* (1818, 1852), под одредницом „Двориште":

> У Поцерини има једна ријека, која се зове *Нѣчаја*, и близу ње поље, које се зове *Пустодоље*. Сад они доказују да је послије Косовске битке дошао гласоноша с Косова и нашао Милошеву мајку на тој ријеци код оваца, па јој рекао:

Нечај више Милошева мајко!
Одбиј овце у то пусто поље:
Милош ти је јуче погинуо –

И од тада је *остало Пустопоље и ријека Нечаја* (Стефановић Карацић 1986: 177–178, аут. нап.).

Одредница доноси Вуково тумачење постанка локалитета у Јадру; хидроним *Нечаја* настаје већ евоцираним стварањем конструкција с негацијом по моделу *невра̄т-по̄ље, не̄почин-по̄ље* итд. Пустопоље не мора настати негацијом, јер већ сâм придев пуст носи довољно негативна примарна и секундарна значења. *Пусто* је квалитет нечега „у коме или на коме нема ничега; у коме или на коме не живе људи" (Вујанић и др. 2011: 1075), нечега што је препуштено забораву („напуштено"), што је претрпело неко разарање, деловање неке рушилачке силе („опустошено"). Жаловање над „утуљеним кандилима" традиције, вредностӣ и наслеђа у Деспотовићевој збирци, нарочито у песмама „Лобања", „Ораницо", „Ја син деспота Ђурђа", дозива ове аспекте значења атрибута. *Неизмерно велико* такође може бити *пусто* у изразима типа „пуста степа", где би се ова значењска нијанса у поетизму пустопоље сусрела са сродним значењем поља као великог пространства (Вујанић и др. 2011: 953). Светопоље ће у потоњој песничкој трилогији задобити и обрисе и усмерење „усправне земље"[10] као бескрајне моралне и духовне вертикале која води ка спасењу, али осећај нечега огромног, неизмерног, с чим се лирски субјект – „пустопољац" („Једне су пустопољске ноћи"), дакле, неко ко припада овом зачудном простору – носи и обрачунава, постоји и у збирци *Привремено мртав*. Клетва „остао ти пуст" (уп. Вујанић и др. 2011: 1075) потенцира најтамније семантичке потенцијале лексеме, а значење уклетог простора, места губитка, смрти, празнине, пусто поље задржава и у збирци *Привремено мртав*. Оно је „планина лобања", „костурница", место које траже луталице („Данас проглашавам лобању"), а међу њима – и лирски субјект. Цела збирка осенчена је архетипским наративом трагања, које ће симболично бити завршено језичким и тематско-мотивским доласком до *Светопоља*. У циклусу „По аманету оца Јована":

Уморни су векови
међу дверима
уморне су ноћи
мојих предака.
[…]
Уморни су ати
пустопоља
поцрнело вино
од камена (Деспотовић 2006: 29, аут. нап.).

Пустопоље је овде место вековног умора, простор који се, као и предачке ноћи, својом летаргичном окренутошћу ка прошлом супротставља оном пркосном проглашу садашњег тренутка: „*Данас* насилно проглашавам // Лобању мојом" (Деспотовић

10 „Мисли Светопољем броде // да разум не сагорева // у ноћи Светопоља // Зрно жита // свој отисак има // Молимо ти се // *за све успра̄вно светопо̄љски*" (Деспотовић 1989: 13, аут. нап.).

2006: 21, аут. нап.). Као што *пустопоље* није плодно поље, већ његово испражњено, опустело наличје, ни његова ораница не може бити плодоносна у уобичајеном смислу:

Ораницо поља пустопоља
Суђена за азбуку слова мог
Осуђивана за вечери хајдучке
Спаљивана за сузу мајке Југовића
Сахрањивана за песму Косовке девојке
Суђено ти и пресуђено

Ораницо
Бразде ти пуне лековитих снова
Из мојих зеница оточених (Деспотовић 2006: 44).

Милошево *пустопоље* одређено је судбински и сузом мајке Југовића и песмом Косовке Девојке, а наша је теза да лобања – стални сапутник и саговорник лирског субјекта у збирци *Привремено мртав* – може бити Милошева глава из предања потеклих с Косова и Метохије. И у Деспотовићевом трокњижју о *Светопољу* постојано одјекује мит о Милошу Обилићу, који је почелно и везан за косовскометохијско тло, као у осмој песми циклуса „Молитва друга – за вечерње" збирке *Зашто Светопоље крије своје око*:

Два јој ока једна
Над Ситницом
Кондири јој траже Обилиће
Чарне очи сузе јој опиле
У румено лице свеле се невоље
Беле руке обасјале коре

Премудра
Помилуј Косовку Девојку
Олучи Обилиће (Деспотовић 1994: 38, аут. нап.).

Мит о Милошу Обилићу је посебно развијен на тлу Косова и Метохије. Карактеристично је да и овдашња српска и локална арбанашка традиција, забележене у готово идентичном облику, имају један мотив који је непознат вуковским народним епским песмама, па и старинским бугарштицама – Милош носи своју главу у руци после погубљења:

> Након што је убио султана Мурата, Милош Кобилић покушава да се бекством спасе испред прогонитеља. *Бива сустигнут, а савет једне бабе ће помоћи Турцима и да Милоша надвладају, а да му главу одсеку. Милош ће узети у руке одсечену главу и покушати да са њом достигне одређено место.* Стизање до назначеног места вероватно би му давало могућност „намештања главе" и добијање новога живота. Међутим, у ходу угледаће га урокљиве очи и сустићи непримерена реч. Милош на месту пада мртав (Љубинковић 2018: 114, аут. нап.).

По Ненаду Љубинковићу, овај мотив, који су у различитим варијацијама на Косову и Метохији записивали Глиша Елезовић, Тихомир Ђорђевић, Алојз Шмаус, Дена Дебељковић и Бранислав Нушић, настао је под утицајем култа светог Јована Владимира, пореклом из Албаније, из Елбасана, који су Албанци, када су се доселили на Косово, контаминирали са традицијама које су ту затекли, пре свега са новоствореним култом Милоша Обилића, који је веома рано почео да се негује на Косову, и као „месни култ […] био изузетан" (2018: 115).[11]

Отуда један од најкомплекснијих мотива у пустопољско-светопољском кругу певања Александра Деспотовића може водити порекло из легенде о *кефалофору*, главоусекнутом, у шта се убраја и легенда о кнезу Лазару (в. епску песму „Обретеније главе кнеза Лазара") и митска представа – потекла с Косова и Метохије – о Милошу Обилићу који носи своју главу у руци након погубљења. У односу на истражени утицај естетике православне духовности код Деспотовића (уп. Мумовић 2025) посебно важна може бити и аналогија између мотива одсечене главе Јована Крститеља у *Јеванђељима по Марку* и *Матеју* с традиционалним представама о кнезу Лазару и Милошу Обилићу као главоусекнутим јунацима (*кефалофори*). Лобање Обилића као духовних наследника легендарног јунака постаће садржај молитве лирског субјекта Богородици (грачаничкој, соколичкој) у Деспотовићевој збирци *Зашто Светопоље крије своје око*:

> Опевај јуначне Светопољце
> Под крсташем својим оставише –
> Жену, децу, с благословом
> Молим ти се
> *Прохуји кроз лобање Обилића*
> Унеси – прими у окриље (Деспотовић 1994: 39, аут. нап.).

Деспотовићево *пустопоље*, захваљујући маркираности атрибута *пуст*, кореспондира и са хтонским простором у који се у народним бајаличким текстовима истерује зла сила. У студији *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Љубинко Раденковић нотира широку распрострањеност овог епитета: у албанском, румунском, бугарском, словеначком, чешком, пољском, српском и хрватском језику, као и у апокрифним грчким молитвама и латинским басмама (1996: 64). У моделовању простора као категорије усмене културе, особине *пустог* јасно се везују за *туђ*, *диваљ*, *опасан* простор:

> Општесловенска реч *пуст* етимолошки је сродна са старопруском paust-, „дивљи", paustre „дивље место". Том етимологијом објашњава се и назив бића *пустоловица*. С друге стране, везивање тог атрибута за *мртве*, заједно с претходним значењем, указује на правац у тумачењу семантике *пуста гора* као „дивља, демонска, хтонска". То је место где се прекида овај и почиње други свет (Раденковић 1996: 66).

11 „Култ Милоша Кобилића/Обилића миграцијама српског живља са Косова пренет је након 1690. и 1734–1737. и у Војводину и у Славонију. Дакле, већ у XVII веку (а можда и у XVI – Бенедикт Курипечић) у нас је јасно развијен култ Милоша Кобилића, који можда иде до светитељства" (Љубинковић 2018: 116).

Тај пусти свет обележен је и недостатком било каквог гласа или звука, то је место „где петао не пева" (Раденковић 1996: 66). Сва досад поменута значења *пустопоља* у збирци *Привремено мртав* – карактеристичног простора лирског наратива збирке, опустелог, испражњеног места, уклетог пространства – стичу се у једној од последњих њених песама, „Жедне су пустопољске ноћи":

Жедне су пустопољске ноћи
жедан је пустопољац снова
на прозору сагореле душе
жедна су момачка јутра.

Жедан је завежљај топлине
на Југу молитва памти заборав
док жито у оку ми сазрева
жедна је река ћутања.

Ej леле планино кад те окопним
ej леле реко где да те распловим
ej леле врело где да те настаним
ej *пустопоље како да те побожурим.*
[…]
Ej леле теже од распећа
Пустопољка сузе ми расплела
два ми ока у пољу лутања
кости ми на грудима жедне
планина ме ледом оковала
један крчаг реку ми испио
старо врело у кам потонуло
ej леле *жедна је ова жеђ* (Деспотовић 2006: 57, аут. нап.).

Сан лобање, који је на почетку збирке био у опасности, у овој песми постаје *предмет жеђи*. Мотив *жеђи*, који се јавља и у песмама „Волео сам те лобању босоногу", „Чије то очи у ноћи горе", „Олтару свитања мојих", представља други вид чулног утихнућа, попут евоциране тишине пустог света бајалица (уп. Раденковић 1996: 66). Најефектније дат на крају песме у облику етимолошке фигуре, овај мотив припада архетипском пејзажу пустиње, који се у Деспотовићевој поезији стилизује, у складу с песниковим идиомом, као *пустопоље*. Према архетипској критици Нортропа Фраја, овај се тип пејзажа везује за трагичку визију света:

> У комичкој визији биљни свет је врт, гај, парк или дрво живота, ружа, лотос. То је архетип аркадских слика као што су Марвелов (Marvell) зелени свет или Шекспирове „шумске комедије". У трагичкој визији то је непроходна шума, као она у *Комусу* (Comus) или на почетку *Пакла* (Inferno), јара или дивљина, дрво смрти. […] У комичкој визији *минерални град* је град, нека грађевина или храм, или неки камен, обично сјајни драги камен. […] *У трагичкој визији минерални свет су пустиње, стене и рушевине*, или злокобне геометријске слике као што је крст (1991: 34, аут. нап.).

„Прво битно начело архетипске критике је да су индивидуалне и универзалне форме песничке слике истоветне" (Fraj 1991: 33) – исто важи и за Деспотовићеве индивидуалне песничке слике *пустопоља* и *Светопоља*; док *пустопоље* једнозначније припада трагичком модусу, *Светопоље* би, ширином описа у трилогији збирки, имао одлике и комичке и трагичке визије.[12]

Опетовање мотива жеђи (ком ће бити придружен и мотив *глади* у претпоследњој песми збирке[13]) наглашава чулну и садржајну празнину, опустелост песничког пејзажа *пустопоља*, и открива повишено стање у ком се налази лирски субјект – у песми аудитивно дочарано понављањем рефрена „ај леле" и потенцирањем снажних слика телесног и душевног мучења:

> Ај *леле теже од лелека*
> да л' ми *врело душу сагорева*
> ил' ме то *пси на крсти разапињу*
> ил' ме лавеж по бездану тражи […] (Деспотовић 2006: 57, аут. нап.).

Ова позиција лирског субјекта чини се тако удаљеном од пркосног отварања збирке. У лирском „наративу" збирке, показује се да, кроз дијалог са сопственом или Милошевом или предачком лобањом, лирски субјект заправо настоји да разреши сопствену дилему: *како побожурити пустопоље*,[14] како живети у *пустопољу* стварности са својим вредностима, својим наслеђем, како те вредности обновити и обновити сâм живот. Ова збирка не доноси одговоре на та питања. Нешто ће се, међутим, отпустити, нешто ће од пркосног очаја који пробија из збирке *Привремено мртав* попустити проналаском *Светопоља*. Сигурност овог песничког проналаска, продуктивност *Светопоља* – које је морало настати у тренутку у ком се *пустопоље*, због природе ове слике, не може више испунити садржајем, већ само знацима одсуства (*глад* и *жеђ*) – представљаће упориште Деспотовићевог стварања у наредне три збирке.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду пратили смо генезу и развој једног мотива, мотива *пустопоља* у збирци *Привремено мртав* Александра Деспотовића. Друга песникова збирка показује све слабости и снаге младалачког песничког израза, а у њој се по фреквентности појављивања истиче енигматични мотив лобање. У сликовитости *пустопоља* препознајемо архетипску слику пустиње, док налазимо индиције да овај мотив повежемо с косовскометохијском усменом традицијом, у којој се Милош Обилић

12 Прву збирку трокњижја о *Светопољу* отварају следећи стихови: *„Да ли је проклето Светопоље јесте* // или су нам кости у прах одевене" (Деспотовић 1989: 7, аут. нап.). У овом раду, из практичних разлога, не можемо даље развијати ову тезу.

13 „Налактила се // *ова глад налактила* // налактио се крчаг // на плећима // ни црн // ни бео // налактио" (Деспотовић 2006: 61, аут. нап.).

14 Навели смо да је *Божурпоље* један од Деспотовићевих поетизама; из „побожуреног длана" лирског субјекта рађа се *Светопоље* у збирци *Зашто Светопоље крије своје око* (уп. Деспотовић 1994: 50).

јавља и као главоусекнути јунак (*кефалофор*), чиме се оснажују место и улога косовске легенде у поетици Александра Деспотовића. Мотив који ће праву трансформацију и развој доживети у итерацији *Светопоља, пустопоље* остаје упечатљива поетска слика која сведочи о сукобу стварности и идеала разочараног лирског субјекта и његовој, *привременој*, безизлазној изражајној позицији.

ИЗВОРИ

Деспотовић 1989: Александар Деспотовић. *Светопоље*. Приштина: Јединство.

Деспотовић 1994: Александар Деспотовић. *Зашто Светопоље крије своје око*. Приштина: NIJP „Панорама" – Издавачка делатност „Григорије Божовић".

Деспотовић 2006: Александар Деспотовић. *Привремено мртав*. Исток: Дом културе „Свети Сава" – Хвосно.

Деспотовић 2012: Александар Деспотовић. *Светопоље: изабране песме*. Косовска Митровица: Лествице.

ЛИТЕРАТУРА

Blake 1970: William Blake. *Jerusalem, Selected Poems and Prose*. Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Вујанић и др. 2011: Милица Вујанић, Даринка Гортан Премк, Милорад Дешић, Рајна Драгићевић, Мирослав Николић, Љиљана Ного, Васа Павковић, Никола Рамић, Рада Стијовић, Милица Радовић Тешић, Егон Фекете. *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.

Вукмановић 2014: Ана Вукмановић. „Конструкт простора у јужнословенској усменој лирици". *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 63–76.

Диздаревић Крњевић 2002: Хатица Крњевић Диздаревић. *Сашаптавање са традицијом: у пејзажу* Непочин-поља *Васка Попе*. Београд: Чигоја штампа – Модернистички круг Винавер.

Јефтимијевић Михајловић 2012: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Историјско осећање и колективно памћење (Поетика Светопоља Александра Деспотовића)". Александар Деспотовић. *Светопоље: изабране песме*. Косовска Митровица: Лествице, 115–123.

Ковачевић 2024: Милош Ковачевић. *Лингвостилистика књижевног текста*. Београд: Јасен.

Лаковић 2024: Александар Лаковић. *Историја српске поезије Косова и Метохије: 1951–2022*. Грачаница: Дом културе „Грачаница".

Љубинковић 2018: Ненад Љубинковић. *Од Косовске битке до косовске легенде*. Нови Сад: Матица српска.

Милановић 2016: Александар Милановић. „Лексичке карактеристике у Тешићевим збиркама *Дар и коб* и *Ветрово поље*". *Звук, метар и смисао у поезији Милосава Тешића*. Зборник радова. Ур. Јован Делић и Александар Јовановић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Требиње: Дучићеве вечери поезије, 253–278.

Мумовић 2025: Ана Мумовић. „Златни пресек или испод црте за вредновање (естетика православне духовности Александра Деспотовића)". *Баштина*, св. 67, 75–90.

Раденковић 1996: Љубинко Раденковић. *Симболика света у народној магији Јужних Словена*. Ниш: Просвета; Београд: Балканолошки институт САНУ.

Распоповић 1994: Миладин Распоповић. „Аманети и завети". Александар Деспотовић. *Зашто Светопоље крије своје око*. Приштина: NIJP „Панорама" – Издавачка делатност „Григорије Божовић", 61–64.

Стефановић Карацић 1986: Вук Стефановић Карацић. *Српски рјечник: 1852. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 11. Прир. Јован Кашић. Београд: Просвета.

Сувајџић 2023: Јована Сувајџић. „Ресемантизација фитонима божура и топонима божурове горе у песми 'Гора божурова' Душана Костића". *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе*, књ. 1, Језик и књижевност. Зборник радова. Ур. Јасмина Ахметагић и Марија Јефтимијевић Михајловић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 191–206.

Таутовић 1989: 62: Радојица Таутовић. „Историјска и географска одредница драме". Александар Деспотовић. *Светопоље*, Приштина: Јединство, 61–63.

Fraj 1991: Nortrop Fraj. *Mit i struktura*. Prev. Maja Herman Sekulić. Sarajevo: „Svjetlost".

Jovana B. SUVAJDŽIĆ
Ana M. MUMOVIĆ

THE MOTIF OF *THE WASTELAND* IN ALEKSANDAR DESPOTOVIĆ'S POETRY COLLECTION *PRIVREMENO MRTAV*

Summary

In this paper, we traced the genesis and development of a single motif – the motif of the wasteland (*pustopolje*) – in Aleksandar Despotović's poetry collection *Privremeno mrtav* (*Temporarily Dead*). The poet's second collection reveals both the weaknesses and the strengths of a youthful poetic expression, while the enigmatic motif of the skull stands out through the frequency of its appearance. In the imagery of the wasteland, we recognize the archetypal image of the desert, while also finding indications that connect this motif with the oral tradition of Kosovo and Metohija, in which Miloš Obilić appears as a decapitated saint (a cephalophore), thereby reinforcing the influence of the Kosovo legend within the poetics of Aleksandar Despotović. The motif, which would undergo its true transformation and development in the later iteration of *Svetopolje*, remains a powerful poetic image testifying to the conflict between reality and the ideals of the disillusioned lyrical subject, as well as to his *temporarily* hopeless expressive position.

Keywords: *pustopolje*, Svetopolje, motif, oral tradition, the Kosovo legend, *Privremeno mrtav*, Aleksandar Despotović.

Рад је предат 17. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.112.2.09-31 Станишић С.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65197

Оригинални научни рад

*Александар В. ПЕТРОВИЋ**
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за германистику

*Марија Г. МИТРИЋ***
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за србистику

СЈЕЋАЊЕ И *ПОРИЈЕКЛО* САШЕ СТАНИШИЋА***

Апстракт: Роман *Порије̄кло* (њем. *Herkunft*) Саше Станишића представља значајан извор сазнања о судбини избјеглица са простора бивше Југославије у Њемачкој. У овом роману, који се убраја у корпус мигрантске књижевности, главни лик и алтер его аутора, који потиче из Вишеграда, кроз наратив о трагању за поријеклом, показује и аспекте и темеље свог идентитета, који је вишеслојан и обликован животом у бившој Југославији, грађанским ратом у Босни и Херцеговини, те избјеглиштвом и животом у Њемачкој. Хибридни идентитет, формиран у међупростору и осцилирајући између двије културе, нужно има специфичан однос према поријеклу, који је нераскидиво повезан са сјећањем. Тежиште рада је најприје на указивању на постојање хибридног идентитета, а затим и анализа сјећања и његова функција у формирању идентитета. Добијени резултати треба да освијетле специфичне аспекте идентитета јунака, његово искуство кретања у културном међупростору, посебно у односу на властиту прошлост и поријекло. Тиме омогућавамо специфичан увид у идентитетска питања савремене њемачке књижевности, посебно у вези са постјугословенским простором.

Кључне ријечи: Саша Станишић, *Порије̄кло*, сјећање, идентитет, мигрантска књижевност.

Роман *Порије̄кло* (њем. *Herkunft*) (2019) Саше Станишића заузима важно мјесто у савременој њемачкој књижевности друге деценије XXI вијека. Овај аутобиографски и аутофикционални роман наишао је на изузетно топао пријем, како код читалачке публике тако и код критике, те исте године по објављивању доноси аутору престижну Њемачку књижевну награду (Deutscher Buchpreis). Станишић, који потиче из Вишеграда и који је као тинејџер избјегао у Њемачку на почетку рата у Босни и Херцеговини, припада генерацији писаца чије стваралаштво настаје

* ORCID 0009-0005-6804-6384, aleksandar.petrovic@ff.ues.rs.ba
** ORCID 0009-0004-8533-7629, marijana.mitric@ff.ues.rs.ba
*** Рад је изложен на 15. Међународној конференцији Удружења германиста Југоисточне Европе од 31. 10. до 3. 11. 2024. у Новом Саду.

на размеђу двије културе и два језика. Управо та позиција чини његов опус посебно плодним тереном за истраживање идентитетских питања у оквиру савременог њемачког друштва и књижевности.

Проблемом идентитета у најужем смислу њемачка књижевност и књижевна теорија баве се већ више од пола вијека. Док је то некада била криза идентитета у смислу проблематизовања личности као хомогеног субјекта (в. Петровић 2012), данас се идентитет посматра као конструкт у смислу проблема постхришћанских, постколонијалних, мултикултуралних и глобализованих друштава. Бавећи се идентитетским конструкцијама у савременој њемачкој књижевности, ауторе заокупљају теме као што су ауто и хетерослике (уп. Pasula, Mitrevski 2025: 103–104), сјећање као инстанца утврђивања идентитета, простори као чувари идентитета (в. Wolting 2017) итд. О идентитетским питањима у Станишићевом роману *Како војник пойравља ӣрамофон*, који претходи роману *Порijекло*, говори се у докторској дисертацији Иване Пајић (2018) и у одређеној мјери у раду Марк-Оливер Карла (в. Carl 2017), док за роман *Порijекло* налазимо радове Норе Радич (Radics 2023) и Норме Јенеји-Фораји (Jenei-Forray 2022).[1] Ово истраживање, осим што представља наставак и допуну поменутих, има за циљ да приступом, у коме се укрштају савремене теорије идентитета и сјећања, омогући специфичан увид у идентитетска питања савремене њемачке књижевности, посебно у вези са постјугословенским простором.

Како би се разумјеле основне поставке идентитета главног јунака овога романа, потребно је осврнути се на концепт који је развио Хоми К. Баба [Homi K. Bhabha], амерички теоретичар индијског поријекла и један од водећих аутора постколонијалне теорије (в. Bhabha 1990). У свом дјелу *Смешшање кулшуре* (енгл. *The Location of Culture*, њем. *Verortung der Kultur*) (1994), како би објаснио нове реалности у глобализованом и постколонијалном свијету, као и културне дискурсе који настају у свијету у којем је мигрантско искуство свакодневно и свеприсутно, уводи појмове као што је „трећи простор" и „хибридни идентитет". У свијету отворених граница, гдје се баријере лако савлађују савременим технолошким достигнућима, културе не могу бити затворене, већ су у сталној интеракцији и преплитању. Мигранти, живећи у „трећем" или „међупростору" [in-between-space], осцилирају између двије културе (културе поријекла и културе у којој тренутно живе), функционишући између њих као преводиоци и медијатори. Истовремено, они изграђују и посебан тип идентитета – „хибридни идентитет". Њега карактерише отвореност, дифузне границе, мјешовитост и стапање, а може укључивати и елементе мимикрије, односно субверзивности у односу на колонизаторску културу, посебно када се она доживљава као репресивна (Bhabha 1994: 72).

1 Бавећи се условима и дометима тематизације хибридности у дидактичком смислу у оквиру наставе страног језика, Карл даје неколико перспектива хибридности у оквиру Станишићевог романа *Како војник пойравља ӣрамофон*, роману који претходи роману *Порijекло*. Док Радич пореди роман *Трешњино дрво и сшара осећања* (2016) Марице Бодрожић и *Порijекло* у смислу активног и пасивног, епизодичног и семантичког, те утјеловљеног и екстернализованог сјећања, дотле Јенеји-Фораји пореди Хандкеов роман *Понављање* и Станишићево *Порijекло* у смислу жанра и нарације, Југославије као идентитетског простора, те грађења идентитета у оквиру језика и садашњости.

Хибридни идентитет, формиран у међупростору и осцилирајући између двије културе, нужно има специфичан однос према поријеклу, који је опет нераскидиво повезан са сјећањем. О природи идентитета и сјећања нам говори Јан Асман [Jan Assmann] у својој студији *Мојсије Египћанин* (њем. *Moses der Ägypter*):

> Посматрано као индивидуална и социјална способност, сјећање није једноставно складиштење прошлих „чињеница", већ стални процес реконструктивне имагинације. Другим ријечима, прошлост се не може складиштити, већ увијек мора бити „обрађена" и посредована. Ово посредовање зависи од семантичких оквира и потреба дате индивидуе или друштва у датом тренутку[2][3] (1998: 14).

Асман даље истиче:

> Ако је тачно оно „ми смо оно чега се сјећамо", истина сјећања лежи у идентитету који оно обликује. Ова истина је подложна времену, тако да се она мијења са сваким новим идентитетом и сваким новим садашњим стањем. Она се налази у причи, не онако како се десила, него како живи и развија се у колективном сјећању[4] (Assmann 1998: 23–24).

Термин „колективно сјећање", који се овдје појављује, налазимо најприје код Морис Албвакс [Maurice Halbwachs] (1991), али се може наћи и у радовима Јана Асмана (1992) и Алаиде Асман [Aleida Assmann] (в. Assmann 1999; 2004). Оно представља друштвени и културни феномен за разлику од личног сјећања, које је индивидуални феномен и које не постоји као независна датост, него представља процес селекције чињеница и уобличавања у животни наратив у већ задатом семантичком оквиру. „Ми смо оно чега се сјећамо", значи и: „ми се сјећамо онога што јесмо".

Полазећи од тога да главни јунак Станишићевог романа, као носилац хибридног идентитета, креће у потрагу за својим поријеклом, ослањајући се на узајамну условљеност између идентитета и сјећања, постављамо хипотезу да је јунакова потрага за поријеклом, односно његово сјећање, предодређено и обликовано његовим хибридним идентитетом. Задатак овога истраживања је најприје потврдити и доказати постојање хибридног идентитета код главног јунака, затим анализирати његово сјећање као резултат „текућег рада реконструктивне имагинације" и утврдити како оно као такво лежи у идентитету који га обликује. Другим ријечима, морамо испитати да ли његов садашњи идентитет бива оправдан сјећањима одн. да ли постоји конгруенција између сјећања и садашњег идентитета. Добијени резултати би нам требало освијетлити специфичне аспекте хибридног идентитета јунака,

2 Уколико није другачије назначено, све преводе у овом раду извршио је аутор рада.

3 Seen as an individual and as a social capacity, memory is not simply the storage of past "facts" but the ongoing work of reconstructive imagination. In other words, the past cannot be stored but always has to be "processed" and mediated. This mediation depends on the semantic frames and needs of a given individual or society within a given present.

4 If "We Are What We Remember", the truth of memory lies in the identity that it shapes. This truth is subject to time so that it changes with every new identity and every new present. It lies in the story, not as it happened but as it lives on and unfolds in collective memory.

избјеглице поријеклом из бивше Југославије у Њемачкој, одн. његово искуство кретања у културном међупростору, посебно у односу на властиту прошлост.

У роману се Саша не бави детаљно својим тренутним животом. О његовом садашњем животу сазнајемо тек из неколико кратких исказа, попут сљедећих: „Живим у Хамбургу. Имам њемачки пасош. […] Навијач сам Хамбуршког спортског савеза. […] У мом врту, у близини нашег изнајмљеног стана игра се мој трогодишњи син"[5] (Stanišić 2019: 35–36). Избјегавши из Југославије почетком грађанског рата у Босни и Херцеговини, Саша свјесно одлучује да се прилагоди новој средини:

> Моја побуна била је прилагођавање. То није прилагођавање очекивању какав би мигрант у Њемачкој требало да буде, али ни свјесно супротстављање томе. Мој отпор био је усмјерен против фетишизације поријекла и против фантазме националног идентитета. Био сам за припадање. Свуда гдје су ме жељели и гдје сам желио да будем. Пронаћи најмањи заједнички именилац: било је довољно[6] (2019: 216).

За разлику од субверзивних стратегија, које често налазимо код миграната, Саша у првом сусрету са владајућом културом не пружа отпор. Напротив, он се на почетку живота у Њемачкој чак свјесно дистанцира од свог поријекла и каже да није желио да буде Југовић и избјеглица, него се представљао као да долази из Словеније (2019: 147). Овакав став је свакако посљедица чињенице да је Југославија као држава престала да постоји, а са њом и стабилна основа за југословенски идентитет: „Свијет је пун фрагмената Југословена, попут њих или мене. Дјеца избјеглица одавно имају своју дјецу, која су Швеђани, Новозеланђани или Турци. Ја сам егоистични фрагмент. Више сам се бринуо о себи него о породици и држању заједно"[7] (2019: 212). Прихватање новог идентитета најјасније се манифестује кроз језик: „Хтио сам да још боље научим њемачки како Нијемци у мом присуству не би морали да се толико труде да сакрију да ме сматрају глупим"[8] (2019: 147). Уз сву субверзивност и критику која провејава у овој изјави, Саша ће пригрлити њемачки језик као свој, што резултира и тиме да своју животну причу приповједа управо на том језику.

Шта за њега представља ова прича, сазнајемо већ на омоту књиге. *Порије кло* је књига о његовим домовинама у сјећању и машти. У њој говоре мртви, али и аждаје.

---

5 Ich lebe in Hamburg. Ich habe einen deutschen Pass. […] Ich bin Anhänger des Hamburger Sportvereins. […] In meinem Garten in der Nähe unserer Mietwohnung spielt mein dreijähriger Sohn.

6 Das ist ein Fazit, in dem der Satz steht: Meine Rebellion war die Anpassung. Nicht an eine Erwartung, wie man in Deutschland als Migrant zu sein hatte, aber auch nicht bewusst dagegen. Mein Widerstreben richtete sich gegen die Fetischisierung von Herkunft und gegen das Phantasma nationaler Identität. Ich war für das Dazugehören. Überall, wo man mich haben und wo ich sein wollte. Kleinsten gemeinsamen Nenner finden: genügte.

7 Die Welt ist voller Jugoslawen-Fragmente wie sie oder ich es sind. Die Kinder der Geflüchteten haben längst eigene Kinder, die Schweden sind oder Neuseeländer oder Türken. Ich bin ein egoistisches Fragment. Ich habe mich mehr um mich selbst gekümmert als um Familie und ihren Zusammenhalt.

8 Ich wollte noch besser Deutsch lernen, damit die Deutschen in meiner Gegenwart sich nicht so viel Mühe geben mussten, zu verbergen, dass sie mich für dumm hielten.

Она је опроштај од баке Кристине. Док он прикупља сјећања, она их губи. Ова примарна мотивација – деменција и могућа смрт посљедњег чувара породичне историје, говори нам о забораву као, парадоксално, кључном аспекту сјећања. Заборав није само мотив за памћење и писање историје, него је и борба са нестајањем породице, града, државе, некадашњег живота. У селективности памћења огледа се садашњи идентитет. Другим ријечима – у ономе што је свјесно или несвјесно бачено у заборав открива се оно што је вриједно памћења. Заборављање представља почетак приче, а сјећање посљедњи трзај свијести која покушава да се избори са сопственим нестанком. Шта је то вриједно памћења, Саша нам открива на самом почетку романа. Наиме, он треба да напише биографију за имиграциону службу, која је постављена у табеларном облику са основним биографским подацима. Саша се пита, шта то заправо чини његову биографију и схвата да се у њој не помињу најважније ствари његове прошлости: боравак код бабе и деде, а посебно код бабе Кристине, Свети Ђорђе, болница које више нема, мост преко Рзава и Дрине, редовне поплаве, крађа књига, вожња кануом у Немачкој, санкање у Вишеграду (2019: 9), али и деда Перо, комуниста срцем и партијском књижицом (2019: 7). Ове ствари постају најважније тачке Сашине потраге за поријеклом.

Покренут бабином деменцијом и поривом да оживи најважније тренутке из своје прошлости, Саша креће у потрагу за поријеклом. Његова сјећања се могу тематски и хронолошки подијелити у двије групе: сјећања на живот тинејџера у бившој Југославији и сјећања на живот избјеглице у Њемачкој. Обе групе углавном тематизују живот његове породице, која је некада била на окупу у Вишеграду, а сада је разасута по свијету. Његова сјећања сежу у доба прије грађанског рата, када је живио живот просјечног југословенског тинејџера: породица, школа, компјутер C-64 и компјутерске игрице, књиге, кућни љубимци и утакмице Црвене звезде у Купу европских шампиона (2019: 11). Тинејџер у бившој Југославији није био изолован од свјетских трендова. Специфичност југословенског социјализма, који је левитирао између комунистичког Истока и капиталистичког Запада, огледала се у спој неспојивог: „Пјевали смо партизанске пјесме и америчке поп-сонгове"[9] (2019: 98). Осим тога, Саша представља и плод једног специфично југословенског феномена: он је дијете из мјешовитог брака: „Био сам дијете вишенационалне државе, плод и свједочанство двоје људи наклоњених једно другом, које је југословенски мелтинг пот ослободио стега различитог поријекла и вјере"[10] (2019: 13). У Сашиним коријенима лежи искуство хибридног идентитета, трећег простора, истовременог припадања главном току и периферији. Вијести из рата у Словенији и Хрватској мијешају се с резултатима фудбалских утакмица. Ова сјећања испресјецана су сјећањима на живот његових дједова и баба, који су саживљени са животом источнобосанске провинције. Нена Мејрема је гледала у пасуљ, пушила и везла. Њен отац Суљо био је сплавар на Дрини, иако није знао пливати. На Дрини је упознао и своју жену, прабабу Румшу. Дјед са мајчине стране, Мухамед,

9 Wir sangen Partisanenlieder und amerikanische Popsongs.

10 Ich war ein Kind des Vielvölkerstaats, Ertrag und Bekenntnis zweier zugeneigter Menschen, die der jugoslawische Melting Pot befreit hatte von den Zwängen unterschiedlicher Herkunft und Religion.

радио је на жељезници, а у пензији је вријеме проводио пецајући. Дједу Перу је посвећено цијело поглавље из кога сазнајемо да је завршио школу у Рудом, служио у ЈНА, учествовао у обнови земље, био члан Комунистичке партије, патио од високог притиска и камена у бубрегу, те да је преминуо 1986. године. Саша се добро сјећа и његове сахране.

Сашина сјећања на живот у Њемачкој углавном су везана за тешкоће у асимилацији, упркос томе што је он на асимилацију био потпуно спреман. Његов живот у Њемачкој почиње у једном предграђу Хајделберга намијењеном мигрантима. Ту се на бензинској станици ARAL окупљају дјечаци из источне Европе, Финске, Италије, па све до Блиског истока. У поглављу под називом „Квачице у имену" [Die Häkchen im Namen] описује како је његов пасош са студентском визом увијек изазивао сумњу код граничне полиције. Посебно је тешко било савладати језик, који је представљао главну препреку за остваривање контакта са локалним становништвом. Напади неонацистичких група на избјеглице нису били свакодневни, али су се дешавали довољно често и били изразито брутални, што је чинило страх од таквих група саставним дијелом мигрантског искуства. Родитељи су морали прихватати послове које у својој земљи никада не би радили. Њихово непознавање њемачког језика и изучена занимања која су у Њемачкој била безвриједна (мајка је била професорка марксизма) условили су да су физички послови у фабрикама и вешерницама њихов једини избор. О животу својих родитеља у Њемачкој Саша каже: „Јесу ли њих двоје били срећни у Њемачкој? Да, понекад. И да, исувише ријетко"[11] (2019: 66). Сашини родитељи ће у коначници морати напустити Њемачку и отићи у Америку, јер у то вријеме није било могуће добити сталан боравак у Њемачкој.

Ове непријатне чињенице и непријатељску атмосферу ублажавају посебно двије приче: о службеници Службе за странце и о баби и њемачком војнику из Другог свјетског рата. Наиме, док су његови родитељи морали напустити Њемачку, Саша је добио дозволу од Службе за странце да он може да остане као студент. Касније је морао доказати да може да довољно заради као писац, што, наравно, није у потпуности одговарало истини. Међутим, службеница му мало прогледа кроз прсте и он је коначно могао остати у Њемачкој (2019: 213). Друга прича је о баби, која је као дјевојчица од 12 година у Станишевцу, свом родном селу, упознала војника Вермахта (2019: 53). Однос између окупаторског војника и сељана, онако како је описан, дјелује романтично. Војник је куповао млијеко од њихове породице, а баба га је посматрала из прикрајка како се пред спавање моли богу и пије га. Касније ће му његов пензионисани професор историје Гебхард причати о историји своје породице и свог оца, који је као војник Вермахта боравио у Вишеграду и слао одатле својој жени писма и слике. На тај начин се укрштају породичне историје ова два лика. Ове приче представљају покушај проналаска минимума људскости у олуји историје кроз коју пролазе један и други народ.

Након што је његова породица избјегла и расула се по свијету, у Вишеграду је остала само још баба Кристина. Путовања у Вишеград ће постати повод за потрагу

11 Waren die beiden in Deutschland glücklich? Ja, manchmal. Und ja, zu selten.

за поријеклом. Послије посјете Оскоруши, селу његових предака и тамошњем гробљу, Саша каже: „Прије него што сам видио оскорушко гробље, поријекло у смислу потицања из неке породице ми ништа није значило”[12] (2019: 61). И додаје:

> Послије посјете гробљу, стварно сам размишљао о томе, сулудо и небитно, да сам посљедњи мушки Станишић. Да бих могао бити слијепа улица, уколико бих остао без дјеце. Почео сам да се бавим својим поријеклом, али то дуго нисам признавао. Изгледало ми је назадно, готово деструктивно, говорити о мом или нашем поријеклу у времену када су потицање и мјесто рођења поново служили као разликовна обиљежја, када су се границе поново учвршћивале, а такозвани национални интереси израњали из пресушених мочвара ситнодржавности. У времену када је искључивање ушло у програме и поново постало ствар избора[13] (2019: 62).

Међутим, посјете Оскоруши ће донијети и сазнање да он са људима који леже под надгробним споменицима нема ништа заједничко осим презимена: „У Оскоруши сам био само туриста у кратким панталонама”[14] (2019: 62). Чини се да је за њега важније то како је ваздух мирисао на глисте, млијеко маслачка или крављу балегу, што је јео ананас и пио ракију, што је ракија била у флаши од кока-коле (2019: 29), него то што ту леже његови преци. Оскорушко гробље као мјесто колективног сећања, на коме је исписана његова породична историја, оставља га хладним. То је аспект његовог идентитета који је напуштен и не уклапа се у овај садашњи, те иако се њему чини изузетно важним, не налази смислено мјесто у његовој животној причи. Он је свјестан тога и каже: „Пио сам воду са извора мојих прадједова и пишем о томе на њемачком”[15] (2019: 34). Дошао је, у ствари, у Оскорушу да покаже и докаже свој концепт поријекла и припадања, свој садашњи идентитет, а не да се отвори према могућим другим, заборављеним и потиснутим аспектима свог идентитета.

Једино још змија поскок повезује као симбол дубље Сашу и његову породичну историју. Она представља свакако најважнији мотив и носилац је сјећања. Поскок се у сјећањима појављује када је Саша као мали дјечак пронашао једног у кокошињцу, а кога је његов отац убио, а Саша га сахранио под каменом. Касније ће поскока виђати и на гробљу у Оскоруши или на крошњи воћке, касније сазнајемо, крушке-оскоруше. Змија је опасна, осуђена да буде везана за земљу (гробови и камење), те асоцира на заборављено (породична историја). Као хтонско створење, она је везана за мјесто. Иако се Саша опредјељује за њемачки језик, каже да је ријеч „поскок” емотивна за њега, док га њемачка ријеч „Hornotter” оставља хладним

12 Bevor ich den Friedhof von Oskoruša sah, hatte ich mir aus Herkunft im Sinne familiärer Abstammung nichts gemacht.

13 Ich habe mir nach dem Besuch des Friedhofs tatsächlich Gedanken gemacht, irrsinnig und irrelevant, dass ich der letzte männliche Stanišić sei. Dass ich die Sackgasse sein könnte, sollte ich kinderlos bleiben. Ich begann mich mit meiner Herkunft zu beschäftigen, gab es aber lange nicht zu. Es erschien mir rückständig, geradezu destruktiv, über meine oder unsere Herkunft zu sprechen in einer Zeit, in der Abstammung und Geburtsort wieder als Unterscheidungsmerkmale dienten, Grenzen neu befestigt wurden und sogenannte nationale Interessen auftauchten aus dem trockengelegten Sumpf der Kleinstaaterei. In einer Zeit, als Ausgrenzung programmatisch und wieder wählbar wurde.

14 Ich war in Oskoruša bloß Tourist gewesen mit kurzer Hose.

15 Ich habe Wasser aus dem Brunnen meines Urgroßvaters getrunken und schreibe darüber auf Deutsch.

(2019: 27). Лична сјећања се змијолико преплићу са колективним, породичним. Свети Ђорђе, који се изображава на иконама као светац који копљем убија аждају, заштитник је и крсна слава Станишића. Аждаја је такође змијолико створење. Као омиљени мотив и митска животиња старих Словена, она се често изображава, што Саша као дијете лако примјећује. Змијолико створење у виду аждаје представља линију која повезује данас и јуче. Миграцијско кретање, то пузање народа по земљи, траје од кад постоји човјек. Ријека и пут, као још два важна симбола у роману, такође су змијоликог облика. Миграцијама су Словени дошли на Балкан, па и његови преци у Оскорушу: „Без миграцијских кретања посљедњих миленијума у околини Оскоруше не би било змајева"[16] (2019: 298).

Сашина прича о поријеклу као трагању, условљена је оним што недостаје. Нико не трага за оним што већ посједује или познаје. Приповједач експлицитно истиче: „Оно што бих желио да испричам о поријеклу има везе и с том неусклађеношћу која је годинама утицала на то гдје се налазим: готово никада тамо гдје је породица"[17] (2019: 65). Из овог недостатка, примјећује Бентеш, развија се и посебан однос према поријеклу: „Ријеч је о широком схватању поријекла, које се прије може смјестити на ниво односа, пријатне тренутке, размјену искустава и које омогућава наклоност у свакодневним околностима, без обзира на мјеста рођења избјеглица"[18] (2024: 353). Међутим, изван овога, Саша себе не види у колективној историји своје породице, па чак ни у тренуцима сусрета са гробовима својих предака, гдје би припадност колективу, како породичном, тако и вјерском и националном, требало да се намеће као неизбјежна. За њега је та врста припадности неповратно изгубљена. Овај раскид са колективном прошлошћу дјелимично потиче и од његових предака које описује као комунисте, као људе који су се одрекли вјерско-националних идентитета. Нестанком Југославије, нестаје и оквир југословенског идентитета, док су му други национални идентитети као што је српски, потпуно страни. Истовремено, ни идентитет натурализованог Нијемца не може му пружити задовољавајући осјећај колективне припадности. У том контексту, једино мјесто гдје може остварити осјећај колективне припадности јесте породична заједница, а ни она није на окупу. Једини преостали простор је онај „трећи" – „међупростор".

На крају романа свједочимо немогућности наратора да испричаје компактну, кохерентну животну причу. На овакав исход смо упозоравани у претходним поглављима: „Говорио сам, поријекло је случајност, увијек и изнова, чак и кад ме нико није питао"[19] (Stanišić 2019: 178). Ако није могуће испричаједати линеарну и смислену животну причу, онда је наратор присиљен, ако не жели да се преда нихилизму, да причу о поријеклу посматра као конструкт: „Како год да се окрене, поријекло ипак остаје конструкт! Нека врста костима који мораш вјечно

16 Ohne die Migrationsbewegungen der letzten Jahrtausende gäbe es in der Gegend um Oskoruša keine Drachen.

17 Was ich über Herkunft erzählen möchte, hat auch zu tun mit dieser Disparatheit, die über Jahre mitbestimmt hat, wo ich bin: so gut wie niemals dort, wo Familie ist.

18 Es handelt sich um eine weite Auffassung von Herkunft, die sich eher auf der Ebene der Beziehungen verorten lässt, die angenehme Momente, den Austausch von Erfahrungen und die Zuneigung in alltäglichen Umständen ermöglicht, ungeachtet der Geburtsorte der Flüchtlinge.

19 Ich sagte, Herkunft ist Zufall, immer mal wieder, auch ungefragt.

носити након што ти је наметнут”[20] (2019: 32). Метафора о костиму сугерише да је идентитет наметнут, те је стога и животна прича случај, конструкт, игра. У складу с тим, завршни дио романа структуриран је као симулација игре улога, које је Саша играо још у дјетињству. О овом аспекту Станишићеве поетике писао је Нилс Пенке [Niels Penke] (в. Holweck, Meister 2023). Наиме, механика игре улога (кол. фрповање) огледа се у томе да један играч креира оквирну причу, обично смјештену у фантастични свијет, док остали играчи осмишљавају своје ликове – витезове, демоне, змајеве и друга створења маште. Радња се потом развија на основу бацања коцке и одлука играча, што уводи елемент случајности у наратив. Станишић преузима овај принцип и завршни дио романа издваја као посебно поглавље под називом „Змајево гнијездо”,[21] омогућавајући читаоцу да изабире ток и завршетак приче. На тај начин роман добија отворен крај одн. десет могућих крајева. Овим поступком, Станишић даје схватању поријекла као конструкта облик узбудљиве приче.

Распадом Југославије, на том простору дошло је до формирања нових или реафирмисања старих националних идентитета. Југословени, који су избјегли у иностранство, нашли су се, како то Баба дефинише, у „међупростору” и формирали су „хибридни идентитет”. Као такав, осцилујући између двије културе, идентитет постаје конструкт, који је увијек отворен, као што је отворен и крај романа *Поријекло*, који постаје алегорија живота у „међупростору”. Сјећања, која су по Јану Асману резултат „текућег рада реконструктивне имагинације”, осликавају овакав идентитет. Путовање на које главни јунак креће у потрази за својим поријеклом, стога, не може никуд друго да га одведе до искључиво ка његовом садашњем „ја”. Роман *Поријекло* представља портрет једне генерације, која је остала без државе, али и свједочанство њиховог схватања припадања и идентитета. Он је истовремено и потпуно на линији нових идеологија које преовлађују на њемачком културном простору, па стога и не чуди топао пријем на који овај роман налази, како код читалаца, тако и код критике. У вријеме дисонантних схватања идентитета, са једне стране редукцијом на националне категорије, а са друге отвореном и нејасно дефинисаном флуидношћу, овај роман нуди одличну платформу за расправу о овом питању, како у локалним тако и глобалним оквирима.

ИЗВОРИ

Stanišić 2019: Saša Stanišić. *Herkunft*. München: Luchterhand.

ЛИТЕРАТУРА

Assmann 1999: Aleida Assmann. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* München: C. H. Beck.

Assmann 2004: Aleida Assmann. „Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses”. *Medien und kulturelle Erinnerung*. Berlin: Walter de Gruyter.

20 Wie man es dreht, Herkunft bliebt doch ein Konstrukt! Eine Art Kostüm, das man ewig tragen soll, nachdem es einem überstülpt worden ist.

21 Der Drachenhort

Assmann 1992: Jan Assmann. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C. H. Beck.

Assmann 1998: Jan Assmann. *Moses the Egyptian*: *the memory of Egypt in western monotheism*. Cambridge: Harvard University Press.

Bhabha 1990: Homi K. Babha. *Nation and Narration*. London: Routledge.

Bhabha 1994: Homi K. Babha. *The Location of Culture*. London: Routledge.

Bentes 2024: Lucia Bentes. *Zu einer Rhetorik der Erinnerung nach 2010 – Bilder der Heimat in Saša Stanišićs 'Herkunft' (2019)*. Berlin: De Gruyter.

Wolting 2017: Monika Wolting. *Identitätskonstruktionen in der deutschen Gegenwartsliteratur*. Göttingen: V&R unipress.

Jenei-Forray 2022: Norma Jenei-Forray. „Identitätskonstruktionen in den Romanen von Peter Handke und Saša Stanišić". *Initium*. 4 (1), 67–109.

Carl 2017: Mark-Oliver Carl. „Bedingungen und Ertrag der Erkenntnis kultureller Hybridität in Saša Stanišićs Roman". *Wie der Soldat das Grammofon repariert. Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht*. 22 (1), 36–43.

Pajić 2018: Ivana Pajić. *Transkulturalität in Saša Stanišićs Roman* Wie der Soldat das Grammofon repariert *(Transkulturalnost u romanu Saše Stanišića* Kako vojnik popravlja gramofon*)*. Doktorski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet. <URL: http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/46334/PajicIvana.pdf>. [24. фебруар 2026].

Pasula, Mitrevski 2025: Milica Pasula, Ana Mitrevski. *Uvod u nemačku nauku o književnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Петровић 2012: Александар В. Петровић. „Идентитет у романима Макса Фриша између модерне и постмодерне". *Радови Филозофског факултета*. 14(1), 227–236.

Radics 2023: Nora Radisc. „Erinnerungswege in zwei Romanen von Marica Bodrožić und Saša Stanišić". *Scholia Iuvenum Humaniora.* 3 (1), 203–213.

Stanišić 2006: Saša Stanišić. *Wie der Soldat das Grammofon repariert* [ebook]. München: Luchterhand.

Halbwachs 1991: Maurice Halbwachs: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt a.M.: Fischer.

Holweck, Miester 2023: Katja Holweck, Amelie Meister. *Saša Stanišić: Poetologie und Werkpolitik*. Berlin: Walter de Gruyter.

Aleksandar V. PETROVIĆ
Marijana G. MITRIĆ

MEMORY AND SAŠA STANIŠIĆ'S *HERKUNFT*

Summary

The novel *Herkunft* (Eng. *Where You Come From*) by Saša Stanišić serves as an important source of insight into the experiences of refugees from the former Yugoslavia in Germany. This novel, which belongs to the corpus of migrant literature, follows the protagonist, and also the author's alter ego, as he embarks on a narrative quest for his origins. Through this journey, the novel explores the multilayered nature of his identity, shaped by the life in the former Yugoslavia, the Bosnian War, exile, and his subsequent life in Germany. Given that the protagonist, as a bearer of a hybrid identity, embarks on a search for his origins based on the interdependence of identity and memory, this study hypothesizes that his quest for origins and, by extension, his recollection of the past, is predetermined and shaped by his hybrid identity. The objective of this research is first to confirm and analyze the existence of the protagonist's hybrid identity and then to examine his memory as the result of an ongoing process of reconstructive imagination. Furthermore, it aims to determine how this memory is embedded in the identity that shapes it, shedding light on the specific aspects of his identity as a refugee from the

former Yugoslavia in Germany. The novel *Herkunft* serves as an allegory for life in this 'in-between space' and offers a portrait of a generation left without a homeland while also bearing witness to their understanding of belonging and identity. At the same time, the novel aligns with contemporary ideological trends prevalent in German cultural discourse. In an era of discordant views on identity, it provides an excellent platform for discussing the question of identity in both local and global contexts.

Keywords: Saša Stanišić, *Herkunft*, Memory, Identity, Migrant Literature.

Рад је предат 26. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 027.7(497.115)"1918/1941"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67629

Оригинални научни рад

*Наташа Ј. СИМИЋ**
Народна библиотека Србије, Београд

ОСНИВАЊЕ КЊИЖНИЦА И ЧИТАОНИЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА – НА ПРИМЕРУ ПРИШТИНЕ, НЕРОДИМЉА И ОРЛАНА

Апстракт: У раду се на примеру оснивања локалних књижница и читаоница у Приштини, Неродимљу и Орлану представља развој библиотечких установа на просторима Косова и Метохије у периоду између два светска рата (1918–1941). На основу недовољно познате и мало коришћене архивске грађе, у раду се приказује оснивање јавне књижнице при Народном дому у Приштини, као и оснивање књижница са читаоницама у селима Неродимљу и Орлану. Иако су деловале у скромним условима, ове установе су представљале важне центре просветног и културног живота у локалним срединама, а њихов значај долазио је до посебног изражаја на пољу развоја културе читања и олакшавања приступа књизи и писаној речи уопште. У контексту њиховог оснивања, архивски извори сведоче о значајној подршци државних органа, али и о великом ангажовању локалних српских заједница, које су у књижницама и читаоницама препознавале важан инструмент културног и националног развоја у тим недовољно развијеним и етнички мешовитим крајевима Старе Србије. Кроз ова три примера приказан је развој локалних књижница и читаоница, које су биле претеча касније институционалног развоја библиотекарства на косовскометохијским просторима, који је отпочео тек након ослобођења (1945) и стварања новог друштвеног и политичког оквира.

Кључне речи: Косово и Метохија, Приштина, Народни дом, Неродимље, Орлане, архивска грађа, књижнице, читаонице, библиотекарство.

ПРЕДМЕТНА ИСТРАЖИВАЊА И ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Историја јавних књижница и читаоница заузима посебно место у историји српског библиотекарства (Стокић Симончић, Вучковић 2012). Као претече савремених библиотечких установа, књижнице и читаонице су током читавог 19. века, а потом и током знатног дела 20. века, имале важну улогу у развоју библиотекарства у српским срединама. Полазећи од ширег значаја тих установа за општу историју српске просвете и културе, предметни истраживачи су у склопу научних истраживања на пољу историје српског библиотекарства посвећивали знатну пажњу питањима која се односе на постанак и развој раних школских, задружних и других јавних књижница и читаоница, што је довело до настанка значајног броја научних радова и стручних прилога у којима се обрађује историја појединих установа или се

* ORCID 0000-0003-1395-6637, natasa.simic@nb.rs

у ширем контексту приказује њихов развој на појединим подручјима, уз уважавање периодизације која се по правилу заснива на значајним историјским прекретницама. Таквим приступом развој поменутих установа анализиран је не само кроз призму њиховог институционалног развоја већ је додатно сагледаван и у контексту општих историјских, односно политичких, културних и других друштвених процеса у различитим срединама.

Поред општих прегледа историје српског библиотекарства (Вучковић 2003; Стокић Симончић, Вучковић 2012), међу новијим научним доприносима на пољу проучавања раних српских књижница и читаоница посебно се истичу монографска дела која су посвећена старијем периоду, пре Првог светског рата (1914–1918) и потоњем периоду између два светска рата (1918–1941), што се у првом реду односи на капитално дело Бранке Драгосавац под насловом *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године* (2016), као и на изузетно значајно дело Биљане Ђурашиновић под насловом *Јавне библиотеке у Србији између два светска рата* (Ђурашиновић 2020), чијом је појавом означена прекретница у проучавању тог периода (Малешев 2022: 7–9). Знатан број научних радова и стручних прилога који су објављени у разним часописима и зборницима посвећен је управо међуратном раздобљу, а међу научним доприносима те врсте посебно место заузима студија Биљане Ђурашиновић под насловом *Народне књижнице и читаонице као облик јавног библиотекарства у Србији од 1918. до 1941. године* (Ђурашиновић 2017), на шта се надовезују и радови других истраживача у којима је обрађиван постанак и развој књижница и читаоница у појединим српским срединама током међуратног периода (Лазаревић Илић 1997: 237–245; Исић 2001: 117–145; Ђурић 2012: 105–120; Глушац 2024: 56–66).

На пољу проучавања постанка и развоја књижница и читаоница на просторима Косова и Метохије у 19. и 20. веку, стручни доприноси су по правилу остваривани у склопу ширих истраживања из области просветне и опште културне историје тих области, са тежиштем на сагледавању развоја културних прилика у већим срединама (Приштина, Призрен, Пећ, Косовска Митровица). Међу радовима из области историје српског библиотекарства на тим просторима посебан значај припада монографији Ане Савић под насловом *Библиотека Призренске богословије* (2012), док су појединa питања из историје библиотечких установа у другим косовскометохијским местима разматрана у склопу завичајних монографија или радова из области културне историје који су објављивани у часописима и зборницима. У том контексту, међу монографским студијама посебно место заузима дело Весне Зарковић под насловом *Приштина на размеђи векова* (2019).

Иако су разна питања из историје српског библиотекарства на косовскометохијским просторима у периоду између два светска рата била предмет разматрања у савременим научним радовима и стручним прилозима, на том пољу још увек нису предузета систематска истраживања, на шта су између осталог утицале и неповољне околности које су на подручју Косова и Метохије наступиле након 1999. године. У том контексту, пред истраживаче се поставља низ специфичних изазова, како методолошких тако и практичних. Услед недоступности знатног дела локалне архивске грађе, на значају добија грађа похрањена у Архиву Југославије у Београду, првенствено у фонду Министарства просвете Краљевине Југославије (АЈ-66), будући

да је то Министарство у периоду између два светска рата било надлежно за развој просвете и других области културног живота у читавој држави (Димић и др. 2000).

Под надлежност Министарства просвете потпадали су и разни послови из области развоја библиотечке делатности, укључујући и питања која су се односила на оснивање и рад јавних књижница и читаоница, услед чега је у архивском фонду тог Министарства сачувана и драгоцена грађа о развоју тих установа на просторима Косова и Метохије у међуратном периоду. Полазећи од података из грађе Архива Југославије и разних доприноса који су остварени у претходно објављеним научним радовима и стручним прилозима, овим истраживањем су под видом студије случаја обухваћени постанак и развој локалних књижница и читаоница у Приштини, Неродимљу и Орлану. За те средине сачувана је најпотпунија документација која омогућава праћење поступка оснивања, од локалних иницијатива, преко службене преписке, до коначних одлука Министарства просвете. Поменути примери пружају могућност за додатно сагледавање не само културних прилика у тим срединама, већ се на основу њих могу уочити и основне карактеристике развоја библиотекарства на Косову и Метохији у међуратном периоду, поготово у контексту улоге локалних и државних и чинилаца у решавању комплексних питања. Стога је посебна пажња поклоњена анализи локалних иницијатива и начина формирања књижница и читаоница, као и сагледавању улоге коју је у тим процесима имало Министарство просвете, које је било кључни институционални носилац просветне и културне политике у југословенској држави.

Полазећи од основних методолошких начела у области проучавања историје библиотекарства (Делетић 2011: 3–7), у овом раду је уз ослонац на резултате досадашњих истраживања извршена додатна анализа података из доступне, али недовољно запажене и коришћене архивске грађе о оснивању јавних књижница и читаоница у Приштини, Неродимљу и Орлану. Ширим сагледавањем тадашњих културних и друштвених прилика, показано је да су на развој библиотекарства у поменутим срединама током међуратног периода утицали разни чиниоци, чија је делатност била оличена у покретању локалних иницијатива и сарадњи са надлежним државним институцијама. Анализирана архивска грађа сведочи да је Министарство просвете пружало материјалну и организациону подршку оснивању књижница и читаоница, али је покретање иницијатива по правилу зависило од локалних првака, првенствено учитеља, школских управитеља и других истакнутих појединаца. У том контексту, кроз анализу доступне архивске грађе дошло се не само до потпуније реконструкције процеса оснивања јавних књижница и читаоница у поменутим срединама, већ и до свеобухватнијег сагледавања комплексних односа између локалних иницијатива и државне политике у области културе.

За разлику од неких других, знатно развијенијих делова Краљевине Југославије у којима су већ током међуратног периода постојале и самосталне јавне библиотеке са стабилном организацијом и значајним књишким фондовима, библиотекарство на Косову и Метохији развијало се претежно под окриљем школских установа и народних домова. Ова специфичност била је условљена нижим степеном друштвеног и привредног развоја, ограниченим финансијским могућностима, недостатком кадрова и недовољно развијеном просветном и културном инфраструктуром, те су

утолико већи значај имале локалне иницијативе, које су у Приштини, Неродимљу и Орлану као етнички и верски мешовитим срединама довеле до оснивања књижница и читаоница, чиме је био означен значајан корак ка даљем институционалном развоју, који је уследио по окончању Другог светског рата (1945).

КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ КАО ПРЕТЕЧЕ БИБЛИОТЕКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Српско библиотекарство има дугу и богату традицију, која на просторима Косова и Метохије сеже до средњовековног периода, када су поменуте области заузимале средишњи положај у државама Немањића, Лазаревића и Бранковића. Главни центри српске духовности, писмености и књижевности у средњем веку били су древни српски православни манастири, при којима су постојале преписивачке радионице и манастирске књижнице, односно *књиго̄охранилишта̄*. Сачувана рукописна грађа из тог периода сведочи да су се фондови манастирских књижница састојали првенствено из црквених, односно богослужбених књига и других дела (житија, хронике, летописи, родослови) која су настала као плод домаће стваралачке или преводилачке делатности (Стокић Симончић, Вукадиновић 2009: 53–55; Стокић Симончић 2020: 17–24).

Током периода османске власти, који је на косовскометохијским просторима трајао од средине 15. до почетка 20. века, српски православни манастири су, упркос измењеним и веома неповољним политичким и друштвеним околностима, успели да опстану под окриљем обновљене Српске патријаршије (1557–1766), настављајући да обављају функцију не само црквених већ и културних центара, у оквиру којих су манастирске књижнице и преписивачке радионице задржале своју традиционалну улогу расадника и чувара српске духовности, писмености и књижевности. Посебну новину у том периоду представљала је појава раног српског штампарства, које се развијало и на подручјима Косова и Метохије, у знаменитом манастиру Грачаница, где је 1539. године штампан познати *Грачанички окто̄их*, једно од најзначајнијих дела ране штампе у српским земљама (Грујић 1936: 81–96; Симић и др. 2024: 25).

Развој других, односно савременијих облика библиотечке делатности на тим просторима уочава се тек у 19. веку, када долази до оснивања првих световних школа, чиме је означена прекретница у развоју просвете на косовскометохијским просторима (Недељковић 2015: 181–195; Недељковић 2018: 187–200). Оснивање школа условило је потребу за формирањем школских књижница, чиме су учињени први кораци ка широј доступности књиге. Ове школске књижнице, иако примарно намењене образовном процесу, постепено су добијале и знатно шири културни значај, што је посведочено на примеру приштинске школске књижнице са читаоницом, која је средином 19. века формирана залагањем учитеља Милана Ковачевића, а бројала је чак 1256 наслова, првенствено уџбеника, популарних брошура, црквених књига, народних календара, дневних и недељних листова и других издања (Поповић 1930: 18–50; Vlahović 1965: 255–259). Прву савремену књижару Приштина је добила 1890. године (Зарковић 2010: 167–182). Школске књижнице, читаонице

и књижаре из тог времена одиграле су значајну улогу у развоју просвете и очувању идентитета српског народа на косовскометохијском подручју током последњих деценија османске власти.

Не само у 19. веку, већ и током првих деценија 20. века, јавне књижнице са читаоницама представљале су један од најзначајнијих облика раног институционалног организовања библиотечке делатности у разним српским срединама, те се стога сматрају непосредним претечама савремених српских библиотечких установа. Њихова основна улога огледала се у ширењу културе читања и опште писмености. Оснивањем јавних књижница и читаоница знатно је олакшаван приступ књизи, новинама и писаној речи уопште, чиме је остваривaн значајан допринос просвећивању становништва и подстицању културног живота, поготово у мањим и недовољно развијеним срединама. Јавне књижнице и читаонице представљале су установе у којима су се преплитале и допуњавале различите библиотечке функције, а поред својих основних делатности неретко су, као места окупљања, добијале и додатни значај у развоју локалног културног живота. У мање развијеним срединама у којима су књиге биле теже доступне, а образовање ограничено, јавне књижнице са читаоницама добијале су и додатни не само просветно-културни, већ и национални значај, поготово у областима Старе Србије (Рашка, Косово, Метохија, Повардарје), које су све до 1912. године биле под влашћу Османског царства (Стокић Симончић, Вукадиновић 2009: 52–58; Ђурашиновић 2017: 62–70).

Ослобођењем Старе Србије у јесен 1912. године означена је нова прекретница у историји косовскометохијских простора, који су укључени у састав Краљевине Србије. Тиме је створен нови државни и правни оквир за даљи развој просвете и културе на ослобођеним подручјима, која су у административном погледу подељена на округе и срезове (Јагодић 2010: 7–29; Ристановић 2012: 174–179). Том приликом установљен је и Приштински округ, са пет срезова: Приштински (Приштина), Вучитрнски (Вучитрн), Гњилански (Гњилане), Лапски (Подујево) и Феризовићки (Феризовић, потоњи Урошевац). Већ током 1913. и 1914. године извршене су промене појединих назива, тако да је Приштински округ преименован у *Косовски*, а Приштински срез у *Грачанички*, док је Феризовићки срез преименован у *Неродимски* (Јагодић 2013: 103–110). У исто време, под окриљем Министарства просвете и црквених послова на ослобођеним подручјима су установљени и посебни школски срезови, чије се границе нису увек поклапале са територијама управних срезова (Јагодић 2013: 453–473).

Тиме је отпочео процес постепене интеграције нових области у правни и просветни поредак српске државе. Уз ослонац на дугу и успешну праксу оснивања и развоја књижница и читаоница на старим (предратним) подручјима Краљевине Србије, основа за интензивирање сличних процеса била је након 1912. године постављена и у ослобођеним крајевима, укључујући и косовскометохијске просторе (Драгосавац 2016: 117–132). Упоредо са законским прописима Краљевине Србије, у новим областима су временом на снагу ступили и разни подзаконски прописи, међу којима су била и „Правила о народним књижницама са читаоницама", која су на предратном подручју Краљевине Србије важила још од 1904. године, када је расписом Министарства просвете и црквених послова издат и посебан налог свим учитељима да се при школама оснивају књижнице са читаоницама (*Просветни гласник*,

1904: 530; Правила 1904: 531–534). У исто време, за северни део Метохије, који је након ослобођења прикључен Краљевини Црној Гори, важила су слична „Правила о народнијем књижницама са читаоницама", која су била донета још 1908. године (Правила 1908).

Током првих година по ослобођењу Косова и Метохије (1912–1915), остварен је знатан напредак на разним пољима друштвеног живота, укључујући просвету и културу (Јагодић 2013: 473–477). На подручју централног Косова, од посебног значаја за унапређивање просветних и општих културних прилика било је оснивање гимназије у Приштини, која је озваничена већ 1913. године (Виријевић 2010: 51–60; Симић 2025: 231–250). Даљи развој на разним пољима друштвеног живота заустављен је током трогодишње окупације косовскометохијских простора (1915–1918) у Првом светском рату (Стојанчевић 2006: 113–123; Ристановић 2012: 179–184). Тада су широм окупиране Србије под удар аустроугарских и бугарских окупатора потпале и локалне српске просветне, црквене и друге културне установе, заједно са музејским, архивским и библиотечким фондовима и осталим културним добрима, која су током ратних година тешко пострадала (Драгосавац 2014: 22–30). При томе је приштински крај посебно страдао од бугарских окупатора, који су на том подручју похарали знатан део српске историјске и културне баштине, укључујући и књишке фондове локалних установа (Зарковић 2016: 49–62; Георгиев 2018: 39–51).

КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Након поновног ослобођења и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918), обновљене су и предратне административне и просветне структуре: Приштина је остала средиште Косовског округа и Грачаничког среза (Ристановић 2012: 171–194), док се село Неродимље налазило и саставу суседног Неродимског среза са средиштем у Урошевцу, а село Орлане у саставу Лапског среза са средиштем у Подујеву. Према попису становништва из 1921. године, Приштина је имала 14.290, Неродимље 4129, а Орлане 2385 становника (ур. Ђурић 1924: 86, 88).

Након тешких година окупације (1915–1918) отпочео је период обнове и развоја у оквиру новостворене југословенске државе. Током првих поратних година, на снази су и даље били разни наслеђени прописи из претходног периода, те се стога приступило њиховом усаглашавању (Бараћ 1994: 35). Министарство просвете је већ 1920. године издало нова „Правила народне књижнице и читаонице", која су потом у неколико наврата допуњавана (Правила 1920). Тиме је био постављен јединствени правни оквир за развој тих облика библиотечке делатности у читавој држави, укључујући и просторе Косова и Метохије. У исто време, појављују се и стручни прилози, међу којима је било и дело Ђорђа Пејановића под насловом „Кратка упутства за оснивање, уређење и руковање народних јавних књижница" (Пејановић 1920). У програмском чланку из 1921. године, који је био посвећен народним књижницама и читаоницама, знаменити српски педагог Љубомир М. Протић указао је на вишеструки значај тих установа за опште народно просвећивање (Протић 1921: 321–326).

Питање о унапређивању библиотечке мреже и уређењу посебних јавних библиотека од регионалног значаја покренуто је недуго по стварању Краљевине СХС, већ током 1919. године, када је Јован Н. Томић као управник Народне библиотеке у Београду предложио надлежним државним властима да се приступи оснивању обласних јавних библиотека *ӣрвоӣ реда*, од којих би једна била заснована у Приштини, као и подручних библиотека *друӣоӣ реда*, од којих би једна била заснована у Пећи, али стицајем тадашњих околности (поратно стање, усмеравање материјалних средстава ка пословима од већег друштвеног значаја), такве и сличне иницијативе нису могле бити спроведене у дело (Ковијанић 1992: 17).

Упркос материјалним и кадровским ограничењима и другим потешкоћама, просветне и опште културне прилике на просторима Косова и Метохије показивале су током међуратног периода извесне знаке напретка, пре свега у оквиру ширих државних напора усмерених ка модернизацији образовног система и институционалном уређењу културног живота на тим у привредном смислу недовољно развијеним, а у етничком и верском смислу шароликим просторима (Dimić 1990: 189–196). Упркос знатним напорима, те области су и даље заостајале за развијенијим деловима државе, што се одражавало на разним пољима друштвеног живота: висок степен неписмености, недостатак просветних кадрова, недовољно развијена мрежа просветних и осталих културних установа (Антић 2011: 315).

У таквим околностима развој библиотечке делатности на просторима Косова и Метохије одвијао се споро и неуједначено. Према званичним подацима за школску 1922/3. годину, у школским књижницама на подручју Приштинског школског среза, који је покривао 23 школе, структуру књишких фондова чинило је 500 наслова (Стојаковић 1924: 372–373). Током целокупног међуратног периода, од 1918. до 1941. године, функцију јавних библиотека на тим подручјима обављале су народне књижнице и читаонице, које су осниване не само у градским већ и у сеоским срединама, а посебан значај имале су књижнице са читаоницама при новоформираним *народним домовима*, као локалним установама које су биле претеча потоњих *домова култӯуре*. Такве књижнице са читаоницама донекле су успевале да надоместе недостатак посебних јавних, институционално самосталних библиотека, које на просторима Косова и Метохије у том периоду нису постојале.

Услед таквог стања и знатне друштвене заосталости, књига је за најшире слојеве становништва и даље била тешко доступна, што се одражавало и на споро подизање општег нивоа читалачке културе на косовскометохијским просторима. Упркос бројним потешкоћама, постојеће књижнице и читаонице успеле су допринесу постепеном унапређивању културног живота у локалним срединама, будући да нису служиле само као места за позајмљивање књига, већ су остваривале и функцију јавних простора за ширу друштвену интеракцију: од организовања разноврсних културних активности у виду књижевних вечери, преко стручних предавања, до одржавања јавних расправа. Тиме су ове установе доприносиле формирању јавног простора и постепеном подизању културне свести становништва, а њихов значај био је утолико већи у срединама у којима нису постојале друге културне институције.

Знатан број интерних књижница формиран је под окриљем локалних просветних установа, а од школских управа се очекивало да поред простора за смештај

књижних фондова у школским библиотекама обезбеде и додатни простор за уређење читаоница, што по правилу није било лако спровести у дело, првенствено због недостатка погодног простора у школским зданима, тако да је број читаоница био знатно мањи у односу на укупан број школских књижница. Њихови фондови су по правилу попуњавани уз помоћ надлежних министарстава и других институција, са нагласком на прибављању уџбеничких, популарних и новинских издања, која су била намењена ширем кругу корисника (Исић 2005б: 314–321). Према подацима за школску 1939/40. годину, у 21 школи на подручју Грачаничког среза постојале су наставничке књижнице, док је ученичких књижница било свега 11, а слични подаци о тадашњем стању забележени су и за Неродимски (24 наставничке и 6 ученичких књижница) и Лапски (10 наставничких и 6 ученичких књижница) срез (Исић 2005а: 220).

Процес оснивања јавних књижница и читаоница при школама, народним домовима и осталим локалним установама одвијали су се током међуратног периода у разним, како градским тако и сеоским срединама широм Косова и Метохије, што је између осталог посведочено и на примеру оснивања и развоја библиотечких установа у Косовској Митровици (Вукадиновић, Богавац 2001: 109–111), док су у појединим срединама посебан значај задржале осавремењене црквене библиотеке, међу којима је истакнуто место и током међуратног периода заузимала библиотека знамените Призренске богословије (Савић 2013).

ОСНИВАЊЕ КЊИЖНИЦА И ЧИТАОНИЦА У ПРИШТИНИ, НЕРОДИМЉУ И ОРЛАНУ

Доношењем Видовданског устава (1921) постављена је основа за спровођење свеобухватне административне реформе на целокупном државном подручју, које је подељено на новоустановљене *области*. Једна од њих била је и Косовска област, са центром у Приштини, а тај град је и даље остао средиште Грачаничког среза, као и локалне Приштинске општине. Истој области припадао је и Неродимски срез са центром у Урошевцу, а у саставу тог среза налазило се и село Неродимље. Косовској области је такође припадао и Лапски срез са центром у Подујеву, а у саставу тог среза налазило се и село Орлане. Такво административно уређење задржано је све до 1929. године, када су уместо дотадашњих области установљене *бановине*. Према новој управној подели Краљевине Југославије, два среза – Приштински и Неродимски – припала су Вардарској бановини са центром у Скопљу, док је Лапски срез припао Моравској бановини са центром у Нишу. Таква управна подела остала је на снази све до избијања рата у пролеће 1941. године (Ристановић 2012: 184–191).

Иако су поменута места (Приштина, Неродимље, Орлане) припадала различитим административним срезовима, целокупна надлежност над школским и осталим просветним пословима у тим срединама потпадала је под Министарство просвете у чијој се надлежности налазио и *Приштински школски срез* као организациона јединица која је била задужена за надзор над радом просветних установа на ширем приштинском подручју. Пошто је питање о оснивању народних књижница

и читаоница такође потпадало под надлежност Министарства просвете, део службене преписке која је вођена поводом иницијативе за оснивање таквих установа у Приштини, Неродимљу и Орлану остао је похрањен управо у фондовима тог министарства. Стога се на основу сачуване архивске грађе може пратити процес оснивања народних књижница са читаоницама у поменутим срединама.

У условима недовољно развијене мреже јавних библиотека, функцију ових институција на просторима Косова и Метохије током међуратног периода у значајној мери преузимале су књижнице и читаонице при *народним домовима*. Ове установе, које се могу посматрати као претече каснијих домова културе, представљале су важне центре просветног, културног и друштвеног живота у локалним срединама. Књижнице и читаонице које су деловале у оквиру народних домова представљале су једине облике јавне доступности књиге ширем кругу становништва. Оне су омогућавале не само позајмљивање књига, већ и непосредно коришћење грађе у читаоницама. На тај начин, ове установе су доприносиле постепеном развоју читалачких навика и ширењу културе читања, упркос бројним ограничењима.

Посебно место у том систему заузимала је књижница са читаоницом при Народном дому у Приштини. „Народни Дом је установа са циљем да у себи и око себе прикупи сва културно-хумана удружења у Приштини. Поред тога, Народни Дом има и народну читаоницу са књижницом" (AJ, 66-2283-2151). О процесу формирања и попуњавања књижног фонда приштинске књижнице сведоче архивски извори. Посебно је значајна представка од 22. маја 1927. године, коју председник управног одбора, директор гимназије Живко Ј. Јоксимовић упућује Министарству просвете, Одсеку за народно просвећивање и у којој наглашава да је „позната заосталост ових крајева у културном погледу, те је оваква установа, као што је Народни Дом, потребнија но у ма ком делу наше Краљевине" (AJ, 66-2283-2151).

Постојање приштинског Народног дома сведочи о настојањима да се и у условима недовољне институционалне развијености обезбеди организован приступ књизи и знању. Истовремено, начин на који је ова књижница формирана и развијана указује на структурне проблеме са којима су се суочавале културне установе тог времена, да без подршке и помоћи државе њихово оснивање и опстанак је био могућ. У молби коју је управа Народног дома упутила надлежним државним органима, захтева се од Министарства да пошаље што више књига на поклон, како би књижница увећала свој фонд. У истој представци управа Народног фонда „моли и за новчану помоћ, како би своју просветну делатност могла развити у јачим размерама и на већој територији" (AJ, 66-2283-2151). Овај захтев не само да сведочи о недостатку књига, већ и о свести управе о значају библиотеке као културне установе и потреби њеног даљег унапређења. Три дана касније, 25. маја 1927. године, у одговору помоћника министра просвете, Драг. Обрадовића се налаже да ће се „за оснивање народне књижнице и читаонице у Приштини изда на име помоћи сума у хиљаду динара" и да се „исплата изврши из парт. 212. поз. 4. ст.1 државног буџета за 1927/28 год." (AJ, 66-2283-2151).

Током наредних година, књижница при Народном дому у Приштини постала је стециште друштвеног окупљања и културног живота (Фолић 1987: 191–192), а њен књижни фонд је потом допуњаван прилозима разних појединаца и организација,

те су тако већ током 1927. године пристигли прилози од Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу (Izvodi 1927: 73), док су 1937. године од Друштва Светога Саве у Београду добијена издања тог удружења (*Братство,* 1939: 210). Даљи развој ове установе прекинут је 1941. године, услед окупације Приштине у Другом светском рату, а обнова библиотечке делатности у том граду отпочела је тек након ослобођења у јесен 1944. године, након чега је већ почетком 1945. године у Приштини отворена нова јавна читаоница (*Борба*, 1945: 4).

Убрзо након оснивања књижнице и читаонице у Приштини, Министарству просвете стигло је неколико захтева за отварање књижница и читаоница широм Косова и Метохије. Министарству просвете (Одељењу за народно просвећивање), Милорад Ст. Зајић, благајник и књижничар, 20. децембра 1927. године, упутио је допис у ком пише:

> Учтиво молим Министарство просвете, да изволи одобрити и послати колико је могуће књига за Неродимску читаоницу у Неродимљу, која је прошле године отворена и за коју смо онда добили известан број књига. Послати на адресу Неродимске читаонице у Неродимљу, поште Урошевац (АЈ, 66-2283-2151).

На основу архивске грађе долазимо до податка да је Министарство издало налог руководиоцу магацина књижнице Министарства просвете, Максимовићу, да определи известан број књига за читаоницу. У књижници Министарства спаковано је десет књига које су послате Народној читаоници у Неродимљу. Међу архивском грађом која се чува у Архиву Југославија, налази се и списак свих десет послатих књига (АЈ, 66-2283-2151).

На захтев Стевана Шулетића, управитеља школе у Орлану, 7. априла 1928. године, у просторијама основне школе, сазван је збор грађана Општине Орлане, на ком је сазивач збора указао на важност оснивања књижнице и читаонице. Записник који је сачињен тог дана сведочи да је у току самог збора уписано 24 члана књижнице, од којих су за чланове Управног одбора изабрани: Љуба Јошановић, Милутин Кулић, Стеван Шулетић, Младен Окичић и Милан Миновић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Шћепан Васовић, Милан Вукелић, Саво Вукотић, Пера Ивовић и Радосав Бојовић. За књижничара-благајника изабрана је Костадинка Арсићева, учитељица из Орлана. Донета је одлука да ће књижница и читаоница радити недељом и празником од 8 до 12 сати пре подне и од 2 до 6 после подне. Књиге за новоосновану књижницу и читаоницу биле су издвојене из школске читаонице и оне су се користиле одмах (АЈ, 66-2283-2151).

Правила о оснивању Орланске народне књижнице и читаонице управитељ школе је на одобрење послао школском надзорнику за срезове Грачанички и Лабски, Михајлу Кијаметовићу, а овај Просветном одељењу у Приштини, које је одобрење послало Министарству просвете, Одељењу за народно просвећивање. Из овог одељења 20. априла 1928. године стигла су оверена правила и одобрење за рад Орланске књижнице и читаонице.

Младен Окичић, члан Управног одбора и Стеван Шкулетић шаљу 8. маја 1928. године допис Министарству просвете, Одељењу за народно просвећивање са молбом за помоћ у књигама и новцу. У истом допису они Министарство просвете

упознају са историјским и културно-просветним приликама у Орлану, као и о мукотрпном раду да се створе основни услови за образовање и културно просвећивање тамошњих становника:

> Молимо Министарство Просвете да новооснованој народној читаоници и књижници у Орлану помогне у књигама и новцу. У овом месту где до 1920. године није било ниједне српске душе, где су до 1924. године крстариле качачке чете, данас мирно живе 70 српских породица и насељени Арнаути. Ових 70 српских породица успели су да образују основну школу, па у 1927. години и да је озидају. У истој години основали су Стрељачку дружину, која неуморно ради на војничком образовању. У овој 1928. години основали су и народну читаоницу и књижницу, да би могли себи и духовно образовати. Али, њихов чланski улог, као и добровољни прилози мали су да би прибавили књига и часописа за њихово образовање.
>
> Зато остајемо у нади да ће Министарство изаћи у сусрет и помоћи овим људима да остваре своје идеје (AJ, 66-2283-2151).

Министарство просвете је одмах по пријему овог дописа кренуло у реализацију и у Орланску књижницу и читаоницу послало 16 књига, што је у том тренутку било од велике помоћи мештанима Орлана.

На основу сачуване архивске грађе може се закључити да су књижнице и читаонице представљале темељ развоја библиотекарства на простору Косова и Метохије у међуратном периоду. У условима недовољно развијене мреже јавних библиотека, ове установе преузимале су улогу носилаца културног, просветног и друштвеног живота, омогућавајући становништву приступ књизи, читању и различитим облицима образовања. Њихов значај није се огледао искључиво у прикупљању и позајмљивању књига, већ и у стварању простора за ширење писмености, развој читалачких навика и јачање културне свести локалног становништва.

Посебан значај имала је књижница са читаоницом при Народном дому у Приштини, чије оснивање и развој сведоче о настојањима да се и у сложеним друштвеним и културним приликама обезбеди организован приступ знању и писаној речи. Архивски документи показују да су развој ових установа пратили бројни материјални и организациони проблеми, због чега је помоћ државних институција била од пресудног значаја за њихов опстанак и рад. Истовремено, бројни захтеви за оснивање књижница и читаоница широм Косова и Метохије сведоче о постојању изражене потребе локалног становништва за културним и просветним институцијама. Примери Неродимља и Орлана показују да су књижнице и читаонице често настајале захваљујући иницијативи учитеља, школских управитеља и угледних појединаца, који су у књизи и образовању препознавали важан инструмент друштвеног и националног напретка. Због тога се може закључити да су ове установе, иако скромних фондова и ограничених могућности, имале значајну улогу у процесу културне интеграције и просвећивања становништва Косова и Метохије, постављајући основе за каснији развој библиотекарства на овом простору.

Архивска документа која се односе на оснивање књижнице при Народном дому у Приштини указују да је њено оснивање представљало део ширих настојања државе да посредством културно-просветних институција утиче на развој друштвеног живота

у јужним крајевима Краљевине. Истовремено, из докумената је видљиво да иницијатива није потекла искључиво од државних органа, већ и од локалне интелигенције, пре свега просветних радника и управе Народног дома. Тако се процес оснивања библиотеке може посматрати као резултат сарадње локалних актера и државне управе.

Документа која се односе на Неродимску читаоницу показују да је Министарство просвете спроводило праксу материјалне подршке локалним библиотекама путем поклона књига. Иако је број послатих публикација био скроман, овај вид помоћи представљао је значајан инструмент државне културне политике, јер је омогућавао постепено ширење библиотечке мреже и у мањим срединама.

Пример Орлана сведочи да су учитељи представљали кључне носиоце библиотечких иницијатива у руралним срединама. Оснивање књижнице било је непосредно повезано са радом школе и локалне заједнице, што показује да су библиотеке посматране као наставак просветне делатности. Истовремено, документа откривају да локално становништво није располагало довољним финансијским средствима за самосталан развој библиотеке, због чега је државна подршка била неопходан услов њеног функционисања.

ЗАКЉУЧАК

Развој библиотекарства на Косову и Метохији одликује се сложеним историјским околностима, али и израженим континуитетом културно-просветне делатности који је опстајао упркос бројним политичким, друштвеним и економским изазовима. Од средњовековних манастирских књижница, као првих центара писмености и чувара рукописне баштине, па све до оснивања школских библиотека, читаоница и књижница, може се пратити трајна тежња ка очувању књиге, писане речи и културног идентитета. Упркос бројним тешкоћама, политичким нестабилностима и недовољним материјалним средствима, библиотеке и читаонице на Косову и Метохији поставиле су темеље каснијег развоја библиотекарства. Њихов историјски значај огледа се не само у културно-просветној улози коју су имале у свом времену већ и у чињеници да су представљале важан механизам очувања националног, културног и духовног идентитета. На тај начин, библиотеке су потврдиле своју трајну улогу као институције од пресудног значаја за развој друштва заснованог на знању, култури и колективном памћењу. У ширем друштвеном контексту, библиотеке се афирмишу као институције од изузетног значаја за развој образовања, науке и културе. Њихова делатност доприноси не само очувању културног наслеђа, већ и његовој интерпретацији и актуализацији у савременом добу. Сагледано из историјске перспективе, развој библиотечких институција представља значајан показатељ општег културног и цивилизацијског нивоа одређене средине. Управо стога, проучавање њиховог настанка, развоја и трансформација има шири научни значај, будући да омогућава дубље разумевање процеса који су обликовали културни идентитет и интелектуалну традицију једног народа.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Београд, фонд 66, фасцикла 2283, јединица описа 2151.

ЛИТЕРАТУРА

Антић 2011: Чедомир Антић. „Краљевина Србија и модернизација Косова, Метохије и Македоније после 1912. године". *Политеиа: научни часопис за друштвена питања*, год. I, бр. 2, 311–317.

Бараћ 1994: Драган Бараћ. *Право о библиотекарству у Србији*. Београд: Народна библиотека Србије.

Борба, 1945: „Отварање прве народне читаонице у Приштини". *Борба: орган Комунистичке партије Југославије*, год. 10, бр. 39, 4.

Братство, 1939: „Друштво Светога Саве". *Братство*, бр. 30, 205–214.

Виријевић 2010: Владан Виријевић. „Гимназија у Приштини 1913–1941. године – прилози за проучавање". *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 5. Ур. Јасна Парлић Божовић, Мирослав Крстић и Александар Петровић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 51–60.

Vlahović 1965: Jovan Vlahović. „Prva školska knjižnica na Kosovu i Metohiji osnovana je pre sto godina u Prištini". *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, br. 2 , 255–259.

Вукадиновић, Богавац: 2001: Зоран Ч. Вукадиновић, Милован Ј. Богавац. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941*. Приштина: Институт за српску културу; Призрен: Учитељски факултет.

Вукашиновић 2017: Владимир Вукашиновић. „Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве". *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији: историја, идентитет, угроженост, заштита*. Ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић. Београд: САНУ, 99–112.

Вучковић 2003: Жељко Вучковић. *Јавне библиотеке и јавно знање*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, Футура публикација.

Георгиев 2018: Елизабета Георгиев. „Бугарски извори о читалиштима у Србији". *Библиотеке и идентитет*, књ. 1. Ур. Гордана Стокић Симончић. Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 39–51.

Глушац 2024: Јелена Глушац. „Прилог познавању рада Народне књижнице и читаонице у Осечини од 1924. до 1940. године: поводом стогодишњег јубилеја". *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. 23, бр. 44, 56–66.

Грујић 1936: Радослав М. Грујић, „Прва штампарија у јужној Србији, 1539. године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници". *Гласник Скопског научног друштва*, бр. 15–16, 81–96.

Делетић 2011: Здравко Делетић. „Историјска истраживања у библиотекарству". *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. 10, бр. 18, 3–7.

Dimić 1990: Ljubodrag Dimić. „Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija". *Istorija 20. veka: Časopis Instituta za savremenu istoriju*, god. 8, br. 1–2, 189–196.

Димић 1997: Љубодраг Димић. *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941, II: Школа и црква*. Београд: Стубови културе.

Димић и др. 2000: Љубодраг Димић, Владета Тешић, Гордана Павловић Лазаревић. *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд: Педагошки музеј.

Драгосавац 2014: Бранка Драгосавац. „Јавне библиотеке и Велики рат". *Годишњак библиотека Срема*, бр. 15, 22–30.

Драгосавац 2016: Бранка Драгосавац. *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године*. Панчево: Градска библиотека; Ниш: Народна библиотека Стеван Сремац; Неготин: Народна библиотека Доситеј Новаковић.

Ђурашиновић 2017: Биљана М. Ђурашиновић, „Народне књижнице и читаонице као облик јавног библиотекарства у Србији од 1918. до 1941. године". *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства,* год. 16, бр. 26, 62–70.

Ђурашиновић 2018: Биљана М. Ђурашиновић. „Идентитет српских библиотека и библиотекара у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији". *Библиотеке и идентитет*, књ. 1. Ур. Гордана Стокић Симончић. Панчево: Градска библиотека; Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 119–128.

Ђурашиновић 2020: Биљана М. Ђурашиновић. *Јавне библиотеке у Србији између два светска рата*. Панчево: Градска библиотека.

Ђурић 1924: Драгиша М. Ђурић (ур.). *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: 31. јануара 1921. године*. Београд: Дирекција државне статистике.

Ђурић 2012: Јасминка Ђурић. „Оснивање сеоских народних књижница и читаоница пожешког краја у периоду између два светска рата". *Пожешки годишњак*, бр. 10, 105–120.

Исић 2001: Момчило Исић. „Делатност Шабачке народне књижнице и читаонице на народном просвећивању 1928–1941". *Museum: Народни музеј Шабац*, бр. 2, 117–145.

Исић 2005а: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918–1941*, I. Београд: Институт за новију историју Србије.

Исић 2005б: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918–1941*, II. Београд: Институт за новију историју Србије.

Зарковић 2010: Весна Зарковић. „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године". *Баштина: гласник*, св. 28, 167–182.

Зарковић 2016: Весна С. Зарковић. „Политика Бугарске према Косову и Метохији током Првог светског рата". *Баштина*: *гласник*, св. 40, 49–62.

Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Приштина на размеђи векова*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Izvodi 1927: „*Izvodi iz razrednih, skupnih* i odborskih sjednica u godini 1926. i 1927. do glavne skupštine 27. maja 1927". *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 40, 63–78.

Јагодић 2010: Милош Јагодић. *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914: правни оквир*. Београд: Историјски институт.

Јагодић 2013: Милош Јагодић. *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Београд: Филозофски факултет.

Ковијанић 1992: Гаврило Ковијанић. *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*: *Књига 3, 1919–1944*. Београд: Народна библиотека Србије.

Лазаревић Илић 1997: Драгана Лазаревић Илић. „Народна књижница и читаоница у Ваљеву од 1933. до 1941. године (Прилог за историју Библиотеке)". *Гласник*: *Историјски архив Ваљево*, бр. 31, 237–245.

Малешев 2022: Тамара М. Малешев. „Од књижница и читаоница до јавних библиотека у Србији између два светска рата". *Нови Леџат*, год. 3, бр. 4, 7–9.

Недељковић 2011: Славиша Недељковић. „Од Срема до Старе Србије: учитељ Милан Ковачевић, српски национални радник у Турској". *Споменица Историјског архива Срем*, бр. 10, 129–136.

Недељковић 2015: Славиша Недељковић. „Од манастирских и приватних до првих српских световних школа на Косову и Метохији". *Српске студије*, бр. 6, 181–195.

Недељковић 2018: Славиша Недељковић. „Развој писмености код Срба на Косову и Метохији у другој половини 19. века". *Српске студије*, бр. 9, 187–200.

Пејановић 1920: Ђорђе Пејановић. *Кратка упутства за оснивање, уређење и руковање народних јавних књижница*. Сарајево: Просвета.

Поповић 1930: Зарија Р. Поповић, „Национални апостол". *Братство*, бр. 24, 18–50.

Правила 1904: „Правила о народним књижницама са читаоницама". *Просветни гласник*, год. 25, бр. 2, 531–534.

Правила 1908: *Правила о народнијем књижницама са читаоницама*. Цетиње: државна штампарија.

Правила 1920: *Правила народне књижнице и читаонице*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Протић 1921: Љубомир М. Протић. „Књижнице и читаонице за народ". *Просветни гласник*, год. 38, бр. 6, 321–326.

Просветни гласник, 1904: „Свима учитељима народних школа у Краљевини Србији". *Просветни гласник*, год. 25, бр. 2, 530.

Ристановић 2012: Петар Ристановић, „Административне промене на простору Старе Србије 1912–1941". *Баштина: гласник*, св. 32, 171–194.

Савић 2013: Ана Савић. *Библиотека Призренске богословије – задужбина Симе Андрејевића Игуманова (1872–2012)*. Београд: Народна библиотека Србије.

Симић 2023: Наташа Симић. *Приштина мој град*. Панчево: Мали Немо; Нови Сад: Архив Војводине.

Симић и др. 2024: Наташа Симић, Бранкица Костић, Иван Карацић. „Манастир Грачаница – седмовековна ризница српске духовности". *Манастири и библиотеке чувари културне баштине*. Ур. Весна Петровић. Ириг: Српска читаоница; Велика Ремета: Манастир Велика Ремета, 14–30.

Симић 2025: Наташа Симић. „Прилог за историју просветних прилика у Приштини од 1912. до 1915. године у контексту 110. годишњице од оснивања Приштинске гимназије (1913–2023)". *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913: Тематски зборник радова*. Ур. Сузана Рајић, Урош Шешум и Александар М. Савић. Београд: Центар за српске студије, 231–250.

Стојаковић 1924: Светозар Стојаковић. „Народне основне школе у Србији, Црној Гори и Војводини шк. год. 1922–23". *Просветни гласник*, год. XLI, бр. 6–7, 358–374.

Стојанчевић 2006: Владимир Стојанчевић. „Прошлост косовско-метохијских Срба 1912–1918. године". *Срби на Косову и у Метохији*. Ур. Стеван Карамата, Часлав Оцић. Београд: САНУ, 113–123.

Стокић Симончић, Вукадиновић 2009: Гордана Стокић Симончић, Зоран Ч. Вукадиновић. „Српска књига и библиотеке на Косову и Метохији". *Панчевачко читалиште* , год. VIII, бр. 15, 52–58.

Стокић Симончић, Вучковић 2012: Гордана Стокић Симончић, Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет: Пролегомена за историју модерної српскої библиотекарства*. Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет.

Стокић Симончић 2020: Гордана Стокић Симончић. „Манастирске и црквене збирке књига – најстарије библиотеке код Срба". *Сарадња библиотека са библиотекама традиционалних цркава и верских заједница у Републици Србији*. Ур. Катарина Јаблановић. Краљево: Народна библиотека Стефан Првовенчани, 17–24.

Nataša J. SIMIĆ

THE ESTABLISHMENT OF LIBRARIES AND READING ROOMS IN KOSOVO AND METOHIJA BETWEEN THE TWO WORLD WARS, NAMELY IN PRIŠTINA, NERODIMLJE AND ORLANE

Summary

The aim of this paper is to present the development of libraries and reading rooms in the territory of Kosovo and Metohija in the period between the liberation of Old Serbia and the outbreak of the Second World War. Based on archival material that has so far been insufficiently known and rarely used, the paper examines the establishment of the library within the People's Hall in Priština, as well as the founding of libraries and reading rooms in Nerodimlje and Orlane. Although these institutions operated under modest material and organizational conditions, they represented important centers of educational and cultural life, providing the wider population with access to books, knowledge,

and the written word. Archival sources testify not only to the significant support provided by state authorities, but also to the strong engagement of local communities, which recognized libraries and reading rooms as important instruments of cultural and national empowerment. Through these three examples, one may observe the development of libraries and reading rooms that marked the beginnings of the later institutional development of librarianship in the Kosovo and Metohija region, a process that intensified only after the liberation in 1945 and the establishment of a new social and political framework.

Keywords: Kosovo and Metohija, Priština, People's Hall, Nerodimlje, Orlane, archival material, libraries, reading rooms, librarianship.

Рад је предат 25. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 930.85:930.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65059

Прегледни рад

*Јован Ј. АЛЕКСИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју

О ПОИМАЊУ ПОЈМОВА *ЧИЊЕНИЦА, ПРОМЕНА* И *КОНСТАНТА* У ТЕОРИЈСКОМ ПРОМИШЉАЊУ ИСТОРИЈЕ**

Апстракт: У раду се на основу релевантне литературе из домена научне методологије, филозофије и теорије историје говори о спознавању суштине, значењу и интерпретацији појмова *чињеница*, *промена* и *константа*. Шта је чињеница и када она постаје историјска? У чему је важност и смисао разумевања промене у историји? Шта је у историји константно, а шта се мења? Одговоре на наведена питања покушали смо понудити кроз сажету историографску анализу ове проблематике.

Кључне речи: чињеница, промена, константа, теорија историје, историјска методологија.

Иако је општепознато да се историја најједноставније може дефинисати као наука која изучава прошлост људског друштва,[1] чувени британски историчар, новинар и дипломата Едвард Халет Кар (1892–1982) написао је читаву књигу покушавајући да објасни – шта је то историја (Kar 2001). Слично су покушавали и многи други мислећи људи вековима уназад. Цицерон је говорио да је историја „живот сећања" и „учитељица живота", а Ана Комнина сматрала је „бедемом" против „бујице времена" (Berk 1999: 83). Ликовне представе из Алтамире и пећине Ласко

* ORCID 0000-0002-0454-3817, jovan.aleksic@pr.ac.rs

** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-34/2026-03/200184).

1 Вреди нагласити да је досад осмишљено на десетине различитих научних дефиниција историје. Марк Блок сматрао је да је историја, једноставно, „наука о људима у времену" (1970: 347); Лисјен Февр – да је то „наука о вечном мењању људских друштава, о њиховом вечитом и нужном прилагођавању новим условима материјалног, политичког, моралног, верског, интелектуалног живота" (2004: 52); Фернан Бродел – да је историја „дијалектичко проучавање трајања" (1992: 165); Мирјана Грос – да је то „посебан облик спознаје свијета помоћу знанствене реконструкције повијесних појава" (1980: 23); Здравко Делетић – да је „историја наука која […] открива узроке историјских догађаја, појава и процеса у разним областима људске делатности, објашњава њихов ток и суштину, указује на повезаност и последице историјских збивања" (2006: 3). Настојавши да све те разне дефиниције некако сажме, обједини и уједно прикаже бескрајну ширину историјског континуума, словеначки историчар Ото Лутхар је лаконски записао: „Историја је све (!)" (2014: 23, 25).

потврђују да су људи и пре осмишљавања писма желели да оставе свој траг будућим генерацијама као својеврсно сведочанство времена у којем су битисали. Све то нам казује да је интересовање људи за историју старо колико и људско друштво, тј. да у човеку као разумном бићу постоји природна, усудићемо се рећи, метафизичка потреба за знањем о прошлим временима. Зато се понекад за историју констатује да је то непрекидан и никада довршен разговор између прошлости и садашњости, тј. да је и сама прошлост – минула стварност.

Историја је одвајкада узбуђивала духове. Као социјална бића, људи су се од искона око прошлости расправљали: волели је, мрзели, преиспитивали, кудили, славили. Одувек су је тумачили према својим потребама. И одувек у њу сумњали. Неретко се и данас, у ери вештачке интелигенције и других чуда савременог света, поставља питање „чему уопште историја". Доиста, од антике до наших дана историја се суочавала са искушењима која су се тицала смисла њене егзистенције и путева њених долазака до сазнања. Ваља напоменути да се историја током највећег дела свог постојања углавном више доживљавала као нека врста метанарације о људима и догађајима у прохујалим временима, него као „права наука". Може се приметити да је тек од доба просветитељства историја дефинитивно одвојена од књижевности и да је са развојем своје посебне методологије постала специфично поље научног стваралаштва.[2]

Главни задатак историјске науке јесте проналажење адекватног одговора на питања „када се, како и зашто нешто догодило" и „ко је у томе учествовао".[3] Неопходан услов за успешан рад на том захтевном послу јесте поштовање начела *sine ira et studio*[4] и утврђивање чињеница – онога што се *стварно* десило. То је оно о чему је остао траг у историјским изворима које истраживачи могу да користе како би реконструисали прошлост у садашњем времену. Да би се та „операција" успешно извела, истраживачи морају унапред одбацити све евентуалне предрасуде и посредницима минуле стварности приступити „хладне главе" и отвореног духа (Еванс 2007: 89).

Сам појам *чињеница* може се конкретно дефинисати као „мисаоно чулном делатношћу утврђено објективно-реално постојање извесне ствари, појаве, процеса, дешавања, особине или односа" (Делетић 2019: 436). То је „податак, појава, процес, догађај, својство, однос за који је научно утврђено да објективно и реално постоји" (Делетић 2019: 436). „Чињеница је и синтетички исказ којим се тврди неко стање ствари, постојање објекта, личности, догађаја, својстава, односа", а значење чињеници даје „аутор који исту користи у неком контексту при чему може лоше

2 Више о развоју историје као науке видети у: Брајзах 2009.

3 Ваља напоменути да су последњих деценија 20. века одређени интелектуални кругови почели радикално оспоравати смисао овог задатка. Истакнути представници постмодернизма, постструктурализма и деконструктивизма, сваки на свој начин, негирали су не само могућност објективног историјског сазнања већ су доводили у питање разлоге постојања историје као посебне науке (више о томе видети у: Столић, Миленовић 2005: 347–376; Антоловић 2008: 177–197; Словић 2018; Словић 2019: 199–206; Словић 2021: 183–189).

4 „Без мржње и наклоности (пристрасности)". Реч је о максими коју је пре скоро две хиљаде година изрекао Публије Корнелије Тацит, један од најзначајнијих историчара античког света (прим. аут).

да разуме чињеницу, али и да исту намерно необјективно искористи" (Делетић 2019: 436). Описати и објаснити (претходно разумети) чињеницу значи утврдити њен настанак, установити садржај (шта значи као податак или став) и њено деловање (везе са другим чињеницама, утицај који трпи или врши, трајање, последице које изазива – Делетић 2019: 97). Чињеница „означава оне ствари које постоје у простору и времену, заједно с њиховим међусобним релацијама на основу којих је један став истинит. Чињенице у том смислу нису ни истините ни лажне, оне једноставно *јесу* ..." (Koen, Najgel 1965: 237–238).

Историјска чињеница је саставни део сваког историјског процеса. Она је предмет историјског истраживања, објективно постоји, независно од субјекта сазнања, обухвата и опште и посебно, и конкретно и апстрактно. Чињеница има важност за историјску науку и њене посленике само ако је део целине, тј. ако је повезана са другим чињеницама. У историјске чињенице спадају само они подаци који због свог објективног значаја за историју могу постати предмет истраживања историјске науке (Петрановић 1994: 41, 43).

Строго методолошки посматрано, утврдити чињеницу значи доказати да нешто што је означено бројем, појмом (догађај, појава, процес, институција, појединац) или ставом јесте, да постоји, у случају историје, да је *било* – тј. постојало (Делетић 2019: 96). Наравно, утврдити чињеницу и објаснити и интерпретирати чињеницу није иста ствар. Да би чињеница добила значење, онај ко је утврди – мора да се определи према њој, да искаже неки вредносни став. Управо од вредновања и исказивања неког мишљења према чињеници зависи какав се смисао или важност даје томе што она као таква постоји (Делетић 2019: 96).

Лисјен Февр, један од оснивача чувене француске *Школе Анала*,[5] каже да историчарима „никакво Провиђење не испоручује чињенице", већ да их „у живот призива сам историчар" (Февр 2004: 39). Он је сматрао да су чињенице напросто – апстракције, „и да човек, да би их одредио, треба да посегне за најразличитијим, а каткад и најпротивречнијим сведочанствима – међу којима он неизбежно прави избор" (Февр 2004: 39). Овакав начин резоновања одбацује једно од базичних начела историографије – да су историјске чињенице објективно дате и да историчар нема право да међу њима прави селекцију. Али, одабир је, каже Февр, већ направила сама историја тако што је уништила највећи део остатака прошлости, па је већ због тога „објективна" историја сведена на танушни избор остатака који нам о њој могу сведочити. Велика збирка појмова и података који нам се представљају као нешто подразумевајуће, такође представља једну историју – историју еволуције (са)знања и критичке свести истраживача.

---

5 Мисли се на историографски правац који је произашао из делатности часописа *Анали за економску и социјалну историју* (*Annales d'histoire économique et sociale*). Његови утемељивачи били су француски историчари Марк Блок и Лисјен Февр, који су крајем двадесетих и почетком тридесетих година 20. столећа у историјску науку увели концепт тзв. „тоталне историје". Он је подразумевао изучавање прошлости људског друштва у „тоталитету", са свим његовим аспектима, уз коришћење метода и резултата других (посебно друштвених) наука. Велики утицај на покретање и развој ове историографске школе имали су филозоф Анри Бер, историчар Анри Пирен и социолог Емил Диркем. Њен најчувенији „ученик" и поборник био је Фернан Бродел (више о *Школи Анала* видети у: Берк, 2011; Миленковић, 2004; Stoianovich 1976; Митровић 1992: 259–285).

Видимо да прича о чињеницама није тако једноставна каквом се на први поглед чини. У којим случајевима једна чињеница постаје историјска? И од каквог је она значаја за историју и њене посленике? Многи научници су још давно говорили да је тачност код утврђивања чињеница обавеза, а не врлина. Историчари по питању тачности морају поступати по принципу селекције, без обзира на то што се некада говорило да чињенице говоре саме за себе. Иако наведени став на први поглед делује исправно, он ипак не стоји на чврстом тлу. Јер, чињенице почињу да комуницирају једино онда када се историчар на њих позове: он је тај који одлучује са којим чињеницама ће нас упознати, по којем редоследу и у којем контексту (Kar 2001: 13).

Историчар због природе свог посла утврђује и даје значај одређеним догађајима који су битно мењали свет и људско друштво. Чињеница је да је речицу Рубикон у последња три миленијума прешло ко зна колико милиона људи; подједнака чињеница наведеној је да је Гај Јулије Цезар са својом легијом 49. године п. н. е. такође прешао ову реку, прекршио закон римског сената и практично започео грађански рат, уз чувену реченицу *Alea iacta est* („Коцка је бачена" – Kar 2001: 12). Две су, дакле, чињенице, везане за исти појам и исти простор, али само ова друга има карактер историјске, јер су историчари тако одлучили, због њеног објективног значаја за људску повесницу. Посао историчара везан је за питање одабира. Едвард Халет Кар сматра да веровање у „неко тврдо језгро историјских чињеница које постоје објективно и независно од интерпретације историчара представља ординарну заблуду, али је такву заблуду веома тешко искоренити" (Kar 2001: 13).

Историја се, у светлу наведених размишљања, може посматрати као специфични скуп чињеница које историчар открива, прикупља, повезује, објашњава, интерпретира, реконструишући минулу стварност. Наведени процес гносеолошки се може тумачити као нека врста мисаоне конструкције, осликавање прошлости у свести историчара. Да би се направила дистинкција између чињенице о неком догађају, личности или феномену од њене реконструкције путем историјског метода, историчари су у науку увели појам историографске чињенице. Историјска и историографска чињеница се нужно не морају поклапати, али се узима да је „историографска чињеница мање-више приближан одраз чињенице третиране као објективан предмет сазнавања", јер, реконструкција чињеница „захтева склад са чињеницама који се јавља као критеријум истинитости изведене реконструкције" (Петрановић 1994: 41, 42).

Свака чињеница је, посматрана сама за себе, несхватљива. Да би стекла неко значење, потребно је да се укључи у сплет других чињеница, у односу на које ће добити смисао: то је функција историјске приповести. Место Ватерло, у широј околини Брисела, само по себи није богзна како значајно, али кад се доведе у везу са последњом Наполеоновом великом битком, након које је уследила његова пропаст, оно добија на светском историјском значају. Иста је ствар и са другим сличним локалитетима. То значи да нека чињеница или догађај добијају значење на основу свога положаја на оси времена. Зато се за историју може рећи да је реконструкција искуства које је доживљено на оси приповести реконструкција

која је неодвојива од минимума концептуализације, која је скривена у временској сврховитости која структурира целу приповест као њен смисао (Фире 1994: 97–98).

У реконструкцији прошлости може се оперисати простим, односно парцијалним, и сложеним чињеницама (чињеницама као историјским процесима). Читав низ историјских појава не може се објаснити појединачним, саморазумљивим чињеницама, јер је реч о комплексним структурама, које захтевају посебан научни приступ. Сложене чињенице налажу да се посматрају у корелацији са другим, тј. упоредно са аналогним појавама (на пример, револуције у Европи 1848–1849. године). Каквим год чињеницама оперисао, историчар их ипак „конструише" и „оживљава" кроз свој рад. Разуме се да реконструкције чињеница различити историчари спроводе на различите начине, пре свега због тога што се међусобно сами разликују (по карактеру, искуству, мотивима, знању). На који год начин тај посао обављали, историчари кроз своје приповедање не врше само откривање, описивање и објашњавање прошлости, него је на известан начин и сами „креирају" (Петрановић 1994: 42, 43). Наравно, у том процесу битно је очувати идеал трагања за научном истином. То подразумева исказ заснован на „стварности историјске појаве која је испитивана"; вредносни исказ који не сме бити произвољан нити једностран (Петрановић 1994: 40).

Историјска чињеница је нешто што се догодило у историји и што као такво може да се потврди захваљујући траговима које је историја оставила за собом. За њену стварност није важно да ли је историчар извео чин потврђивања или не, она постоји независно од историчара (Еванс 2007: 90). Али, када историчари дођу до њих, почну да их интерпретирају и о њима теоретски промишљају, тада се чињенице претварају у доказе (тј. постају основа за утемељење или поткрепљивање неке тврдње или неког наратива). Чињенице, дакле, појмовно претходе интерпретацији, а интерпретација претходи доказу (Еванс 2007: 91). Без поузданог, проверљивог доказа – нема науке.

ПРОМЕНА – КОНСТАНТА ИСТОРИЈЕ

Појмови промене и константе на први поглед делују као антоними, с обзиром на то да промена означава мењање нечега, док константа значи супротно – нешто што је непроменљиво. У контексту историје, међутим, ове речи, помало парадоксално, делују комплементарно. Јер, једна од ретких константи у бескрајном историјском континууму јесте управо – промена. С тим у вези, изузетно је важно објаснити у чему је њен значај.

Још је чувени старогрчки филозоф, Хераклит из Ефеса, говорио да „све тече" и да се „не може ући два пута у исту реку". Дакле – све је подложно променама. Посредовање између прошлог и актуелног историјског времена, као и оријентација историчара према будућности, један је од неопходних услова да би се збир дешавања у прошлости могао назвати историјом. То су сви они искуствени садржаји људске прошлости које историчари треба истраживачки да обраде и историографски реконструишу („оживе") у садашњости (Дилмен 2010: 22).

Сама свест човека о историји јесте заправо свест о промени. Према речима теоретичарке историје Агнес Хелер, не суочава се само *бејаше једном* са *сад* и *овде*, већ се „и *јуче* и *ūрекјуче* суочавају са *данас*" (Heler 1984: 33). Из тога је произашло и чувено егзистенцијално питање историчности – шта смо, одакле смо дошли, куда идемо. Појам *сада* повезује прошло и будуће у трајање, а трајању је садржај постојање човека и друштва у којем битише (Mitrović 1984: 11). Кад човек мисли о себи у свакодневном животу, он у много чему мисли на сличан начин као што мисли о историји, пре свега зато што је његов свет сам по себи историчан, има своје порекло и генезу. Чак је и „ћаскање" о свакодневним дешавањима нека врста приповедања о стварима које повезују прошло и садашње време. Међутим, човеково мишљење о историји не представља овај банални пример, већ оно које проистиче из његове тежње да сазна историју (Mitrović 1984: 9).

Улога историчара као својеврсног „посредника" и тумача између прошлости и садашњости може бити изражена у домену садржаја, облика и функција историјског сазнања. Када је у питању садржај, говоримо о категоризацији унутрашњих веза између прошлих и садашњих времена, о општим, логичним смисаоним критеријумима који детерминишу квалификације историјских искустава и њихов континуитет. То најјезгровитије објашњавају појмови као што су *еволуција*, *ūроцес* или *закониūтосūи* (Дилмен 2010: 22). Апропо уобличавања историјских садржаја и њиховог довођења у контекст искуствене временске повезаности, оно је, пре свега, везано за нарацију,[6] односно наративни исказ. Немачки теоретичар историје Јерн Ризен каже да историчари својим спознајама, реториком, комуникационим вештинама, квалитетом форми, тематизовањем односа према заинтересованим читаоцима, омеђавају простор у којем се историографија уобличава (Дилмен 2010: 23).

Што се тиче функције историјског сазнања, она је свакако вишеструка. На основу искуства из прошлих времена које повезују са својом садашњошћу (али и будућношћу), људи граде слику о себи која се тиче валоризације њиховог живота у процесу промена њиховог света и њих самих. Споменуте слике о сопственом постојању у метафизичком протоку времена нераскидиви су сегмент њиховог самоодређења. Уз помоћ представе о себи у прошлости, људи покушавају да разумеју ко су, одакле потичу, куда су кренули, којој групи, народу, друштву или држави припадају. Познавање историје један је од предуслова за изградњу различитих идентитета – од личних до националних (Дилмен 2010: 23–24).

Из наведених разлога норвешки историчар Кнут Ћелстали тврди да „историја даје увид у то шта је стабилно а шта се мења", „пружа личну повезаност" са прошлошћу, али и да „живи и у садашњости" (2004: 19–23). „Осећајући задовољство у сусрету са историјом", кроз разноврсну „понуду доживљаја", историчари желе да сазнају порекло садашњице (Ćelstali 2004: 22–23). Зато су историчари, усудићемо се рећи, помало необична друштвена бића. Истовремено проучавају историју, стварају историју и њен су производ.

6 Појам „нарација" потиче из латинског језика (*лаū.* „narration" – приповедање) и означава казивање догађаја према хронолошком принципу (од најстаријег ка најскоријем – прим. аут).

Наравно, у историји несумњиво постоје континуитети који се не могу занемаривати. Фернан Бродел, један од најзначајнијих и најутицајнијих историчара 20. века, остао је упамћен по својој авангардној интерпретацији феномена времена. Бродел је период који се мери данима, месецима и годинама називао „временом кратког трајања" или „индивидуалним временом". Сматрао је да испод њега тече још једно време, „доба средњег трајања", које се мери деценијама, у чијим оквирима се најбоље могу разумети дубинска, економска и друштвена кретања. Том „средњем ритму" времена, или „друштвеном времену", посветио је други том свог волуминозног дела *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*. На крају је стигао до готово непомичних хронолошких структура, „дугог трајања" (longue durée), времена најспоријег ритма, географских, климатских кретања, која се мере столећима, па и миленијумима (Ковић 2015: 120). Бродел је заступао став да сагледавање историјских појава из перспективе само једног од ова три времена не пружа задовољавајуће сазнање; уместо тога, потребно је у сваком феномену препознати утицаје времена кратког, средњег и дугог трајања. Права Броделова „научна страст" било је „дуго трајање". Тврдио је да ни појединачни догађаји не могу да се разумеју без познавања „оних великих подводних токова, често притајених, чији се смисао открива само ако се обухвате широки периоди времена" (Ковић 2015: 120).

Научници који теоријски промишљају о историји сматрали су да се облици садашњости и историчности могу обухватити терминима *баш сад*, *сад* и *бити сад*. Први израз односи се на прошлост и будућност у њиховом уобичајеном смислу; други се односи на „прохујала времена" и „времена која ће доћи"; трећи се односи на почетак и крај (Heler 1984: 69). *Баш сад* означава акцију. Свака радња са *баш сад* својством постаје прошлост: оне морају проћи. Са становишта сваке *баш сад* радње следећа радња са својством *баш сад* јесте будућност. Свака *баш сад* радња има будућност. То је ритам историчности (Heler 1984: 69).

Сад је нека врста метафизичке међе, демаркациона линија између оног што се већ десило и оног што није, између објекта сећања и објекта као циља, између оног што је познато и оног што је непознато. *Сад* није предмет сећања, нити је циљ акције. У исто време се сећамо прошлости, док постављамо циљеве из перспективе свог садашњег датог сад. Полазећи од нечег што већ постоји баш сад, одлазимо некуд, али превазилазимо оно што је сад (Heler 1984: 70).

Бити сад настаје кад се *сад* убаци у контекст стварности, кад се смести у време између почетка и краја – детињство, младост, зрелост, старост. Наша садашњост је увек *бити сад*. Ни прошлост ни будућност *бити сад* не могу се променити и обе су познате (Heler 1984: 72).

Агнес Хелер каже да свако *баш сад*, *сад* и *бити сад* у ствари јесте *бити заједно*, тј. *Заједништво* (1984: 75). Она сматра да смо „заједно са мртвима утолико што причамо њихове приче, а заједно смо са нерођенима утолико што живе у нама као обећање или вера" (1984: 75). Да би *Заједништво* било *Заједништво*, оно се мора састојати од оних који живе – живе за или против једни других; „Инке и Енглези из 1312. године живели су 'истовремено', али нису били савременици. нису чак били ни свесни постојања једни других. Нису делили *Заједништво*" (Heler 1984: 75). Једном речју *Заједништво* је савременост (Heler 1984: 75).

Свет је у сталном кретању. Промена је константно и стварно стање света, док су континуитет и стабилност привремено успешни покушаји супротстављања промени. Чувени енглески романописац, есејиста и новинар, Џорџ Орвел, сваку промену доба упоређивао је са откуцавањем времена на сату (Blek, Makrejld 2007: 31). Историчар не поседује никакав времеплов, али путем својих истраживања може покушати да објасни и разуме различите епохе у складу са њиховим духом времена. Кнут Ћелстали каже да „питања које историчар поставља морају бити савремена, али одговори морају почивати у прошлости" (Ćelstali 2004: 28). Историја се бави људима, њиховим проживљеним животима и животима њихових предака, њиховом свешћу, навикама, вредностима, понашањима, сукобима и међусобним везама. Она изучава друштво у минулим добима и инсистира на смештању сваког догађаја у одређени социјални контекст. Њен предмет истраживања јесте људска делатност у прошлости, у најширем могућем смислу. Њени посленици улажу напоре да на основу „вести из прошлости" понуде резултате који су важни за људе и друштво какви су данас. Разумевање чињеница, духа времена, промена и континуитета, сличности и разлика, представља најтеже оствариву равнотежу, али она је од круцијалног значаја за наше поимање природе историје и динамике општег друштвеног развоја (Blek, Makrejld 2007: 31–32).

Људи, време, простор, догађаји, континуитети и промене заједно плету бесконачну нит историје. Минула стварност и садашњост извиру једна из друге. Узајамно су повезане. Има ли смисла посматрати их потпуно одвојено, као да су два света? Можда најбољи одговор на то питање пружа Иво Андрић:

> Само неуки и неразумни људи могу да сматрају да је прошлост мртва и непрелазним зидом заувек одвојена од садашњице. Истина је, напротив, да је све оно што је човек некад мислио и осећао и радио нераскидљиво уткано у ово што ми данас мислимо, осећамо и радимо. Уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи служити садашњости (Andrić 1960: 7).

ЛИТЕРАТУРА

Andrić 1960: Ivo Andrić. „Kad je reč o arhivima". *Arhivski almanah*: *časopis Društva arhivista NR Srbije i državnih arhiva Srbije*, br. 2–3, 7.

Антоловић 2008: Михаел Антоловић. „Постмодернизам и/или историографија?". *Токови историје*, бр. 3–4, 177–197.

Berk 1999: Piter Berk. „Istorija kao društveno pamćenje". Preveo Željko Vučen. *Reč*: *časopis za književnost i kulturu,* br. 56 (2), 83–92.

Берк 2011: Питер Берк. *Француска историјска револуција: Школа Анала 1929–1989.* Сремски Карловци: Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Blek, Makrejld 2007: Džeremi Blek, Donald M. Makrejld. *Izučavanje istorije.* Beograd: Clio.

Blok 1970: Mark Blok. „Odbrana istorije ili zanat istoričara". *Treći program,* proleće 1970, 332–460.

Брајзах 2009: Ернст Брајзах. *Историографија: стари век, средњи век, ново доба.* Београд: Clio.

Бродел 1992: Фернан Бродел. *Списи о историји*. Београд: Српска књижевна задруга.

Gross 1980: Mirjana Gross. *Historijska znanost*: *razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: SNL.

Делетић 2006: Здравко Делетић. *Наука о историји*. Ниш: Центар за балканске студије.

Делетић 2019: Здравко М. Делетић. *Занат историчара*: *Методологија историописања*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици; Краљево: Историјски архив.

Дилмен 2010: Рихард ван Дилмен (прир.). *Историја: лексикон појмова*. Београд: Clio.
Еванс 2007: Ричард Џ. Еванс. *У одбрану историје*. Београд: Српска књижевна задруга.
Kar 2011: Edvard Halet Kar. *Šta je istorija?* Čačak: Gradac; Beograd: B. Kukić.
Ковић 2015: Милош Ковић. „Време и историја". *Радови Филозофског факултета* (Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет – Пале), бр, 17, 111–123.
Koen, Nejgel 1965: Moris Koen, Ernest Nejgel. *Uvod u logiku i naučni metod*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
Luthar 2014: Oto Luthar. *Majstori i muza – Šta je istorija i zašto… ?* Beograd: Evoluta.
Миленковић 2004: Павле Миленковић. *Школа Анала. Огледи о социолошкој историографији*. Нови Сад: Stylos.
Митровић 1992: Андреј Митровић. „Мислити теоријски у историографији?" *Историјски часопис*, 39, 259–285.
Петрановић 1994: Бранко Петрановић. *Историчар и савремена епоха*. Београд: Новинско-издавачка установа „Војска".
Словић 2018: Срђан Словић. *Постмодернизам у друштвеним наукама и међународним односима*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
Словић 2019: Срђан Словић. „Фукоов концепт односа између знања и моћи". *Баштина*, св. 47, 199–206.
Словић 2021: Срђан Словић. „Волтер и Дерида – на путу ка постмодернизму". *Баштина*, св. 55, 183–189.
Stoianovich 1976: Traian Stoianovich. *French Historical Method. The Annales Paradigm*. New York Ithaca: Cornell University Press.
Столић, Миленовић 2005: Ана Столић, Ненад Миленовић. „Порицање и одбрана историје: постмодернизам, постструктурализам и историјска наука". *Историјски часопис*, књ. LII, 347–376.
Ćelstali 2004: Knut Ćelstali. *Prošlost nije više što je nekad bila: uvod u istoriografiju.* Beograd: Geopoetika.
Февр 2004: Лисјен Февр. *Борба за историју*. Београд: Српска књижевна задруга.
Фире 1994: Франсоа Фире. *Радионица историје.* Сремски Карловци: Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
Heler 1984: Agnes Heler. *Teorija istorije*. Beograd: Rad.

Jovan J. ALEKSIĆ

ON THE UNDERSTANDING OF THE CONCEPTS OF *FACT*, *CHANGE*, AND *CONSTANT* IN THE THEORETICAL REFLECTION ON HISTORY

SUMMARY

The main task of historical scholarship is to find an adequate answer to the questions "when, how, and why something happened" and "who participated in it." A necessary condition for successfully carrying out this demanding task is adherence to the principle *sine ira et studio* and the establishment of facts – that which actually occurred. A fact is a piece of data, a phenomenon, a process, an event, a characteristic, or a relationship that has been scientifically established as objectively and truly existing. It is the subject of historical research, it exists objectively, independently of the knowing subject, and encompasses both the general and the particular, the concrete and the abstract. A fact has significance for historical scholarship and its practitioners only if it is part of a whole, that is, if it is connected with other facts. In light of these considerations, history may be viewed as a specific set of facts that the historian discovers, collects, connects, explains, and interprets, reconstructing the past. One of the rare constants in the endless flow of history is precisely – change. Human awareness of history itself is awareness of change. Change is the permanent and real condition of the world,

while continuity and stability are temporarily successful attempts to resist change. People, time, space, events, continuities, and changes together weave the endless thread of history. Understanding facts, the spirit of the age, changes and continuities, similarities and differences, represents a balance that is the most difficult to achieve, yet it is of crucial importance for our understanding of the nature of history and the dynamics of overall social development.

Keywords: fact, change, constant, theory of history, historical methodology.

Рад је предат 18. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)-722.53"1881/1911"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66710

Оригинални научни рад

*Мирослав С. РАДИВОЈЕВИЋ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

МИРСКО СВЕШТЕНСТВО ВЛАСОТИНАЧКОГ НАМЕСНИШТВА 1881–1915.**

Апстракт: Тема чланка је свештенство Власотиначког намесништва, парохије и периоди службе презвитера од 1881. до 1915. године. Пажња је усмерена и на одређену анализу периода бугарске окупације, у мери коју дозвољава грађа. Поред списка личности и приказа црквено-административне поделе, у раду је представљен преглед измена, прегруписавања, те померања парохија унутар Власотиначког намесништва и изван њега. Статистички се анализира образовна структура и географско порекло свештених лица, а резултати су представљени у форми табела. Кроз кретање јереја у Власотиначком намесништву посматра се политика Српске цркве у новим крајевима и положај свештенства у новој држави. Чланак је написан на основу необјављених архивских докумената из Државног архива Србије, делимично Архива Југославије, публикованих извора, података из црквене периодике, те књига, чланака и прилога.

Кључне речи: Нишка епархија, Српска православна црква, Србија, парохије, јереји, Власотинце, Црна Трава, Михаило Д. Протић, Онуфрије Поповић.

ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА ВЛАСОТИНЦА И ОКОЛИНЕ

Власотиначко архијерејско намесништво као посебна целина у оквиру Нишког протопрезвитерата, под који су претходно парохије из тог краја директно потпадале, а у склопу Нишке епархије, формирано је 13. августа 1881. године.[1] Током периода до Првог светског рата значајног утицаја на његову црквену организациону структуру имале су административне промене. Најкрупније међу њима тицале су се хијерархијске територијалне припадности. Власотиначки срез је према *Закону о административној подели Краљевине Србије* из марта 1890. пребачен из Нишког у Пиротски округ. Синхронизовано са новом управном регулативом,

* ORCID 0000-0002-2218-7254, miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs, mirrad88@gmail.com

** Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

1 О свештенству Власотинца и околине пре 1881. године више речи биће у засебном раду (Радивојевић 2026а).

мало више од месец дана касније, усвојен је *Закон о црквеним властима*. Власотиначко намесништво је по њему потпало под (окружни) Пиротски протопрезвитерат. Девет година касније дошло је до нове промене. Из Пиротског, Власотиначки срез пребачен је у Врањски округ, што је проузроковало да од 1901. дође под Врањски протопрезвитерат (*Закон о административној подели* 1890: 3, 21–22; *Закон о црквеним властима* 1890: 3–4; *Зборник закона и уредаба* 54: 20–22; Видосављевић 2003: 82; Поповић 1986: 308–309).

Динамичне промене дешавале су се и на нижем нивоу. Због територијалног распореда храмова и специфичности верске службе, црквена организација углавном није следила административну поделу по општинама. Тешко да се то и могло чинити. У лесковачком крају (у ширем смислу) током посматраног периода постојало је 74 случаја укидања општина, а 95 пута су основане нове. Готово су небројива померања села, чак између општина у различитим срезовима. Неки од резултата управних реорганизација, ипак, временом су прихваћени у црквеној структури. Тако је Добровишка парохија формирана 1887. године реорганизацијом Радињинске, наредне године пренесена из Пиротског протопрезвитерата у Власотиначко намесништво Нишког протопрезвитерата. Сам Добровиш се већ 1878. налазио у оквирима Власотиначког среза. Предејане је, с друге стране, тек по административним изменама из 1896. ушло у Срез, а 1903. истоимена парохија премештена из Пољаничког у Власотиначко намесништво Врањског протопрезвитерата.[2] Према изменама *Закона о административној подели* Црвенојабучка општина се 1900. издвојила из Власотиначког среза Врањског округа и придодата је Лужничком срезу Пиротског округа. Одговарајућа промена није се пресликала у црквеној хијерархији до краја посматраног периода (*Зборник закона и уредаба* 55: 170–171; Поповић 1986: 305, 312–313).[3] Радило се, дакле, о случајевима синхронизације, када је премештај општина и/или села у други срез мотивисао измене на нивоу припадности парохија одређеном намесништву. Али, како се види у трећем наведеном примеру, не увек.

Црквене административне промене превасходно је мотивисала намера за регулацијом броја и величине парохија, те уједначавањем са организацијом у старим крајевима Србије. У Власотиначком намесништву, слично другим крајевима Нишке епархије, постојала је појава уситњених парохија, што је директно утицало на материјални положај мирског свештенства.[4] Адекватан пример јесу Крушевичка и Калнска парохија, које су до 1881/1882. имале чак два свештеника; или Добро Поље, где је Ћирил Стоиљковић формално вршио дужност капелана свог оца пароха Стоиљка Цветковића. Црквене власти су врло брзо препознале проблем. Архијерејски сабор је новембра 1883. године донео одлуку да нишки епископ постепено и у погодним приликама изводи регулацију у целој епархији,

2 Добар пример да није постојала потпуна подударност у управној и црквеној административној хијерархији јесте предејанска општина. Наиме, поред Предејанске парохије, упоредо је наставила у истој цивилној целини да постоји и Сушевска парохија. Обе су 1903. издвојене из Пољаничког намесништва Врањског протопрезвитерата и припојене Власотиначком намесништву.

3 ДАС, Министарство просвете и црквених дела, Црквено одељење (МПС-ц), 1887, Ф. IV, р. 59.

4 *Закон о уређењу свештеничког стања* донесен почетком 1883. прописивао је да парохије имају између 300 и 400 домаћинстава (прир. Никетић 1926: 116).

о чему је требало да подноси годишње извештаје. На терену укрупњавање се обично вршило након смрти свештеника, једноставним припајањем једној или поделом села између више суседних парохија (*Хришћански весник*, 1884: 154; Средојевић 2017: 53–55, 58).

Већ је наговештено како је 1881. након смрти Станка Ђокића у Крушевици, тј. премештења Петра Цветковића из Калне у Прекопчелицу 1882. године, остао само по један свештеник у наведеним сеоским местима. Током 1881. године у Власотинцу је преминуо Трајко Јанковић, што је искоришћено за смањење броја парохија у варошици од 1882. са четири на три, рачунајући и намесничку. И у Црној Трави је 1884. године, по смрти свог рођака Мелентија Стојановића, Стеван Поповић остао једини свештеник. Иако упражњена, „Друга" црнотравска парохија формално је као мала обимом укинута тек на заседању Светог архијерејског сабора 1892. године. Њени домови распоређени су за „јачање" Црнотравске и Добропољске парохије. Управо је из Доброг Поља, где је био капелан свом оцу Стоиљку Цветковићу, током 1887. у Гаре премештен Ћирил Стоиљковић, на место рашчињеног пароха Илије Поповића (видети списак парохија и свештеника; *Весник срйске цркве,* 1892: 1185–1186; Радивојевић 2026б).

Извесно је претпоставити и да је Јабуковичка парохија расформирана (1885), те цела или једним делом припојена Калнској, у оквиру које знамо да се 1899. налазило село Јабуковик (са 62 домаћинства). У том случају, свештеник Глигорије Поповић прешао је из укинуте на место пароха у своје место рођења – Калну, на упражњено место после одласка свештеника Петра Цветковића у Прекопчелицу. Током 1894. реорганизована је Раковдолска парохија, и потпуно или делимично прикључена Црвенојабучкој. У списку припадајућих места потоњој 1899. сврстава се Раков Дол (са 53 дома). Слична паралела може се повући и за: Ново Село (70 кућа) – од 1899. у оквиру Рупљанске парохије; и Орах (105 домова),[5] који се извесно од 1892. нашао у оквиру „друге" Великобоњинске парохије Пиротског протопрезвитерата (*Глас. Црквени календар*: 120, 123, 125). Од 1906/1907. нема ни Шишавске парохије, те је вероватно и она расформирана и опредељена на снажење једне или више суседних.

Власотиначко намесништво је непосредно уочи формирања имало 16 парохија и 23 свештеника, од којих су четворица била варошки, а 18 сеоски пароси, уз једног капелана. До Првог светског рата остало је 15 парохија (једна варошка и 14 сеоских) и 13 свештеника (три варошка и десет сеоских), од којих један капелан. Треба узети у обзир чињеницу да је у том тренутку чак пет (сеоских) парохија било упражњено. У наставку ће бити објашњени могући разлози за ту појаву. Поред наведене околности, упоређивање отежава увећање Власотиначког намесништва за три парохије (Добровишка, Сушевска и Предејанска), у односу на стање из 1881. године.

5 Карактеристично је да је Орашка парохија (од 1885. по шематизмима, а можда и од почетка) до 1888. истовремено постојала у Власотиначком намесништву Нишког протопрезвитерата и Пиротском протопрезвитерату, да би потом оба орашка свештеника хијерархијски припали Власотинцу, а преласком Михаила Стевановића у оближње Дејане остао један (*Календар са шематизмом* 1880: 156–160; 188: 144, 156–157; 1882: 81–82; 1883: 89–91; 1884: 76–78; 1885: 90–92; 1886: 93–94; 1887: 99–101; 1888: 104–105; 1889: 106–107; 1890: 97).

Једноставном математичком операцијом одузимања дошло би се до цифре апсолутног смањења од 16 на 12 парохија и са 22 на 14 позиција за презвитере, не рачунајући капелане, ако се гледа приближни опсег Власотиначког намесништва с почетка посматрања (видети списак парохија и свештеника).

Мањи број, тј. укрупњавање парохија значило је да су оне имале више домова. Доступни подаци то потврђују. Величина већег дела парохија Власотиначког намесништва, по извршеним реорганизацијама, била је врло близу или у складу са законским нормама о уређењу свештеничког стања – састојале су се од 300 до 400 кућа. Крушевичке, Црнотравске и Добропољске имале су и преко горњег максимума домаћинстава. Проблем је и даље постојао у појединим парохијама, попут Гарске, која је имала мало изнад 200, и Црвенојабучке са 196 домова. Пред избијање Првог светског рата обе су остале без свештеника (*Глас. Црквени календар*; *Гласник*, 14, 1912: насловна страна; 17, 1912: 257; 4–5, 1913: насловна страна). Уз мали обим, разлог њихове непривлачности за школоване богослове лежао је у забачености. Радило се о тешко приступачним, врлетним, сиромашним и разбацаним планинским селима.[6] Српска митрополија, у посматраном периоду, у већој мери успела је у намери да уједначи организациону структуру, број свештеника и парохија у Власотинцу и околини, као и њихову величину, сагласно црквеној законској регулативи.

ПАРОХИЈЕ И СВЕШТЕНИЦИ

У продужетку је дат шематски преглед црквено-административне и кадровске структуре Власотиначког намесништва. За капелане и парохе наведене су године службе, у складу са доступним подацима. Главну изворну основу за листу представљали су кондуитни спискови свештенства Епархије нишке за 1885, 1907, 1912. и 1913. годину. Празнину из последње деценије 19. века делимично је надоместио *Црквени календар са шематизмом* у издању епархијског листа *Глас,* који се односи на 1899. годину. Нажалост, Кондуит из 1880. године није сачуван, тј. у предмету где треба да се налази по протоколу фонда Министарства просвете и црквених дела Државног архива Србије, стоји други акт. Последица јесте недостатак или врло штуре информације о свештеницима који су преминули пре 1886. године.[7] Од велике важности за испуњење празних места показали су се подаци о кретању,

6 Треба додати, поред делимичног исељавања, да су поједини делови власотиначког краја у већем делу године били празни због сезонских миграција. За меродаван пример може поново послужити село Гаре. У њему је од 331 лица са бирачког списка на парламентарним изборима 1908. године, који су пали већ у време почетка печалбе средином маја, присутно било тек око 120 становника са правом гласа (Ердељановић 1908: 232–233, 237, 246, 258; Николић 1912: 54–63, 217–222).

7 Како би се избегла понављања, на овом месту ће бити наведена збирна референца релевантна за свештенство целог Власотиначког намесништва: ДАС, МПс-Ц, 1886, Ф. I, р. 17; 1908, Ф. XI, р. 13; 1913, Ф. VIII, р. 68; 1914, Ф. 3, р. 38; *Календар са шематизмом* 1880: 156–157; 1881: 144; 1882: 81; 1883: 89; 1884: 76–77; 1885: 90; 1886: 93; 1887: 99; 1888: 104–105; 1889: 106; 1890: 97; 1891: 107; 1892: 113; 1893: 124; 1894: 85–86; 1895: 112; 1896: 95; 1897: 69; 1898: 146; 1899: 96; 1900: 99; 1901: 108–109; 1902: 118; 1903: 117; 1904: 107; 1905: 113; 1906: 112; 1907: 115–116; 1908: 120; 1909: 123; 1910: 127; 1911: 128; 1912: 138; 1914: 169; *Глас. Црквени календар*; „Списак побијених": LV–LVI.

упокојењу и некролози из црквене периодике. У напоменама ће се назначити уколико је свештеник служио на још некој парохији/дужности. Због просторне ограничености, биографије презвитера наћи ће се у засебном раду (Радивојевић 2026б).

Власотиначко намесништво
Намесници:
1. Димитрије Алексић (1881–1882)
2. Михаило Д. Протић[8] (1882–1895)
3. Онуфрије Поповић (1895–1915)

Власотиначка парохија
1. Аранђел Стевановић (до 1890)
2. Михаило Д. Протић[9] (до 1895)
3. Трајко Јанковић (до 1881)
4. Јанићије Протић (до 1907)
5. Христифор П. Поповић, капелан (1888–1890), парох (1890–1952)
6. Онуфрије Поповић[10] (1895–1915)
7. Тодор Н. Поповић (1907–1915)

Црнотравска парохија
1. Мелентије Стојановић (до 1884)
2. Стеван Поповић (до 1910)
3. Јован М. Поповић[11] (од 1910)

Црвенојабучка парохија
1. Милан Ристић (до 1907)
2. Стеван Вељковић, капелан (1901/1902–1907), парох (1907–1908)

Крушевичка парохија
1. Онуфрије Поповић[12] (до 1895)
2. Станко Ђокић (до 1881)
3. Димитрије Цв. Здравковић (1895–1915)

Козарска парохија (од 1885. Дадиначка)
1. Стеван Станисављевић (до 1907)
2. Милија А. Јончић (1907–1912)
3. Веселин Радојковић[13] (1913)
4. Зарија/Зарије/Захарије Бојковић (од 1913)

8 Видети листу власотиначких свештеника.
9 Видети листу намесника.
10 Видети листу намесника и Крушевичку парохију.
11 Видети Дејанску парохију.
12 Видети листу намесника и власотиначких свештеника.
13 Видети Рупљанску парохију.

Рупљанска парохија
1. Јанко Николић/Поповић (до 1909)
2. Риста К. Поповић (1909–1912)
3. Веселин Радојковић[14] (1912–1913)

Калнска парохија
1. Петар Цветковић (до 1882)
2. Глигорије Поповић[15] (од 1885)
3. Коста Стефановић, капелан (1909–1912)

Раковдолска парохија (до 1894)
1. Коста Поповић/Глигоријевић (до 1894)

Јабуковичка парохија (до 1885)
1. Глигорије Поповић[16] (до 1885)

Шишавска парохија (до 1906/1907)
1. Цветан/Цветко Здравковић[17] (до 1906/1907)

Орашачка парохија (од 1893. Конопничка)
1. Прокопије Поповић/Цветковић/Петровић (до 1900)
2. Цветан/Цветко Здравковић[18] (1906/1907–1911)
3. Марко Фишић[19] (1909–1911, 1911–1912)
4. Светозар Ђ. Миленковић[20] (1912/1913–1915)

Грделичка парохија[21]
1. Јован Ратковић[22] (до 1886)
2. Ристо Лазаревић (1886–1898)
3. Глигорије Р. Поповић/Николић[23] (од 1899)

Новоселска парохија (до 1899)
1. (А)ранђел Стевановић (до 1888)
2. Глигорије Р. Поповић/Николић[24] (1889–1899)

14 Једно време је истовремено вршио дужност заступника и Дадиначке парохије.
15 Видети Јабуковичку парохију.
16 Видети Калнску парохију.
17 Видети Конопничку и Дејанску парохију.
18 Видети Шишавску и Дејанску парохију.
19 Видети Дејанску парохију.
20 Видети Дејанску парохију.
21 Ова парохија нашла се у Лесковачком намесништву само у Кондуиту за 1885. годину (ДАС, МПС-ц, 1886, Ф.1, ред 17).
22 Видети Добровишку парохију.
23 Видети Новоселску парохију.
24 Видети Грделичку парохију.

Добропољска парохија
1. Стојиљко Цветковић/Цветановић (до 1912)
2. Ћирил Стоиљковић/Поповић,[25] капелан (до 1887)
3. Јевтимије Чавдаревић, капелан (1905–1908)
4. Стојиљко Цветковић, капелан (1908/9–1911)
5. Јован Петковић, капелан (од 1911)

Орашка парохија (до 1892)
1. Раденко Лепојевић (до 1891)
2. Михаило Стевановић[26] (1880, 1888–1889)

Гарска парохија
1. Илија Поповић (до 1885)
2. Ћирил Стоиљковић/Поповић[27] (1887–1909)

Дејанска парохија
1. Станко Поповић (до 1886)
2. Михаило Стевановић[28] (1889–1899)
3. Јанићије Нађа Живковић (1900–1902)
4. Трајко Поповић (1903–1905)
5. Марко Фишић[29] (1905–1909, 1911)
6. Јован М. Поповић[30] (1909–1910)
7. Светозар Илић (1910–1911)
8. Цветан/Цветко Здравковић[31] (1911)
9. Светозар Ђ. Миленковић[32] (1912–1913)

Добровишка парохија (од 1888)
1. Јован Ратковић[33] (од 1887)

Сушевска парохија (од 1903)
1. Стеван Петровић (од 1887)

Предејанска парохија (од 1903)
1. Стаменко Петровић (1887–1910)
2. Арсеније Мишић/Мишковић (од 1910)[34]

25 Видети Гарску парохију.
26 Видети Дејанску парохију.
27 Видети Добропољску парохију.
28 Видети Орашку парохију.
29 Премештан је из Дејанске у Конопничку парохију и обрнуто.
30 Видети Црнотравску парохију.
31 Видети Шишавску и Конопничку парохију.
32 Видети Конопничку парохију.
33 Видети Грделичку парохију.
34 Одређен део извора и литературе, уз дату збирну референцу, коришћен је ради опредељивања година службе појединачних свештеника (ДАС, МПС-ц, 1886, Ф. III, р. 6; 1887, Ф. IV, р. 53;

Увид у организационо-кадровску структуру и свештенике Власотиначког намесништва омогућава одређене закључке. Већ на први поглед приметно је да након ослобођења 1878. нема наглог смењивања свештених лица, иако су се она претходно формално налазила под духовном влашћу Бугарске егзархије, а делимично и грчке јерархије Васељенске патријаршије. Српска митрополија је, упркос законским нормама о образовању, допуштала да пароси без богословије наставе своју службу до смрти, када су замењивани углавном школованим наследницима, понекад и из исте породице. Поред тога, промене су наступале услед намере за регулацијом, по личној молби или канонској потреби за премештајем.

Из старих крајева Србије у целом посматраном периоду дошао је само први власотиначки намесник Димитрије Алексић (родом из Алексинца), као једини богословски образовани свештеник у то време, али и он се задржао тек око годину дана (1881–1882). Поред тога, постоји један случај рашчињавања, и то због неуредности и лошег владања гарског пароха Илије Петковића. Са националним опредељењем немају везе ни привремене забране обављања свештеничке дужности Јована Петковића и Стојилка Цветковића у Кривој Фељи код Врања. Обојица су потом вршила службу капелана у Добром Пољу. Слично је и са дисциплинским кажњавањем кононичког и дејанског пароха Марка Фишића (*Весник српске цркве*, 1892: 220–221; Видосављевић 2003: 87–88; Димитријевић 1954: 14–15; Ђорђевић 1970; Урошевић 1929: 118–121).[35]

Озбиљне промене у Власотинцу и околини наступиле су по доласку бугарске окупационе управе у Првом светском рату. У тежњи за наметањем језика и нове националне свести становништву „бугарске Мораве", поред учитеља, нове власти ударише су на свештенике као носиоце српске духовне идеје. Од 13 презвитера у Власотиначком намесништву према Шематизму из 1914. године, током окупације четворица су убијена од стране Бугара, међу којима се налазио и намесник Онуфрије Нунча Поповић. Од преосталих, четворица су интернирана по логорима у Бугарској (Ески Џумаја и Стара Загора), један у Аустроугарску (Нежидер), Глигорије Поповић из Калне налазио се у избеглиштву у Солуну, док је његов имењак и презимењак из Грделице вршио свештеничку службу у српској војсци. За добропољског капелана Јована Петковића и сушевског пароха Стевана Петровића нема података да су померани са парохија, с тим да је због година потоњег могуће да је

1889, Ф. III, р. 227, 230; 1899, Ф. VI, р. 68; *Весник српске цркве*, 1890: 170, 178–182; 1892: 221, 401; 1894: 277; 1895: 303–304; 1906: 189–191; 1911: 358; 1913: 700; *Вечерње новости*, 17. 12. 1918: 2; *Глас*, 1907: 228, 230–232, 444, 576, 601, 603–606; 1908: 248; 1909, 195, 268, 299, 361; 1913: 276, 597; *Гласник*, 9, 1910: 1; 18, 1911: 1; 4, 1912: 1–2; 8, 1912: 1; 2, 1913: 18; 17, 1913; 22, 1913; *Политика*, 29. 1. 1980: 37; 6. 3. 1980: 41; *Хришћански весник*, 1880: 144; 1881: 112, 368; 1882: 126–127, 768; 1886: 360; 1887, 479–480; 1888: 239; 1889: 398, 399, 1890: 85–86, 701; прир. Пршић, Бојковић 1997: 147, 150; прир. Динић 1921: 11–12, 39, 60, 109–110; Видосављевић 2003: 81–82, 85–89, 100; Димитријевић 1954: 14–15; Ђорђевић 1970: 210; Ђорђевић 1972: 170, 174, 182–184; Ђорђевић 1983: 284–285; Илић 2025: 341, 344; Мидић 2019: 128; Поповић 1933: 60, 159; Поповић 2016: 542, 544; Радивојевић 2025: 387–389, 397; Радивојевић 2026б; Урошевић 1929: 118–121; Шешум, Радивојевић 2021: 79, 86–87; Шешум 2023: 163–164; Шешум 2026).

35 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. XI, р. 13; 1913, Ф. VIII, р. 68; 1914, Ф. 3, р. 38.

током рата преминуо (*Календар са шематизмом,* 1914: 169; Илић 2005: 28; Јокановић 1941: 26, 33; Микетић 2019: 403; Милкић 2016: 359–360; Радић, Исић 2014: 183, 260, 368–369, 394, 453, 473, 484, 499, 520).

Сходно томе, 11 од 13 свештеника нашло се ван своје службе, од чега деветорица насилно. Власотиначко намесништво је после 1915. остало без близу 85% мирског свештенства. Статистика је неуморна када јој се дода и чињеница да је у овом крају пре избијања Великог рата недостајало пет пароха за просту попуну. Биланс је да минимум 15 од 17 парохија за време окупације није имало од Српске цркве канонски постављеног свештеника. Радило се о страшном удару на Власотиначко намесништво, које је у кадровском погледу већ оскудевало у људству. Последице су се осетиле у међуратном периоду, без обзира на повратак дела свештенства из интернације, избеглиштва и са војне дужности. По подацима из 1921. у Власотинцу и околини је, узимајући у виду околност да су поједини јереји прешли у друга места, постојало чак осам парохија удова. У том тренутку је већ било постављено пет нових презвитера. До неког побољшања дошло се у наредне три године. У апсолутном броју на крају 1924. недостајало је пет свештеника, тј. грубо посматрано дошло се на стање из 1914. године (Календар 1921, 34; Шематизам 1924: 216–218).[36]

ОБРАЗОВАЊЕ И ПОРЕКЛО СВЕШТЕНСТВА ВЛАСОТИНАЧКОГ НАМЕСНИШТВА

У циљу што бољег сагледавања појава и процеса, као и политике српске државе и цркве према Власотиначком намесништву од 1881. до 1915. направљен је табеларни приказ структуре свештених лица. Објективне могућности дозвољавају анализу два аспекта: школске спреме и географског порекла. Статистички преглед је састављен на основу кондуита Епархије нишке за 1885, 1907. и 1913. годину, као и поменутог *Црквеног календара са шематизмом* часописа *Глас*.[37] Тиме је добијен по један пресек у свакој деценији, са потпуним подацима у траженим категоријама. Одређени недостаци таквог приступа, у виду необухвата појединих личности у међупериодима, важних за стварање опште слике, надомешћује се у тексту уз табеле. Како би се избегла недоследност у изјашњавању између завршене основне школе (1885, 1899) или неформалног образовања (1907) код гарског пароха Ћирила Стоиљковића/Поповића, у пресеку из 1907. пренесен је податак из Кондуита 1885. године, у коме је наведено како је завршио основну школу у Лесковцу.[38]

36 Архив Југославије (АЈ), Фонд 69, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Фасцикла 206, Опис 321.

37 ДАС, МПс-Ц, 1886, Ф. I, р. 17; 1908, Ф. XI, р. 13; 1914, Ф. 3, р. 38; *Глас. Црквени календар*: 122–125.

38 Иста појава код предејанског пароха Стаменка Петровића избегнута је околношћу да 1885. и 1899. његове парохије (Бојишиначка и Предејанска) нису улазиле у састав Власотиначког намесништва. Податак да има основну школу, ипак, треба узети са резервом. Слично је код Јована Ратковића, будући да је похађао школу манастирског типа у селу Ораовица (Шешум, Радивојевић 2021: 86–87).

Табела бр. 1 – Образовна структура Власотиначког намесништва

Образовање	Број и удео свештеника							
	1885.		1899.		1907.		1913.	
Приватно	1	6%	/	/	1	5,5%	3	23%
Основна школа	16	94%	12	80%	10	55,5%	3	23%
Богословија	/	/	3	20%	7	39%	7	54%
Укупно:	17	100%	15	100%	18	100%	13	100%

Постојање школске мреже у последњим годинама османске власти допринело је да у првој деценији по ослобођењу Власотиначко намесништво, после Ниша и околине, има процентуално највећи број свештеника са основним образовањем у Епархији (Радивојевић 2026а). Додатну тежину наведеној сразмери даје чињеница да је у истом тренутку у суседном Лесковачком намесништву постојало тек 22 од 27, а у Врањском протопрезвитерату 79 од 80 јереја са неформалним (приватним) образовањем. Добру основу није пратила адекватна надоградња. У истом тренутку у Нишу су придошла два, у Лесковцу четири, а у Топличком протопрезвитерату већ осам богослова (Илић 2025: 352–355; Радивојевић 2025: 404; Средојевић 2017: 56–57; Шешум 2023: 165; Шешум, Радивојевић 2021: 90). Иако спорије, до 1907. растао је број и проценат богословски образованих лица и у Власотинцу. Апсолутна цифра се потом стабилизује на седам, а удео се у наредном пресеку повећава на рачун биолошког процеса умирања пароха са основном школом.

Карактеристично да су и поједини богослови из Власотинца и околине радије бирали парохије ван родног краја. Од познатих примера могу се навести Најдан С. Ђокић, син крушевачког свештеника Станка, који је служио у околини Ниша, Алексинца, као и у Топлици; Захарије Константиновић из Шишаве, од 1898. у Житном Потоку код Прокупља; те београдски парох Михаило (Мелентија) Поповић, родом из Црне Траве. Појава кретања свештенства, услед тражења бољих парохија, постојала је и у другим крајевима Нишке епархије, али су се њене реперкусије на примеру Власотиначког намесништва одразиле са очигледношћу (Поповић 2016: 542, 544; Радивојевић 2025: 388–389; Шешум 2026).

Статистички преглед непотпун је за поједине школоване свештенике, који су се временски мало задржали у периодима између два пресека или пре Кондуита из 1886. године. Пропуштени су први намесник Димитрије Алексић (1881–1882), као и дејански јереји Јанићије Нађа Живковић (1900–1902), Трајко Поповић (1903–1905) и Светозар Илић (1910–1911). Слично је са кратком службом Косте Стефановића на месту капелана у Кални (1909–1912), Веселина Радојковића у Рупљу (1912–1913) и Дадинцу (1913). Због појединачности, неподударности година и мало времена које су провели у Власотинцу и околини, може се држати да њихово изостављање не мења општу слику. Оно потврђује недостатак жеље богословски образованих лица за позиције у пасивним крајевима. Другачије је са Ристом Лазаревићем у Грделици (1886–1898), који је за 12 година службе оставио значајнији траг. Његов случај сведочи да пресек не пружа увек реалну слику. Да је кондуит за 1885. рађен годину дана касније, Власотиначко намесништво имало би једног свештеника са богословијом, уместо ниједног (*Весник срйске цркве*, 1911: 358;

1913: 276, 597; *Глас*, 1909: 361; *Гласник*, 2, 1913: 17; 22: Радивојевић 2025: 387; Шешум, Радивојевић 2021: 79; Шешум 2023: 163; Шешум 2026).[39]

Последица недовољног прилива свршених богослова на почетку 20. века види се у расту презвитера са неформалним (приватним) образовањем. У питању су били прекобројни свештеници Врањског протопрезвитерата, попут Арсенија Мишића у Предејану и Јована Петковића у Добром Пољу; као и Ристе К. Поповића у Рупљу и Стојилка Цветковића у Добром Пољу, за које је статистика остала нема, пошто су службовали између пресека из 1907. и 1913. године. По свој прилици, и долазак Стевана Вељковића, јереја са основном школом у озбиљним годинама живота, за капелана и свештеника Црвенојабучке парохије (1901–1908) може се подвести под наведену појаву. Примена палијативних кадровских мера није донела резултате. Како је поменуто, на крају посматраног периода у Власотинцу и околини недостајало је пет свештеника за пуку попуну упражњених места (*Весник срйске цркве*, 1911: 358; *Глас*, 1907: 231).[40]

Табела бр. 2 – Географско порекло свештеника Власотиначког намесништва

Територија	Број и удео свештеника							
	1885.		1899.		1907.		1913.	
Власотинце и околина	12	70,5%	12	80%	10	55,5%	8	61,5%
Нови крајеви Србије	5	29,5%	3	20%	6	33,5%	4	31%
Османско царство	/	/	/	/	2	11%	1	7,5%
Укупно:	17	100%	15	100%	18	100%	13	100%

Поглед на табелу потврђује да није постојало никаквих насилних промена након успоставе власти Кнежевине Србије у овом делу новоослобођених крајева, без обзира на црквене законске норме о потреби богословског образовања за службу пароха.[41] Статистика порекла јереја индикативно показује смањење лица из локалне средине тек на почетку 20. века. Разлог није наметнут долазак свештеника са стране, већ недовољан прилив нове генерације богослова из локалне или околних средина на места њихових претходника „основношколаца". Што је углавном био случај у суседним подручјима, попут Лесковца и Ниша, у одређеном смислу и у Топлици (Радивојевић 2025; Шешум, Радивојевић 2021; Шешум 2026). Део парохија, већином у планинским деловима власотиначког краја, због тога остао је празан. Повећање укупног броја свештених лица између 1899. и 1907. ствара искривљену слику.[42] До њега је дошло превасходно припајањем Предејанске и Сушевске парохије Власотиначком намесништву (1903). Како је истакнуто, почетком 20. века, упражњена места због недостатака свештеника са богословијом заузимала су прекобројна духовна лица, без законски потребне школске спреме, из суседних предела. Дате цифре показују да ни њихов прилив није имао значајне размере, нити је попунио празнине.

39 ДАС, МИД ППО, 1908, p. 1324; МПс-Ц, 1908, Ф. XI, p. 13; 1913, Ф. VIII, p. 68; 1914, Ф. 3, p. 38.

40 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. XI, p. 13; 1913, Ф. VIII, p. 68; 1914, Ф. 3, p. 38.

41 Као што је наведено, Димитрије Алексић (из Алексинца) био је јединствен случај пароха родом из старих крајева у Власотиначком намесништву.

42 Помињани временски период између пресека из 1885. и 1899. године, у коме је Ристо Лазаревић (родом из Мостара) службовао у Грделици, доводи до недореченост и у случају порекла, пошто табела не идентификује ниједног свештеника из Аустроугарске.

Нишким епископима је због недостатка потребног образовног кадра више пута давана сагласност да постављају призренске богослове. То у другим организационим целинама Српске цркве није било дозвољено из националних интереса – опасности да они масовно напусте Стару Србију и Македонију. Архијерејски сабор је у поновљеној одлуци с почетка маја 1912. децидирано истакао да се доноси ради њиховог намештања на теренски неподесне парохије, а дефинисана је јасна процедура. У недостатку београдских, за призренске и друге богослове, у сваком појединачном случају требало је да се тражи дозвола од министра просвете и црквених дела, а постављена лица нису потом имала право да захтевају премештај на другу парохију (*Гласник*, 1912: 162; Зарковић 2024: 365; Шешум 2026).

У Власотинцу и околини, сходно Табели бр. 2, појављује се укупно три јереја са Богословијом у Призрену, родом из Турске. Ради се о Марку Фишићу из Призрена (у Дејану и Конопници), Јевтимију Чавдаревићу из Берова (капелану у Добром Пољу), те Зарији/Заријe/Захарију Бојковићу из Доње Гуштерице код Липљана (у Дадинцу). У статистици нису обухваћени калнски капелан Коста Стефановић и заступник рупљанске и дадиначке парохије Веселин Радојковић. Специфични, али невидљиви на основу пресека, јесу и случајеви дејанских презвитера Јанићије Наће Живковића, Лесковчанина са Призренском богословијом; и београдског богослова Трајка Поповића, пореклом из Бујановца. Како се види, у већем броју случајева призренски ђаци се нису превише задржавали на постављеним местима, што је можда и мотивисало горенаведену одлуку Архијерејског сабора. Она није могла да произведе ефекте, с обзиром на то да је ускоро подручје Старе Србије и Македоније ослобођено у Првом балканском рату. Долазак призренских богослова није видно унапредио кадровску ситуацију у Власотиначком намесништву (*Весник српске цркве*, 1913: 700; Видосављевић 2003: 87–88; Радивојевић 2025: 397; Шешум, Радивојевић 2021: 79).[43]

ЗАКЉУЧАК

У периоду од три и по деценије десила се огромна промена код парохијалног свештенства Власотинца и околине. Док је у првим годинама после ослобођења 1878. постојао вишак, пред Први светски рат десило се да у Власотиначком намесништву нема довољно свештеника ни за пуку попуну парохија. Географија, пасивност одређених делова и удаљеност од главних центара власти у османском периоду омогућили су одржање становништва и отварање школа, те номинално виши ниво писмености од околних крајева. Након прикључења Србији, десио се обрнут процес. Школовани богослови избегавали су пасивне крајеве Власотиначког намесништва. Иако су у апсолутној цифри образовани свештеници до 1913. постали већина, то није постигнуто захваљујући њиховом већем приливу, већ биолошком процесу умирања старих „основношколаца". Српска црква није успела да попуни парохије ни палијативним мерама, попут дозволе примања призренских богослова или премештањем „вишкова" пароха из оближњих намесништава – оних који нису имали ни минималну образовну спрему за вршење службе. Процес смањења броја јереја у Власотиначком намесништву пред Први светски рат постајао је разлог за бригу.

43 МИД ПО, 1908, p. 1324.

Окупација је само додатно погоршала лошу ситуацију. Српска црква није вршила никаква смењивања или довођење у Власотинце и околину свештеника из старих крајева, упркос њиховој претходној служби под Бугарском егзархијом и хеленском Васељенском патријаршијом. Презвитери без формалног законског минимума богословског образовања остављени су на позицијама до смрти. У целом периоду од 1881. до 1915. постојало је само једно рашчињење, и то због канонских разлога, уз неколико дисциплинских казни. Озбиљне и насилне промене наступиле су доласком бугарске окупационе управе. Скоро 70% (9 од 13) парохијалних црквених лица било је убијено или насилно померено (интернирано) за време Првог светског рата, што чврсто потврђује српско национално опредељење свештенства Власотиначког намесништва.

ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), Фонд 69, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Динић 1921: Сретен Динић (прир.). *Буīарска зверсшва у Врањском окруīу*. Београд: Народ.

Државни архив Србије (ДАС), Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (МИД ППО); Министарство просвете и црквених дела, Црквено одељење (МПС-ц).

Глас. Црквени календар са шемашизмом Нишке ейархије за 1900. īодину. Ниш: Духовни суд Нишке епархије 1899.

Календар 1921: *Државни календар Краљевине Срба, Хрваша и Словенаца за īодине 1921. и 1922. које су йросше*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921.

Ердељановић 1908: Јован Ердељановић. „С избора у власинском крају. Утисци и посматрања". *Дело*, 47, 231–255.

Закон о администраīивној īодели Краљевине Србије 1890: Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Закон о црквеним власшима Исшочно-йравославне цркве у Краљевини Србији 1890: Београд: Краљевска српска државна штампарија.

Зборник закона и уредаба, књ. 54 (1899), Београд: Краљевска српска државна штампарија 1903.

Зборник закона и уредаба, књ. 55 (1900), Београд: Краљевска српска државна штампарија 1903.

Календар са шемаīизмом Кнежевине/Краљевине Србије, Београд: Државна штампарија Кнежевине/Краљевине Србије 1880–1914.

Никетић 1926: Гојко Никетић (прир.). *Црквено законодавсīво Срйске йравославне цркве*. Књига 1. Београд: Геца Кон.

Пршић, Бојковић 1997: Милоје Пршић, Слађана Бојковић (прир.). *Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аусīроуīара-Буīара-Немаца у Србији 1914–1918. Изабрани радови*. Београд: Историјски музеј Србије.

„Списак побијених од Бугара свештених лица" 1921: *Весник срйске цркве*, септембар–децембар 1921, LV–LVI.

Шематизам 1924: *Шемаīизам Исшочно йравославне срйске йаīријаршије йо йодацима из 1924*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија 1925.

ПЕРИОДИКА

Весник срйске цркве

Вечерње новосши

Глас. Службени црквено-књижевни лисш Нишке ейархије, за хришћанску йоуку и црквену књижевносш

Гласник Православне цркве у Краљевини Србији

Полишика

Хришћански весник

ЛИТЕРАТУРА

Видосављевић 2003: Драган Д. Видосављевић. „Власотиначко православно свештенство од почетка 19. до краја 20. века". *Власотиначки зборник*, 1, 77–104.

Димитријевић 1954: Сергије Димитријевић. *Лесковачка енциклопедија*. Свеска I. Лесковац: Градски музеј.

Ђорђевић 1970: Драгутин М. Ђорђевић. „Скица за биографију Димитрија Н. Алексића, уредника 'Црквеног гласника'". *Лесковачки зборник*, X, 209–213.

Ђорђевић 1972: Драгутин М. Ђорђевић. „Власотинце. Прилози за изучавање историје лесковачке области". *Лесковачки зборник*, XII, 167–185.

Ђорђевић 1983: Драгутин М. Ђорђевић. „Фрагменти из историје и народног предања Власине и Црне Траве". *Лесковачки зборник*, XXIII, 281–286.

Зарковић 2024: Весна С. Зарковић. „Извештај конзула Бохумила Паре из августа 1901. године о стању у Косовском вилајету". *Баштина*, св. 63, 361–373.

Илић 2005: Драгић Илић. *Птице из Наиса (пролог трећој књизи Послушања)*. Београд: Народна књига – Алфа.

Илић 2025: Жарко Илић. „Врањска епархија и Врањски протопрезвитерат у периоду од 1878. до 1890/1892. године". *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913*. Тематски зборник радова. Ур. Сузана Рајић, Урош Шешум и Александар М. Савић. Београд: Центар за српске студије, 331–361.

Јокановић 1941: Божа Ј. Јокановић. *У служби своме народу. Крстом, пером и мачем*. Београд: Планета.

Мидић 2019: Далибор Мидић. *Историја православне епархије нишке*. Ниш: Православна епархија нишка.

Микетић 2019: Урош Микетић. „Косовско искуство нишког проте Тадије Костића 1915. године – дневник". *Баштина*, св. 47, 397–411.

Милкић 2016: Миљан Милкић. *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*. Београд: Медија центар „Одбрана".

Николић 1912: Риста Т. Николић. *Крајиште и Власина. Антропогеографска проучавања*. Београд: Српска краљевска академија.

Поповић 2016: Јован М. Поповић. „Црна Трава". *Власина и Крајиште. Насеља, порекло становништва, обичаји*. Прир. Борисав Челиковић. Београд: Службени гласник: САНУ, 538–548.

Поповић 1986: Љубодраг Поповић. „Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918.". *Лесковачки зборник*, XXVI, 303–315.

Поповић 1933: Михаило И. Поповић. *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе*. Београд.

Радивојевић 2025: Мирослав Радивојевић. „Мирско свештенство Нишког протопрезвитерата и намесништва 1881–1915.". *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913*, 363–413.

Радивојевић 2026а: Мирослав Радивојевић. „Свештенство Власотинца и околине до 1881. године". У рукопису.

Радивојевић 2026б: Мирослав Радивојевић. „Биографије свештенства Власотиначког намесништва 1881–1915.". У рукопису.

Радић, Исић 2014: Радмила Радић, Момчило Исић. *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић; Гацко: СПКД Просвјета.

Средојевић 2017: Александар Д. Средојевић. *Српски патријарх Димитрије Павловић (1920–1930)*. Београд: Хришћанска мисао.

Урошевић 1929: Таса Урошевић. *На својој бразди. Сјомен педесетогодишњице*. Ниш: Свети цар Константин.

Шешум, Радивојевић, 2021: Урош Шешум, Мирослав Радивојевић. „Мирско свештенство Лесковачког намесништва 1879–1915". *Лесковачки зборник*, LXI, 65–92.

Шешум 2023: Урош Шешум. „Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885". *Српска православна црква. Изазови и искушења кроз историју*. Зборник радова. Ур. Светозар Бошков, Борис Стојковски, Немања Девић и Предраг М. Вајагић. Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет; Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина; Београд: Институт за савремену историју, 147–172.

Шешум 2026: Урош Шешум. „Мирско свештенство Топличког округа 1886–1914.". У рукопису.

Miroslav S. RADIVOJEVIĆ

THE PRIESTS OF THE VLASOTINCE VICARAGE 1881–1915

Summary

Over the course of three and a half decades, a profound change took place among the parish clergy of Vlasotince and its surrounding area. While in the first years after the liberation of 1878 there was a surplus of priests, by the eve of the First World War the Vlasotince Vicarage found itself with insufficient clergy even to fill its parishes. The geography of the region, the economic passivity of certain parts, and the distance from the main centres during the Ottoman period had enabled the local population to persist and to open schools, resulting in a higher level of literacy than in the surrounding areas. After the region was incorporated into Serbia, the opposite process occurred. Schooled theologians avoided the economically passive parts of the Vlasotince Vicarage. Although by 1913, in absolute terms, educated priests had become the majority, this was not due to a greater influx of new clergy, but rather to the natural process of the older "elementary-school-educated" priests dying off. The Serbian Church failed to fill the vacant parishes even with palliative measures, such as permitting the appointment of priests schooled at the Prizren seminary or by transferring "surplus" priests from neighbouring vicarages – who themselves often lacked even the minimum educational qualifications required for the performance of their duties. The process of declining numbers of priests in the Vlasotince Vicarage on the eve of the First World War had become a cause for serious concern.

The occupation only made the already poor situation significantly worse. The Serbian Church did not carry out any systematic replacement or introduction of priests from the old Serbian territories into Vlasotince and its surroundings, despite the fact that many local clergy had previously served under the Bulgarian Exarchate or the Hellenic Ecumenical Patriarchate. Presbyters without the formal legal minimum of theological education were left in their positions until their deaths. Throughout the entire period from 1881 to 1915, there was only one case of defrocking, and that was for canonical reasons, together with a few disciplinary punishments. Serious and violent changes came only with the arrival of the Bulgarian occupation authorities 1915. Almost 70% (9 out of 13) of priests were killed or forcibly displaced (interned) during the First World War, which firmly confirms the Serbian national orientation of the clergy of the Vlasotince Vicarage.

Keywords: Niš Diocese, Serbian Orthodox Church, Serbia, parishes, priests, Vlasotince, Crna Trava, Mihailo D. Protić, Onufrije Popović.

Рад је предат 22. априла 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.486(497.11:560)"1900"
327(497.11:560)"1900"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65983

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СТАЊЕ НА СРПСКО-ТУРСКОЈ ГРАНИЦИ 1900. ГОДИНЕ У ДОКУМЕНТИМА КОМАНДЕ АКТИВНЕ ВОЈСКЕ**

Апстракт: Након Берлинског конгреса и проглашења независности 1878. године, Србија је на југу стекла територијалне добитке који су 1879. године уокривени у четири округа: Нишки, Врањски, Топлички и Пиротски. У односима са Турском и даље је постојала тензија, с обзиром на српско становништво са територије Старе Србије и Македоније које је трпело константан притисак. Поред тога, често је долазило и до пограничних инцидената, тако да је српска војска на граници држала знатне снаге. Будност је повећана нарочито у време албанских немира, с обзиром на честе покрете турске регуларне војске близу границе. Године 1899. и 1900. довеле су у зенит репресију над српским становништвом у Косовском вилајету, након повратка наоружаних Албанаца из грчко-турског рата. Србија је у циљу заштите кренула са слањем оружја преко границе. У том периоду српски војни врх спровео је утврђивање и довођење трупа сталног кадра на границу. Са друге стране, Османско царство такође је близу границе вршило померање и концентрацију јединица. Рад је написан на основу грађе похрањене у Војном архиву, у фонду војске Краљевине Србије, као и на основу релевантне литературе.

Кључне речи: Војска Краљевине Србије, Команда активне војске, Косово и Метохија, Косовски вилајет, ратни планови.

Присаједињењем Нишког, Пиротског, Врањског и Топличког округа, након Берлинског конгреса, Србија је проширена према југу. У Османском царству (Турској)[1] је на територији Македоније и Старе Србије остао знатан део српског становништва, које је од раније било изложено притисцима од стране турских власти, али и од стране Албанаца, пошто је власт толерисала њихове изгреде јер их је сматрала, будући да су муслимани, лојалним поданицима и оруђем у функцији притиска на Србе. Јужна граница Србије простирала се дуж новоформираног Косовског вилајета, са Скопљем као седиштем и Косовском Митровицом као чвориштем комуникација према Босни (Зарковић 2019: 22). Како би одржала и проширила свој утицај међу српским и словенским становништвом Косовског, Битољског и Солунског вилајета, Краљевина Србија основала је конзулате у Солуну и Скопљу 1887.

* ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

1 Наглашавамо да се термини Турска и Османско царство користе као синоними.

и у Приштини 1889. године (Ракочевић 1983: 277). И након убиства првог конзула Луке Маринковића, српска влада наставила је да шаље локалном становништву новац, књиге, али и оружје (Зарковић 2011: 106). На територији Косовског вилајета конзулат је отворила и Русија, чији су конзули такође покушавали да код османских власти интервенишу у корист Срба (Зарковић 2012: 130–131).

Кратак рат Турске са Грчком одразио се на Албанце тако што је део њих мобилисан, док се део пријавио у добровољце. Резултат тога било је њихово наоружавање, што је за српско становништво Косовског вилајета представљало потенцијалну опасност:

> Вероватно наговорени од стране појединих бегова, Арбанаси су почели да се уписују у башибозуке и траже од султана оружје. У Скопљу их је било уписано 600, у Тетову 1500, у Куманову 1900, у Прешеву 2500, у Приштини 2000, у Призрену 1800, у Пећи 700. Башибозуци су се убрзо организовали и кренули за Солун. Најпре је отишло 1100 башибозука из Вучитрна, а затим 300 из Призрена и 200 из Прешева. Следећи њих, из Скопља и Гњилана је отишло 650, а из Приштине 2000 башибозука (Зарковић 2019: 77).

Након завршетка грчко-турског рата, прилике у Косовском вилајету постале су неподношљиве за српско становништво. Искуство са Критом и тамошња побуна хришћанског становништва, коме је призната аутономија, било је упозорење Османском царству да до сличних покрета може доћи и на Балкану. То је значило давање одрешених руку наоружаним Албанцима Косовског вилајета који су били одбрана од српских претензија. Албанци су, често на подстицај турских власти, долазили у сукоб са српским становништвом, тако да је у вилајету владало стање несигурности (Војводић 1988: 224). Османско царство је показало незаинтересованост да се виновници инцидената у Косовском вилајету открију и казне. Тиме је јасно било да се реформе, о којима се разговарало по завршетку критског питања, неће спроводити. Према Михајлу Војводићу, то је представљало повод да руска и аустроугарска влада предузму кораке у Цариграду и затраже заштиту за хришћане у Старој Србији и Македонији (Војводић 1988: 227).

Ситуација је постала озбиљнија одласком турских редовних снага из Приштине, Косовске Митровице, Призрена, Скопља, Куманова и Прешева на југ, према Солуну, чиме су ови гарнизони ослабљени.[2] Повратак наоружаних албанских добровољаца након завршетка рата значио је нове зулуме према Србима. Терор се појачао након збора Албанаца у Пећи 1899. године, што је навело велике силе на интервенцију код турског султана, како би се заштитило хришћанско становништво (Зарковић 2015: 90). На самом збору изражена је привржености турском султану уз обећање да ће обезбедити 20.000 људи као помоћ војсци у случају рата (Јагодић 2009: 54). У истраживању Милоша Јагодића наводи се следеће:

2 Према истраживањима Весне Зарковић, у Скопљу је остало нешто више од 300 људи, у Призрену чета пешадије, у Ђаковици *артиљеријски батаљон* (дивизион – Д. В.), у Митровици, Сјеници и Пљевљима по батаљон пешадије, у Беранама „Арнаут табор" (формација величине батаљона – Д. В.), док у Гусињу, Пећи и Бјелом Пољу није било војске (Зарковић 2019: 76).

> Пећка лига је, дакле, потекла из цариградске кухиње и то по рецепту из 1878. године. Турски маневар био је очигледан: султан захтева од Албанаца да се разоружају, како би показао жељу да се успостави ред у европским вилајетима, а истовремено их позива да склапају бесе против страног непријатеља и организује албански скуп на коме се доносе решења против реформи, како би показао да је, и поред добре воље, немоћан да због њиховог отпора било шта учини. [...] Поред тога, упућује се претња суседним балканским државама да ће се, у случају било какве конфронтације, на бранику Турске наћи Албанци (Јагодић 2009: 55).

Године 1900. дошло је до озбиљнијих инцидената на граници, када су групе наоружаних Албанаца прелазиле на територију Србије. Властима у Београду било је јасно да са турске стране не постоји воља за решењем проблема, тако да су интервенисале код Аустроугарске. Након дипломатске представке аустријског посланика, турски султан обећао је завођење реда на граници и уклањање албанских стражара са караула (Војводић 1988: 273–274). Упркос томе, до инцидената је долазило и даље, а дипломатске акције нису давале конкретне резултате.

Србија је у таквој ситуацији настојала да преко свог конзулата, али и посредством Русије и Аустроугарске, утиче на турске власти, како би се заштитило српско становништво. О евентуалним војним акцијама није могло бити говора, с обзиром на то да велике силе нису одобравале даље српско проширење на југ, нарочито Аустроугарска, јер би у том случају угрожене биле аспирације према Балкану и даље на исток. Србија је морала, поред економског јачања, да спроведе до краја започете војне реформе, како би била способна за евентуалне акције према Турској. На српској страни границе извршено је утврђивање линијом Врање–Ивањица. Утврђена је долина Јабланице, десни огранак Петрове горе, висови код Куршумлије и пролаз од Крушевца до Трстеника. Поред тога, на границу су послате и регуларне српске трупе у циљу заштите границе (Рајић 2014: 270).

Реформе српске војске, започете након завршетка српско-турских ратова, предвиђале су јачање војске увођењем сталног кадра, или једноставније речено, служењем војног рока младића са навршених 20 година живота, чиме би се створила снажна војна организација са обученим војницима како у кадру тако и у резерви. Образовање дивизијских области, као војно-територијалних команди са пуковским окрузима и батаљонским срезовима, омогућавало је брзу мобилизацију и концентрацију на задату просторију. Током две деценије формација војске је нарасла, тако да је само у периоду од 1898. до 1899. године број пешадијских батаљона порастао са 40 на 60 (Милићевић 2002: 49). Године 1898. почела је да дејствује Команда активне војске којој су подређене биле команде дивизијских области, односно сталног кадра и редовне војске, као и остале јединице ван дивизијског састава. У делокруг рада Команде активне војске спадали су и послови Генералштаба, који је преименован у Генералштабно одељење.[3]

Југ земље и границу према Турској обезбеђивале су јединице Моравске дивизијске области, са центром у Нишу. Стратешки гледано, град Ниш лежао је на раскрсници важних комуникација које воде од севера ка југу и од запада ка истоку.

3 *Зборник закона и уредаба*, LII, Београд 1899, 384.

Ако у обзир узмемо чињеницу да су те комуникације водиле према територији Турске и Бугарске, јасна је намера српског војног и државног врха за обезбеђењем ових праваца. Пешадијски пукови из састава Моравске дивизијске области смештени су били у Нишу, Врању, Прокупљу и Пироту, што је одговарало, пре свега, стратегијској концепцији одбране границе (Ратковић Костић 2007: 269–270; Велојић 2014: 38). Поред тога, распоред у подграничном сектору давао је предност овим јединицама у брзој мобилизацији и офанзивним дејствима. Формацијски је такође предвиђено смештање у Ниш команде инжењерије, као и коњичке бригаде, састава два коњичка пука. Наведену формацију приказаћемо табелом:[4]

Команда Моравске дивизијске области	1. пешадијски пук „Књаз Милош" (Врање)
	2. пешадијски пук „Књаз Михајло" (Ниш)
	3. пешадијски пук (Пирот)
	16. пешадијски пук (Ниш)
	Моравски артиљеријски пук „Краљ Александар I" (Ниш)
	Моравска стална војна болница (Ниш)
	Пастеров завод (Ниш)
	Моравска стална марвена болница (Ниш)
	Моравско убојно слагалиште (Ниш)
	Моравско стално провијантско слагалиште (Ниш)
	Инжењеријско слагалиште (Ниш)
Коњичка бригада (Ниш)	1. коњички пук „Обилић" (Ниш)
	3. коњички пук „Краљ Александар I" (Ниш)
Команда инжињерије (Ниш)	1. инжињеријски батаљон (Ниш)
	2. инжињеријски батаљон (Ниш)
Хаубички пук (Ниш)	1. хаубички дивизион
	2. хаубички дивизион

Важно је напоменути да је из састава Команде жандармерије издвојена пограничка жандармерија са првим и другим моравским пограничним одсеком.[5] Поред Моравске дивизијске области, као носиоца обезбеђења јужне границе, морамо напоменути, на линији Крушевац–Чачак–Пожега–Ужице и јединице из састава Шумадијске и Дринске дивизијске области са истуреним деловима према Новом Пазару, Сјеници, Пријепољу и Прибоју. То се односи, пре свега, на пешадијске пукове (3. у Крушевцу и 4. у Пожеги), обласне команде (Ужице и Чачак), као и на жандармеријске одреде (Ужице, Чачак и Крушевац).[6]

4 *Расйоред и ранī листа официра и војних чиновника за 1898,* Београд 1898, 56–73; *Расйоред официра и војних чиновника за 1903,* Београд 1903, 84–108; *Државни календар Краљевине Србије за 1907,* Београд 1907, 185–188.

5 *Расйоред и ранī листа официра и војних чиновника за 1897,* 130.

6 *Расйоред и ранī листа официра и војних чиновника за 1897,* 71–82, 97–109.

Што се утврђивања границе тиче, након рата са Бугарском краљ Милан је више пажње посветио источном правцу, тачније правцу према Софији и Видину, тако да су у том периоду солидно утврђени положаји у околини Пирота и Зајечара.[7]

Планирани евентуални сукоб са Турском огледао се у ратним плановима, чија се израда везује за крај XIX века. Планови нису предвиђали сукоб против Аустроугарске, пошто је две државе везивала тајна конвенција, тако да је Србија своје територијалне аспирације пренела на југ. Први ратни план донет је 1898. године и представљен на седници у Министарству војске. С обзиром на војну снагу Турске, рат против ње предвиђен је искључиво у савезу са осталим балканским државама (Velojić 2012: 44). Операције против Турске имале би искључиво офанзивни карактер, како би се муњевитом акцијом предупредило довлачење појачања из Мале Азије.[8] Главни правац продора био би долина Вардара, са Скопљем и Кумановом као битним тачкама. Стога је план предвиђао концентрацију главнине снага од Врања до Куршумлије, са Врховном командом у Нишу.[9] Овај ратни план, са каснијим варијантама из 1902. и 1903. године послужио је као основа за даље планирање дејстава против Турске до 1912. године.[10]

Дешавања у Косовском вилајету и насиље којем су Срби били изложени подстакло је српску владу на јачу контролу границе. Забележени су, пре свега, појединачни преласци српских породица и настањивање на територији Србије, али и уласци Албанаца, што је доводило до чарки са пограничним патролама. Забележен је, примера ради, упад групе наоружаних Албанаца и мањи сукоб у коме је на обе стране било губитака (Зарковић 2019: 126). На иницијативу Русије и Аустроугарске, турске власти предузимале су одређене мере како би смириле стање на граници, али без стварног ефекта. Померање турске војске у већим местима Косовског вилајета помно је праћено, тако да су српска влада, Команда активне војске, као и команде Моравске, Шумадијске и Дринске дивизијске области, надлежне за тај део границе, биле редовно обавештаване, како би пограничне јединице биле у приправности.

Најпре се морамо укратко позабавити стањем у турској војсци која је своје балканске трупе настојала да адекватно опреми наоружањем, с обзиром на близину, у првом реду аустријске границе. Према извештају војног изасланика из Цариграда турска војска је покренула набавку 27 артиљеријских Крупових батерија, као и 105.000 пушака типа Маузер, са по 500 метака за сваку, намењене европским трупама. Најављено је и формирање редифске (резервне) коњице, а коњи су набављани у Русији и Мађарској. Из разговора са турским министром војске српски војни изасланик сазнао је да ће бити мобилисано око 170 пешадијских батаљона на војну вежбу, као и да је као разлог размештаја снага у Косовском вилајету последица наведена „удобнија дислокација". Поред наведених батаљона, планирано је формирање још њих 496. Војна вежба је изведена у трајању од месец дана, али је

7 Војни архив (ВА), II 1, к. 8, ф. 7, д. 1. Реферат Инжењеријско-техничког одељења Министарству војске пов. и. бр. 50 од 1. маја 1897; II 14, к. 9, ф. 3, д. 10. Допис Министарства војске начелнику генералштаба пов. бр. 36 од 20. априла 1892.

8 ВА, II 2, к. 3, ф. 1, д. 3/9-12. Препис седнице од 16, марта 1898.

9 ВА, II 2, к. 3, ф. 1, д. 3/9-12. Препис седнице од 16, марта 1898.

10 Мисли се на план из 1906. године, као и на три варијанте планова Радомира Путника у периоду од 1906. до 1912. године.

забележен слаб одзив резервиста, нарочито Арнаута. Према подацима, команди III армије са седиштем у Битољу потчињено је било 313 батаљона пешадије, 51 ескадрон коњице и 67 артиљеријских батерија, што је било више у односу на остале делове турског царства. У циљу појашњења навешћемо да је пешадијски батаљон бројао 922 војника, а ескадрон коњице 159. Упркос величини, оцењено је да турска војска нема добар командни кадар, нарочито у вишим чиновима, који су и препрека модернизацији. Унапређивање на високе положаје, корпусне и дивизијске команде, вршило се не према стручности и способности, већ према оданости султану. Војни изасланик посебно наглашава следеће:

> О нарочитој способности за више командовање нити ко води рачуна, нити уме да га води, јер ни онај ко је најпозванији за ово, нема никакве спреме. И ако су прошла времена, када су се војсковође рађале као такве, и ако поред урођеног дара треба и нарочите знанствене спреме-вође турске на маре за усавршавањем, они нити се баве каквим студијама, нити се усавршавају маневрисањем с већим јединицама.[11]

Што се млађих официра тиче, већи део је припадао угледним породицама, у којима је војнички позив представљао традицију, а о квалитету се мало водило рачуна.[12]

На територији Косовског вилајета безбедоносна ситуација била је забрињавајућа. Један од првих алармантних извештаја доставио је командант Моравске дивизијске области команданту Активне војске у децембру 1898. године, у коме износи сазнања да се велике групе Арнаута спремају за упад у Србију око Божића наредне године.[13] О овоме су извештене турске власти, тако да до инцидента није дошло. У сваком случају, поред стављања снага у приправност, потребно је било заштитити Србе, који су напослетку тражили и оружје. Српска влада одобрила је слање наоружања тајним каналима из царинарнице у Рашки и поделу поверљивим лицима (Зарковић 2019: 86). Иначе, убацивање оружја из Србије отпочело је 1899. године, да би две године касније у Ибарском Колашину откривена пошиљка, што је довело до репресије Албанаца над српским становништвом (Колашинска афера) (Јагодић 2009: 65–66).

Већ је 1899. године дошло до немира Албанаца у Дебру и околини који су попримили озбиљне размере када је убијен турски миралај (пуковник).[14] Командант гарнизона у Скопљу, Мемдух Паша, са две пешадијске чете је отпутовао у Дебар, док је један батаљон стављен у приправност.[15] Према извештају српског конзула у Скопљу, Албанци из Гостивара нису дозволили пролаз скопском гарнизонару,

11 ВА, II 14, к. 11, ф. 2, д. 39. Извештај војног изасланика из Цариграда Команди Активне војске пов. бр. 3 од 24. јануара 1900.

12 ВА, II 14, к. 11, ф. 2, д. 39. Извештај војног изасланика из Цариграда Команди Активне војске пов. бр. 3 од 24. јануара 1900.

13 ВА, II 14, к. 3, ф. 3, д. 15. Извештај команданта Моравске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 15 од 22. децембра 1898.

14 ВА, II 14, к. 11, ф. 2, д. 31. Допис Министарства иностраних дела министру војном пов. бр. 3661 од 22. децембра 1899.

15 ВА, II 14, к. 11, ф. 2, д. 31. Допис Министарства иностраних дела министру војном пов. бр. 3661 од 22. децембра 1899.

тако да су послате трупе из резерве, што говори о озбиљности побуне.[16] Одговор турских власти била је мобилизација резервиста I и II позива са територије Косовског вилајета и распоређивање у Косовској Митровици, Кочану и Штипу, а под изговором редовног увежбавања.[17] Поред тога, из околине Новог Пазара послата су два батаљона пешадије према Скопљу и Велесу.[18] Немири Албанаца објашњавани су честим регрутовањима и позивима на војне вежбе, али и аустријском пропагандом. Да би се заштитили, Срби из околине Пећи, Призрена и Ђаковице склапали су кумство са Албанцима, тачније договарали узајамну одбрану. Ово је деловало у поменутим местима, али је у осталим крајевима српско становништво било изложено насиљу.[19]

Почетком 1900. године, према извештају дошло је до померања турских трупа у околини Новог Пазара. Као разлог наводи се незадовољство код Срба, с обзиром на податак да је доста њих ухапшено. Наведено је да су активни артиљеријски официри послати у Косовску Митровицу на увежбавање, иако за то није време, а да је у близини границе са Србијом размештен резервни састав. У самом Новом Пазару примећена је чета војника, док је међу официрима приметно незадовољство, будући да осам месеци нису примили плату.[20] Поменута чета у Новом Пазару очигледно је била довољна да заведе ред међу српским живљем. Остаје, међутим, нејасно због чега гарнизон није додатно ојачан, с обзиром на близину граница са Србијом, Црном Гором и Аустроугарском. Уместо гарнизона, ојачане су турске карауле према Србији, где је планирано распоређивање пограничног батаљона и увођење телеграфске линије до Новог Пазара. На постављању телеграфа посебно се инсистирало од турских власти, тако да је почетком 1900. године стигло одобрење из Цариграда да се дуж целе српско-турске границе подигне неколико телеграфских станица.[21] Убрзо након овог извештаја из команде Моравске дивизијске области стигло је обавештење о интензивној припреми дрвне грађе за повезивање телеграфом граничног прелаза од Прешева до Радовнице.[22] Већ је у јуну 1900. године, према извештајима, подигнут телеграф у зони од Гњилана до Копаоника.[23]

Са српске стране су од 1. јануара 1900. године почеле да дејствују новоподигнуте карауле, под управом царинарнице у Рашки.[24] Страх Турака од ових караула

16 ВА, П 14, к. 11, ф. 2, д. 32. Допис Политичког одељења Министарства иностраних дела министру војном пов. бр. 3667 од 22. децембра 1899.

17 ВА, П 14, к. 11, ф. 2, д. 36. Допис српског конзулата у Скопљу председнику владе пов. бр. 75 од 13. јануара 1900.

18 ВА, П 14, к. 11, ф. 2, д. 43. Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 51 од 14. фебруара 1900.

19 ВА, П 14, к. 11, ф. 2, д. 54. Извештај команданта Моравске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 10 од 26. марта 1900.

20 ВА, П 14, к. 11, ф. 2, д. 34. Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 1 од 13. јануара 1900.

21 ВА, П 14, к. 11, ф. 2, д. 44. Извештај српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића председнику владе Владану Ђорђевићу пов. бр. 133 од 9. фебруара 1900.

22 ВА, П 14, к. 11, ф. 2, д. 55. Извештај команданта Моравске дивизијске области Команди активне војске пов. бр. 11 од 28. марта 1900.

23 ВА, П 14, к. 11 ф. 3, д. 38, Извештај команданта Моравске дивизијске области Команди активне војске пов. бр. 60 од 24. јуна 1900.

24 ВА, П 14, к. 11, ф. 3, д. 35. Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 4 од 18. јануара 1900.

иницирао је долазак специјалног комесара из Цариграда ради обиласка границе.[25] Комесар, међутим, није обишао читаву границу, већ је прегледао утврђења око Новог Пазара.[26] Турци су, након овог упутили један батаљон 17. пука на граничну линију Белуће–Прибој, док су остала три распоредили у околини Пријепоља.[27] Поред тога, група турских официра извршила је рекогносцирање граничног фронта до границе са Босном:

> Хафиз Паша, ђенерал и Хамди Паша, пуковар, са два мајора, два капетана и два потпоручника, сви из Цариграда, дошли су преко Скопља и Митровице у Нови Пазар, где су се бавили четири дана. Седамнаестог овог месеца у 3 часова пре подне одјахали су сви из Новог Пазара, преко Борја на Змињак, где су се бавили пола часа, цртајући нешто. Одатле границом дошли су на нашу стражару Голо брдо, где су се одмарали пола часа и онда продужили опет границом до нашег старог Шанца. Ту су описивали овај наш положај и онда продужили пут на Голицу, где су се такође задржали пола часа. Са Голице границом су дошли до њихове карауле Паресије и одатле осматрали наше положаје и нешто цртали. Са Паресије сишли су у Мерђез Главаш. Дуж целог овог пута распитивали су се за имена појединих села. По сазнању, они ће овако границом продужити до Псасанце и када осмотре и босанску границу вратиће се натраг у Цариград.[28]

Три дана касније, пратећи турске официре, обавештајци су команданту Шумадијске дивизијске области поднели следећи извештај:

> Хамди Паша и Хафиз Паша су 18. овог месеца око 10 часова пре подне дошли са Главоша, где су провели пропалу ноћ, на кулу Тунова, где су пробавили око 15 минута. Одатле границом отишли су на кулу Одвраћеницу, на којој су се задржали 30 минута. Због јаке магле на овоме путу нису могли ништа осматрати, а пошто је магла била толико густа да се ни на 20 корака гребеном није видело, повукли су се с границе у унутрашњост Турске на Мерђез Дуга Пољана, који је удаљен од Сјенице два часа.[29]

Сви наведени извештаји добијени су од обавештајаца који су боравили на граници или турској територији. Податке су слали у Рашку, главном царинару, који је све прослеђивао команди Шумадијске дивизијске области. Овако уиграна обавештајна мрежа на Новопазарском одсеку обезбедила је адекватан распоред српских пограничних снага, нарочито жандармерије која је ојачала патроле у близини границе.

---

25 ВА, П 14, к. 11, ф. 3, д. 41. Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 14 од 8. фебруара 1900.

26 ВА, П 14, к. 11, ф. 3, д. 47, Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 28 од 2. марта 1900.

27 ВА, П 14, к. 11, ф. 3, д. 37. Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр.71 од 19. новембра 1900.

28 ВА, П 14, к. 11, ф. 3, д. 37. Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр.71 од 19. новембра 1900.

29 ВА, П 14, к. 11, ф. 3, д. 38. Извештај команданта Шумадијске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр.72 од 22. новембра 1900.

Забринутост код српских власти изазвало је поновно гомилање турских снага близу границе у пролеће 1900. године. Српски конзул из Цариграда известио је о померању пет батаљона из Скопља и Митровице према Новом Пазару. Овакав размештај, у први мах, могао је деловати безначајно. Међутим, уколико би се наставио, дошло би до гомилања турских трупа уз границу, које би лако могле да изврше концентрацију и напад на било ком правцу. Према сазнањима конзула, ови покрети изазвани су сукобом на српско-турској граници, што се показало нетачним. Прави разлози били су скуп Арнаута у Пећи[30] и наоружавање Беранаца од стране Црне Горе.[31]

Константно размештање снага није уродило плодом, с обзиром на арнаутске немире који су настављени, резултат тога била је смена команданта турске 16. дивизије са седиштем у Скопљу. На његово место доведен је дотадашњи командант 18. дивизије из Косовске Митровице.[32] Очигледно је да су турске власти намеравале да војнички смире ситуацију у Косовском вилајету и да Арнауте ставе под контролу. Након ове смене извршена је нова прерасподела снага у вилајету, тако да су, према сазнањима команданта Моравске дивизијске области, у Скопљу смештени један пук коњице од пет ескадрона, три батаљона стрелаца, два батаљона пионира и понтонира, десет батаљона пешадије (седам батаљона је пристигло из Солуна) и пет батерија од по шест топова.[33] У Новом Пазару смештен је непотпуни батаљон пешадије са две батерије, у Сјеници батаљон, Колашину одред од 50 војника, у Пећи два, Призрену један и Митровици четири батаљона.[34] Накнадно су у Пећ, Призрен и Ђаковицу размештени артиљеријски водови.[35]

Дислокацију турских трупа од Качаника до Босне било је тешко реконструисати, будући да је то просторија у чијој средини је владала потпуна анархија, тако да је долазило до честих покрета војске и промене места стационирања.

* * *

Територија Косовског вилајета, након Берлинског конгреса, 1878. године, суочила се са близином српске, црногорске и аустријске границе. Стална тензија међу Албанцима, терор над српским живљем и илегални оружани упади у Србију, навели су српске власти 1900. године на предузимање енергичних мера, огледаних у утврђивању и ојачању границе активном војском. Као одговор на то турске власти вршиле су померања јединица и доводиле појачања из других делова царства. Краљевина Србија је на све начине настојала да заштити Србе у Косовском вилајету,

30 ВА, II 14, к. 11, ф. 3, д. 4. Извештај војног изасланика у Цариграду Министарству војном пов. бр. 13 од 12. априла 1900.

31 ВА, II 14, к. 11, ф. 3, д. 5. Допис Министарства унутрашњих дела Министарству војном пов. бр. 471 од 17. априла 1900.

32 ВА, II 14, к. 11, ф. 3, д. 7. Допис Министарства иностраних дела Министарству војном пов. бр. 1085 од 20. априла 1900.

33 ВА, II 14, к. 11, ф. 3, д. 12. Извештај команданта Моравске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 32 од 3. маја 1900.

34 ВА, II 14, к. 11, ф. 3, д. 13. Извештај команданта Дринске дивизијске области команданту Активне војске пов. бр. 9 од 3. маја 1900.

35 ВА, II 14, к. 11, ф. 3, д. 17. Извештај српског конзула у Скопљу краљу Милану пов. бр. 1 од 30. априла 1900.

од пружања новчане помоћи до шверцовања оружја. Оснивање српских конзулата у Скопљу и Приштини покушај је да се преко институција утиче на Османско царство, али и на велике силе, у циљу заштите Срба. Такође су у корист српског становништва активно посредовали руски конзули.

Распоред српске војске на граници са Турском зависио је од јачине турских гарнизона у новом Пазару, Косовској Митровици, Приштини и осталим мањим местима. Главни носилац заштите границе са Турском била је команда Моравске дивизијске области, са пуковима у Нишу, Пироту и Врању. Истурене јединице на граници, код Врања и Куршумлије налазиле су се на погодним комуникацијама како би биле способне за успешно извођење маневара не само уз границу, већ и према унутрашњости. Поред Моравске, југозападни део границе контролисале су и јединице Дринске и Шумадијске дивизијске области, које су развиле јаку обавештајну мрежу од локалног становништва са обе стране граничне линије.

Српски ратни планови израђени крајем XIX и почетком XX века предвиђали су гомилање трупа на југу земље како би погодним правцима продрли на турску територију. Овакво стање захтевало је будност пограничних трупа и жандармерије, али и образовање квалитетне обавештајне службе.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Војни архив (ВА)
Фондови Војске Краљевине Србије (П 1, П 2, П 14)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни календар Краљевине Србије за 1907, Београд 1907.
Зборник закона и уредаба, LII, Београд 1899.
Распоред и ранг листа официра и војних чиновника за 1897, Београд, 1897.
Распоред и ранг листа официра и војних чиновника за 1898, Београд 1898.
Распоред официра и војних чиновника за 1903, Београд 1903.

ЛИТЕРАТУРА

Velojić 2012: Dalibor Velojić. „Niška oblast i moravsko-vardarski pravac u strategijskim zamislima i i ratnim planovima jugoslovenskog vojnog vrha 1918–1941". *Istorija 20. veka*, 1/2012, 43–62.

Велојић 2014: Далибор Велојић. *Војска у Нишу 1918–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Војводић 1988: Михајло Војводић. *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*. Београд: САНУ.

Зарковић 2012: Весна Зарковић. „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века". *Баштина*, св. 32, 129–144.

Зарковић 2011: Весна Зарковић. „Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века". *Баштина*, св. 30, 105–116.

Зарковић 2015: Весна Зарковић. „Збор Арбанаса у Пећи 1899. године и његове последице". *Баштина*, св. 38, 79–92.

Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.
Милићевић 2002: Милић Милићевић. *Реформа Војске Србије 1897–1900*. Београд: Војноиздавачки завод.
Рајић 2014: Сузана Рајић. *Александар Обреновић*. Београд: Српска књижевна задруга.
Ракочевић 1983: Новица Ракочевић. „Политичке и друштвене прилике". *Историја Српског народа*, VI–1. Ур. Андреј Митровић. Београд: Српска књижевна задруга, 263–290.
Ратковић Костић 2007: Славица Ратковић Костић. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт.

Dalibor Z. VELOJIĆ

THE SITUATION ON THE SERBIAN-TURKISH BORDER IN 1900 IN THE DOCUMENTS OF THE ACTIVE ARMY COMMAND

Summary

After the Congress of Berlin and the declaration of independence in 1878, Serbia was granted four districts in the south. Relations with Turkey remained tense, given the Serbian population in Kosovo and Metohija and Macedonia, which was under constant pressure. In addition, border incidents were frequent, so the Serbian army maintained significant forces on the border. Vigilance was heightened especially during the Albanian unrest, given the frequent movements of the Turkish regular army near the border. In such a situation, Serbia sought to protect the Serbian population through its consulate, but also through Russia and Austria-Hungary. There could be no question of any possible military action, given that the great powers did not approve of further Serbian expansion to the south, especially Austria-Hungary, because in that case the aspirations towards the Balkans and further east would be jeopardized. Serbia had to, in addition to strengthening its economy, complete the military reforms it had begun in order to be capable of taking possible actions against Turkey. This situation required the vigilance of border troops and gendarmerie, as well as the development of a quality intelligence service.

Keywords: Army of the Kingdom of Serbia, Active Army Command, Kosovo and Metohija, Kosovo Vilayet, war plans.

Рад је предат 26. марта 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327(497.1:560)"1923"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65986

Оригинални научни рад

*Александар О. АНДОНОВ**
Универзитет „Св. Кирил и Методиј" – Скопље
Институт за историју

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТСКА ПОДРШКА ТУРСКОЈ НА КОНФЕРЕНЦИЈИ У МОНТРЕУ

Апстракт: Конференција у Монтреу представља први ревизионистички дипломатски поступак Турске у периоду између два светска рата. Овом конференцијом ревидиран је међународни споразум о пловидби Босфором и Дарданелима, уговорен Лозанским споразумом (1923). Статус Босфора и Дарданела, као медитеранско питање, представљало је и питање од светске важности. Конференција у Монтреу, која је још увек актуелна, регулише систем пловидбе кроз мореузе, а такође је учврстила турски међународни положај у доба велике политичке кризе у Европи и свету. Рад прати и односе између Краљевине Југославије и Републике Турске, непосредно пре саме конференције, а такође и ток конференције, где је југословенска подршка била важан фактор у прилогу турских захтева. Посебан значај рад придаје актуелној важности конвенције, у контексту руско-украјинског рата. Рад је утемељен на необјављеној архивској грађи Архива Југославије и објављеним документима турске провенијенције, као и релевантној литератури и периодици.

Кључне речи: Босфор, Дарданели, Југославија, Турска, Монтре, конференција.

Статус Босфора и Дарданела, односно контроле ових мореуза, представљао је централни проблем Источног питања (Успенски 2013: 10). Генерална линија западних земаља у остваривању свог утицаја преко суверенитета султана над мореузима постала је неодржива слабљењем Османског царства, а још више учешћем Османлија на страни поражених држава у Првом светском рату (Dethier 1993: 103–116). Северски споразум (1920) није се разликовао у односу на Лозански споразум (1923) око предвиђене међународне обавезе за контролу мореуза. Територијални обим и структура турске државе били су далеко повољнији према одредбама Лозанског споразума, али је контрола над мореузима остала у надлежности међународне комисије Друштва народа. Турска је морала да демилитаризује обалу над мореузима (Olcay 2019: 763–766).

Коренитим унутрашњим променама Турска је у другој половини тридесетих година XX века постала значајна сила и регионални фактор. Променом спољнополитичких околности и унутрашњих тенденција отворио се пут ка ревизији статуса мореуза. Политика Мустафе Кемала дефинисала је демилитаризовану

* ORCID 0000-0003-0014-7523, aleksandar7andonov@gmail.com

зону око мореуза као питање националног достојанства (Ђурђевић 2023: 343–356). Турска дипломатија је стрпљиво ишчекивала погодне међународне околности, које су сазреле у току 1935. и 1936. године, када је организована конференција у Монтреу, којом је статус о слободној пловидби у мореузима дефинисан до данас (Андонов 2021: 34–6).

Почетак конференције био је скептично примљен у јавности, након неуспеха Лондонске конференције у јануару 1936. године. Снажна воља Турске да питање мореуза реши у своју корист темељила се на израженој подршци Енглеске и држава чланица Балканског пакта, у првом реду Краљевине Југославије. Дуге припреме турске дипломатије уродиле су плодом, а конвенција као финални документ Конференције у Монтреу потписана је 20. јула 1936. године.[1] Остваривањем својих циљева на конференцији, реформистичка политика Мустафе Кемала доживела је своју потврду, а турска дипломатија је успешно наставила са разрешавањем већих изазова у својој спољној политици.

* * *

Урушавање версајског система међународне безбедности стварало је напету политичку атмосферу у свету. Лозански споразум представљао је део версајског система мировних уговора (Fromkin 1989: 558–567). Пут ка урушавању версајског система отворио се након економске кризе 1929. године, а велики број политичких промена између 1933. и 1936. године у потпуности је променио међународне односе успостављене након Првог светског рата (Ристић 2015: 26). Овакве промене отвориле су пут Турској ка промени система регулисане пловидбе кроз Босфор и Дарданеле. Убиством француског министра спољних послова Бартуа, француска спољна политика окренула се Италији са циљем да задржи утицај Хитлерове Немачке у Европи. Овај покушај резултирао је Споразумом Лавал–Мусолини, закљученом јануара 1935. године. Приближавање Италије и Француске имало је јаког одјека у турској јавности, која је због Мусолинијеве агресивне политике и услед присуства италијанских јединица на острвима Родос, Лерос и Додеканезм, у Риму видела највећу претњу (Stran 2001: 799–809). У току лета 1935. године уследио је и немачко-британски поморски споразум, којим је Немачка могла да повећа своју флоту (Ристић 2015: 44–45). Турска је у овим збивањима одмах препознала могућност за деловање, међутим било је неопходно сачекати флагрантно кршење версајских одредби и установити могућу реакцију међународне заједнице (Enginsoy 1990: 75–76). Марта 1935. године, приликом неуспелог покушаја побуњеника, против Цалдарисове владе да прођу кроз Дарданеле, указала се могућност да Турска тестира међународну реакцију при кршењу одредби Лозанског споразума. Турска морнарица је одмах реаговала и, оцењујући ситуацију као изузетно опасну, уклонила ове пловне објекте. Како се радило о пораженим пучистима, Турска није добила никакво предупређење за овај поступак, иако према важећим одредбама Лозанске конвенције није смела да интервенише (Avramovski 1986: 202). Охрабрен склопљеним споразумом са Француском, Мусолини је изјавио да Рим има

1 Архив Југославије (АЈ), фонд 337, Стална делегација Краљевине Југославије при конференцији о мореузима у Монтреу, кут. 2, 126.

своје интересе у Азији, што је за последицу имало велико негодовање турске штампе. Турска је ове изјаве схватала веома озбиљно, те је у току 1935. године склопила низ уговора о наоружању своје војске и морнарице.[2] Крај 1935. године био је обележен италијанским нападом на Етиопију, који је оправдавао подозрење Турске према Италији. Анкара је искористила овај тренутак да у Друштву народа јавном изјавом означи безбедносну потребу Турске да милитаризира обале мореуза (Barlas, Vlašić 2016: 1013). Почетком 1936. године организована је већ поменута неуспешна конференција у Лондону, а услед недостатка важећег система, почело је масовно наоружавање флота (Ристић 2015: 47). Ревизионистички поступци добили су још већи замах милитаризацијом Рајнске области од стране Немачке, марта 1936. године. Изостанак реакције колективног међународног система створио је неизвесност у међународним односима, те је билатерални приступ добио предност у односу на дотадашње велике савезе и мултилатералне пактове. Ове промене у међународним односима омогућиле су Турској да успешно оствари своје циљеве повезане са статусом мореуза.

За остваривање својих циљева Турска је морала обезбедити потпуну подршку Балканског пакта. Поред значајних билатералних веза са Југославијом, у пакту су биле и Грчка и Румунија (Avramovski 1986: 70–73). Спољнополитички циљеви Турске и Југославије били су комплементарни, међутим, унутрашње стање у Краљевини Југославији, било је изузетно нестабилно (Banac 1984: 288–306), док је власт Мустафе Кемала успоставила чврсти курс турске политике (Güveloğlu 2020: 6–23; Hale 2021: 824–844). Једна од тема која је уско повезивала Турску и Југославију било је питање исељавања турског становништва са Балкана у Републику Турску. Југославија је имала јасан циљ, а то је „да постигне договор са Турском око пресељења муслиманског становништва из јужних крајева краљевине (Илиевски 2009: 305–318; Janjetović 2005: 375–407; Jovanović 2007: 79–97). Како је Турска између два светска рата имала политику да привлачи становништво бивших османлијских земаља, тако је са Грчком, Лозанским уговором, Бугарском (1925) и Румунијом (1936), био постигнут договор о пресељењу становништва. Од чланица Балканског пакта остао је једино договор са Југославијом (Içduygu et al. 2014), а такво стање играло је велику улогу на конференцији у Монтреу.

Друга тачка које је повезивала спољне политике две државе била је усмерена на борбу против италијанске ревизионистичке политике. Поред коректних билатералних односа, Турска је своје претензије ка милитаризацији мореуза испољила и према Југославији. Почетком 1935. године југословенски војни школски брод „Јадран" хтео је да уплови у луку у Измиру, а турске власти су одбиле захтев и преусмериле брод према неутралним зонама предвиђеним Лозанским споразумом. Оваква одлука поткрепљена је уредбом, према којој је свим страним ратним бродовима забрањен улаз у турске утврђене луке.[3] Сложеност међународних односа узроковала је кризу и у Балканском пакту поводом милитаризације Рајнске

2 АЈ- Фонд 370, Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара, кут. 3, 185–190.
3 АЈ, ф. 370, кут. 7, 307–310.

области. Румунија је настојала да изнуди јединствену изјаву потписница пакта, која би осудила кршење Версајског уговора. Ружди Арас и Милан Стојадиновић изнели су различито гледиште стања заједничком изјавом 11. марта 1936. године у Београду („Г. Тевфик Ружди Арас на пролазу кроз Београд" 1936: 6).[4] Након ремилитаризације Рајнске области, Турска је одлучила да је прави тренутак за актуелизирање питања мореуза. Званичном нотом обавестила је све државе потписнице Лозанског уговора, међу којима су биле и државе Балканског пакта, о потреби стварања новог система пловидбе кроз мореузе. Турски захтев је у почетку био примљен хладно, али уважавање СССР-а и Велике Британије о потреби за ревизијом система пловидбе („Турска ће тражити измену одредби Лозанског уговора о неутралности Босфора и Дарданела" 1936: 2),[5] било је прекретница и за Румунију, која је била највећи противник новог система пловидбе. Југославија је нагласила да је нотом доведен у питање антиревизионистички став Балканског пакта, међутим оставила је и отворена врата за пуну подршку турским захтевима (Avramovski 1986: 244). Обезбеђивање пуне подршке Београда договорено је приликом посете Нумана Менеменџиоглуа, 22. и 23. априла 1936. године („Између Југославије и Турске постоји само пријатељство" 1936: 5).[6] Предстојећа подршка Југославије била је још једном потврђена на састанку Балканског пакта маја 1936. године у Београду и приликом кратке посете Араса, 17. јуна 1936. (Avramovski 1986: 245; „Кнез Намесник примио је јуче у аудиенцију турског министра спољних послова г. др Ружди Араса" 1936: 4).

КОНФЕРЕНЦИЈА У МОНТРЕУ

Југословенска страна је припреме за конференцију у Монтреу започела именовањем Ивана Суботића, сталног представника Краљевине Југославије у Друштву народа, за шефа делегације. Поред Суботића, она је имала још три члана: Хијацинта В. Мундорфера, капетана фрегате; Феодора Коренића, члана посланства Југославије у Женеви и Славка Рајковића, секретара посланства у Паризу („Конференција

4 На путовању према Лондону Арас се задржао на београдској железничкој станици, где је остварио кратак сусрет са Миланом Стојадиновићем и уговорио заједничку изјаву. Заједничке комунике демантовао је Титулескову изјаву и ишао на линији тежње ка миру и одбацивање могућих санкција према Немачкој. То је упућивало на заузимање неутралне позиције Југославије и Турске у новим међународним околностима.

5 Низ листова у Великој Британији је пласирао тезу да су турски захтеви, за разлику од немачких, постављени у коректној форми и кроз званичне дипломатске канале. Совјетски Савез је такође реаговао позитивно на турску иницијативу, због потребе ка дефазивним мерама на мореузима.

6 Генерални секретар турског министарства спољних послова, Менеменџиоглу, приликом ове посете разговарао је са помоћником министра спољних послова Југославије Владиславом Мартинцем и са Миланом Стојадиновићем. На заједничкој конференцији за штампу истакнута је „специјална мисија" Менеменџиоглуа, а напоменуто је да се разговарало и о другим важним питањима, међу којима је и пресељење турског становништва из Југославије. На крају посете званичном изјавом Југославија је дала подршку турским захтевима на предстојећој конференцији (АЈ, фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, кут. 26, 174–5).

о мореузима" 1936: 2).[7] За разлику од југословенске делегације, која је имала само једног стручног члана о поморским питањима и далеко више била фокусирана на политички аспект конференције, Турска као иницијатор конференције и предлагач новог споразума имала је изузетно велику и стручну делегацију.[8] Конференција у Монтреу отпочела је са радом 22. јуна 1936. године. Швајцарски министар спољних послова Ђузепе Мота отворио је конференцију и изнео похвале на рачун Турске, због позитивног начина на који је од међународне заједнице затражила ревизију статуса мореуза („Јуче се у Монтреу састала конференција о мореузима" 1936: 1). Након представника земље домаћина, на пленарној седници обратио се турски министар спољних послова Ружди Арас. Шеф турске дипломатије најпре је објаснио потребу за организовањем конференције, а као главни разлог навео неодговарајуће правно стање у тренутном међународном контексту. Арас је додао да турски предлог у потпуности уважава принципе слободне пловидбе и слободне трговине кроз мореузе, али је истакао и безбедносни аспект, означавајући их као „срце Турске". Након Араса реч је узео румунски министар спољних послова, Титулеску, надовезујући се на свог колегу рекао је да за Румунију, која је невољно пристала на ревизију статуса мореуза, они представљају „плућа".[9] Највећи противник конференције била је Италија, која није прихватала начин на који је конференција организована те је одбила да пошаље своју делегацију и унапред изразила негодовање могућим одлукама. Као главни разлог Италија је навела важеће санкције Друштва народа према њој и неадекватност међународне ситуације за овакав тип конференције (Mallet 2003: 74). Италија је наговестила могуће учешће на конференцији, међутим оно је било условљено исходом састанака Друштва народа, где је требало укинути санкције према Италији, због напада на Етиопију (Deluca 1981: 53–54). Ружди Арас изразио је жаљење поводом италијанске одлуке да не учествује на конференцији.[10]

Како је турски предлог био прихваћен од свих учесника као солидна база за дискусију, био је оформљен технички комитет састављен од стручних делегата, који је имао циљ да уреди све чланове конвенције („Конференција о мореузима" 1936: 2). Пленарне седнице конференције биле су предвиђене за дискусију о готовим предлозима и члановима од стране техничког комитета. Почетак дискусије одмах је испољио два различита становишта, Енглеске и Совјетског Савеза. Судар ове две силе представљао је и кључни проблем доношења конвенције, а разлике у ставовима су се односиле на принципијелну постављеност целокупне конвенције. Совјетски Савез је захтевао три принципа, предност обалних држава Црног мора, гарантован пролаз совјетске флоте у Средоземном мору и максимално поштовање обавеза према Друштву народа (Deluca 1981: 55). Енглеска је са друге стране далеко више уважавала интересе Турске због немачког економског продора, те је

7 AJ, ф. 337, кут. 1, 25.

8 Делегација Републике Турске била је предвођена шефом дипломатије Ружди Арасом, а имала је још 28 чланова међу којима су били, амбасадори у Паризу и Лондону, представници Министарства спољних послова, војске и морнарице, представници штампе итд. (AJ, ф. 337, кут. 1, 8).

9 AJ, ф. 337, кут. 1, 10.

10 AJ, ф. 337, кут. 1, 15.

Лондон имао велику потребу да задржи утицај Немачке над Турском (Krizman 1975: 85–87). У ову сврху Енглеска се у потпуности изјаснила за принцип ремилитаризације мореуза и реципроцитет у тонажи флота, без обзира да ли се ради о обалним или необалним државама.[11] Обалске државе су хтеле што већу заштиту у смислу ограничавања држава које не излазе на Црно море, док је Велика Британија тежила што већој турској превласти на самим мореузима и третирању Црног мора као међународне воде. Совјети су упорно истицали специфични географски положај Црног мора, оспоравајући принцип перцепције Црног мора као интернационалне воде („Седнице конференције о мореузима одложене" 1936: 3). Јапанска делегација била је против уплитања Друштва народа на одлуке конференције, пошто је још 1933. године напустила ову организацију. Јапан није имао директног интереса по овим питањима, али је на конференцију у Монтреу препознао могућност да ограничи совјетску флоту или веже један део ње у Црном мору (Njaradi Mišić, Jotov 2021: 125–135).[12]

Осим Румуније, која је како је раније напоменуто, невољно прихватила ревизију статуса мореуза, остале балканске земље имале су потпуну вољу да подрже Турску на конференцији.[13] Југославија и Грчка придржавале су се става Балканског пакта, усвојеног маја 1936. године. Бугарска је подржавала турске захтеве, јер је као поражена земља у Првом светском рату позвана да за своје интересе обезбеди извесне уступке (Жикић 2023: 247–248; Петров 1999: 107–130). Шефови југословенске, бугарске и грчке делегације на конференцији у Монтреу дали су заједничку изјаву да ће на предложени текст споразума унети примедбе само у случају угрожавања трговинских интереса њихових земаља.[14] Југославија је била забринута око извозне руте жита, која је преко Дунава ишла у Црно море (Виријевић 2018: 90), а затим даље кроз мореузе.[15] Утврђивањем непроменљивости чланова уговора који су регулисали пловидбу Дунавом и гарантовањем права на слободну трговину, Југославија је заштитила своје трговачке интересе. [16]

Крајем јуна, услед великих разлика у ставовима Велике Британије и Совјетског Савеза, рад пленараних седница био је заустављен („Конференција о мореузима без учешћа Италије" 1936: 5). У међувремену, омогућено је техничком комитету да уједначи позиције, али и да се одржи заседање Друштва народа око укидања санкција Италији. Укидањем санкција Италија је добила још веће претензије, те је отказала учешће на конференцији и надала се њеном неуспеху.

Велике разлике у ставовима онемогућиле су даљи ток конференције, а она је била ометена и заседањем Друштва народа у Женеви, где се одлучивало о санкцијама према Италији. Прекид пленарних седница конференције омогућио је

11 AJ, ф. 337, кут. 1, 15.
12 AJ, ф. 337, кут. 1, 33.
13 AJ, ф. 337, кут. 1, 15.
14 AJ, ф. 337, кут. 1, 47.
15 Милан Стојадиновић је сматрао Дунав природном артеријом Југославије, а тиме и веома важном рутом. Према томе и став према ревизији мореуза је био условљен принципима слободне пловидбе, чиме би се у потпуности запазили трговачки и безбедносни интереси Југославије.
16 AJ, ф. 337, кут. 1, 20.

техничком комитету да приближи ставове и уреди већи број чланова уговора, те је конференција у пуном капацитету наставила рад 8. јула. Евентуални неуспех могао је додатно да учврсти Италију на Медитерану, што је деловало као катализатор за договор између Москве и Лондона. Енглеска је прихватила захтев да Совјетски Савез може пребацити читаву флоту, из Црног мора и упутити је у балтичке луке (Olcay, Merayn 2020: 447–468). Остала спорна питања, у овим околностима била су решена у корист Турске (Deluca: 1981, 55). Мусолинију није ишао у прилог потез немачке дипломатије да се појави у Монтреу као посматрач, уочавајући могуће поступке за ревизију одређених међународних уговора.

При изради финалног текста конвенције, као образац коришћена је Лозанска конвенција, према којој су вршене корекције на бази турског предлога и усаглашених ставова Совјетског Савеза и Велике Британије.[17] Идентично Лозанској конвенцији и нова конвенција је видела мореузе кроз четири стања: мирнодопске услове; рат са неутралном Турском; регионални рат у коме Турска не учествује и ратно стање у коме је Турска офанзивна (Convention regarding the regime of the straits, Adopted in Montreaux, Switzerland on 20 July 1936). Финални документ имао је пет секција и два анекса. Првом секцијом дотадашња санитарна инспекција, која је била под ингеренцијом Друштва народа, прешла је под турску надлежност, чиме је Турска стекла значајан извор финансија (Стоимировић 2000: 65). Такође, било је утврђено неприкосновено право слободне трговине.[18] Друга секција дефинисала је пловидбу војних бродова и пловила, а она је обухватала највећи број чланова, како је ово питање било једно од најкомплекснијих. Друга секција била је у потпуности дефинисана II анексом конвенције, који је регулисао: тонаже, протокол за пролаз војних бродова, протокол за пролаз подморница, мерне јединице, третман носача авиона, итд.[19] Трећом секцијом Турска је обезбедила право да у потпуности регулише ваздушни саобраћај и одреди руте. Четвртом и петом секцијом, генералним и завршним одредбама конвенције, Турска је добила право да одмах милитаризује мореузе, што је био основни циљ Турске на конференцији у Монтреу („Сутра турске трупе улазе у досада демилитаризовану зону мореуза" 1936: 3). Ратификациони инструменти држава потписница били су депоновани у архиву Владе Француске, чиме је, на инсистирање Јапана, Друштво народа заобиђено. Конвенција је имала важност од двадесет година, а потом уколико нико од потписника не уложи ноту, продужавала се на две године. [20]

Конференција у Монтреу је за Турску представљала велику дипломатску победу. Дуге и тешке реформе Турске, уродиле су плодом и на спољнополитичком плану. Искоришћавајући правну клаузулу *rebus sic stanibus*, која означава измену уговора због промењених околности у којима је био склопљен (Виријевић 2018: 89; Bullington 1927: 153–177), Турска је успела дипломатским путем да изврши ревизију која је била међународно призната. Међународна ситуација, која је настала у периоду од 1936. до 1939. године, испоставила се као изузетно опасна.

17 АЈ, ф. 337, кут. 1, 40–47.
18 АЈ, ф. 337, кут. 1, 48.
19 АЈ, ф. 337, кут. 1, 55.
20 АЈ, ф. 337, кут. 2, 66.

Изузетак у тој ситуацији била је Турска, која, поред тога што је следеће 1937. године постигла још једну дипломатску победу око сиријског питања (Viriyeviç 2024: 2619–2645), касније је успела да сачува и неутралност у Другом светском рату. Конвенцију као дипломатску победу Турска је очувала до данас.

Делегација Југославије у Монтреу у потпуности је испунила своје економске интересе. Такође, остављено је и широко поље за даље побољшавање билатералних односа, а приликом потписивања конвенције шеф југословенске делегације Суботић означио је подршку Југославији као акт високог поверења („После потписивања конвенције о мореузима" 1936: 3). Таквом политиком отворио се пут ка бржем развоју билатералних односа, што је потврдила посета Милана Стојадиновића Турској октобра 1936. године. Југословенско-турски односи доживели су кулминацију потписивањем конвенције о пресељењу становништва у јулу 1938. године (Ановић 2020: 130–151; Avdić 1991: 108–121).

ИЗАЗОВИ КОНВЕНЦИЈЕ ДО ДАНАС

Конвенција усвојена у Монтреу од првих дана је била довођена у питање, али до данас није дошло до захтева већине земаља потписница за њену ревизију. Још у току конференције започео је грађански рат у Шпанији. У августу 1937. године Турска се суочила са првим изазовом, који се огледао у потапљању два брода шпанских комуниста, који су преносили добровољце и материјале од Совјетског Савеза, за Шпанију („Националистичке трупе опкољавају Сантандер" 1937: 4), од стране подморнице која је припадала армији генерала Франка.[21] Турска је поводом тога упутила ноту да у будућности неће толерисати никакве ратне активности око мореуза (Lammers 1971: 163–176).[22] Турске новине су овај догађај довеле у везу са италијанском подршком, франковцима, и тенденцијом да Италија изазива турску мирољубиву политику.[23]

Приближавањем Другог светског рата изазови око конвенције бивали су све већи. Совјетски Савез је покушао да издејствује билатерални уговор са Турском, како би обезбедило привилегован положај у мореузима. Немачка је 1938. године, приликом посете Нумана Менеменциоглуа, настојала да издејствује билатерални уговор којим би била загарантована слобода немачке пловидбе кроз мореузе, што је Турска одбила (Seydi 2019: 62, 72–74).

Почетак Другог светског рата повећао је притисак над Турском да заузме страну, али је Анкара успела да одржи Кемалову политику неутралности. За време рата Немачка је још једном покушала да издејствује од Турске пристанак за пролазак италијанских бродова према бугарским лукама на Црном мору, што је Турска изричито одбила (Greenwood 1947: 82). Једна од полуга Турске да очува неутралност била је и превласт над мореузима, коју је добила конвенцијом из Монтреа.

21 AJ, ф. 370, кут. 3, 604.

22 Према конвенцији подморнице које су пролазили кроз мореузе морали су бити најављени унапред, те је тиме извршена повреда конвенције. Подморница франковиста је била италијанског порекла међутим у тренутку сукобу она није имала заставу.

23 AJ, ф. 370, кут. 3, 607.

У току рата била је дозвољена пловидба неутралних трговачких бродова, али је Турска користила своју позицију тако што је читав транзит кроз мореузе контролисала. У односу на војне бродове, пловилима земаља агресора није био дозвољен пролаз, док су црноморске земље добијале сва права прописана конвенцијом и њихова пловила су уз претходну најаву слободно пролазила кроз мореузе. Турска је мореузе у потпуности отворила јануара 1945. године уклањањем последњих немачких база у Медитерану (Seydi 2019: 55–180).

Крај Другог светског рата и нова геополитичка светска реалност оличена у Хладном рату, означавала је за Турску нови изазов око мореуза. Совјетски Савез, поред идеолошког утицаја, имао је и безбедносни интерес у мореузима. Већ 1944. године Совјетски Савез је тражио од Турске успостављање совјетске управе у Карсу и Ардахану, војну базу на Дарданелима и билатералну ревизију конвенције (Çoş, Pınar 2010: 43–60). Вашингтон је такође испољавао одређени притисак у правцу ревизије појединих чланова конвенције. Ипак, Турска је била жељени партнер, те је приступом НАТО пакту успела да сачува конвенцију и доминантни положај над мореузима. До Стаљинове смрти 1953. године стање у Црном мору и мореузима било је испуњено бројним тензијама и провокацијама, и оптужбама да се конвенција не поштује (Deluca 1981: 149–163). Након 1953. године питање конвенције из Монтреа је покретано повремено (Deluca 1977: 503–524). Хрушчов је приликом посете Бугарској у мају 1962. године изнео оптужбе на рачун НАТО пакта да се у Црном мору налазе нуклеарне подморнице, и изнео је предлог да се Црно море претвори у „море мира".[24] Турска је 1983. године унилатералном одлуком повећала цену санитарне таксе. Овакав поступак био је осуђен од стране француске владе, која је позвала остале земље потписнице да не прихватају једностране одлуку, а Турску позвала да уколико жели промену конвенције, то уради дипломатским путем. Турска је одустала од намере да повећа цене, те је конвенција остала важећа.[25]

Крајем Хладног рата конвенција је постала установљена пракса у међународним односима, а почетком руско-украјинског рата 2022. године режим пловидбе кроз мореузе био је поново актуелизован. Постављена су следећа питања: Улога конвенције у ратним условима између две земље које излазе на Црно море? Да ли тонаже изражене у конвенцији задовољавају данашње потребе? Како на конвенцију утиче изградња истанбулског канала? Ова питања представљају предмет интереса научних кругова, који кроз различите аспекте анализирају значај конвенције у данашњим међународним околностима (Karlıklı 2017: 29–49; Tulun 2020: 1–75; Muradov et al. 2023: 643–661). Та питања смо такође, за потребе овог рада, упутили амбасадама Украјине, Бугарске, Румуније, Русије и Турске у Скопљу.[26]

---

24 Дипломатски Архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСПС), Политичка Архива (ПА), Бугарска, 1962, фасц. 13, дос. 4, Потсетник о посети Хрушчова, Реферада за Бугарску, 1–3.

25 ДАМСПС, ПА, Турска, 1983, фасц. 108, дос. 12, пов. бр. 439577, 10. 10. 1983, 1–2.

26 До тренутка објављивања рада одговор је једино послала амбасада Руске Федерације у Скопљу, која је путем слања изјава руских званичника упутила на позитиван став Москве према Конвенцији.

* * *

Питање мореуза представљало је централни проблем Источног питања, које је скоро два века било текуће питање у међународним односима. Већи број покушаја за разрешење питања мореуза урађен је током XIX века и то најчешће на штету Османлијске империје. Темељне промене које су настале владавином Мустафе Кемала и стварањем погодних спољнополитичких околности, у којима је дипломатска ревизија била потребна као пример за мирољубиву политику, довели су Турску до конференције у Монтреу.

Владом Милана Стојадиновића започела је промена курса у југословенској спољној политици. Оваква промена наложила је и ближе односе са Турском, где су се преплитали како спољнополитички, тако и унутрашњи интереси Југославије, нарочито њеног политичког врха, који је тежио ка исељавању муслиманског становништва из јужних делова државе. Велики број билатералних сусрета југословенских и турских званичника, на којима су били уједначавани спољнополитички ставови и истицана узајамна подршка, јасно указује на узајамни интерес за продубљивање билатералних односа. Након потпуне подршке Југославије турским захтевима на конференцији у Монтреу, која је била окарактерисана као акт великог поверења, уследиле су бројне билатералне посете и значајно побољшање односа између Турске и Југославије – који је кулминирало конвенцијом из 1938. године.

Поред подршке Југославије, пред Турском је био сложени задатак балансирања између совјетске и енглеске политике, чијем је приближавању ставова допринела италијанско-немачка претња. Турска је успешно искористила све околности и адекватном припремом добила још значајнији положај у међународним односима, нарочито након милитаризације мореуза. Важност милитаризације огледала се у будућим изазовима који су издигли Турску на ниво веће регионалне силе и изузетно важне земље у међународним односима.

Проучавање конференције у Монтреу, као актуелног међународног уговора, изражава потребу за детаљним истраживањима, посебно у односу на пловидбу војних бродова и питања тонаже.

ИЗВОРИ

Arhiv Jugoslavije (AJ): Fond. 337, Stalna delegacija Kraljevine Jugoslavije pri konferenciji o moreuzima u Montreu; Фонд. 370, Посланство Краљевине Југославије у Турској Цариград, Анкара; Фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије.

„Г. Тевфик Ружди Арас на пролазу кроз Београд" 1936: *Политика*, 12. март 1936, 6. [6. јул 2025].

Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DAMSPS): Politička Arhiva (PA), Turska (1983); Bugarska (1962).

Enginsoy 1990: Cemal Enginsoy. *Ataturk by British Sources, Cilt VII - Sayı 19*. Ankara.

„Између Југославије и Турске постоји само пријатељство" 1936: *Политика*, 24. април 1936, 5. [7. јул. 2025].

„Јуче се у Монтреу састала конференција о мореузима" 1936: 1. *Политика*, 23. јун 1936, 1. [7. јул 2025].

„Кнез Намесник примио је јуче у аудиенцију турског министра спољних послова г. др Ружди Араса" 1936: *Политика*, 18. јун 1936, 4. [7. јул 2025].

„Конференција о мореузима" 1936: *Политика*, 25. јун 1936, 2. [7. јул 2025].

„Конференција о мореузима без учешћа Италије" 1936: *Политика*, 9. 7. 1936, 5. [9. јул 2025].

Министерство иностранных дел Российской Федерации, 2021: "Briefing by Foreign Ministry Spokeswoman Maria Zakharova", 9. 4. 2021. <https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1419314/?lang=en#:~:text=Maria%20Zakharova%3A%20As,role%20in%20this%20respect>. [8. август 2025].

Министерство иностранных дел Российской Федерации, 2024: "Foreign Minister Sergey Lavrov's remarks and answers to media questions following a UN Security Council meeting on Ukraine and an open debate on 'The situation in the Middle East, including the Palestinian question'". *Министерство иностранных дел Российской Федерации*, 24. јануар 2024. <https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1927568/?lang=en#:~:text=Question%3A%20The,achieve%20their%20goal>. [8. август 2025].

„Националистичке трупе опкољавају Сантандер" 1937: *Политика*, 19. август 1937, 4. [16. јул 2025].

Olcay 2019: Osman Olcay. *Sevres Antlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*. İstanbul: Kırmızı Kedi.

Olcay, Seha 2020: Osman Olcay, Meray L. Seha. *Montrö Boğazlar Konferansı: tutanaklar, belgeler*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

„После потписивања конвенције о мореузима" 1936: *Политика*, 22. јул 1936, 3. [13. јул 2025].

„Седнице конференције о мореузима одложене" 1936: *Политика*, 26. јун 1936, 3. [9. јул 2025].

„Сутра турске трупе улазе у досада демилитаризовану зону мореуза" 1936: *Политика*, 19. јул 1936, 3. [10. јул 2025].

„Турска ће тражити измену одредби Лозанског уговора о неутралности Босфора и Дарданела" 1936: *Политика*, 15. април 1936, 2. [6. јул 2025].

1936 Convention regarding the regime of the straits, Adopted in Montreaux, Switzerland on 20 July 1936, <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/1936-Convention-Regarding-the-Regime-of-the-Straits-1.pdf>. [9. јул 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Avdić 1991: Alija Avdić. „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata". *Novopazarski zbornik*, br. 15, 108–121.

Андонов 2021: Александар Андонов. *Југословенско–турски односи од 1935. до 1938. године*. Мастер рад. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Ановић 2020: Ивана Ановић. „Посета Милана Стојадиновића Турској 1936. године". *Архив*, часопис Архива Југославије, бр. 1–2, 130–151.

Avramovski 1986: Živko Avramovski. *Balkanska Antanta (1934–1940)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Barlas, Vlašić 2016: Dilek Barlas, Anđelko Vlašić. "The Balkan Entente in Turkish-Yugoslav relations (1934–41): The Yugosav perspective". *Middle Eastern studies/52*, 2016, 1011–1024.

Banac 1984: Ivo Banac. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Globus.

Coş, Pınar 2010: Kıvanç Coş, Bilgin Pınar. "Stalin 's Demands: Constructions of the 'Soviet Other'". *Foreign Policy Analysis*, No. 6, 43–60.

Виријевић 2018: Владан *Виријевић. Југословенско-турски економски односи 1918–1941*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Viriyeviç 2024: Vladan Viriyeviç. "Yugoslav diplomacy and public on 'The Hatay question' (The Sanjak of Alexandretta) in the period of 20s and 30s of the 20th century". *10. Uluslarası Atatürk Kongresi Bildirileri*, Clit III. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2619–2645.

Bullington 1927: John P. Bullington. "International treaties and the clause 'rebus sic stantibus'". *University of Penssylvania Law Review/1927*. Penssylvania: University of Penssylvania, 153–177.

Deluca: 1981: Anthony R. Deluca. *Great Powers rivalry at the Turkish straits: The Montreaux Conference and the convention of 1936*. New York: Columbia Press University.

Deluca 1977: Anthony R. Deluca. "Soviet–American Politics and the Turkish Straits". *Political Science Quarterly*, vol. 92 no. 3. Oxford: Oxford Univerity Press, 503–524.

Dethier 1993: Anton Philipp Dethier. *Boğaziçi ve İstanbul: (19. Yüzyıl sonu)*. Istanbul: Eren.

Fromkin 1989: David Fromkin. *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York: Henry Holt & Co.

Ђурђевић 2023: Сава Ђурђевић. „Мустафа Кемал Ататурк и Турци у српској јасности током тридесетих година двадесетог века". *Баштина*, св. 61, 343–356.

Greenwood 1947: Sabrena G. Greenwood. *The Montreaux Convention and the regime of the straits since 1936*. Boston: Boston University.

Güveloğlu 2020: Gulşah Güveloğlu. *Sırp - Hırvat Sloven Krallığı'ndan Yugoslavya'ya - Yugoslavya'nın Siyasi Hayatı ve Türkiye İle Diplomatik İlişkileri (1918–1941)*. Ankara: Atatürk Araştırma merkezi Başkanlığı.

Hale 2021: William Hale. "Turkey and Britain in World War II: Origins and Results of the Tripartite Alliance, 1935-40". *Journal of Balkan and Near Eastern studies*, 23, 824–844.

Илиевски 2009: Борче Илиевски. „Политиката на кралството СХС/Југославија кон миграционите движења на турското и муслиманското население во вардарскиот дел на Македонија 1918–1941". *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, 62, 305–317.

İçduygu et al. 2014: Ahmet İçduygu, Sema Erder, Faruk Ömer Gençkaya. *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923–2023: Ulusdevlet Oluşumundan Ulus-ötesi Dönüşümlere*. İstanbul: Koç Üniversitesi.

Janjetović 2005: Zoran Janjetović. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslavji 1918–1941*. Beograd: INIS.

Jovanović 2007: Vladan Jovanović. „Iseljavanje muslimana iz Vardarske Banovine – Između stihije i državne akcije". *Pisati Istoriju Jugoslavije: Viđenje srpskog faktora*. Beograd: INIS, Altera, 79–99.

Krizman 1975: Bogdan Krizman. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga.

Karalıklı 2017: Yücel Karalıklı. "Rethinking the Montreaux convention regarding the regime of the straits in its 80th anniversary". *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası özel Hukuk Bılteni Clit*, 37 Sayı. 1, 29–49.

Lammers 1971: "The Nyon Arangments of 1937: A success Sui Generis". *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol 3, No. 4, 163–176.

Mallet 2003: Robert Mallet. *The Making of the Twentieth Century: Mussolini and the Origins of the Second World War, 1933–1940*. London: Red Globe Press.

Muradov et al. 2023: Georgiy L. Muradov, Aleksandr A. Irkhin, Olga A. Moskalenko, Natalya E. Nagornyak. "I. Kirill. The Montreux Convention After the Beginning of the Special Military Operation. Status Quo or Denunciation: Discourse of International Actors and Possible Geopolitical Implications for the Black Sea Region". *Вестник РУДН. Серия: Международные отношения*, Т. 23, № 4, 643—661.

Njaradi Mišić, Jotov 2021: Kristina Ž. Njaradi Mišić, Milica D. Jotov. „Modernizacija Japana". *Баштина*, св. 54, 125–136.

Петров 1999: Людмил Петров. „Интересен документ за българската политика през втората половина на 30-те години". *Известия на държавните архиви*, вол. 74, 107–130.

Ристић 2015: Гордана Г. Ристић. *Спољна политика Краљевине Југославије у периоду од 1934. до 1939. године*. Београд: Завод за уџбенике.

Strange 2001: Bruce Strange. "Imperial Dreams: the Mussolini–Laval Accords of January 1935". *Historical Journal 44.3*, 799–809.

Стоимировић 2000: Милан Ј. Стоимировић. *Дневник 1936–1941*. Нови Сад: Матица српска.

Tulun 2020: Teoman E. Tulun. The Montreaux convention: A Regional and Global safety Valve. Ankara: Avim.

Успенски: 2013: Фјодор Успенски. *Источно питање*. Београд: Логос.

Жикић 2023: Милош С. Жикић. *Југословенски-бугарски односи 1929–1941*. Докторски рад. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски Факултет.

Aleksandar O. ANDONOV

YUGOSLAV DIPLOMATIC SUPPORT FOR TURKEY AT THE MONTREUX CONFERENCE

Summary

The question of the Straits stood at the core of the broader Eastern Question, a persistent issue in international relations for nearly two centuries. During the nineteenth century, repeated efforts to regulate control over the Straits largely unfolded to the disadvantage of the Ottoman Empire. However, the political transformation initiated under Mustafa Kemal Atatürk, combined with favorable international conditions, enabled a diplomatic revision of earlier arrangements. This process ultimately led to the convening of the Montreux Conference. Simultaneously, the government of Milan Stojadinović reoriented Yugoslav foreign policy toward closer cooperation with Turkey. These relations were shaped by both geopolitical considerations and internal priorities, particularly policies concerning the emigration of Muslim populations from southern Yugoslavia. A series of bilateral contacts reinforced mutual political support and coordinated diplomatic positions. Yugoslavia's strong backing of Turkey at Montreux was interpreted as a significant gesture of trust, leading to intensified diplomatic exchanges and culminating in the Yugoslav–Turkish Convention of 1938. Despite this support, Turkey faced the challenge of balancing between the Soviet Union and Great Britain amid rising tensions from Italy and Germany. Through careful diplomacy, Turkey strengthened its international position, while the remilitarization of the Straits enhanced its geopolitical significance.

Keywords: Bosphorus, Dardanelles, Yugoslavia, Turkey, Montreux, conference.

Рад је предат 20. марта 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:314.151.3-054.73(=163.6)(497.11)"1941/1945"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67903

Прегледни рад

*Зоран М. ЈОВАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју уметности

О ЗАБОРАВЉЕНИМ СЛОВЕНЦИМА САБОРЦИМА РАВНОГОРСКОГ ПОКРЕТА/ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ

Апстракт: У фокусу текста су чињенице о српско-словеначким везама у Другом светском рату на подручју окупиране Србије, као последице заједничког деловања у оквиру Равногорског покрета/Југословенске војске у отаџбини, предвођене Драгољубом Дражом Михаиловићем. Пажња је посвећена раду тзв. Словеначке социјалне канцеларије, смештене у згради Ординаријата Надбискупије београдске, захваљујући надбискупу београдском Јосипу Ујчићу. Иницијатива за њено утемељење потекла је од свештеника и бившег сенатора Франца Смодеја, с циљем организовања помоћи хиљадама *словеначких душа* које су нацисти присилно преселили из Словеније у Србију у лето 1941. године. Деловање Писарне је било у оквиру тзв. католичког политичког табора, који су чинили Словенци – духовници и лаици. Она је постала и обавештајни/курирски центар који је спајао Михаиловићев штаб с политичким и црквеним круговима у Љубљани, као и с југословенском владом у егзилу, ради борбе против окупатора Југославије. Важну улогу су имали и словеначки свештеници који су преко Писарне преносили информације у Ватикан, одакле су оне упућиване југословенској влади. Почетком 1942. године Гестапо је открио ту делатност и на препад ухапсио њене делатнике; поједини су завршили у логору на београдској Бањици, а најмање тројица су стрељана. До наших сазнања многе појединости о томе су биле под наметнутим заборавом, разнолико подстицаним од режима комунистичке/социјалистичке Југославије. Одговорност сносе и поштоваоци Равногорског покрета/Југословенске војске у отаџбини. Остаје збуњујуће зашто се словеначки историчари нису бавили историјом Писарне.

Кључне речи: српско-словеначке везе у Другом св. рату, Равногорски покрет/Југословенска војска у отаџбини, Драгољуб Дража Михаиловић, Јосип Ујчић, Србија у Другом св. рату, Милан Недић, комунистичка/социјалистичка Југославија, култура сећања.

О ПОВОДИМА ЗА „ИСТОРИОГРАФИЈУ ПОД НАДЗОРОМ" НА ПОДРУЧЈУ НЕКАДАШЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЊЕГОВИМ ДОДАНАШЊИМ ИСКРАМА

Многе блискости словеначког и српског народа остварене у Другом светском рату су до данас занемариване или пак циљано затиране. Таква збиља је последица, пре свега, *контролисаног сећања* у комунистичкој/социјалистичкој Југославији,

* ORCID 0000-0003-3684-8823, zmjovan@orion.rs

да би по њеном распаду крајем XX века постале део нове стварности, у оквиру које су разнолике сродности југословенских народа постале – најблаже речено – непопуларне. Када се томе придружи и чињеница да је током рата постојало и међусобно разумевање, каткад и синергија појединих кругова у оквиру Српске православне цркве и Католичке цркве, најпре њених дијецеза и редовничких заједница у Словенији, као и дела свештенства Надбискупије београдске, још је јасније због чега споменуто није била/остала омиљена тема *креатора истине*. Тако је, пре свега, било/остало код оних који опстају само захваљујући расколима или пак заступају искључиво једнострани поглед на прошлост, с полазиштем да је непријатељ свако ко другачије мисли. Исто би се односило и на оне којима остварене српско-словеначке зближености не би користиле у оквиру њихових националних интереса, а тиме и у оквиру учешћа у доданашњим геостратегијским поделама света. Један од повода за такву тврдњу подстакнут је и занемаривањем става по којем је Католичка црква у Словенији током Другог светског рата имала боље односе са Београдом него са Загребом (Griesser Pečar, Dolinar 1996: 160). Постоји више оправдања за речену констатацију (Jovanović 2025), као што постоје поводи да буде *заборављана*, а тиме и анализирана.

Жртвама тзв. забране сећања (*Damnatio memoriae*, лат.), односно тенденциозног маргинализовања чињеница припада и све што је словеначки и српски народ током рата спајало у оквиру Равногорског покрета, с временом Југословенске војске у отаџбини (надаље: ЈВуО), предвођене Драгољубом Дражом Михаиловићем, првобитно пуковником, затим и генералом од јануара 1942. и министром Југословенске војске у отаџбини, као чланом југословенске владе у егзилу и њеним јединим легитимним представником у окупираној Краљевини Југославији. Реч је о табору неправедно познатом пре свега као „четнички покрет" са свим стигмама које га прате, за које су заслужни они који су га својим злоделима укаљали, а режиму комунистичке/социјалистичке Југославије пружили прилику да га ради сопствених потреба оцрни.[1]

У нашем контексту све би било сувишно речено да Словенци од краха Краљевине Југославије и њеног комадања од априла 1941. године нису на различите начине учествовали у деловању покрета под Драгољубом Михаиловићем, пре свега као активни борци – у Србији и Словенији. Било је и оних који су деловали из сенке. Међу таквима су, мало је познато, били и католички свештеници, с благословом бискупа љубљанског Грегорија Рожмана. Њиховим залагањем је постигнута и обавештајна/курирска служба између Михаиловићевог штаба, Београда, Љубљане и југословенске владе у егзилу, углавном преко посредника у Риму – у ватиканским круговима. То би се односило, пре свега, на прву фазу рата на подручју Југославије и њене окупације од Трећег рајха, Мусолинијеве Италије и њихових сарадника. Такве релације су биле најснажније до тренутка када је Савезничким силама и њиховим војним

1 Заправо, Равногорски покрет/ЈВуО је тек од распада Друге Југославије признат или барем стидљиво оцењен као један од два народноослободилачка фронта у борби против окупатора Краљевине Југославије, пошто је примат – са свим почастима и привилегијама – преузео/заузео покрет предвођен комунистима, на челу с Јосипом Брозом Титом. Свако позивање на изворе и поводом последње споменуте тврдње би – сматрамо – непотребно оптеретило наш текст, а посебно отуд што би, ради објективности, захтевало упутнице на различите ставове, што не би допринело нашим циљевима.

циљевима почео више да одговара начин ратовања табора предвођеног комунистима/партизанима, за које – можда је и кључно – смртне жртве углавном нису биле битне, да би потом биле присвајане и безобзирно величане као допринос револуцији. Насупрот таквом приступу, полазишта Михаиловића и њему надређених, југословенске владе у избеглиштву, било је избегавање цивилних жртава, у ишчекивању погодног тренутка за значајније војно деловање, које би пратила – никада пристигла – помоћ Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, крунисана савезничким искрцавањем на јадранској обали. Тиме је, испоставиће се, Краљевина Југославија с својим браниоцима постала жртвовани савезник пре свега Лондона и Вашингтона.

О СЛОВЕНСКОЈ ПИСАРНИ /СЛОВЕНАЧКОЈ СОЦИЈАЛНОЈ КАНЦЕЛАРИЈИ И ЊЕНИМ ДЕЛАТНИЦИМА КАО ЖРТВАМА *КОНТРОЛИСАНОГ СЕЋАЊА*

До сада је затирано и то што је једна од београдских *ћелија* Равногорског покрета/ЈВуО била и тзв. Словенска писарна, позната и као „Словеначка социјална канцеларија", основана на предлог католичког свештеника Франца Смодеја, својевремено сенатора у Краљевини Југославији, од када се одомаћио у Београду. Пресудан је био и благослов надбискупа београдског Јосипа Ујчића, који је допустио да та незванична институција буде смештена у згради Ординаријата Београдске дијецезе (с надбискуповом резиденцијом), данас у улици Светозара Марковића, надомак раскршћа с Крунском улицом, што значи у средишту Београда. Повод за утемељење Писарне/Канцеларије било је организовање помоћи за неколико хиљада Словенаца и Словенки, њих најмање десетак хиљада, које су нацисти насилно преселили с подручја доратне Дравске бановине у окупирану Србију (које је – далеко је од небитног – здушно пригрлила, ма колико српски народ био оптерећен свиме што му је рат донео/однео).[2] Изузетан допринос раду Канцеларије пружили су и Словенци које је затекао рат у Србији, као њене вишегодишње житеље или пак као припаднике Војске Краљевине Југославије. Писарна је од првог трена постојања постала и једно од обавештајних огранака Равногорског покрета, који је од значајног дела словеначког народа и у његовој матици прихваћен као ослободилачки, као ослободилац *словеначкоī свеīа* од окупације.

Дакле, деловање Писарне у оквиру тзв. католичког политичког табора у Београду, који су чинили Словенци, духовници и лаици, спојило је Михаиловића и Равногорски покрет, политичке кругове у Љубљани, као и најближе окружење

2 Пројекат *Нове Европе* којим је вођство Трећег рајха хтело да промени слику европског континента, ослањао се и на промену етничке структуре на подручјима које је окупирао. Најконкретнији облик је попримио на тлу Словеније, односно дела окупираног од Рајха. План Немаца је био да део словеначког народа буде германизован, а део – 260.000 *душа* – протеран у централну Србију, коју су такође окупирали; делимично и у НДХ. Но, почетком јуна 1941. године је одлучено да се из НДХ исели у Србију 200.000 *срūских душа*, а у НДХ усели исти број *словеначких*. Постоје различите процене колико их је пресељено у Србију. Најчешће се говори о њих око 15.000. Према једном од извора, иницијативу за такво решење је дао нико други до загребачки надбискуп Алојзије Степинац (према: Koljanin 2016: 140, с нап. бр. 88).

бискупа Рожмана с југословенском владом у егзилу, ради борбе против окупатора Југославије. Наравно, један од њихових идеолошких непријатеља – с временом и војни – био је и покрет предвођен Јосипом Брозом Титом и другим сарадницима Коминтерне, који су предводили партизански покрет. Непријатељ је била и Независна Држава Хрватска (надаље: НДХ), што је недовољно истицано, колико и однос режима те творевине и према словеначком народу. Била је то цена усиљеног братства и јединства југословенских народа у послератној држави – *Титовој Југославији*, креираној под влашћу Комунистичке партије Југославије.

Доказ у колико мери је значај Писарне затиран у југословенској историографији прокомунистичке провенијенције, као и – видећемо убрзо – трагично окончање њеног трајања, доказују Тоне Ференц и Фран Рош, који су пре далеких шест деценија штуро пружили осврт о томе: Рош у књизи *Словенски изгнанци у Србији 1941–1945.* (*Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945* – Roš 1967), а Ференц у своме делу *Нацистичка политика денационализације у Словенији у години од 1941. до 1945.* (Ferenc 1979 / прво издање 1968). Њих двојица не би били апострофирани да су Канцеларија и њена коб били предмет пажње потоњих историчара. Покушај да тако не буде, потиче тек од скора (Jovanović 2022a: 275), када је, уз потоња истраживања почело да се одмотава *клупко истине*.

Ференц у посвећењу насилно пресељеним *словеначким душама* у Србију 1941. године наводи и институције које су им се срдачно посветиле. Иако је квислиншки режим окупиране Србије био врховни домаћин изгнаном словеначком народу[3] (покушавајући при томе да удоми и стотине хиљада *српских душа*, пребеглих или протераних с подручја изван Србије), Ференц је издвојио словеначки Црвени крст и српски Црвени крст, с деловањем ограниченим на примање и слање поштанских пошиљки (Ferenc 1979: 371). Истине ради, у тој мисији се – по Ференцу – издвојила Словенска писарна, смештена „у надбискупској палати у Крунској улици у Београду, коју је водио бивши сенатор др Франц Смодеј", додајући да је просторије на располагање уступио надбискуп Ујчић. У њој је, наставља Ференц, у лето 1941. оформљен одбор за помоћ прогнаном словеначком народу, наводећи да су њени кључни делатници – поред Смодеја – били Славко Савиншек, Вилко и Руша Бојц, Антон Фортич, Павел Фајдига и Томаж Улага, свештеник при београдској жупи Христа Краља (Ferenc 1979: 372). Ференц наводи београдску Крунску улицу као локацију зграде Ординаријата с Ујчићевом резиденцијом. На тој адреси се пак налазио Уред жупе Христа Краља са жупском црквом, који је – по свему судећи – своје просторе на њеном поседу такође уступио Словенцима: за привремено удомљавање Словенаца, најпре духовника – свештеника и редовника – пристиглих из Словеније, односно из НДХ, коју су препознали као творевину зла (Jovanović 2022б, 262–265; Jovanović 2025). Ради стицања прегледније представе *београдског пејзажа*, вредело би рећи да је „надбискупску палату" од жупског уреда са црквом Христа Краља и тада одвајао или, боље рећи, спајао само омањи врт, што је и код Ференца створило забуну. Тај објекат се

3 Недавно су јавности откривени и детаљи о прихвату и смештају душевних пацијената из Словеније, што је још један од убедљивих доказа како није могуће *црно-бело* оцењивати и квислиншку Србију (Jovanović 2024: 81–126).

налазио у Улици Јована Ристића, данас Светозара Марковића, где се и данас налази Ординаријат Београдске дијецезе, с надбискуповом резиденцијом, док је уред жупе Христа Краља са црквом и пратећим зградама, након послератних промена назива улице, данас опет у Крунској.

Ференц затим наставља и истовремено окончава констатацијом по којој Писарна није дуго деловала, јер је Гестапо [Geheime Staatspolizei] у пролеће 1942. открио да се „појединi људи из Словеначке социјалне канцеларије баве обавештајним пословима у корист Михајловићевих четника". Позивајући се на текст Павела Фајдиге, објављен нешто раније (Fajdiga 1965: 272–279), Ференц причу о Писарни и дословце завршава хладнокрвном фомулацијом, по којој је „неке од тих људи [Словенаца] окупатор поубијао, а неке дуже времена држао у затворима" (Ferenc 1979: 372). Ако се узме у обзир шта је све Фајдига детаљно навео у своме тексту, утисак о Ференцовој селекцији података је још чуднија, ма колико можда имао неку врсту отпора према њему, јер је пред налетом комунизма отишао у емиграцију. Све би било разумљивије да се Ференц одмах пошто је навео податке о Писарни нашироко посветио изгнанима и њиховом учешћу у народноослободилачком табору чија ће кључне ознаке бити партизанска звезда, срп и чекић. У другом раду, Тоне Ференц није посветио пажњу хапшењима и убиствима Словенаца, сарадницима Писарне, већ је само констатовао да је у Београду деловала „'Словеначка социјална канцеларија' у надбискупској палати у Крунској улици у Београду, на челу са бившим сенатором др Францом Смодејем, све док окупатор није открио њене обавештајне везе и прочетничке активности" (Ferenc 2010: 194). Индикативно је и то што је угледни словеначки историчар крајње штуро утврдио „прочетничко деловање" учесника Писарне као антинацистичко.

Франц Рош је о упаду Гестапоа у Писарну и страдању њених активиста *сшиīао* да запише следеће:

> Не сећам се тачног датума, али мора да је било у фебруару 1942. године када нас је снажно погодила вест да је Гестапо ухапсио Славка Савиншека, Ванчија Врабла и капетана бивше југословенске војске Лукмана. Нисмо успели да сазнамо прави разлог, али када су сву тројицу стрељали, било је јасно да су оптужени за подржавање покрета отпора против окупатора… (Roš 1967: 192).

Цитирано указује да Рош није желео да открије детаље који би пружили недвосмислену истину, која би се односила на идеолошка полазишта ухапшених, од којих су неки стрељани. Рошов приступ је још јаснији на основу његовог следећег исказа:

> Посебну опасност за наше активности [тј. за партизански/комунистички покрет] представљале су словеначке радио емисије из Лондона, којима је југословенска влада у егзилу дуго обмањивала словеначки народ лажима о 'херојству' Дражи Михајловићу, који је био главни представник краљевске владе у окупираној Југославији. Наш примарни политички задатак сада је био да разоткријемо Михајловића као савезника окупатора и, заједно са Недићем, као експонента владе у егзилу у борби против партизанске војске. Морали смо убедити наш народ непобитним доказима да је једина истински ослободилачка војска југословенских народа партизанска војска! (Roš 1967: 196)

Да ли је Михаиловић заиста био савезник Немаца и у колико мери је током првих месеци рата био бездушан и према изгнаним *словеначким душама*, одговор пружа Павел Фајдига: „Финансијска средства за куповину потрепштина за пресељенике и за директну финансијску помоћ породицама са децом добијали смо директно од Михајловића са Равне Горе и из Ватикана" (Fajdiga 1965: 275). Последично питање било би да ли је тачно да је „једина истински ослободилачка војска југословенских народа, партизанска војска", како то тврди Рош, на чијим записима је у великој мери формирана представа о историји словеначког народа у окупираној Србији током Другог светског рата.

Да све буде још комплексније потрудио се Слободан Д. Милошевић, аутор по много чему издашне књиге *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945. године*, у којој је – поводом рада Писарне – пренео и следеће:

> У јулу 1941. у Београду је формиран илегални одбор од истакнутих Словенаца из Београда и новодошлих избеглица [пресељеника]. Председник одбора је био Франц Смодеј. Одбор је успешно радио на популаризацији НОПа код словеначких пресељеника у Србији [?!]. Међутим Специјална полиција га је почетком марта 1942. открила и његове чланове предала Гестапоу. Они су спроведени у логор на Бањицу и већина њих су стрељани. Антифашистичка активност словеначких пресељеника на територији Београда и Србије ништа није умањена! (Milošević 1981: 360)

Тако је Милошевић, до сада није разматрано, постао промотер неистине, злоупотребљавајући и смрт стрељаних Словенаца, што је – истине ради – била једна од матрица југословенског комунистичког режима у грађењу властитог култа.

* * *

Када све узме у обзир, Павел Фајдига је једини оставио разноврсно важне детаље о Писарни, као и о трагичном крају више њених делатника због сарадње с покретом предвођеним Драгољубом Дражом Михаиловићевим. Потребно је маркираним апострофирати да они и поред тортуре у просторијама Гестапоа нису одали своје саборце, што Фајдига посебно наглашава. При томе, у веродостојност његових исказа не треба сумњати, будући да је био активни делатник Писарне, који је – лично ће потврдити – стицајем околности избегао хапшење а тиме и одвођење у логор.[4]

Фајдигова сведочења су до те мере упечатљива да је био проблем преточити их у тзв. неуправни говор. Јер он најпре описује како је Писарна утемељена по доласку

4 Индикативно је да су Фајдигова сведочења објављена у листу *Слободна Словенија* (*Svobodna Slovenija*), чије је уредништво било у аргентинском Буенос Ајресу (Buenos Aires), једном од средишта словеначке политичке/антикомунистичке емиграције. У неком од наших будућих радова биће пружен осврт на ту емиграцију, која се и у поразу није одрекла наклоности Равногорском покрету/ЈВуО и Драгољубу Дражи Михаиловићу, што такође није било у фокусу тумача историје, још мање српских. Српској јавности није познато ни за својеврсни култ Равногорског покрета/ЈВуО, негован међу угледним словеначким интелектуалцима у Сједињеним Америчким Државама, с посебним поштовањем гајеним према Михаиловићу (о томе в. и Gačić 2017; в. *Imensko kazalo* под „Mihailović Draža").

словеначких пресељника, на основу договора Франца Смодеја и надбискупа Ујчића, који је Писарни дао на располагање просторије у згради Ординаријата. Наставио је следећим детаљима:

> Око Смодеја се окупила група Словенаца који су живели у Београду: Славко Савиншек, Вилко Бојц са госпођом Рушом и тастом Душаном Фортичем, Томаж Улага и моја маленкост [...] Касније је и др Франц Блатник више пута долазио из Словеније у Београд, а одатле на Равну гору, у главну Михајловићев штаб. Поред војних извештаја и упутстава, носио је и пошту емигранта [...] Смодејева канцеларија, како су емигранти називали канцеларију, радила је готово данонoћно (Fajdiga 1965: 276, 277; уп. Fras: 2013, 357).

Улога свештеника Франца Блатника је трајала до упада у Писарну, када се и он нашао на Гестапоовој *црној листи*; до тада је имао изузетну улогу и као курир на вези Михаиловићевог штаба с Љубљаном, а затим и с појединима у Ватикану, који је такође посећивао, одакле су поруке прослеђиване југословенској влади у Лондону. Штавише, барем једном је стигао и до Михаиловићевог штаба на Равној Гори!

Наводећи како су рад Писарне финансијски помагали пре свих Франц Смодеј и надбискуп Ујчић, Фајдига каже:

> Захваљујући вештом вођењу канцеларије, имали смо мало проблема са Гестапом. Имали смо неколико његових посета, али су се [по нас] увек срећно завршавале. Сав опасан обавештајни материјал је увек био складиштен ван просторија канцеларије, било у подржници Југословенске књижаре или у скривеним деловима приватних станова, али не и код особља канцеларије (Fajdiga 1965: 277).

Понешто је саопштио о себи и појединима који су били блиски Писарни:

> Између осталих, у Србију су из Цеља пресељени Иван Врабл, водећи члан СЛС [Словенске људске странке/Словеначке народне странке] у овом граду, и графичар Јоже Јурач, његова супруга, сестра г. Томажа Улаге [свештеника у жупи Христа Краља]. Сенатор Смодеј је примио Врабла и Јурача у своју канцеларију, јер нам је била потребна нова снага због наших развијених активности. Јурач и његова супруга су добили стан у дворишту надбискупове палате [зграде Ординаријата], након посредовања г. Улаге код др Ујчића. Након што су моја мајка и сестра отишле из Београда у Љубљану у децембру 1941. године, и ја сам добио собу у бискупској палати (Fajdiga 1965: 277).

Споменута дворишна зграда се налазила на простору између зграде Ординаријата с надбискуповом резиденцијем и Уреда жупе Христа Краља са жупском црквом. Фајдига је потом почео да говори о ономе што води ка финалу *наше приче*:

> Словеначка Михајловићева група обавештајаца у Београду је организована убрзо по завршетку војних операција против Југославије у мају 1941. године. Била је састављена од две подгрупе: првом је руководио Славко Савиншек, у којој су били: Смодеј, Врабл и Лукман, а другом је руководио др Јоже Пучник с Иваном

> Прекоршеком и његовим сином Тугомером Прекоршеком. Обе групе су деловале координисано против окупатора [...] Гестапо је успео да открије Савиншекову групу када је немачка патрола у унутрашњости Србије ухватила Михајловићевог курира, Чеха Ришка, код којег је пронашла пошту адресирану на Савиншека, Врабла и Окорна (Fajdiga 1965: 277).

Затим је наставио тиме како је током ноћи на Цвети 1942. године Гестапо ушао у Савиншеков и Смодејев стан да би их одмах спровели у затвор. Исте ноћи су ухапсили Врабла у згради Ординаријата Београдске дијецезе. Затекли су и Тугомера Прекоршека, који се пак лажно представио те је пуштен, а ујутро побегао из Београда (придруживши се оружаном фронту Равногорског покрета; познат је по псеудонуму „Келер"). Истога дана Гестапо је ухапсио и његовог оца – Ивана. Неколико дана касније на београдској железничкој станици је ухапшен и Тугомеров брат, док је излазио из воза (с тим да је убрзо био пуштен, јер – казује Фајдига – није имао везе „с обавештајном групом").

Фајдига је према властитом сведочењу избегао хапшење у згради Ординаријата Надбискупије београдске, јер је исте ноћи када је ухапшен Врабл само сплетом околности био у стану Вилка Бојца. Дознавши за упад Гестапоа у Писарну, одмах су спалили инкриминишући материјал, због ког би одмах били одведени у истражни поступак – у затвор.

Од изузетног значаја је Фајдигова информација по којој је у посредовању за ослобађање ухапшених Словенаца учествовао генерал Милан Недић, председник тадашње српске владе, тј. колаборационистичке Владе народног спаса. Но, за Славка Савиншека и Ивана Врабла није било позитивног решења, јер су после испитивања одведени у неповрат – у логор на Бањици, а потом на стрељање. По много чему је битна и Фајдигова тврдња по којој Савиншек, Врабл, Смодеј и Прекоршекови нису икога издали Гестапоу, упркос мучењу. Смодејева канцеларија је у тим околностима морала да обустави и свој рад посвећен пресељеним Словенцима и Словенкама. Тако и „словеначка Михајловићева обавештајна група", коју је Гестапо открио, није наставила с радом, с тим да су њени преживели делатници успели да успоставе контакте с другим групама Михаиловићног покрета. Већина досељених Словенаца се тада већ прилагодила новим приликама, тако да су се њихови путеви разишли, а снага деловања у оквиру *Дражиної йокреша* сведена на минимум, док је Црвени крст остао агилан у помагању словеначким пресељеницима. Заправо, закључује Фајдига: „Пошто смо били под сталном контролом Гестапоа, даљи обавештајни рад је био знатно отежан. Такође је политика Михајловићевог покрета била да се избегну непотребне жртве међу цивилним становништвом због немачких одмазди..." (Fajdiga 1965: 277, 278).

* * *

Нажалост, требало је дочекати откривења у Архиву града Београда, као и проучавање списка жртава бањичког логора у Београду, како би била заокружена животна прича стрељаних делатника Писарне (*Logor* 2009: 453). Сада је посве неспориво да су они 11. августа 1942. прослеђени у логор на Бањици и истога дана стрељани, што значи да су сачекали *бирократске формалносши*, да би потом била

штриклирана њихова имена као доказ да више нису били међу живима.[5] То значи да су најпре боравили у неком од београдских затвора, где су испитивани. Улога Милана Недића у покушају њиховог спасавања је такође инспиративна тема, сведочећи и о томе да је надбискуп Ујчић стигао и до њега, како би избавио ухапшене, а Недић услишио молбу. Истовремено, тај податак потврђује да о Недићу много тога још није до краја речено, укључујући и његове контакте с Михаиловићевим кругом, који су нацисте посебно узнемиравали.

Оно што ће остати неспорно јесте да се у списку убијених у логору Бањица налази и Антон Лукман, уз којег је записано да је био артиљеријски капетан Војске Краљевине Југославије; рођен 2. јуна 1903. године у месту Вранско, код Цеља, од оца Јосипа и мајке Ане. Нотирано је да је разведен и да је у браку имао двоје деце. Боравиште му је било у београдској Далматинској улици на броју 40. „У логору од 11. VIII 1942, од SS. стрељан 11. VIII 1942. у Београду". Та реченица ће се наћи и код других Словенаца, сарадника Писарне. Разликоваће се по евиденционом броју у регистру ликвидираних у бањичком логору. Лукман је под бројем 6831. О томе ко би били „SS" [акроним од Schutzstaffel] или њихов огранак убијенима нису били битни, чак и да је у целом процесу хапшења учествовала и квислиншка специјална полиција, која је по потреби синхроно деловала с нацистима.

За Славка Савиншека (погрешно уписаног под презименом „Савичек"), нотирано је да био саветник Министарства финансија; рођен 30. септембра 1897. „у Горњем Граду, Немачка" (што је грешка, јер је записничар Горњи Град подвео под део Словеније окупиране од Немаца); од Јакова и Антоније Иглич; са станом у београдској улици Војводе Добрњца (Војводе Драгомира?) на броју 4. На списку жртава бањичког логора је евидентиран под бројем 6830.

Врабл Ванче је уписан као чиновник Црвеног крста; рођен 27. новембра 1912. у Цељу, од Јожефа и Марије Парижич. Према истом извору, није био ожењен, а живео је у београдској улици Краљице Наталије, под кућним бројем 17а. У логору је био „од 11. VIII 1942. од SS. стрељан 11. VIII 1942. у Београду". На списку жртава бањичког логора је нотиран под бројем 6829.

Коначно, особа коју у записима нико није споменуо је Блоудек Стибор, који је спроведен у логор на Бањици истога дана када и Лукман, Савиншек и Врабл. Уз његово име и презиме је такође уписано да је у логору био „од 11. VIII 1942", те да је „од SS. стрељан 11. VIII 1942. у Београду". За њега је записано да је био приватни чиновник; рођ. 25. јула 1895. у Тацену, предграђу Љубљане; од Белослава и Елизабете Шескетло. Наведено је да је ожењен и да је отац једног детета. Пребивалиште је

5 Наш увид је заснован и на суочавању с архивалијама у Историјском архиву Београда (ИАБ), Фонд БдС. Учињен је увид и у фонд Управе града Београда – Одељење специјалне полиције (УГБ СП), с открићима које би наш текст учинили предугачким. Ти спискови су с неколико десетина имена. Наставак бављења Писарном би подразумевао и укључивање и докумената у Историјском архиву Београда, у којима се нашло и име Мирјане Савиншек, супруге Славка Савиншека. Реч је о једном од записника ухапшених у време упада Гестапоа у просторије Писарне (ИАБ 1177– J576, стр. 3 (6)). Вредан извор је и Фонд Управе града Београда (бр. фонда 41), са Централном пријавницом-картотеком грађана пријављених у Београду, у којем је нотирана већина делатника Писарне. Пропозиције цењеног Уредништа *Баштине* и правила о максималном обиму текста су нас уловиле да речено само споменемо.

имао у Београду, у Хаџи Продановој улици бр. 12. На списку жртава бањичког логора је нотиран под бројем 6828, што јесте индикативно, будући да су сви споменути евидентирани под бројевима који се надовезују.

О НЕЗАСЛУЖЕНОМ ОДНОСУ ПРЕМА ПИСАРНИ И ЊЕНИМ ХЕРОЈИМА

Када се узму у обзир све околности које су пратиле трагичан крај деловања Словенске писарне/Словеначке социјалне канцеларије, остаће нада да постоји неки запис који би можда разоткрио додатне детаље. Трагање би могло да укључи и питање судбине породица ухапшених/стрељаних Словенаца, које би барем посредно открило понешто вредно спомена.

Извесно је да би ти Словенци добили постхумну почаст комунистичке Југославије да је ширена верзија по којој су они заиста деловали „на популаризацији НОП-а", будући да је НОП (Народноослободилачки покрет) био синоним за антинацистички фронт предвођен Комунистичком партијом. На згради Ординаријата Београдске дијецезе, односно на згради Управе жупе Христа Краља можда би била постављена спомен-плоча, јер би комунистичком режиму у поврху такво обележје и те како одговарало, а нарочито због сукоба с Католичком црквом у Хрватској, пре свега због њеног наслеђа у НДХ, коју је – ма колико то оспоравала Католичка црква и у савременој Хрватској – симболизовао загребачки надбискуп Алојзије Степинац (Jovanović 2025).

С друге стране, остаће суморан утисак због тога што стрељани делатници Писарне – као антинацисти – нису добили помен у родној Словенији. Остали су жртве некултуре сећања и сабораца у оквиру Равногорског покрета/ЈВуО, као и доданашњих поштовалаца њихових узорних особености.

Случај надбискупа Уљчића је пак много комплекснији, чије је место у историји неправедно занемарано, вероватно и отуд што је требало на све начине разрађивати култ његовог сународника Алојзија Степинца. Дакле, иако је Уљчић по свом деловању током рата био већи Словенац од многих Словенаца, доданашња Словенија му се није одужила.

Српска култура сећања и на стрељане Словенце је доказала какви су јој домети, као што се – уосталом – не сећа и многих других јунака из своје историје. Можда је и то један од повода за њену савремену збиљу, са свим њеним одредницама.

ИЗВОРИ

ИАБ: Историјски архив Београда, Фонд БдС/Управе града Београда.
ИАБ: Историјски архив Београда, Одељење специјалне полиције (УГБ СП).
ИАБ: Историјски архив Београда, бр. фонд. 41, Централна пријавница-картотека грађана пријављених у Београду
ИАБ: Историјски архив Београда, 1177– Ј576, стр. 3 (6).

ГРАЂА

Logor 2009: *Logor Banjica*: *logoraši*, t. 1, *Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944)*. Beograd: Istorijski arhiv.

ЛИТЕРАТУРА

Gačić 2017: Aleksandra Gačić. *Bogumil Vošnjak. Politik in diplomat*. Ljubljana: Jutro.

Griesser Pečar, Dolinar 1996: Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar. *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina.

Jovanović 2022a: Zoran M. Jovanović. *O župi Krista Kralja – jednom od vernih odraza istorije Beograda*. Beograd: Beogradska nadbiskupija.

Jovanović 2022б: Zoran M. Jovanović. *O novom čitanju istorije: Nadbiskupija beogradska u misiji spasavanja Jevreja i Jevrejki od holokausta*: *prilog za biografiju Josipa Ujčića i kao natpastira*. Beograd: Beogradska nadbiskupija.

Jovanović 2024: Zoran M. Jovanović. „O ponekim detaljima iz srpsko-slovenačke istorije tokom Drugog svetskog rata ili o Srbima barbarima. Slučaj Toponica". *Dileme*, 1, 81–126.

Jovanović 2025: Zoran M. Jovanović. *Alojzije Stepinac između emocija i činjenica. O Katoličkoj crkvi i njenom odnosu prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na osnovu hrvatskih i vatikanskih izvora*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Koljanin 2016: Milan Koljanin. „Nadbiskup Stepinac i vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj / Archbishop Stepinac and the authorities in the Independent State of Croatia". *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća / Archbishop Stepinac and the Serbs in Croatia within the period of World War II and post-war period*. Zbornik radova. Ur. Ivan Majnarić, Mario Kevo i Tomislav Anić. Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište: Zagrebačka nadbiskupija: Kršćanska sadašnjost, 121–152.

Milošević 1981: Slobodan D. Milošević. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*. Beograd: Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju. .

Roš 1967: Fran Roš. *Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja.

Fajdiga 1965: Pavel Fajdiga. „Slovenci v Srbiji pod nemško okupacijo". *Zbornik Svodobne Slovenije* (1965), 272–279.

Ferenc 1979: Tone Ferenc. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*. Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga, 1979 (прво издање Ferenc 1968: Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Maribor: Založba Obzorja).

Ferenc 2010: Tone Ferenc. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 2, *Raznarodovanje.* Ur. M. Ferenc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Fras 2013: Maksimijan Fras. *Mariborski župan dr. Alojzij Juvan in njegov čas*. Maribor: EPOS: Društvo gledališče Kolenc.

Zoran M. JOVANOVIĆ

ABOUT THE FORGOTTEN SLOVENIAN COMRADES-IN-ARMS OF THE RAVNA GORA MOVEMENT/YUGOSLAV ARMY IN THE HOMELAND

Summary

Many close ties between the Slovenian and Serbian peoples achieved in the Second World War have been persistently neglected, primarily as a consequence of controlled memory in communist Yugoslavia. This would also refer to their cooperation within the Ravna Gora Movement / Yugoslav Army in the Homeland, led by Dragoljub Draža Mihailović, the Minister of the Yugoslav Army in the Fatherland since the beginning of 1942, as a member of the Yugoslav government in exile (and its only legitimate representative in the occupied Kingdom of Yugoslavia).

Proof of Slovenian-Serbian anti-Nazi synergy was also the so-called Slovenian office. It was located in the building of the Ordinariate of the Belgrade Archdiocese (with the residence of Archbishop Josip Ujčić). It was founded with the aim of organizing assistance to thousands of Slovenians who

were forcibly relocated from Slovenia to Serbia by the Nazis in the summer of 1941. The activities of the Office were within the so-called Catholic political camp, which consisted of Slovenians – priests and laymen. It also became an intelligence/courier center, connecting Mihailović's headquarters, political and church circles in Ljubljana, with the Yugoslav government in exile: in the fight against the occupiers of Yugoslavia. Slovenian priests transmitted information through the Office to the Vatican, from where it was forwarded to the Yugoslav government.

At the beginning of 1942, the Gestapo discovered the activities of the Slovenian office. They arrested some of its members (some also in the building of the Ordinariate of the Belgrade Archdiocese). Some were taken to the camp in Belgrade's Banjica. At least three were shot. Their heroism lies in the fact that they did not betray their associates during the interrogation. Also of importance is the testimony that Milan Nedić, the president of the Serbian collaborationist government, participated in the mediation for the release of the Slovenians.

One can only guess the reasons why the work of the Office, as well as the death of its participants, has not been confirmed to this day. The blame lies with the Slovenian and Serbian peoples.

Keywords: Serbian-Slovenian liasons in the World War II, Ravna Gora Movement / Yugoslav Army in the Homeland, Dragoljub Draža Mihailović, Josip Ujčić, Serbia in the World War II, Milan Nedić, communist/socialist Yugoslavia, cultural memory.

Рад је предат 31. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222:347.234(497.11)"1944/1948"
94(497.115)"1944/1948"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66072

Оригинални научни рад

*Душан М. БОЈКОВИЋ**
Институт за новију историју Србије, Београд

ОДУЗИМАЊЕ ПОКРЕТНЕ ИМОВИНЕ И ЗГРАДА У ПОСЕДУ МАНАСТИРА ВИСОКИ ДЕЧАНИ ТОКОМ ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ УСПОСТАВЉАЊА „НАРОДНИХ ВЛАСТИ" (1944–1948)**

Апстракт: У раду су, најпре, приказани главни токови војних дејстава на тлу Метохије у оквиру завршних операција за ослобођење јужних крајева Југославије током јесени 1944. Затим је представљен положај манастира Високи Дечани у првим годинама после окупације, при чему је посебно указано на праксу реквизиције и одузимања манастирске покретне имовине и манастирских зграда за потребе југословенске војске и нових југословенских власти. Рад је заснован на анализи необјављених архивских извора, похрањених у архиви манастира Високи Дечани и у Архиву Југославије, као и на релевантној литератури.

Кључне речи: Српска православна црква, Епархија рашко-призренска, манастир Високи Дечани, реквизиција, одузимање имовине.

КОСОВСКА ОПЕРАЦИЈА И ОСЛОБОЂЕЊЕ МЕТОХИЈЕ

Почетком јесени 1944. године, услед убрзаног повлачења немачке Групе армија „Е" из Грчке према северу и, с друге стране, продора јединица Црвене армије у саставу Трећег украјинског фронта из Румуније и Бугарске, остварени су услови за напредовање снага Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ) према јужним крајевима југословенске државе. Најпре је ослобођен простор Македоније, док је средином октобра отпочела Косовска операција. Заједничким планом Главног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије и 2. бугарске армије предвиђен је продор према Косовској Митровици, Вучитрну, Приштини, Бујановцу и Урошевцу, уз истовремено наступање 3. и 5. бригаде Народноослободилачке војске Албаније (НОВА) из правца југа ка Призрену и Пећи. Присуство бугарских и албанских бораца на југословенском тлу имало је више политички него војни значај, с обзиром на

* ORCID 0009-0007-8175-3168, dsnbojkovic@gmail.com

** Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2026. години бр. 451-03-33/2026-03/200016 од 5. 2. 2026.

спољнополитичке амбиције и планове руководства Комунистичке партије Југославије (Kalvokorezi, Vint 1987: 389–392; Colić 1988: 266–271; Глишић, Миљанић 1994: 237–289; Petranović 1992: 642–650).

Насупрот очекивањима Врховног штаба НОВ и ПОЈ, здружено деловање југословенских, бугарских и албанских јединица није у значајној мери изменило ток и динамику кретања немачких снага. Трајно запоседање Метохије уследило је тек по одласку главнине немачке војске. Ђаковица је ослобођена 9. новембра, Пећ и Исток 17. новембра, а Призрен наредног дана (Hadri 1973: 375–386; Божовић, Вавић 1991: 460–477; Бојковић 2022: 26–27; Joksimović 1975: 67–107; Вукадиновић 2016: 206–220).

ОДУЗИМАЊЕ ПОКРЕТНЕ ИМОВИНЕ ОД МАНАСТИРА ВИСОКИ ДЕЧАНИ

У време борби на простору Метохије, током прве половине новембра 1944. године, у ширем окружењу Дечана деловале су снаге 1. косовскометохијске бригаде НОВ и ПОЈ и 3. бригаде НОВА,[1] настојећи да обезбеде стратешки значајне тачке у средишњем делу комуникације између Призрена и Пећи (Милковић 1991: 196–210, 228–249). Касно увече 5. новембра борбе су вођене под сâмим зидовима манастирског комплекса, унутар којег су се неколико сати раније утаборили Немци. Три дана доцније, после пораза немачке колоне која се повлачила према Ђаковици, Трећи батаљон 1. косовско-метохијске бригаде НОВ и ПОЈ запосео је манастир. У конаку манастира одржане су 12. и 15. новембра приредбе у част Октобарске револуције којима су присуствовали борци Првог и Трећег батаљона ове бригаде (Милковић 1991: 240–248).

Уз неодлучност и слабу обученост командног кадра унутар 1. косовскометохијске бригаде НОВ и ПОЈ, проблеми у њеном деловању током трајања борби око Високих Дечана исходили су из неповољних услова за исхрану бораца, с обзиром на то да је становништво околних села већином напустило своје домове, одневши са собом храну и стоку (Милковић 1991: 247). У таквим околностима питање снабдевања било је делом превазиђено одузимањем намирница из манастира Високи Дечани. Према допису настојатеља Царске лавре, архимандрита Теодосија,[2] упућеном Општинском Народном одбору (НО) у Дечанима, управа овог манастира је током прве половине новембра 1944. предала 3. бригади НОВА 200 кг пшеничног брашна, 2000 кг кукуруза, 2000 кг јабука, 1500 кг кромпира, 1200 главица купуса, 300 кг пасуља, 200 кг крушака, 80 кг сира, 60 кг ораха, 45 кг кајмака, 50 л вина, 40 л ракије, 15 оваца, два јунета и 15 комада ћебади за болеснике. Истовремено је 1. косовскометохијска бригада НОВ и ПОЈ из манастира преузела 2000 кг кромпира, 1000 кг кукуруза, 1000 кг пасуља, 200 кг купуса, 40 л ракије, 20 л вина, 30 кг соли, 25 кг сира, четири овце, четири свиње, једног вола, као и два казана

1 У том тренутку наведена бригада се налазила у саставу Друге ударне дивизије Народноослободилачке војске Албаније.

2 Архимандрит Теодосије био је настојатељ манастира Високи Дечани од 1940. до своје смрти 18. јула 1957. године (Нивьер 2007: 511; Косик 2000: 259).

запремине 150 л и 100 л. За потребе болнице у Тропоји из манастира су узети „сви лекови и инструменти који су се нашли у школској амбуланти", затим 600 кг јабука, 100 кг крушака и две свиње.[3]

Одузимање манастирске имовине вршено је и после окончања борби против немачких снага на овом простору. У наведеном допису архимандрита Теодосија стоји како је до 23. фебруара 1945. Први батаљон 3. косовскометохијске бригаде НОВ и ПОЈ[4] преузео 150 кг кромпира, 150 кг јабука, 50 л ракије, 40 л вина, 40 главица киселог купуса, једну свињу и једну писаћу машину.[5] У истом периоду Команди места у Дечанима предато је 20 кг кромпира, болници у Пећи 60 кг јабука и 32 кг кафе, а Оперативном штабу НОВ и ПО Косова и Метохије 60 комада ћебади и један топ црног вуненог штофа.[6] Преостали сточни фонд манастира Високи Дечани чинило је шест крава музара, један во, један бик, два јунета, 60 оваца, два овна, шест крмача, два нераста и два коња. По наређењу Команде пећког подручја извршен је 28. јануара 1945. године преглед наведене стоке, те је утврђено да она „не подлеже клању нити реквизицији за клање у овој години као приплодна и радна стока" и да се отуда мора „облигатно чувати ради заштите и унапређења сточарства и народне привреде".[7]

Према сачуваној архиви Високих Дечана, одузимање имовине између октобра 1944. и фебруара 1945. године спроводиле су у првом реду југословенске војне власти, што је чињено по инерцији праксе коју су јединице партизанских и народноослободилачких снага примењивале током рата.[8] Мада је у упутствима Врховног штаба НОВ и ПОЈ упућеним командама главних и оперативних штабова стајало да овом виду прехрањивања бораца треба „прилазити опрезно и реквирирати према правилној оцени и указаној потреби" (*Зборник НОР* 1969: док. бр. 10), на терену су „поједини командири и команданти на своју руку" вршили „разне реквизиције и конфискације у позадини фронта", уносећи „анархију у народну привреду" (*Zbornik NOR* 1981: dok. br. 154). У вези с тим је Министарство народне одбране 18. марта 1945. издало наредбу према којој војне власти нису смеле „вршити никакве реквизиције, конфискације, или ма каква одузимања разних добара за потребе оружаних снага непосредно од народа", већ су се у том циљу морале „обраћати органима народне власти" (*Zbornik NOR* 1982: dok. br. 155).

3 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Општинском НО у Дечанима, 23. фебруар 1945.

4 Јединице 3. косовскометохијске бригаде налазиле су се у ширем рејону Ђаковице и Ораховца у периоду после 1. фебруара 1945, делујући против албанских одметника („Kosovsko-metohijske brigade" 1972: 663).

5 Реч је о писаћој машини Remington Junior коју је Штаб Првог батаљона 3. косовскометохијске бригаде НОВ и ПОЈ преузео на реверс за сопствене потребе 17. фебруара 1945 (АМВД, Реверс Команде Штаба Првог батаљона III Косметске бригаде, 17. фебруар 1945).

6 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Општинском НО у Дечанима, 23. фебруар 1945.

7 АМВД, Уверење које је издао ветеринарски референт Михаило Кожин управи манастира Високи Дечани, 28. јануар 1945.

8 У Другом светском рату реквизиција је представљала један од четири начина за набавку неопходних намирница за исхрану бораца партизанских и народноослободилачких снага, уз прикупљање добровољних прилога, конфискацију имовине „народних непријатеља" и освајање ратног плена (Petranović 1992: 435).

Ипак, услед специфичних услова у којима су успостављани нови органи власти на простору Косова и Метохије, пре свега, везани за деловање југословенских снага безбедности у циљу сламања Дреничке побуне и пацификације читаве области,[9] југословенска војска је и после окончања Другог светског рата спроводила одузимање имовине, упоредо са цивилним властима.

Пракса одузимања покретне имовине манастира Високи Дечани вршена је на два начина. У првом случају војне и цивилне власти спроводиле су реквизицију, издајући за одузету имовину реверсе на основу којих је манастирска управа могла потраживати новчану надокнаду. Други случај подразумевао је принудно отуђивање манастирских добара без икакве надокнаде, што је у архивским изворима неретко означено као конфискација. Ипак, реч је о простом одузимању имовине, с обзиром на то да се према Закону о конфискацији имовине и о извршењу конфискације од 9. јуна 1945. могла „конфисковати само имовина лица које је осуђено на казну конфискације" (чл. 4) (*Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, 40/1945: 346), што није био случај са манастиром Високи Дечани.[10] Доношење одлука о конфискацији налазило се у надлежности судова, мада су то испрва неретко чинили управни органи (Petranović 1969: 236).

Архивски извори показују да је одузимање манастирске покретне имовине вршено у неколико таласа током 1945. године. По наредби Команде пећког подручја од 5. маја 1945, управа манастира уступила је војним властима 12 „кревета федерних", са исто толико јоргана, чаршава, јастука и душека испуњених вуном, затим четири стола, 60 тањира, 30 кашика, 30 виљушака и 12 ножева.[11] Истог месеца Месни НО у Дечанима издао је наређење услед којег је манастирска управа „била принуђена да закоље једну велику свињу од 200 кг и да месо и маст од ње разда сиротињи". Истовремено је овај одбор од манастира одузео 18 свиња, од којих су две биле тежине 150 кг, једна 100 кг, док су остале тежиле око 20 кг, и потом их „поделио по своме нахођењу околним сељацима".[12]

Два месеца касније, крајем јула 1945. године, Месни НО у Дечанима је „повео иницијативу да се у манастирској шуми реже око 60 кубика кестенове и борове шуме", уз образложење да је „сеча потребна ради добијања грађе за мостове".[13] У изјави забележеној 1. августа у канцеларији Шумарског одељења Обласног Народноослободилачког одбора (НОО) Косова и Метохије у Призрену, јеромонах

9 Масовна албанска побуна избила је у зиму 1944. године, непосредно по повлачењу немачких снага из јужних крајева Југославије, захватајући у већој или мањој мери готово читав простор Косова и Метохије. Почетком фебруара 1945. на наведеном подручју уведена је Војна управа, док је у циљу сламања отпора албанских одметника ангажовано нешто мање од 40.000 припадника југословенских безбедносних снага (Божовић, Вавић 1991: 481–553; Видачић 1990: 24–58; Џелетовић Иванов 2000: 245–372; Đaković 1984: 231–263; Тасић 2021: 92–105; Бојковић 2022: 23–67, 219–222; Димитријевић 2002: 49–60; Дрљевић 1986: 179–200; Вукадиновић 2019: 291–307; Бојковић 2016: 226–242).

10 О појму конфискације и њеном спровођењу у Југославији видети: Кркљуш 2002: 563–582.

11 АМВД, Депеша Среског НО у Ђаковици упућена Општинском НО у Дечанима, 5. мај 1945.

12 АМВД, Допис управе манастира Високи Дечани упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, [са. децембар 1946. – јануар 1947].

13 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Општинском НО у Призрену, 28. јул 1945.

Антоније навео је како су представници месних народних власти из Дечана са радницима „упали […] у манастирску шуму […] и отпочели сечу шуме". Обраћајући се тим поводом надлежним властима, манастирска управа указивала је на то да се у наведеној шуми налази санаторијум, једина установа те врсте „на целом Косову и Метохији, који служи болесним људима за поправку здравља", те да отуда „исту шуму треба заштитити и из здравствених разлога болесника".[14]

Крајем новембра 1945. године артиљеријска бригада 24. српске дивизије Југословенске армије (ЈА)[15] приликом преласка из Призрена у Пећ „понела је 9 камиона робе из манастира", у којима је било „кревета, столова, столица, фотеља, клупа, ђачких клупа, табли ђачких, трпезаријских столова, кухињског и трпезаријског посуђа". Односећи наведену имовину, војници су, како наводи архимандрит Теодосије, скидали и „сијалице, прекидаче, фасунге", док су поштеђене остале једино калуђерске собе. Извештавајући о томе Епархијски управни одбор Епархије рашко-призренске, настојатељ Царске лавре нагласио је да манастирска управа у овом и у претходним случајевима одузимања имовине није добила „никаквих писмених наређења и потврда", те да уколико су војне власти издале какву потврду, „она [је била] тако написана, да не можете њу нигде искористити". Нешто мање од месец дана касније, у другој половини децембра, из манастира су однете „обе радионице", најпре „дрвотишлерска, а затим и ковачка", те је братство остало „без икаквог алата".[16]

Упућујући овим поводом жалбе надлежним властима, манастирска управа указивала је на помоћ коју је братство манастира пружало југословенским и албанским борцима у редовима народноослободилачке војске, као и рањеницима у болници у Тропоји.[17] Истовремено је захтевано да се бесправно одузета имовина врати манастиру. Тако је крајем 1945. од Команде 24. српске дивизије ЈА у Призрену тражено „да подмири своје рачуне" за 339 л вина, 59 л ракије, 22 л љуте ракије, 130 л млека и 71 кг сира одузетих између 8. маја и 21. јуна исте године.[18] Архимандрит Теодосије писао је Епархијском управном одбору како су недуго затим представници власти дошли у манастир „једног вечера и извршили претрес да нас заплаше […] да не би[смо] ми много причали".[19] У истом допису настојатељ Царске лавре истакао је како су сачуване једино „ствари […] три собе калуђерске које нису дирнуте", док је „остало све отишло *на потребу напађене* војске [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]".[20]

14 АМВД, Допис управе манастира Високи Дечани упућен Општинском НО у Дечанима, 28. јул 1945; Изјава јеромонаха Антонија дата у канцеларији Шумарског одељења Обласног НОО Косова и Метохије у Призрену, 1. август 1945.

15 Југословенска армија настала је 1. марта 1945. на основама Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (*Zbornik NOR* 1982: dok. br. 137).

16 АМВД, Допис управе Царске лавре Високих Дечана упућен Епархијском управним одбору Епархије рашко-призренске, 23. децембар 1945.

17 АМВД, Допис Лавре Високих Дечана упућен Општинском НО у Дечанима, 23. фебруар 1945.

18 АМВД, Допис управе манастира Високи Дечани упућен Команди 24. дивизије ЈА у Призрену, 24. децембар 1945.

19 АМВД, Допис управе Царске лавре Високих Дечана упућен Епархијском управним одбору Епархије рашко-призренске, 23. децембар 1945.

20 АМВД, Допис управе Царске лавре Високих Дечана упућен Епархијском управним одбору Епархије рашко-призренске, 23. децембар 1945.

Одузимање покретне имовине манастира Високи Дечани вршено је и током 1946, па и касније, мада у знатно мањем обиму.[21]

Извршни народни одбор Аутономне Косовско-метохијске Области донео је 21. октобра 1946. године решење о образовању комисије „за преглед рада над имовином" одузетом од манастира Високи Дечани после октобра 1944, коју су чинили Али Даут, помоћник инструктора контролне комисије Обласног НОО Косова и Метохије, затим Илија Ристић, чиновник финансијског одељења овог Одбора, и Вељко Вукотић, чиновник среског НО у Ђаковици. Комисија је имала овлашћење „да предузима све потребне мере и радње које се буду поставиле у интересу што правилнијег извршења овог задатка и уклањања сметњи које би се појавиле при томе".[22]

Архимандрит Теодосије извештавао је почетком 1947. године Епархијски управни одбор како су чланови наведене комисије „с времена на време слали [...] налоге" на основу којих је манастирска управа „била принуђена" да преда укупно 200 л ракије, 100 л вина, 350 кг јабука, 100 кг ораха и одређену количину других пољопривредних производа. За ове производе власти су издале реверсе који су, међутим, одузети најпре привремено, а потом трајно.[23] Сачувани архивски извори сведоче о томе да су у спорадичним случајевима реверси, признанице и други документи војних и цивилних власти о одузетој манастирској имовини привремено одузимани у судском поступку ради утврђивања кривице за неовлашћено отуђивање наведених добара.[24]

Према речима архимандрита Теодосија, до почетка 1948. мањи део покретне имовине враћен је манастиру, те је братство осетило извесну „олакшицу", иако су враћене углавном оне „ствари које нису [...] разнесене јер нису за употребу. [...] Што се тиче ћебади, чаршава, кревета, столица, ормана, алата пољопривредног [...] као и друге ситне приватне [и] ђачке личне ствари", власти су све то предале „пукој сиротињи од које [се] ни тражити не може", јер ако би ишта и било враћено „оно више за употребу није".[25]

ОДУЗИМАЊЕ ЗГРАДА У ПОСЕДУ МАНАСТИРА ВИСОКИ ДЕЧАНИ

Свети архијерејски Синод СПЦ упорно је слао представке Земаљској комисији за верске послове НР Србије како у вези са одузимањем покретне црквене имовине, тако и поводом узурпације парохијских домова и других црквених и манастирских зграда за потребе војске, милиције, месних, среских и окружних народних одбора, школа, домова за ученике и болница (Радић 2002: 209). Према подацима Синода,

21 АМВД, Признаница издата управи манастира Високи Дечани, 26. фебруар 1947.

22 АМВД, Решење Извршног народног одбора Аутономне Косовско-метохијске Области, 21. октобар 1946.

23 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, [са. децембар 1946. – јануар 1947].

24 АМВД, Допис помоћника јавног тужиоца Аутономне Косовско-метохијске Области у Пећи Василија Баталовића упућен управи манастира Високи Дечани, 21. јануар 1947.

25 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, 10. фебруар 1948.

до почетка 1947. на овај начин одузете су две црквене зграде у Македонији, затим пет у Црној Гори, 18 у Хрватској, 22 у Босни и Херцеговини и 142 у Србији.[26]

У првим месецима после ослобођења у јесен 1944. године, зграда у поседу манастира Високи Дечани заузимала је по потреби југословенска војска, пратећи устаљену праксу деловања војних јединица у ратним условима. Манастирску воденицу у Злокућанима, коју је у време окупације држао „реакционар Марко Љаскић", преузела је крајем новембра 1944. команда овог места „за сврхе H.O.B.J." Нешто касније, иста команда допустила је манастирској управи коришћење наведене воденице, „с тим да је манастир добровољно дао два камена да се искоришћавају" за потребе југословенске војске.[27] Током пролећа 1945. управу над наведеном воденицом преузео је Месни НО у Злокућанима.[28]

У октобру исте године народне власти у Истоку заузеле су „две [манастирске] воденице од скупно 4 витла", недалеко од манастира Гориоч,[29] које су претходно издаване под закуп.[30] „Од тога времена", како стоји у једном допису настојатеља Царске лавре, „овај манастир нема никаквих прихода од воденица у Истоку".[31] Управи Високих Дечана није било познато да ли је одузимање наведених воденица имало значај трајне одлуке, те да ли ће земљиште на којем се оне налазе бити обухваћено најављеном аграрном реформом, „пошто [...] о томе нико ништа није доставио до знања".[32] Средином јула 1946. Месни НО у Истоку „заказао је јавни збор аграрних интересената [...] у коме је донета [...] одлука да две воденице дечанске [...] потпадају под аграрну реформу [и] као такве мора[ју] се одузети" од манастира.[33] Наведена одлука ослањала се на одредбе Закона о аграрној реформи и колонизацији, усвојеног 23. августа 1945, којим је предвиђено да се у случају експропријације имовине цркава, манастира и верских установа земљиште одузима „у целини [...] са свима зградама и постројењима на њој и са целокупним живим и мртвим пољопривредним инвентаром, без икакве одштете власницима" (чл. 4, ст. 1) (*Службени лист Демократске Федеративне Југославије* 64/1945: 621).

Манастирска управа, међутим, није имала сазнања о одлукама збора источких аграрних интересената из јула 1946. године, те је годину дана касније упутила допис Среском НО интересујући се „шта је и како стоји ствар са манастирске две воденице које се налазе у Истоку а које су привремено одузете од манастира".

---

26 АЈ, 114–1–9, Представка Светог архијерејског Синода СПЦ упућена Земаљској комисији за верске послове.

27 АМВД, Решење Команде места у Злокућанима упућен Месном НО у Злокућанима, 26. новембар 1944.

28 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, 9. јул 1946.

29 АМВД, Допис управе Царске лавре Високих Дечана упућен Финансијском одсеку Пореског одељења при Среском НО у Истоку, 4. август 1946.

30 АМВД, признанице о наплати прве рате за закуп воденица у Истоку издате Хајдину Осману и Имеру Зенуну, [са. јануар 1945].

31 АМВД, Допис управе Царске лавре Високих Дечана упућен Финансијском одсеку Пореског одељења при Среском НО у Истоку, 4. август 1946.

32 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, 9. јул 1946.

33 АМВД, Допис Месног НО у Истоку упућен Среском НО у Истоку, 16. децембар 1947.

Истовремено је назначено да ће се манастир у истом смислу обратити Обласном НОО Косова и Метохије уколико изостане одговор среских власти.[34] Средином децембра 1947. манастирска управа обавештена је о томе да Месни НО у Истоку „управља са те две воденице".[35]

На манастирском имању у Великој Хочи су, према речима архимандрита Теодосија, „причињене многе штете од [тренутка] самога ослобођења". Манастирски конак најпре је заузела југословенска војска, док је нешто касније „омладина" порушила зид између две собе „да би добила већи простор за забаву". Конак је потом преузела земљорадничка задруга, што је према сазнањима манастирске управе учињено „на своју руку". У вези с тим је архимандрит Теодосије крајем новембра 1947. тражио од Месног НО у Дечанима да се „земљорадничка задруга потпуно исели из ман.[астирског] конака како би ман.[астир] тамо могао да правилно развија своју економију", као и то да се поправе оштећени прозори, врата и срушени зид у конаку.[36] Одузимање манастирског конака стајало је у супротности са одлуком Министарства аграрне реформе и колонизације из пролећа 1946. којом је предвиђено да ће манастирске зграде намењене „за пријем и смештај гостију […] и даље служити за јавне сврхе", те да се „неће […] делити аграрним интересентима".[37]

Од манастира је одузета и већина зграда у сâмом манастирском комплексу. До средине 1946. Обласни НОО Косова и Метохије заузео је „све зграде у манастирском кругу, сем четири калуђерске собе, кујне, шпајза и трпезарије". За потребе „дечјег опоравилишта" пренамењени су „Царски конак и Призренски конак" и заузети „разни магацини, пекара, трпезарија и велика кујна". За смештај насељеничких породица заузети су „Милошев конак, конак за послугу" и горњи спрат конака архимандрита Леонтија, док је доњи спрат одузет за потребе санаторијума. Управи манастира остављен је „стан настојатеља са 3 одељења и још 4 собе за братију манастирску, три магацина, подрум, једна соба за богомољце и мала кухиња". Осим тога, према речима архимандрита Теодосија, месне власти у Дечанима држале су „затворене и запечаћене два магацина у којима се налази остатак конфискованих ствари од манастира".[38] Свети архијерејски синод безуспешно је упућивао представке Верској комисији Народне Републике Србије с молбом „да се црквене зграде заузете од стране војних и других државних власти, испразне и врате цркви на употребу".[39]

До пролећа 1948. године под непосредном управом манастира Високи Дечани преостале су манастирска црква са капелом, затим капела у Призрену, манастир

34 АМВД, Допис управе Царске лавре Високих Дечана упућен Среском НО у Истоку, 28. новембар 1947.

35 АМВД, Допис Месног НО у Истоку упућен Среском НО у Истоку, 16. децембар 1947.

36 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Месном НО у Дечанима, 28. новембар 1947.

37 АМВД, Допис Епархијског управног одбора упућен свим архијерејским намесницима и управама манастира у Епархији, 24. јун 1946.

38 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен епископу Владимиру, 29. јул 1946; Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, 30. новембар 1946.

39 АМВД, Допис Епархије рашко-призренске упућен свим архијерејским намесницима и управама манастира у Епархији, 5. јул 1946.

Гориоч,[40] као и „по један дућан са кућом" у Призрену и у Пећи који су издавани под закуп.[41] Од укупно пет „великих зграда" у сâмом дворишту манастира четири су одузете за потребе „дечјег опоравилишта". Две манастирске зграде у Великој Хочи одузеле су народне власти у Ораховцу. Манастирски млин у Дечанима, пренамењен за потребе месне поште и Омладинског дома,[42] као и манастирске воденице у Црнобрегу и Истинићу, били су под управом Месног НО у Дечанима, а манастирска воденица у Злокућанима под управом НО у овом месту. Сем тога, две манастирске куће, у Пећи и Ђаковици, биле су „заузете сиротињом", као и две двоспратне куће у Истоку које је одузео Срески НО у Истоку према одлуци усвојеној на јавном збору аграрних интересената 14. јула 1946. године. Исти одбор одузео је манастиру две воденице у Истоку.[43]

Према речима архимандрита Теодосија, од свих наведених зграда које су одузеле народне власти манастир није убирао никаквих прихода, нити је имао икаквих користи од својих парцела у Сјеници, Нишу и Ђаковици с обзиром на то да су зграде које су на њима постојале биле порушене.[44] Епархијски управни одбор упућивао је манастирску управу на то да од народних власти потражује новчану накнаду на име кирије за све заузете зграде, истичући како она не сме бити „сасвим мала и штетна по интересе манастира".[45] Архивски извори показују да су представке црквених представника у вези са наведеним проблемима остале без очекиваног одговора.

* * *

Положај СПЦ у годинама после окупације уверавао је управу манастира Високи Дечани у то да их нове југословенске власти „сматрају као капиталисте".[46] Верска политика државног руководства исходила је у првом реду из програмских

40 Манастир Гориоч био је метох манастира Високи Дечани. Јеромонаха Никодима, вршиоца дужности управника манастира Гориоч, убили су Албанци 25. фебруара 1943 (Стојковић 2019: 315).

41 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана упућен Финансијском одељењу при Среском НО у Ђаковици, 31. јануар 1948; Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, 16. април 1948. На име кирије за издавање дућана у Призрену у периоду од маја 1945. до јануара 1947. манастирска управа примила је 2600 динара, док је на име „станарства" у току 1947. манастир остварио 5000 динара прихода (АМВД, Допис Епархијског управног одбора Епархије рашко-призренске упућен управи манастира Високи Дечани, 29. новембар 1946; Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана упућен Финансијском одељењу при Среском НО у Ђаковици, 31. јануар 1948).

42 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен епископу Владимиру, 29. јул 1946.

43 АМВД, Допис Месног НО у Истоку упућен Среском НО у Истоку, 16. децембар 1947; Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана упућен Финансијском одељењу при Среском НО у Ђаковици, 31. јануар 1948; Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Епархијском управном одбору Епархије рашко-призренске, 16. април 1948.

44 АМВД, Допис настојатеља Царске лавре Високих Дечана архимандрита Теодосија упућен Финансијском одељењу при Среском НО у Ђаковици, 31. јануар 1948.

45 АМВД, Допис Епархијског управног одбора упућен управи манастира Високи Дечани, 31. јул 1947.

46 АМВД, Допис Епархијског управног одбора упућен управи манастира Високи Дечани, 31. јул 1947.

начела Комунистичке партије Југославије, утврђених током међуратног периода и у значајној мери ослоњених на совјетско искуство.[47] Мада су крајем Другог светског рата и у првим послератним месецима комунисти званично заузели толерантан однос према свим верским заједницама у земљи, не желећи да политиком прогона отуђе значајан део становништва од нових „народних власти" у процесу свеобухватног преобликовања југословенског друштва, убрзо је постало јасно да државно руководство настоји да се „утицај вера [...] ограничи" и сведе „само на уско верске циљеве и задатке".[48] У представкама Светог архијерејског синода указивано је на то да се народноослободилачки одбори мешају у црквено-општинске ствари,[49] да одбијају да издају дозволу за промену личних имена у случајевима промене вероисповести или монашења,[50] те да месне власти својевољно узурпирају црквену имовину (Радић 2002: 204). Званична обележја СПЦ, попут грба и заставе, нове власти виделе су као симболе „претходног режима".[51] Узајамном неповерењу током прве половине 1945. године доприносило је и спомињање имена краља Александра II Карађорђевића у молитвама на богослужењима у духу традиционалног опредељења СПЦ за монархију, као и одбијање Светог архијерејског синода да се одреди према Народноослободилачком покрету (Радић 2002: 170–172). Свеукупно опадање привредне, културне и политичке моћи СПЦ додатно је појачано после усвајања Закона о аграрној реформи и колонизацији у августу 1945. године, којим је у целости промењена основа поседа над земљом.[52]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архива манастира Високи Дечани (АМВД), [несређена грађа]
Архив Југославије (АЈ)
фонд 50, Председништво владе ФНРЈ
фонд 144, Савезна комисија за верска питања

47 О идеолошким основама односа југословенске државе према верским заједницама после Другог светског рата, више: Радић 2002: 108–118, 124–138.

48 АЈ, 50–89–188, Реферат Васе Чубриловића „Аграрна реформа на црквеним земљама у Југославији", [са. октобар 1945], 2–3.

49 АМВД, Допис Председништва Министарског савета ФНРЈ упућен Светом архијерејском синоду СПЦ, 23. мај 1945, 1.

50 Повереништво унутрашњих послова Националног комитета ослобођења Југославије је расписима од 15. и 29. јануара 1945. забранило промену имена и презимена без претходне дозволе надлежног месног народног одбора како би онемогућило прикривање идентитета ратних злочинаца и колаборациониста (Радић 2002: 172).

51 АМВД, Допис Епархије рашко-призренске упућен свим архијерејским намесницима и управама манастира у Епархији, 27. јун 1946.

52 До Другог светског рата у поседу манастира Високи Дечани налазило се близу 850 ха земље, углавном под шумом (Ђурић 2006: 211), од чега је после аграрне реформе преотало 30 ха шуме, затим 27 ха пољопривредних парцела и 3 ха земљишта под манастирским зградама (АМВД, Допис управе Царске лавре Високих Дечана упућен Месном НО у Дечанима, 25. фебруар 1948). Више од пола века касније, Комисија за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама, формирана 2004. у циљу доношења законских оквира за реституцију црквене имовине, утврдила је да је манастиру Високи Дечани у годинама после Другог светског рата одузето укупно 727.99 ха земље (Вукоњански 2013: 202).

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Зборник НОР 1969: *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19. Београд: Војноисторијски институт.

Zbornik NOR 1981: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 14. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Zbornik NOR 1982: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 15. Beograd: Vojnoistorijski institut.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић, Вавић 1991: Бранислав Божовић, Милорад Вавић. *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*. Београд: ИСИ.

Бојковић 2016: Душан Бојковић. „Сузбијање оружане побуне балиста на Косову и Метохији током зиме 1944/1945. године". *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*. Ур. Владан Виријевић и Далибор Елезовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 225–245.

Бојковић 2022: Душан Бојковић. *Албанско питање и стварање социјалистичке Југославије 1945*. Београд: Фондација Александар Невски, ИП Принцип.

Видачић 1990: Рајко Видачић. *Обрачуни са балистима 1944–1952*. Београд: Стручна књига.

Вукадиновић: 2016: Игор Ђ. Вукадиновић. „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године". *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*. Ур. Владан Виријевић и Далибор Елезовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 205–224.

Вукадиновић 2019: Игор Ђ. Вукадиновић. „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године". *Баштина*, св. 49, 291–310.

Вукоњански 2013: Игор Вукоњански. „Правни статус поседа цркава и манастира на Косову и Метохији после Другог светског рата". *Баштина*, св. 35, 187–204.

Глишић, Миљанић 1994: Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић. *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*. Београд: ИСИ.

Димитријевић 2002: Бојан Димитријевић. „Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945–1950". *Историја 20. века*, год. X, бр. 2, 49–60.

Дрљевић 1986: Саво Дрљевић. „Контрареволуција на Косову и Метохији – завођење војне управе фебруара 1945. године". *Историјски записи*, год. 39, бр. 4, 179–200.

Đaković 1984: Spasoje Đaković. *Sukobi na Kosovu*. Beograd: Narodna knjiga.

Ђурић 2006: Велько Ђ. Ђурић. „О аграрној реформи 1941–1946. на имањима манастира Српске православне цркве у Аутономној Косовско-метохијској области". *Баштина*, св. 21, 201–212.

Целетовић Иванов 2000: Павле Целетовић Иванов. *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*. Београд: Архив Србије.

Joksimović 1975: Sekula Joksimović. „Oslobođenje Kosova (oktobar–novembar 1944)". *Vojnoistorijski glasnik*. god. XXVI, br. 1, 67–107.

Kalvokorezi, Vint 1987: Piter Kalvokorezi, Gaj Vint. *Totalni rat*. Beograd: Rad.

Косик 2000: Виктор Иванович Косик. *Русская Церковь в Югославии (20-40-е гг. XX века)*. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт.

„Kosovsko-metohijske brigade" 1972: „Kosovsko-metohijske brigade". *Vojna enciklopedija*, knj. 4. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 661–663.

Кркљуш 2002: Љубомирка Кркљуш. *Правна историја српског народа*. Нови Сад: Прометеј.

Милковић 1991: Милутин Милковић. *Прва косовско-метохијска бригада*. Београд: ВИНЦ.

Нивьер 2007: Антуан Нивьер. *Православные священнослужители, богословы и церковные деятели в русской эмиграции в Западной и Центральной Европе 1920–1995. Биографический справочник*. Москва: Русский путь; Париж: YMCA-Press.

Petranović 1969: Branko Petranović. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: ISI.
Petranović 1992: Branko Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: VINC.
Радић 2002: Радмила Радић. *Држава и верске заједнице 1945–1970*, књ. I. Београд: ИНИС.
Стојковић 2019: Бобан Д. Стојковић. „Прилог Голготи свештенства Рашко-призренске епархије током Другог светског рата". *Баштина*, св. 49, 311–319.
Тасић 2021: Дмитар Тасић. *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*. Београд: ИНИС.
Hadri 1973: Ali Hadri. *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*. Priština: Zavod za istoriju Kosova.
Colić 1988: Mladenko Colić. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut.

ПЕРИОДИКА

„Закон о аграрној реформи и колонизацији" 1945: *Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, 64/1945.
„Закон о конфискацији имовине и о извршењу конфискације" 1945: *Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, 40/1945.

Dušan M. BOJKOVIĆ

ALIENATION MOVABLE PROPERTY AND BUILDINGS IN THE POSSESSION OF THE VISOKI DEČANI MONASTERY DURING THE FIRST YEARS AFTER THE ESTABLISHMENT OF THE "PEOPLE'S AUTHORITIES" (1944–1948)

Summary

The practice of alienation property in the possession of the Visoki Dečani monastery, carried out by Yugoslav military and civilian authorities in the period following the expulsion of German forces from the southern regions of Yugoslavia in the autumn of 1944, was implemented through two principal modalities. The first involved requisitioning, whereby receipts were issued for the seized property, on the basis of which the monastery administration was entitled to seek financial compensation. The second modality entailed the compulsory seizure of monastic assets without any form of compensation. Archival sources indicate that the confiscation of the monastery's movable property and buildings was conducted in several waves throughout 1945 and continued thereafter, albeit on a considerably reduced scale. The items most frequently appropriated from the monastery were agricultural products, followed by furniture, as well as agricultural and artisanal tools. By the beginning of 1948, a limited portion of the movable property had been returned to the monastery; however, it was at that time in an unusable condition. In addition to the aforementioned measures, the authorities also confiscated monastic buildings, including those located within the monastery complex itself.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Raška–Prizren Diocese, Visoki Dečani Monastery, requisition, seizure of property.

Рад је предат 23. марта 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.115)"1975/1981"
94:323.111(497.115)"1975/1981"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-63601

Оригинални научни рад

*Урош Д. МИКЕТИЋ**
Самостални истраживач

АЛБАНЦИ И МАНАСТИР ВИСОКИ ДЕЧАНИ 1975–1981.

Апстракт: У раду је дат осврт на релације између Албанаца и манастира Високи Дечани 1975–1981. Ови односи су, пре свега, посматрани у ширем историјском контексту кроз призму албанског притиска на СПЦ (Епархија рашко-призренска) и српски/црногорски народ на САП Косову у периоду након доношења Устава 1974. закључно са 1981. као годином албанских демонстрација. Анализирана је и друга, она позитивнија, страна у овим релацијама, имајући у виду да су успостављене пословне и остале везе. Хеуристичка основа заснована је на грађи манастирског архива, релевантној литератури и писању ондашње штампе и периодике.

Кључне речи: косовско питање, САП Косово, Високи Дечани, постбрионски период, Срби и Албанци, Епархија рашко-призренска, настојатељ Макарије Поповић, настојатељ Јустин Тасић, епископ Павле, манастирске војводе.

УВОД

Интенција овог истраживања је да укаже на различите аспекте у односима између Албанаца и манастира Високи Дечани 1975–1981. Када је о Албанцима овде реч, углавном мислимо на оне муслиманске вероисповести из непосредне манастирске околине и дечанске општине. Граничне године одабране су, мишљења смо, са разлогом, јер је у питању временски интеregнум који ограничавају два суштинска догађаја у југословенској политичкој историји – Устав(и) из 1974. и демонстрације 1981. Имајући у виду околност да у манастирској архиви има довољно материјала да се овај микропериод историографски „изолује", прихватили смо се таквог изазова уз императив да се дата проблематика посматра у оквиру ширег историјског контекста и прилика на Косову.[1]

Утамничена црква – наслов је књиге протојереја-ставрофора Сава Б. Јовића, који јасно илуструје прилике у којима се СПЦ налазила у социјалистичкој Југославији (Јовић 2007: 11–15; више вид. Радић, Митровић 2012). Верске заједнице биле су уклоњене из друштвенополитичког живота (Радић 2002: 639–650). По српски народ и цркву био је суштински битан догађај Брионски пленум јула

* ORCID 0009-0003-4273-1995, urosmiketic@gmail.com

1 Изражавамо захвалност братији манастира Високи Дечани на помоћи у изради овог рада.

1966, јер је иницирао низ радикалних промена у политичкој инфраструктури државе, њених република и покрајина кроз трансформацију савезних овлашћења на републике и, у случају СР Србије, републичких овлашћења на покрајине (САП Косово,[2] САП Војводина). Пленум је озваничио пораз тврде, централистичке, српске струје у државном руководству (Александар Ранковић) и донео победу конфедералистичке струје (Едвард Кардељ). На Косову је, као непосредна последица тога, убрзо престала политика „чврсте руке" према Албанцима и посебно појавама национализма и сепаратизма и прешло се на политику максималистичког излажења у сусрет Албанцима ради очувања крхког мира. Оваква политика је Србе и Црногорце убрзано доводила у неравноправан положај (Вукадиновић 2021: 511; Гаталовић 2018: 25). Постбрионски период на Косову обележен је погоршањем међунационалних односа на њихову штету. Последица тога је њихово убрзано исељавање након пленума (Вукадиновић 2021: 642), премда је њихово мигрирање са Косова константа социјалистичког периода (Гаталовић 2024: 199–220). Крупна експресија албанског национализма и сепаратизма, заправо „улични" одговор на недобијање статуса републике који су Албанци очекивали, али је њихова политичка елита схватила немогућност таквог исхода у овој фази редефинисања Југославије, биле су албанске демонстрације у Приштини и другим местима 1968. године (Вукадиновић 2021: 663–684). На постбрионском Косову трајала је, заправо, шира политичка и друштвеноекономска криза (Микетић 2024а). Овакви услови повољно су утицали на развој албанског национализма и сепаратизма, чији је крајњи циљ био свеалбанско уједињење на Балкану (Микетић 2024б: 165–173; Микетић 2024в: 181–196; Микетић 2025а: 199–217; Микетић 2025б: 215–242). Албански национализам доживео је у постбрионском периоду озбиљан раст, а главна манифестација били су притисци над Србима и Црногорцима и њиховом црквом (Микетић 2024а: 813–872). Прилике у дечанској општини за њих биле су, слично томе, крајње неповољне (Ристановић 2020: 221, 361). Како је била у питању сиромашна општина (Аноним 1979: 9), требало би имати у виду и економске разлоге када је реч о исељавању Срба и Црногораца. Одавде се 1971–1981. године иселило њих 395 (Ристановић 2020: 364; Микетић 2024а: 591–594).

За Епархију рашко-призренску наступила су након пленума тешка времена (Ристановић 2021: 420–434). Црква се, иначе, вековима налазила на удару албанског национализма (Јањић 2025: 157–173). То логично није била њена жеља, већ су је националисти третирали као непријатеља. Од пленума се нашла и под јаким ударом непријатељски настројених покрајинских власти. Покушаји рашко-призренског епископа Павла Стојчевића (епископ Павле) да укаже на тежак положај цркве и народа осуђивани су од стране власти као опасна политизација (Богдановић 1990: 444, 449, 451). Епископ Павле је, ипак, извештавао црквене и политичке факторе у Београду (Вукашиновић, Станић 2013: 267–370). Дописи су остали непознати широј јавности, јер се ни црквена штампа није оглашавала о проблемима до демонстрација (Ристановић 2013: 205–226).

2 Даље: Косово.

НАСТОЈАТЕЉИ МАКАРИЈЕ И ЈУСТИН

Настојатељ, формално део братије, представља „главу" манастира. То је било очигледно на примеру дечанског манастира. Без обзира на значај ове светиње, нису сви могли да изнесу тежину овдашњег живота. У ненаклоњеној средини није ни било лако живети. Дечански јеромонах Мирон Божовић поднео је епископу Павлу молбу за канонски отпуст за Митрополију црногорско-приморску, уз образложење да више нема стрепњења да трпи албански притисак. Митрополит је био спреман да га прими ако добије сагласност.[3] Макарије је био истрајнији, али се то одразило на његово здравље. Већ средином седме деценије одлазио је на лечења.[4] Иако још увек у снази, због стреса који је имао на челу манастира и током деценија турбулентног живота, рано је оболео од дијабетеса и временом изгубио вид (Радосављевић 2002: 19–122). Ни његов наследник Јустин, настојатељ од 1979. године, није био доброг здравља, а пре свега као последица монашког живота повезаног са дугим стајањем и венским болестима. Неколико година раније Јустин је и сам тражио канонски отпуст ради одласка у крајеве са повољнијом климом.[5]

Макаријевој „филмској" биографији поклоњено је недовољно историографске пажње, али су нам основне црте познате (Радосављевић 2002; Богићевић, Мишев 2014). Рођен је у Срему 1919. и замонашио се пре рата код Призрена, затим је у Високим Дечанима 1935–1939. боравио као ђак овдашње Монашке школе (Ђураков 1970: 13). Ратне 1941. није напустио манастир. Захваљујући његовој смелости, будући да је омео план албанских националиста, манастир тада није запаљен. Животни пут је Макарија даље водио у Пећку патријаршију 1942–1944. године, где је збрињавао избегле српске колонисте из Метохије. Како се опет замерио Албанцима, побегао је на Копаоник – партизанима. Након рата изабран је за првог председника месног одбора у Будисавцима код Клине. То га није спречавало да у општинској канцеларији прекине посао ради богослужења. Сарадња са новим властима била је кратка и обострано корисна. Властима је Макарије као црквено лице послужио у пропагандне сврхе, а Макарије је умањио штету за цркву и народ. Макарије прелази 1946. у спаљени манастир Девич и сакупља прилоге за обнову. Затим одлази у манастир Св. Тројица код Пљеваља. Ту се замерио властима и три године је провео у затвору. Одатле је дошао у сремски манастир Беочин 1955, а две године касније, по други пут и дефинитивно, у Високе Дечане (Бачкалов, Радовић 1981: 22–23).

Макарије је био на челу манастира до 1979. године, када га је заменио синђел Јустин у којег је имао највеће поверење. Две године касније Макарије је умро у манастиру. Запамћен је као правичан човек, такав да су га и Албанци често узимали да их међусобно завађене мири. На његовој сахрани Амфилохије Радовић, већ познати духовник и теолог, поменуо је да је једна Албанка рекла да он и није Србин

3 Архив манастира Високи Дечани (ВД), Акта 1971. године (1971), Јеромонах Мирон Божовић – Епископу Павлу, 19. 11. 1971, Високи Дечани.

4 ВД, Акта 1975. године (1975), Високи Дечани – Епископу Павлу, 26. 3. 1975, бр. 30, Високи Дечани.

5 ВД, 1975, Високи Дечани – Епископу Павлу, 10. 6. 1975, Високи Дечани.

већ „Божји светац". У опелу су учествовали епископи Павле (рашко-призренски), Иринеј (нишки) и Доментијан (врањски), уз саслуживање 30 свештеника, монаха и монахиња и присуство грађана различите вероисповести. Били су, између осталог, присутни ђаковачки муфтија и више имама (Бачкалов, Радовић 1981: 22–23).

Макарије је сматрао битним да информише надлежне о неприликама са Албанцима и властима. Он је доследно следио опредељење епископа Павла да се и најмањи међунационални инцидент у епархији забележи. У својој преписци, за разлику од епископа Павла, био је упућенији на непосредну околину – дечанску општину и полицију (Радосављевић 2002: 19–122). Јустин није придавао већи значај писању жалби и представки, јер није имао поверење у институције. То нас, по инерцији ствари, може навести на погрешан закључак да се безбедносно стање побољшало. Међутим, у једној његовој жалби станици милиције у Дечанима говори се о немоћи братије којој, како је записао, преостаје да се физички супротстави Албанцима (Девић, Ранчић 2023: 276–281).

УГРОЖАВАЊЕ ИМОВИНЕ И БРАТИЈЕ МАНАСТИРА

Албански притисци на цркву и народ интензивирани су у постбрионском периоду. Макарије у представкама патријарху Герману и епископу Павлу априла 1968. године истиче да „парола" о братству и јединству није ни кренула „са полазне тачке од њеног постојања, и то не кривицом Срба већ Шиптара, који ево опет показују своју исконску мржњу према Србима". У обе представке изричит је у оцени да су прилике теже него у османско доба и да ће Србима ускоро бити потребан нови Арсеније Чарнојевић.[6]

У оваквим приликама отпочео је и период назначен насловом. Макарије се јануара 1975. обратио шумском предузећу „Ђеравица" из Дечана са предлогом да заједно стану на пут крађи државне и манастирске шуме, чији је сведок био и сам. Предложио је да се булдожером оброни пут са леве стране реке према рампи у непосредној близини манастира. То је и раније тражио од предузећа и добио обећање, али када је јавност сазнала за цео случај, обратио се опет са хитном молбом. Да је ствар за манастир била ургентна говори и чињеница да је Макарије био спреман да плати гориво.[7] Манастирску шуму је, резоновала је братија, требало по сваку цену сачувати, јер је продаја грађе била битан извор прихода, упркос чињеници да је манастир третиран као приватник и друштвена предузећа су се зато теже одлучивала на сарадњу.[8]

Априла 1975. године власти су известиле манастир да су албански сељани добили право на шуму на граници са манастирском. Међутим, они се нису задржали само на томе и покрали су манастирску шуму „као никада раније". Штета је

6 ВД, Акта 1968. године (1968), Високи Дечани – Патријарху Герману, 3. 4. 1968, бр. 41, Високи Дечани; ВД, 1968, Високи Дечани – Епископу Павлу, 4. 4. 1968, бр. 43, Високи Дечани.

7 ВД, 1975, Високи Дечани – Шумском индустријском предузећу „ШИК" Ђеравица, 30. 1. 1975, бр. 12, Високи Дечани.

8 ВД, Акта 1981. године (1981), Записник седнице братства манастира Високих Дечана одржане 3. јануара 1981. године, 3. 1. 1981, бр. 4, Високи Дечани.

процењена на 60.000 динара. Упоредо са тим, млади чобанин запалио је манастирску шуму и изгорело је 1,5 ха. Последице пожара биле би теже да милиција није натерала мештане да помогну у гашењу. Макарије је поверовао у званичну верзију догађаја да је починилац психички нестабилан („ненормалан") и наговаран са стране. Оваква наивност помало чуди ако знамо да је Макарије добро познавао албански менталитет. У његовим наводима зато и нема говора о њиховом верском фанатизму, већ, заправо, истаначано препознаје и указује на пљачкашки менталитет као примарни мотив у притисцима на манастир. „Све су прилике да се крађи не може стати на пут. Ту нико никога не слуша већ краде ко стигне. Не краду само нама већ и један другога, и ко је незаштићен, нема мушког особља у фамилији да га брани пролази као и ми незаштићени калуђери. Извештавам да само знате, а помоћи неће бити ни од куда", писао је априла 1975. године Епархијском управном одбору (ЕУО) у Призрену.[9] Братија је тешко могла да се брани због малобројности. Почетком године било је пет монаха. Одбрани се приступало у најекстремнијим ситуацијама.[10] Манастир је зато ангажовао чувара шуме. Шабан Мон запослен је 1. септембра 1975. године, када се обавезао да чува манастирску шуму (30 ха), хвата и пријављује врађа украдено и сведочи, али и ништа без дозволе не узима из шуме. Уговор се могао продужити или раскинути,[11] важио је до 30. априла 1976,[12] а у случају спора био је надлежан пећки суд.[13]

Манастир су лета 1975. узнемиравале групе гостију из Ђаковице, које су се у двадесетак шатора, без питања, привремено настаниле на манастирском имању. Ова албанска деца крала су кромпир, пасуљ и воће, што је братија и трпела, али се Макарије пожалио станици милиције када су каменовала монахе. Како милиција није реаговала, Макарије је наговестио жалбу вишим властима у Приштини. „Уколико их не иселите још данас, имаћемо великог проблема и од ничијег страха ћутати нећу", био је изричит у писму 5. августа.[14] Да ли се нешто конкретно урадило, не знамо. Крајем месеца као крадљивац именован је извесни Дечанац Рецеп.[15]

Нарочите проблеме манастир је имао са породицом Мушкољај. Они су још 1965. тврдили да је манастирска земља коју су годинама крали била њихова у османско време и да им је након промена 1912. одузета. Макарије их је подсетио да су до земље у османско доба дошли незаконитим путем (насиље). Мушкољаје ови аргументи нису поколебали и тврдили су да је земља њихова и да онда није у питању крађа.[16] Нису их интересовала ни власничка документа у поседу манастира.[17]

9 ВД, 1975, Високи Дечани – Епархијском управном одбору Призрен, 25. 4. 1975, бр. 35, Високи Дечани.

10 ВД, 1975, Високи Дечани – Епархијском управном одбору Призрен, 1. 1. 1975, бр. 1, Високи Дечани.

11 ВД, 1975, Уговор, 1. 9. 1975, бр. 63, Високи Дечани.

12 ВД, Деловодни протокол 1967–1984. године (ДП), 1. 9. 1975, бр. 63.

13 ВД, 1975, Уговор, 1. 9. 1975, бр. 63, Високи Дечани.

14 ВД, 1975, Високи Дечани – Станици народне милиције Дечане, 5. 8. 1975, Високи Дечани.

15 ВД, ДП, 23. 8. 1975, бр. 59.

16 ВД, 1975, Високи Дечани – Комисији за расправљање имовинских односа насталих на основу самовласних заузећа, 18. 9. 1975, бр. 67, Високи Дечани.

17 ВД, 1975, Високи Дечани – Одсеку за привреду СО Дечане, 4. 12. 1975, бр. 74, Високи Дечани.

Септембра 1975. Макарије се жалио СО Дечане на заузимање манастирског имања од стране Рам Мушкољаја.[18] Тражио је да се формира комисија која би проценила штету ради остваривања права на надокнаду.[19] Мушкољај је имао 0,16 хектара у месту званом „Луга Хајризит" са леве стране реке, али је осиоио прелазио на манастирску страну, секао и односио дрва. Макарије је од СО тражио интервенцију да би се избегле жалбе вишим властима и предложио да нарочита комисија покаже Мушљокају где му је земља како „не би лутао по туђим парцелама".[20] Овакве методе притисака помињали су, заправо, многи исељени Срби и Црногорци тих година (Петровић, Благојевић 1989: 154).

Од децембра 1975. до јануара 1976. бесправно је посечено 34 комада кестеновог стабла, што су на захтев манастира утврдили шумари предузећа „Ђеравица". Макарије је знао да су шумокрадице из оближњих села.[21] Да ли је до маја 1978. манастир по овом питању нешто учинио и да ли је имао нове безбедносне изазове нема података у сачуваној грађи. Познато је да се тада Јустин жалио председнику СО на проблем са Истинићанима. У селу Истинић код Дечана манастир је имао воденицу (из османског доба), са два витла испред које се налазио километарски јаз за наводњавање. Албанско село је ради изградње пута без сагласности посекло дрвеће поред јаза, воду скренуло на леву страну у други јаз, а постојећи јаз од воденице и воденицу намеравало да руши. Макарије је био спреман да се жали.[22] Ипак, марта 1979. ЕУО је одобрио продају. Са купцем воденице, чију националност извори не откривају, сачињен је привремени уговор док се новац не исплати.[23]

Да је братија и даље имала разлога да страхује, сведочи податак да је новембра 1978. године Макарије затражио званичну дозволу за набавку муниције за малокалибарску пушку „Крагујевка".[24] Парадоксално, Савез комуниста Косова (СКК) је у то време тврдио да албански национализам егзистира на друштвеним маргинама (Јовановић 1978: 9–11). Ипак, јуна 1979. Миљазем Кучи је са братом Миљаимом посекао четири кестенове греде. Јустин је са милиционером Џавидом Јахом изашао на лице места и одузео им секиру. Иако је Јустин инстистирао да се строго казне, они су опоменути да престану са крађом.[25]

Јустин је иницирао обнављање веза са манастирским војводом Али Љаном Демукајем, унуком војводе из међуратног времена по имену Биљал Руста. Иначе, институција војвода (чувара) постојала је још у периоду Немањића, након чијег слома су је преузели локални Албанци. Војвода је за новац бранио манастир од пљачкашких група и војски. Ову заштиту имали су Високи Дечани, Пећка патријаршија

18 ВД, ДП, 18. 9. 1975, 67.
19 ВД, ДП, 4. 12. 1975, бр. 74.
20 ВД, Високи Дечани – Комисији за расправљање имовинских односа насталих на основу самовласних заузећа, бр. 67.
21 ВД, Акта 1976. године (1976), Потврда, 5. мај 1976, Дечани.
22 ВД, Акта 1978. године (1978), Високи Дечани – Председнику СО Дечане, 26. 5. 1978, бр. 19, Високи Дечани.
23 ВД, ДП, 6. 3. 1979, бр. 18; ВД, ДП, 8. 3. 1979, бр. 19.
24 ВД, ДП, 27. 11. 1978, бр. 39.
25 ВД, Акта 1979. године (1979), Високи Дечани – Станици милиције Дечане, 23. 6. 1979, бр. 31, Високи Дечани.

и Девич (Ђуричић 1994: 369–387). Манастир је и поменутом Демукају чинио ситне услуге, јер се Јустин надао да ће одобровољити Албанце у чијој свести је постојало извесно поштовање према институцији војводе. Јустин је, на први поглед погрешно, али прагматично прешао преко Демукајеве умешаности у крађу манастирске шуме раних седамдесетих година (Девић, Ранчић 2023: 276–281).

АЛБАНСКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ 1981. И МАНАСТИР

Албанске демонстрације марта и априла 1981. године широм Косова, свакако последица албанизације интензивиране од пленума, биле су по карактеру масовне и насилне, а по паролама политичке (борба за статус републике) и социјалне (указивање на неразвијеност). Оне су демаскирале вештачку представу о складним међунационалним односима (Николић, Цветковић 2014: 305–310; Павловић и др. 2012: 226–227; Ристановић 2023: 215–228). У поређењу са демонстрацијама 1968. године (Гаталовић 2024а: 441–455), ове су биле далеко масовније и насилније. Узроковале су велико насиље над Србима и Црногорцима и органима реда, погибију неколико демонстраната, масовније исељавање Срба и Црногораца и, у крајњој линији, отварање овог осетљивог политичког питања на највишем партијском и државном нивоу (Ристановић 2023: 215–228). Осећај страха постао је обележје српско-црногорске и албанске заједнице и водио националној хомогенизацији и радикализацији међусобних односа (Ристановић 2022: 541–552).

Дечански монах Константин Богићевић у први план истиче изненађеност братије догађајима и њиховом разорношћу. Присетио се и догађаја из 1980. године, када је професор историје, Албанац, довео групу албанских ђака којима је братија детаљно описала историју манастира. Након завршетка, за овакве прилике уобичајеног излагања, професор је питао монахе: „Молим вас, да ли се неко сећа кад је овај [манастир – примедба аутора] сазидан?", „А јел се ти сећаш кад је овај сазидан?", „А твој отац, јели се он сећа?", „А јел се неко сећа?". После сат времена монах-водич прекинуо је ову, на први поглед шаљиву ситуацију, речима да се његов отац сећа. Консантин је тек након демонстрација схватио да је тактика професора била да покаже да Срби овде нису ни живели до краја Александра Карађорђевића (Богићевић, Мишев 2014: 184–185). Наступ је јаснији када знамо да су албански историчари, многи на запаженим местима, били оптерећени неоромантичарским и ревизионистичким приступом. Тако су доказивали албанску аутохтоност на Косову, проглашавали овдашње словенске топониме албанским, оспоравали историјске чињенице везане за Косовски бој и слично (Ристановић 2020: 71).

Извори говоре да се током и након демонстрација епархија налазила под израженијим притиском националиста (Литричин 2011: 564–570). Највећи ударац представљао је пожар у Пећкој патријаршији марта 1981. године, када је страдао конак. Многи аргументи говоре да је подметнут са албанске стране, што власт никада није признала, а истрага је усмеравана у другом правцу (Микетић 2024а: 385; Ђокић 2017: 391–400). Власт је, очигледно била затечена догађајима. Режим је покушао да умањи последице кроз контролисано и апсолутно тенденциозно извештавање штампе, које је прикривало размере проблема, али је истина временом

излазила на видело (Тимотијевић 2025: 157–169). *Борба* је тако писала да ниједна организована група није отказала долазак на Косово, какав је био закључак представника покрајинских туристичко-угоститељских организација априла 1981. Реч је о тзв. „манастирским турама", намењеним домаћим и страним гостима (Аноним 1981б: 5). Група страних новинара посетила је у оквиру редовних обилазака покрајине истог месеца и манастир (Аноним 1981а: 2). Домаћи новинари су се распитивали код Јустина о проблемима са Албанцима, демонстрацијама и сличним темама. Он је одбио разговор у оправданом страху од албанских репресалија, јер је манастир већ имао такво искуство (Богићевић, Мишев 2014: 125).

Дечанска општина, иначе, није била поприште већих немира 30. априла (Ристановић 2020: 217). Албански комунисти минимализовали су овдашње међунационалне проблеме. Хаки Даутај је на 17. седници Покрајинског комитета СКК 5. маја истакао да демонстранти нису имали успеха, што је у основи било тачно. Међутим, занемарио је притиске којима су Срби и Црногорци годинама били изложени. Мере тзв. идејне диференције биле су више „козметичке" него суштинске. Десетак лица искључено је из Општинског комитета (ОК), појединци отпуштени са посла, а неке школе због „небудности" кажњене опоменом. На седници ОК 4. јуна закључено је, што није одговарало истини, да су међунационални односи добри (Микетић 2024а: 542–545, 552, 708).

Као последица демонстрација, известан број посетилаца отказао је долазак у манастир. Не знамо размере, али нас на овакав закључак упућује писмо дубровачке дирекције туристичког предузећа „Атлас" послато октобра 1981. манастиру. У писму се изражава нада да ће се сарадња, прекинута познатим догађајима, наставити по искуству из ранијих година.[26] Јустин је поручио да се радује сарадњи на обострану корист.[27]

ДОБРОСУСЕДСТВО

Манастир је инсистирао на добросуседским односима. Његова хришћанска мисија природно је налагала такво опредељење. Јустин је негирао сваку националистичку идеју, говорећи да је Бог створио земљу довољном за све и да је управо у таквој различитости људско богатство (Богићевић, Мишев 2014: 125). Прагматичност му је, са друге стране, налагала да уважи реалност и чињеницу да је општина по националном саставу становништва изразито албанског карактера.

Табела бр. 1: Национални састав становништва дечанске општине (Микетић 2024а: 457)

ПОПИС	1961	1971	1981
Албанци	22.472	29.474	39.179
Срби	413	310	234
Црногорци	2534	1357	898

26 ВД, Акта 1981. године (1981), Југославенска путничка агенција „Атлас" – Високим Дечанима, 2. 10. 1981, Дубровник.

27 ВД, 1981, Високи Дечани – Југославенској путничкој агенцији „Атлас", 10. 10. 1981, бр. 57, Високи Дечани.

Манастир је, дакле, био упућен на Албанце. Интервенцију надлежних је, међутим, тражио искључиво када се осетио најдиректније угроженим од стране албанских националиста. То га није спречавало да развије одређене, на обостраним интересима засноване, односе са Албанцима. Манастир се посебно трудио да Алија Јусуф, његов чувар из периода окупације, добије привремену или сталну новчану надокнаду од државе за такву одважност. Јусуф је децембра 1976. године тражио да се његов предмет што пре реши и помоћ пошаље на адресу манастира.[28] Макарије је истог месеца дао изјаву да је Фетах Исуфи из села Сврке код Пећи био учесник НОБ-а.[29] Од манастира је јануара 1977. Мухамед Љан Демукај затражио потврду да је од јануара 1928. до 6. априла 1941. радио као помоћник свог стрица, а дечанског манастирског војводе Сали Русте, за плату у износу од 300 динара месечно. Како је манастирска архива из окупационог периода делимично уништена, Макарије је издао потврду на основу сећања. Као ђак Монашке школе чуо је, наиме, како су неки Демукајеви захтеви основани, и, уз то имао је прилику да га више пута види са војводом.[30]

Албанци се јављају и као рентијери манастирске имовине и особе са којима манастир тргује и послује. Призренац Хоџа Емин уплатио је јула 1979. кирију у износу од 100 динара за манастирски локал у Призрену.[31] Хаки Кајоли, столар из Пећи, плаћао је манастирски локал у овом граду и ту држао столарску радионицу.[32] Он је нови уговор потписао јануара 1981. Закуп је износио 400 динара месечно и плаћао се сваког месеца унапред и најдаље до петог у месецу. Уговором је било прецизирано да је закупац дужан да локал употребљава као добар домаћин и врати га у онаквом стању у каквом га је затекао. Прецизирано је, такође, да прекрива кров и спроводи најнужније оправке, о чему је увек морао обавестити манастир. У случају спора надлежан је био Општински суд у Пећи.[33]

Албанци се јављају и у трговини са манастиром, али и као радници/занатлије у његовој служби.[34] Авдуљу Цанију и Муси Хаџију плаћено је за превоз дрва и грађе, а извесном Укшину за рад. Манастир је био упућен на Албанце, тргујући у ближој околини у Дечанима (радње „Агими", „Грмија") и Пећи (Робна кућа „17. новембар").[35]

Имена Албанаца, оних са Косова и из других крајева земље где су живели, срећемо и у манастирској књизи приложника. Ту су навођени датум посете, затим име/презиме, занимање посетиоца и место одакле долази и висина прилога.[36] Међу њима су, међутим, Албанци као уписаници у манастирској књизи гостију – *Сйоменици*. Један од таквих био је председник Академије наука и уметности Косова, Идриз Ајети, који се 18. марта 1981. уписао и оставио запис на албанском. Он се, по свему судећи, нашао овде заједно са председником САНУ Павлом Савићем, који се, такође,

28 ВД, 1976, Алија Јусуф – Светиславу Митровићу, 22. 12. 1976, Дечани.
29 ВД, ДП, 11. 12. 1976, бр. 38.
30 ВД, Акта 1977. године (1977), Потврда, 22. 1. 1977, бр. 4, Високи Дечани.
31 ВД, Епархијски управни одбор Епархије рашко-призренске – Високим Дечанима, бр. 437, 5. 7. 1979, Призрен.
32 ВД, Дневник благајне за 1978.
33 ВД, 1981, Уговор о закупу, 8. март 1981, бр. 24, Високи Дечани.
34 ВД, Дневник благајне за 1976.
35 ВД, Дневник благајне за 1978.
36 ВД, Књига приложника манастира Дечани 1976–1978.

том приликом уписао.[37] Демонстрације нису прекинуле односе између Албанаца и манастира. Албанци су и даље редовно долазили и, у неким случајевима, остављали прилог. Посебно су бројчано упечатљиви као приложници били марта и априла 1981. закључно са крајем те године. Неки су се уписали ћириличким писмом.[38]

ЗАКЉУЧАК

Однос Албанаца према Високим Дечанима имао је два колосека. Први је углавном манифестован у форми физичког и институционалног притиска на имовину и братију. Уопште, непријатељство од дела Албанаца, које су српска црква и народ на Косову доживели ових година, суштинско је обележје постбрионске епохе. Способни и мудри настојатељи, Макарије и Јустин, сачували су манастир од тежих последица. Њихово опредељење да се са Албанцима мора, колико је то могуће, заједно живети, видљиво је у релацијама које је мала братија успоставила са њима на задовољство обе стране и то на пословном, туристичком и другом плану. Овакав однос, који заправо представља други колосек, био је заснован на дубоко хришћанском и истовремено прагматичном приступу манастира.

АРХИВА

Архив манастира Високи Дечани
Акта (1968, 1971, 1975–1981)
Деловодни протокол 1967–1984. године.
Дневник благајне (1976, 1978).
Књига приложника манастира Дечани 1976–1978.
Књига приложника манастира Дечани 12– X–1978. год.
Споменица царске лавре Високи Дечани 1946–1993.

ПЕРИОДИКА

Аноним 1979: Аноним. „Живети у Дечанима". *НИН*, 11. март, 9.
Аноним 1981а: Аноним. „Страни новинари у Пећи". *Борба*, 19. април, 2.
Аноним 1981б: Аноним. „Цене као лане". *Борба*, 17. април, 5.
Бачкалов, Радовић 1981: Василије Бачкалов, Амфилохије Радовић. „У спомен архимандрита Макарија". *Православље*, 1–15. август, 22–23.
Ђураков 1970: Никодим Ђураков. „Јубилеј дечанског архимандрита". *Православље*, 12. фебруар, 13.
Јовановић 1978: Драган Јовановић. „Животна трка". *НИН*, 21. мај, 9–11.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1990: Димитрије Богдановић. *Књиīа о Косову*; *Разīовори о Косову*. Београд: Књижевне новине.
Богићевић, Мишев 2014: Алексеј Богићевић, Радмила Мишев. *Дечанске и друīе ūриче*. Бошњане: Манастир Светог Луке.
Вукадиновић 2018: Игор Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

37 ВД, Споменица царске лавре Високи Дечани 1946–1993.
38 ВД, Књига приложника манастира Дечани 12– X–1978. год.

Вукашиновић, Станић 2013: Владимир Вукашиновић, Градимир Станић (прир.). *Извештаји са распетоī Косова Светом архијерејском синоду за Свети архијерејски сабор Српске православне цркве: 1957–1990.* Београд: Издавачка фондација Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке: Фондација патријарх Павле.

Гаталовић 2018: Миомир Гаталовић. *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*. Београд: Институт за савремену историју.

Гаталовић 2024а: Миомир Гаталовић. „Повод, насилност и последице иредентистичких демонстрација Албанаца на Косову и Метохији 1968.". *Убиство и самоубиство у научном и уметничком стваралаштву*. Прир. Ивана Женарју Рајовић, Сена Михаиловић Милошевић, Марина Мијатовић и Петар Ристановић. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 441–455.

Gatalović 2024б: Miomir Gatalović. „Prilozi za proučavanje iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije pod vlašću Josipa Broza Tita". *Istorija 20. veka* 1, 199–220.

Девић, Ранчић 2023: Немања Девић, Козма Ранчић. „Манастирске војводе Високих Дечана у XX веку". *Српска Православна Црква: изазови и искушења кроз историју*. Ур. Светозар Бошков и др. Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет; Бачка Паланка: Српска православна црквена општина; Београд: Институт за савремену историју, 261–285.

Ђокић 2017: Бојан Ђокић. „Два документа поводом спаљивања старог конака манастира Пећке патријаршије 1981. године". *Црквене студије* 14. Ниш: Центар за црквене студије, 391–400.

Ђуричић 1994: Милутин Ђуричић. „Арбанашке војводе српских средњевековних манастира". *Анали Правноī факултета* 3–4, 369–387.

Јањић 2017: Јован Јањић. *Културолошка димензија деловања Српске православне цркве у другоī половини XX века (1945–2000)*. Докторски рад. Београд: Универзитет Џон Незбит.

Јовић 2007: Саво Б. Јовић. *Утамничена црква: страдање свештенства Српске православне цркве од 1945. до 1985. īодине*. Београд: Књижевно друштво „Свети Сава".

Литричин 2011: Мирјана Литричин (ур.). *Шиптарски īеноцид над Србима у 20. веку: документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*. Београд: Жагор.

Микетић 2024а: Урош Д. Микетић. *Исељавање Срба и Црноīораца са Косова и Метохије: узроци, ток и īоследице 1966–1981. īодине*. Докторски рад. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Микетић 2024б: Урош Д. Микетић. „Представке и жалбе са САП Косова 1979–1982. Савезу комуниста Србије". *Записи: īодишњак Историјскоī архива Пожаревац* 13, 165–173.

Микетић 2024в: Урош Д. Микетић. „Прилог за анализу привреде Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово 1974–1981.". *Зборник радова Филозофскоī факултета* 1, 181–196.

Микетић 2025а: Урош Д. Микетић. „Развој великоалбанске идеје у социјалистичкој Југославији: студија случаја Oral History Kosovo". *Историја, историја уметности, филозофија: [тематски зборник међународноī значаја]*. Св. 1. Ур. Бранкица Поповић, Саша Станојевић и Данијела Тешић Радовановић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 199–217.

Микетић 2025б: Урош Д. Микетић. „Титова посета Косову 1975.". *Токови историје* 2, 215–242.

Николић, Цветковић 2014: Коста Николић, Срђан Цветковић. *Срби и Албанци на Косову у 20. веку 1912–1990*. Београд: Институт за савремену историју.

Павловић и др. 2012: Момчило Павловић, Драгомир Бонџић, Миомир Гаталовић, Ивана Пантелић, Горан Антонић и Ратомир Миликић. *Косово и Метохија: век важних доīађаја: 1912–2012*. Београд: Институт за савремену историју; Нови Сад: Центар за истраживање и публиковање.

Петровић, Благојевић 1989: Ружа Петровић, Марина Благојевић. *Сеобе Срба и Црноīораца са Косова и из Метохије: резултати анкете спроведене 1985–1986. īодине*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Радић 2002: Радмила Радић. *Држава и верске заједнице: 1945–1970.* Део 2. Београд: Институт за новију историју Србије.

Радић, Митровић 2012: Радмила Радић, Момчило Митровић (прир). *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије: 1945–1978. īодине*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Радосављевић 2002: Јован Радосављевић. *Архимандрит дечански Макарије и Косово у његово доба*. Кленике: Братство манастира преподобног Прохора Пчињског.

Ристановић 2023: Петар Ристановић. „Жртве демонстрација у САП Косово 1981. године". *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе: тематски зборник*. Књ. 2, *Историја и етнологија*. Тематски зборник. Ур. и прир. Ивана Рајовић Женарју и Весна Зарковић. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 215–228.

Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Косовско питање: 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика.

Ристановић 2013: Петар Ристановић. „Листови Српске православне цркве и 'косовско питање' 1980–1982". *Баштина,* св. 35, 205–228.

Ристановић 2022: Петар Р. Ристановић. „Улоге феномена страха у разбуктавању косовске кризе 1981–1989 – прилог истраживању". *Страх у научном и уметничком стваралаштву*. Зборник радова. Ур. и прир. Драган Танчић, Јасмина Ахметагић и Далибор Елезовић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 541–552.

Ристановић 2021: Петар Ристановић. „Утицај политичких прилика у САП Косово (1968–1990) на стање у Епархији рашко-призренској и Богословији у Призрену". *Призренска богословија: живот, мисија, допринос: 150 година од оснивања (1871–2021): 10 година од обнове рада у Призрену (2011–2021): Зборник радова*. Ур. Александра Новаков, Валентина Питулић и Дејан Ристић. Призрен: Епархија рашко-призренска: Српска православна богословија „Св. Кирила и Методија"; Нови Сад: Матица српска, 420–434.

Тимотијевић 2025: Милош Д. Тимотијевић. „Управљање истином: цензура медија о демонстрацијама у САП Косово 1981. године". *Баштина*, св. 67, 157–169.

Uroš D. MIKETIĆ

ALBANIANS AND THE MONASTERY OF VISOKI DEČANI 1975–1981

Summary

Albanian nationalism towards Visoki Dečani, which corresponds perfectly with the difficult circumstances in which the Serbian church and people found themselves in the SAP Kosovo, is an essential feature of this era. Its essential manifestation was in the form of physical pressure on property and the brotherhood, primarily through the theft of the monastery forest, fruits and vegetables and physical attacks on the brotherhood, and to a certain extent also institutional pressure, considering that the provincial authorities indulged the abusers and protected them. Capable abbots, Makarije Popović and Justin Tasić, managed to save the monastery from more drastic consequences and losses in difficult circumstances. Their firm, simultaneously Christian and pragmatic determination to live together with Albanians is visible in the relations that the small brotherhood has established with them, to their mutual satisfaction, in business, tourism and other areas. Albanians traded with the monastery and worked as workers/artisans on its property, coming as visitors and at the same time appearing as contributors. To some extent, these ties did weaken after the Albanian demonstrations in the province in 1981.

Keywords: Kosovo issue, SAP Kosovo, Visoki Dečani, post-Brion period, Serbs and Albanians, Diocese of Raška and Prizren, abbot Makarije Popović, abbot Justin Tasić, Bishop Pavle, monastery dukes.

Рад је предат 17. децембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.1(497.115)"1986"
001.32(497.11)"1985/1986"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66027

Оригинални научни рад

*Слободан П. СЕЛИНИЋ**
Институт за новију историју Србије, Београд

КОСОВСКО ПИТАЊЕ НА СТРАНИЦАМА МЕМОРАНДУМА САНУ 1986.**

Апстракт: У раду је анализирано како је косовска криза описана у Меморандуму САНУ, недовршеном документу на коме је Српска академија наука и уметности радила 1985. и 1986. године са циљем да објасни узроке југословенске кризе и понуди решења за излазак из ње. Српски академици су косовско питање посматрали у светлу статуса Србије у југословенској федерацији према Уставу 1974, односа Србије и покрајина и положаја српског народа на Косову и Метохији.

Кључне речи: Српска академија наука и уметности, Меморандум, 1986, Косово и Метохија.

ИЗВОРИ И ДОСАДАШЊИ НАУЧНИ РАДОВИ

За разлику од косовског питања, о коме је последњих година написано неколико веома квалитетних и на озбиљним архивским истраживањима заснованих радова, о Меморандуму Српске академије наука и уметности из 1986. још увек нема довољно научних истраживања, а посебно недостаје целовита монографска обрада те теме заснована на проучавању архивских извора. Меморандум је још увек много више предмет политичких злоупотреба, пре свега у циљу сатанизације Србије и наметања кривице за избијање грађанских ратова у Југославији, него научног истраживања и промишљања.

Из корпуса радова о косовском проблему посебно се издвајају дела Петра Ристановића (Ристановић 2019; Ристановић 2020; Ристановић 2022), Игора Вукадиновића (Вукадиновић 2021; Vukadinović 2026), Миомира Гаталовића (Гаталовић 2016; Гаталовић 2018), Бојана Ђокића (Ђокић 2019), Вацлава Штепанека (Štěpánek 2011), Јана Пеликана (Pelikán 2014), Зорана Јањетовића (Јањетовић 2022), Немање Димитријевића (Димитријевић 2020), Божице Славковић Мирић (Славковић Мирић 2020) и других аутора. Они су косовско питање сагледавали превасходно на основу података из доскора некоришћених архивских извора, највише из Државног архива Србије и Архива Југославије. Тако су озбиљно

* ORCID 0000-0001-8685-889X, slobodanselinic@gmail.com

** Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2026. години (евиденциони број 451-03-33/2026-03/200016 од 5. 2. 2026. године).

научно тумачење добиле бројне теме: међунационални односи, државна политика према покрајини, политички и уставни положај покрајине, економске, просветне, здравствене и културне прилике, албанске демонстрације, деловање албанске емиграције и друго.

Када је реч о Меморандуму САНУ, највећи допринос науци дали су радови академика Василија Крестића и Косте Михаиловића у којима су они представили најважније ставове тог документа, ток рада на њему и политичке нападе на њега од септембра 1986. када је јавност обавештена о његовом постојању (Михаиловић и др. 1995; Михаиловић и др. 2002; Михаиловић и др. 2017). Веома утемељене анализе тог документа могу се наћи и у поменутој монографији Петра Ристановића и докторату Александра Пушкаша (Пушкаш 2025).

За тему нашег рада најважнији архивски извор је сам текст Меморандума који се, између осталог, може наћи у фонду Председништва Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) у Архиву Југославије. За контекст у коме се Меморандум појавио и прилике које су владале у покрајини у месецима у којима је САНУ радила на њему, најважнија су документа настала радом или за потребе партијских и државних органа која се налазе у Архиву Југославије и Државном архиву Србије у Железнику (Председништво СФРЈ, Председништво Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ, Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС)).

КОСОВСКА КРИЗА

Насилне демонстрације Албанаца на Косову и Метохији 1981. потврдиле су да су сепаратистичке тенденције годинама јачале, а република била без надлежности у покрајини. Такво стање било је највећим делом последица Устава из 1974. који је од Југославије направио нефункционалну конфедерацију, а Србију изделио у три дела, са две покрајине које су у надлежностима биле готово сасвим изједначене са републиком. Србија није могла да без сагласности покрајина усвоји кључне законе па је и почетком осамдесетих била једина република која није била до краја конституисана. После демонстрација 1981. југословенска власт морала је да се суочи са истином о тешком положају Срба у покрајини, њиховом масовном исељавању и неодрживошћу правног и политичког положаја Србије изделене у три дела (Селинић 2021).

Иако су насилне демонстрације сузбијене, а истина о стању у покрајини избила на видело, наредних година суштински није ништа промењено, осим што сепаратизам није испољаван масовним јавним насиљем. Националисти су наставили да се боре за своје циљеве другим методама. Ширили су паролу „Косово република", најављивали нове демонстрације, заговарали бојкот наставе и штрајкове, вршили насиље над Србима, нападали припаднике војске и полиције и слично.[1] Полицијским акцијама је откривана мрежа илегалних сепаратистичких организација

1 Државни архив Србије (ДАС), ђ2, ЦК СКС, к. 336, 1978–1982, 1981, Стр. пов. 02-181; ДАС, ђ2, ЦК СКС, к. 329, Материјали са 81. седнице ПЦК СКС, Информација о безбедносној ситуацији у САП Косово.

које су припремале убиства старешина и војника, саботаже, крађу оружја, муниције и експлозива, тровање хране и воде, бекство из војних јединица са оружјем. Из Албаније је пропагандни антијугословенски материјал убациван у Југославију углавном преко СР Немачке. Најављивана је „трећа фаза" борбе, која је укључивала припрему за герилски рат и „оружану револуцију", за коју је требало набавити оружје и обезбедити склоништа и базе. Метод борбе сепаратиста било је и каменовање возова, аутобуса, камиона и аутомобила, запречавање путева, постављање препрека на трачнице, кидање телекомуникационих уређаја на пругама. Посебна мета су биле војне и полицијске снаге у покрајини. Напади и провокације су били бројни. Безбедносне снаге су током 1985. евидентирале 93 физичка напада на Србе и Црногорце, 31 хаварију и саботажу, 34 паљења имовине Срба и Црногораца, 27 случајева вређања Титовог „лика", 62 случаја ометања јавног саобраћаја каменовањем и на друге начине, 21 случај пољских штета, 11 силовања и покушаја силовања, 17 случајева скрнављења гробаља и споменика српских породица. Од 1982. до 1985. иселило се око 18.000 Срба. Насиље над Србима у покрајини изазивало је антиалбанско расположење и појединачне случајеве реваншизма према Албанцима у другим деловима републике (Ристановић 2019: 360, 363, 365; Ђокић 2019: 32; Дамјановић 2022: 379; Селинић 2021).

Почетком лета 1985. лоше стање је погоршано до усијања. Сепаратисти су појачали деловање, растао је број њихових напада на Србе и њихову имовину. Тензије су највише подигнуте вестима о повређивању Ђорђа Мартиновића крај Гњилана 1. маја 1985. и убиству студенткиње Српкиње у студентском дому у Београду које је почетком јула починио студент Албанац (Ристановић 2019).

Погоршање стања у покрајини, ново јачање сепаратистичког покрета и нови случајеви угрожавања Срба, усмерили су и пажњу српских интелектуалаца ка покрајини више него раније. Центар њиховог окупљања било је Удружење књижевника Србије. Косовскометохијски Срби почели су да се самоорганизују. Никао је Српски покрет отпора као спонтани покрет незадовољног и разочараног народа. Делегације и групе Срба и Црногораца долазе у Београд и Подгорицу свесни да решење за своје проблеме у покрајинском руководству неће наћи (Ристановић 2019: 436).

Међунационалне страсти је у априлу 1986. године покушао да смири председник Председништва ЦК СКС Иван Стамболић, када се у покрајини састао са тамошњим руководиоцима и Србима окупљеним у Косову Пољу да би протестовали због хапшења једног од њихових вођа Косте Булатовића. Стамболићеве поруке нису биле решење за кризу. Тражио је да Срби решавају проблеме у покрајини, а не у Београду и на зборовима и демонстрацијама, да их решавају у институцијама система и да прекину везе са опозиционим интелектуалцима. Користио је стару симетрију стављајући у исту раван сепаратисте који хоће републику и „српске унитаристе и националисте" који доводе у питање аутономију покрајине. Тражио је стрпљење док не издејствује промене устава, али времена за то није било (Ристановић 2020).

Озбиљност кризе натерала је руководство Србије да 14. априла 1986. одржи седницу ЦК СКС. Она је делимично одударала од уобичајене партијске реторике

која је углавном повлачила вештачку симетрију између албанског и српског национализма у покрајини. Овога пута је у многим дискусијама признато да узрок и последица нису исто, да је албански национализам узрок, а српски последица, да се због покушаја српских националиста да „искористе" страдања Срба не могу игнорисати та страдања и недоследност и опортунизам покрајинских власти у борби против албанског насиља. На пример, члан Председништва ЦК СКС Шпиро Галовић је рекао да на Косову није било најтеже оно што су радили сепаратисти, већ оно што је долазило од државних институција, јер када „оне остављају човека без заштите пред узурпацијама и насиљем, некажњено насиље постаје у неку руку, хтели ми то признати или не, насиље саме државе" па се „човеку погођеном неправдом и сама држава приказује као туђа". Српски комунисти су нападали српски национализам, али су мање него обично инсистирали на симетрији, а више критиковали очито неделотворну политику у покрајини.[2]

Тензије су се, међутим, наставиле. Свесни да у покрајини не наилазе на разумевање, Срби су кренули пут Београда и других градова Србије. Да би њихов долазак у Београд у време 13. конгреса СКЈ јуна 1986. био спречен, на иницијативу савезног врха у централном делу Србије је заведено непроглашено ванредно стање. Власт је настојала да на све начине спречи долазак Срба из покрајине пре и током трајања конгреса. Враћана су возила, избацивани људи из возова, а полиција је по Београду тражила косовске Србе и терала их да се врате у покрајину (Ристановић 2019).

Директива је извршена, обухватном полицијском и политичком акцијом, масовни долазак Срба у Београд је спречен, али је косовска криза остала највећи проблем у држави.

МЕМОРАНДУМ: ОДГОВОР САНУ НА ЈУГОСЛОВЕНСКУ КРИЗУ

Док је косовска криза средином осамдесетих поново ескалирала, Српска академија наука је, полазећи од тога да као најважнија српска установа науке и културе нема право да буде нема на лоше стање у коме се држава налазила, припремала документ у коме би описала узроке кризе и понудила решења. На њему је рађено од средине 1985, посао није био тајан већ је руководство Србије било упознато о њему, али је шира јавност сазнала за њега тек крајем септембра 1986. године, када су *Вечерње новости* објавиле два текста у којима је недовршен документ САНУ, назван Меморандум, анатемисан као националистички (Ђукановић 1986: 2).

Меморандум је био недорађен, збир прилога више људи из различитих области науке. Представљао је југословенски, национални и демократски одговор на југословенску кризу. Документ се састојао из два дела. У првом је описана југословенска криза и њени узроци, а у другом је проговорено о положају Србије и српског народа у југословенској држави. Први део је писан конфузније, мање систематично, са више понављања ставова, оцена, размишљања…

2 ДАС, ђ2, ЦК СКС, кутија 405, 1986, Материјали са 29. седнице ЦК СКС, одржане 14. априла 1986.

Било је јасно да је на његовој стилизацији и доради требало још радити. Други је био конкретнији, јаснији и прецизнији.

У првом делу је указивано на мањкавости југословенског политичког система, његову недемократску природу, пораз концепта самоуправљања, мане Устава из 1974, претварање државе из федералне у нефункционалну конфедералну, запостављање права радника, одлике економске кризе, отуђеност политичке елите од јавности и народа, губљење угледа СКЈ који је описан као партија поретка која живи од револуционарне ренте, гушење грађанских слобода и права, дубину моралне кризе која је разједала цело друштво и закључено је да Југославија није припадала демократским модерним државама. У делу посвећеном судбини и положају Србије и Срба у Југославији уочено је да су они били суочени са три велика проблема: дугорочно заостајање развоја привреде Србије; положај Србије у федерацији и однос са покрајинама; тежак положај Срба на Косову и Метохији за које је речено да су били изложени геноциду. Изнети су и подаци о дискриминацији којој су Срби били изложени у Хрватској (асимилациона политика, забрана српских удружења и културних установа, смањивање броја Срба, исељавање у друге делове земље, наметање хрватског језика за службени итд.). Указано је на националну и културну дезинтеграцију српског народа у комунистичкој Југославији. Меморандум је економску, културну и политичку дискриминацију Срба видео као последицу политике „Слаба Србија – јака Југославија" за коју је највише оптуживао коалицију Словеније и Хрватске. Критички је писано о улози Јосипа Броза и Едварда Кардеља. Српским комунистима је замерано што су пристајали на подређен положај у југословенској комунистичкој партији.[3]

МЕМОРАНДУМ О КОСОВУ: „НАМЕТНУТ РАТ"

Речима „Изгон српског народа са Косова је спектакуларно сведочанство његовог историјског пораза" започет је опис судбине српског народа у јужној покрајини на страницама Меморандума. Албанске насилне демонстрације 1981. су окарактерисане као специјалан, отворен и тоталан рат објављен српском народу, рат који је припреман годинама током разних административних, политичких и државноправних промена. Констатовано је да је тај рат трајао дуже од ослободилачке борбе против фашизма и да је вођен коришћењем различитих метода уз потпору разних „политичких центара у земљи". Закључено је да је он трајао пет година и да се југословенско друштво са њим није отворено суочило нити га назвало правим именом.[4]

Албанска побуна почетком осамдесетих није посматрана изоловано већ у контексту побуне на крају Другог светског рата за коју је комисија САНУ оценила да је била војнички поражена, али не и политички савладана. У анализи је даље писало да је побуна започета почетком осамдесетих била још успешнија од оне са краја рата, јер је прави обрачун са „неофашистичком агресијом" изостао. За мере којима јој се држава супротстављала, САНУ је закључила да су само уклониле насиље са улица.

3 Архив Југославије (АЈ), фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.

4 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.

Велико огорчење је провејавало из дела документа у коме је стајало да је пет година дуг рат у покрајини уверио његове предводнике да су јачи него што су и мислили и да су имали подршку центара моћи у самој земљи и то много снажнију од оне коју су Срби са Косова имали од своје републике или коју је имала Србија од других република. Такве оцене биле су увод у критику владајуће политике према косовској кризи, која годинама није била делотворна, па је Меморандум замерао партији да је имала снаге да изведе револуцију у условима рата против највећег непријатеља у двадесетом веку, али да се показала неефикасном, па чак и незаинтересованом да на „отворени рат" одговори на једини могући начин – одлучном одбраном народа и своје територије.[5]

Прогон коме су Срби били изложени на Косову и Метохији назван је „геноцидом", који је био физички, политички, правни и културни. Он је доживљаван као најтежи пораз у ослободилачким борбама српског народа од Првог српског устанка до устанка 1941. године. Одговорност за тај пораз је тражена у још увек живом коминтерновском наслеђу у националној политици Комунистичке партије Југославије, којом су Срби проглашавани за угњетачки народ у Краљевини Југославији и следбеништву српских комуниста тој политици, у прескупим идеолошким и политичким заблудама, незнању, недораслости, опортунизму генерација српских политичара који су увек више водили рачуна како ће други југословенски комунисти реаговати ако они покушају да заштите интересе Србије него што су обраћали пажњу на објективне чињенице о положају народа којим руководе. Није пређутана ни генеза јачања сепаратизма у покрајини и обесправљивања Срба. За нарушавање добрих међунационалних односа највећа одговорност је пронађена у албанским националистима у политичком руководству покрајине. У том смислу је САНУ подсећала да су Косово и Метохија најпре добили ранг аутономне покрајине, а касније и статус „конститутивног дела федерације" и да су Србији само формално припадали. За то време је у складу са политиком Албаније вршена албанизација Косова и Метохије путем унификације књижевног језика, заставе, уџбеника и националног имена. За Академију је то била завера која је кована јавно и демонстративно, па је у Меморандуму писало да су истине о прогону Срба етикетиране као „копање по цријевима Албанаца", а да је писање „београдске штампе" о насиљу над Србима и Црногорцима у покрајини третирано као већи грех од самих инцидената о којима је писано и који су углавном остајали политички и кривично некажњени.[6]

Последње запажање је сасвим одговарало политичкој стварности, о чему сведочи то што су се Председништво Покрајинске конференције СК Косова и Председништво Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово на заједничкој седници 3. септембра 1985. бавили писањем јавних гласила у Србији и усвојили писмо српском и југословенском партијском председништву којим су осудили текстове у *Илустрованој политици* од 18. јуна („Режисери остали у сенци") и у *НИН*-у 25. августа („Учинак путујућих политичара") којим су осуђени некажњавање албанских кадрова за политику вођену до 1981. године, покушаји уништавања

5 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.
6 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.

материјала са Призренског процеса[7] и усељавања Албанаца из Албаније у покрајину и у којима је писано о српским „викенд политичарима" из покрајине који су живели ван ње, потенцирајући да они који су радним данима водили политику у покрајини, а викенд проводили са својим породицама у Београду нису могли да убеде Србе и Црногорце да се не исељавају, када су то сами већ учинили. Покрајинска партија је тврдила да су тиме дисквалификовани кадрови покрајине, рехабилитовани „ранковићевштина" и сејано нејединство међу кадровима на Косову и то на националној основи.[8]

У Меморандуму је властима на Косову замерен однос према насиљу над српским народом, тј. покушаји заташкавања злочина, избегавање изношења истине, развлачење судских процеса. Тиме је формирана лажна слика о стању у том делу Србије. Уочена је тежња да се насиље над Србима оправда политиком вештачке симетрије и измишљањем постојања непријатеља изван покрајине у виду српског национализма из Београда. Апострофиран је „случај Мартиновић", не само због насиља које је оцењено као невиђено и у духу „најмрачнијих времена турског набијања на колац", него и због одбијања да се у судском поступку досегне до истине. Тиме је тај случај, уместо да буде искоришћен за поштовање закона и људских права, био схваћен у покрајини као прилика да се истакне суверености покрајине и Србији наметне принцип „немешања у унутрашње послове" своје покрајине, као да је реч о односима међу државама.[9]

Косовско питање је највише посматрано као српско национално питање, које није одвајано од историје целог српског народа, већ је сматрано његовим животним питањем. На то указује подсећање да су косовски Срби имали не само прошлост, која је била видљива у бројним историјским и културним споменицима, већ и „матичну земљу свог историјског постојања" као доказ њиховог „живог присуства". Њихово страдање у социјалистичкој Југославији није сагледавано изван жртава поднетих у ранијим вековима, већ је доживљавано само као неумитна завршница процеса дугог трајања. Износећи закључак да је исељавање Срба после Другог светског рата превазилазило дотадашњи обим прогона српског народа, Меморандум се позивао на податке Јована Цвијића према којима је од Велике сеобе Срба до почетка 20. века изгнано преко пола милиона Срба. Томе је додато више од 60.000 српских колониста и старинаца протераних током Другог светског рата, па констатовано да је тај талас исељавања доживео праву плиму у комунизму. У том смислу је констатовано да је од средине шездесетих Косово и Метохију напустило око 200.000 Срба. САНУ је упозоравао на драматичне последице, пре свега на опасност од стварања етнички чистог Косова, па је у Меморандуму наведено да су се преостали Срби под притиском терора спремали за „коначан егзодус" и да ће за мање од деценије покрајина остати без Срба, чиме ће бити коначно остварен циљ албанских „расиста" још од доба Призренске лиге да Косово буде етнички чисто.[10]

7 Мисли се на Призренски процес из 1956. на коме је група Албанаца осуђена због шпијунаже.

8 ДАС, ђ2, ЦК СКС, к. 427, 1985, Материјали са 100. седнице Председништва ЦК СКС, 2. октобра 1985, 126/1.

9 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.

10 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.

САНУ је стала у одбрану права Срба на Косову и Метохији да се заштите свим дозвољеним средствима. Њихове петиције, подношене државним органима, сматране су за закониту последицу тешког положаја у коме су били. Упозорено је да се никаквим политичким оценама Србима не може ускратити право да се од насиља и уништења штите свим законским средствима. Срби су подржани у настојању да ту заштиту траже у републичким и федералним органима, ако не могу да је добију у покрајини. Зато су посете српских делегација Савезној скупштини доживљаване као израз грађанске свести, а њихово осуђивање је тумачено „аутономашко-сепаратистичким и шовинистичким становиштем".[11]

Меморандум је предвиђао да ће косовско питање постати и европско питање, ако не буде решено праведно. Под праведним решењем је подразумевано успостављање безбедности и равноправности за све грађане Косова и Метохије и стварање услова за повратак исељених као једним правим начином за окончање „наметнутог рата". Аутори су подсећали да је Косово било једна од најважнијих тачака Балканског полуострва као етнички мешовите територије. Оценили су да је политика стварања етнички чистог Косова не само директна претња свим народима који су били у мањини у покрајини већ и опасност за све народе у Југославији.[12]

У Меморандуму је Косово поменуто неколико пута и у оквиру разматрања других питања. Српски академици су сматрали да тадашња Југославија није била модерно друштво, јер су свако политичко угњетавање и дискриминација на националној основи били цивилизацијски неприхватљиви. У том контексту је незаустављив прогон Срба са Косова за ауторе Меморандума био показатељ њихове националне дискриминације, јер начела која су гарантовала аутономију једне мањине (Албанци) нису важила за оне народе који су били у мањини у покрајини и живели поред албанске већине (Срби, Црногорци, Турци и Роми). Косовска криза је посматрана и као део проблема изазваних лошим уставним решењима из 1974. године, којима је само српски народ лишен своје државе, јер Србија није имала надлежност над деловима своје територије и није могла да успостави ред у својој покрајини, обезбеди личну и имовинску сигурност грађана, стане на пут геноциду и заустави пресељење Срба са вековних огњишта. Констатовано је да је Србија Уставом из 1974. била поцепана у три целине и да су покрајине биле готово сасвим изједначене са републиком. Меморандум је подсећао да је преширока аутономија покрајина произвела две „раселине" у српском народу. Зато су писци Меморандума албанско насиље на Косову и Метохији крајем шездесетих доживљавали као опомену шта се све може догодити уколико се аутономија повећа до мере која угрожава јединство републике. Попут српског политичког руководства и Меморандум је истицао да је то што су покрајине биле „конститутивни елеменат федерације" омогућило њиховим руководствима да занемаре чињеницу да су покрајине биле саставни део Србије. Академија је такав положај покрајина приписивала и утицају из других република на односе у Србији, оптужујући их да су се појављивали као арбитри и измиритељи који користе политику „симетрије једнаких кривица" да би посредовали између Републике и покрајина и инсистирали на доследној примени устава неповољног за Србију.

11 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.
12 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.

Академици су били уверени да агресивни албански национализам у покрајини неће бити побеђен ако Србија не престане да буде једина република чије унутрашње односе уређују други. У документу је констатовано да је такво стање у Србији и одржавано да би омогућавало мешање са стране и да је после федерализације СКЈ такво уплитање у односе у једној републици било могуће само у Србији.[13]

Овај део Меморандума је верно осликавао тадашњи положај Србије, имајући у виду да је записан само годину и по од када се савезна партијска власт умешала у односе Србије и покрајина, шаљући у Србију комисију на челу са словеначким политичарем и чланом Председништва ЦК СКЈ Миланом Кучаном, без представника СК Србије у њој, да арбитрира у спору српског и покрајинских врхова.[14]

Односи између Србије и покрајина, па тиме и положај Косова и Метохије, нису посматрани само у формално правном смислу већ је Меморандум истицао да се првенствено радило о српском народу и његовој држави. Закључак је био оштра и јасна критика комунистичке националне политике. У њему је забележено да је народ који се после дуге борбе изборио за своју државу и за грађанску демократију, изгубивши два и по милиона људи у два светска рата, доживео да „једна апаратски састављена партијска комисија" установи да само он после четрдесет година живота у комунистичкој Југославији нема своју државу. „Гори историјски пораз у миру не да се замислити", записали су академици САНУ.[15]

Меморандум није видео излаз из кризе изазване неравноправним положајем Србије у Југославији без промене устава. Тврдио је да равноправност свих република, која је била гарантована савезним уставом, обезвређена у пракси наметањем Србији да се одрекне дела права и овлашћења у корист покрајина. Од српских представника је захтевано да отворено кажу да је то уређење Србији наметнуто, посебно када је реч о позицији покрајина које су себе доживљавале много више као конститутивни део федерације него као део Србије. С обзиром на то да је закључила да Устав није водио рачуна о држави српског народа и да је стварао непремостиве тешкоће њеном конституисању, САНУ је тражила његову промену како би били задовољени легитимни интереси Србије, а покрајине постале њени стварни саставни делови, тако што њихов ниво аутономности не би угрожавао интегритет Србије.[16]

У документу није исказано само незадовољство положајем Србије већ и страх за будућност Југославије, онакве каква је конституисана Уставом. Зато нерегулисано питање државности Србије није била једина мањкавост чије је исправљање тражила српска Академија. Истакнуто је да је савезна држава Уставом из 1974. постала веома лабава заједница у којој су постојале и политичке снаге које нису искључивале могућност изласка из ње. Таква размишљања и темељна дезинтеграција савезних функција наводили су академике на бојазан да Југославији прети опасност од даљег расточавања, а кризу на Косову и Метохији су схватали као највеће упозорење да је заједничка држава у великој опасности и да се приближава тачки потпуне дестабилизације.[17]

13 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.
14 АЈ, 507, Председништво ЦК СКЈ, 19. седница Председништва ЦК СКЈ, 16. априла 1985.
15 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.
16 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.
17 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 1855.

ЗАКЉУЧАК

Иако недовршен и на неким местима противречан, Меморандум САНУ се прилично јасно одредио према косовској кризи. Она је највише посматрана у контексту тешког положаја и страдања српског народа изложеног дуготрајном албанском насиљу. Узроци за такво стање су налажени у неповољном уставном положају Србије који је покрајинама дао велики степен самосталности, политици покрајинских власти које се нису супротстављале албанском сепаратистичком покрету нити спречавале насиље над Србима, али и у неадекватном одговору југословенске државе на угрожавање њене територијалне целовитости. У документу је подсећано да је исељавање Срба са простора Косова и Метохије трајало вековима и да је у комунистичкој Југославији било толико изражено да је угрожавало опстанак Срба у том делу државе. Упозоравано је на погубне последице албанске политике стварања етнички чистог Косова и Метохије и да албански сепаратистички покрет, ако не буде поражен, може да доведе у питање безбедност целог Балкана.

ИЗВОРИ

Државни архив Србије, Ђ2, ЦК СКС
Архив Југославије, 803, Председништво СФРЈ
Архив Југославије, 507, Председништво ЦК СКЈ

ЛИТЕРАТУРА

Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Vukadinović 2026: Igor Vukadinović. "Migrations of Serbs from Kosovo and Metohija during the Yugoslav Communist Regime 1958–1981". *Istorija 20. veka,* 1, 207–230. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2026.1.vuk.207–230>. [7. 3. 2026].

Гаталовић 2016: Миомир Гаталовић. *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*. Београд: Институт за савремену историју.

Гаталовић 2018: Миомир Гаталовић. *Бурна времена*: *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*. Београд: Институт за савремену историју.

Дамјановић 2022: Стефан Д. Дамјановић. „Српска православна црква на Косову и Метохији од 1945. до 1999. у извештајима епископа Павла и Атанасија". *Баштина*, св. 57, 373–388. <https://doi.org/10.5937/bastina32-39339>. [29. 12. 2025].

Димитријевић 2020: Немања С. Димитријевић. „Председништво СФРЈ о ситуацији на САП Косово и Метохија у првим месецима 1989. године". *Баштина,* св. 52, 365–383. <doi: 10.5937/bastina.30-26996>. [20. 3. 2026].

Ђокић 2019: Бојан Ђокић. *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981–1989*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.

Ђукановић 1986: Александар Ђукановић. „Понуда безнађа". *Вечерње новости,* 24. септембар, 2.

Јањетовић 2022: Зоран Јањетовић. *Конфронтација и интеграција*: *националне мањине у Србији 1944–1964*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Михаиловић, Крестић 1995: Коста Михаиловић, Василије Крестић. *'Меморандум САНУ'*: *одговори на критике*. Београд: САНУ.

Михаиловић, Крестић 2002: Коста Михаиловић, Василије Крестић. *'Меморандум САНУ'*: *под ударима политике*. Београд: Борба.

Михаиловић, Крестић 2017: Коста Михаиловић, Василије Крестић. *'Меморандум САНУ'*: *после тридесет година*. Београд: Новости.

Pelikán 2014: Jan Pelikán. *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*. Praha: Filozofická fakulteta Univerzitety karlovy v Praze.

Пушкаш 2025: Александар Пушкаш. *Београдска интелектуална опозиција и демократски изазови у Југославији (1980–1991)*. Београд: Филозофски факултет.

Ристановић 2019: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика.

Ристановић 2020: Петар Ристановић. „Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године". *Баштина*, св. 52, 329–350. <10.5937/bastina30-29116>. [15. 2. 2026].

Ристановић 2022: Петар Ристановић, „Лице и наличје мита о националној борби Албанаца са Косова – случај Тахира Мехе". *Токови историје*, 1, 171–2027. <https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.1.ris.171-207>. [20. 1. 2026].

Селинић 2021: Слободан Селинић. *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Славковић Мирић 2020: Божица Славковић Мирић. *Југославија и Албанија 1945–1948: економски односи*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Štěpánek 2011: Václav Štěpánek. *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*. Brno: Masarykova univerzita.

Slobodan P. SELINIĆ

THE KOSOVO ISSUE IN THE PAGES OF THE SANU MEMORANDUM OF 1986

Summary

The paper analyzes how the Kosovo crisis was described in the SANU (the Serbian Academy of Sciences and Arts) Memorandum, an unfinished document on which the Serbian Academy of Sciences and Arts worked in 1985 and 1986 with the aim of explaining the causes of the Yugoslav crisis and offering solutions for overcoming it. Serbian academics viewed the Kosovo issue in light of Serbia's status in the Yugoslav federation according to the 1974 Constitution, the relationship between Serbia and the provinces, and the position of the Serbian people in Kosovo and Metohija. The Memorandum emphasized that Serbia was unequal in relation to other republics, because it alone did not have jurisdiction over its entire territory due to the great autonomy of the provinces. The difficult situation of Serbs in Kosovo and Metohija and the forms of violence to which they were subjected by the Albanian majority in the province were described. It was concluded that Serbs were victims of genocide in the province and it was warned that the policy of creating an ethnically pure Kosovo and Greater Albania could not only endanger the survival of Yugoslavia but also destabilize the entire region.

Keywords: Serbian Academy of Sciences and Arts, Memorandum, 1986, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 14. марта 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41)(497.115)"1983/1986"
329.73(=163.41)(497.115)"1983/1986"
94(497.115)"1983/1986"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67797

Оригинални научни рад

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КО ЈЕ СТВАРАО ПОКРЕТ ОТПОРА СРБА У САП КОСОВО (1)**

Апстракт: У раду је пружен преглед формирања и развоја Покрета отпора Срба у покрајини Косово током осамдесетих година 20. века. Циљ рада је да пружи преглед кључних личности Покрета, њихове краће биографије и разјасни односе између личности које су директно утицале на динамику развоја Покрета. У првом делу рада дат је преглед личности које су иницирале настанак Покрета и били његови први организатори на терену током периода 1983–1986, када је Покрет нарастао у респектабилну друштвену снагу. Рад је написан на основу до сада некоришћене архивске грађе, мемористике и релевантне литературе.

Кључне речи: Српски покрет отпора, косовско питање, САП Косово, Мирослав Шолевић, Коста Булатовић.

Покрет отпора Срба у Социјалистичкој Аутономној Покрајини (САП) Косово био је један од најзначајнијих феномена у годинама ескалације косовске кризе. Упркос снажном утицају Покрета на политичке односе у врху федерације, организацији више десетина масовних скупова у градовима широм Социјалистичке Републике (СР) Србије и СР Црне Горе, улози у успону Слободана Милошевића и паду два покрајинска руководства, постојећа академска литература о овој теми и даље је релативно скромна, а перцепција јавности махом је обликована на основу публицистичких дела и текстова у штампи. О Покрету је претежно писано у склопу ширих тема. Аутори су се бавили његовим видљивим манифестацијама: митинзима, јавним наступима лидера и улогом Покрета у тзв. антибирократској револуцији. Позната су имена неколицине лидера Покрета и јавних личности који су их саветовали и пружали им подршку, но у академској литератури и даље није разјашњено ко су били људи који су Покрет градили на терену, у разним локалним срединама на Косову, као и они који су им помагали ван граница покрајине, у централној Србији, Војводини и Црној Гори. Управо то питање, о механизмима изградње Покрета одоздо нагоре и о мрежи људи који су Покрет носили, стоји у средишту овог истраживања.

* ORCID 0000-0002-1395-3375, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

УВОД: ПРЕГЛЕД ИЗВОРА И РЕЛЕВАНТНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Темељни научни допринос проучавању Српског покрета отпора дао је Небојша Владисављевић (Vladisavljević 2008) који је први систематски анализирао природу Покрета, закључивши, противно доминантном наративу, да је реч о самониклом Покрету насталом одоздо нагоре, на чијем челу су се нашли људи из локалних заједница без политичког искуства, који су у другој половини деценије били увучени у вртлог високе политике и социјалних и националних сукоба.

У ширем контексту југословенске и косовске кризе вредан допринос разумевању настанка и успона Српског покрета отпора дали су Дејан Јовић (Jović 2003) и одлично обавештени загребачки новинар Дарко Худелист (Hudelist 1989). У скорије време у склопу тематски ширих синтеза о Покрету су писали Петар Ристановић (Ристановић 2019) и Слободан Селинић (Селинић 2021). У западној историографији, Ноел Малколм (Malcolm 1998) и Миранда Викерс (Vickers 1998) у својим синтезама су се осврнули и на осамдесете године, но њихов третман овог периода остао је површан, заснован искључиво на секундарним изворима и свео се на понављање тада доминантног наратива.

Незаобилазан извор за разумевање Српског покрета отпора представљају сведочанства учесника, пре свих Мирослава Шолевића (Doderović 1990) и Косте Булатовића.[1] Од великог значаја за ово истраживање била је књига новинара Радојице Барјактаревића (Барјактаревић 1996), новинара „Јединства" (1977–1987), који је изблиза пратио настанак и раст Покрета. Користан увид у перцепцију догађаја из перспективе врха власти пружа разговор Слободана Инића са Иваном Стамболићем (Stambolić 1995) и књиге члана Председништва СФРЈ Боре Јовића (Јовић 1995; Јовић 2009). Иако обојена личним искуством и субјективним доживљајем, ова сведочанства пружају јединствен увид у атмосферу и механизме мобилизације која је покренула стотине хиљада људи.

Најзначајнији, а до скора најмање коришћени извор за проучавање Српског покрета отпора представља архивска документација, из фондова који се чувају у Архиву Југославије и Државном архиву Србије. Документи из ових фондова омогућавају праћење односа у савезном врху, нарастање тензија између републичких и покрајинских руководстава, као и начина на који су институције, државе и партија сагледавале догађаје на Косову. Посебно су значајне безбедносне процене и оперативне обраде лица укључених у Покрет отпора, која су се практично од првог дана нашла под надзором служби безбедности. Управо та документа коришћена су у писању овог рада.

НАСТАНАК СРПСКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА

Српски покрет отпора био је аутохтони, самоникли Покрет Срба и Црногораца у САП Косово. Настао је као реакција на агресивну албанизацију покрајине, масовно исељавање Срба и демонстрације Албанаца 1981. Почетком осамдесетих година српско становништво на више места у покрајини спонтано се сукобило

1 Сведочење Косте Булатовића у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću.* Transkripti, Haški tribunal VII/17, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2006.

са општинским властима због конкретних, локалних проблема: у Ђаковици због плана да се сруши српска махала и разбије компактно српско језгро у граду; у Шилову крај Гњилана због намере да се гради хладњача на плодној земљи; и у Бресју крај Приштине због експропријације земљишта да би се изградио железнички депо. Када су општински и покрајински органи игнорисали више пута поновљене жалбе, Срби из ових заједница су се самоорганизовали и почели да одлазе у Београд, тражећи заштиту директно од републичких и савезних органа, чиме је начињен преседан на коме је касније изграђен Српски покрет отпора (Ристановић 2019: 436–438).

Центар Покрета се спонтано формирао у Косову Пољу, насељу у које су се од почетка шездесетих година доселили бројни Срби из других делова покрајине, који нису желели да је напусте. Повод за прво окупљање, 18. марта 1982, било је скрнављење српског гробља у оближњем селу Шипољу. Са скупа је упућено писмо покрајинским органима које је остало без одговора. Међу потписницима писма било је више каснијих организатора Покрета: Коста Булатовић, Мирослав Шолевић, Божа Марковић…[2]

Месец дана касније, 16. априла, 21 свештеник и монах Српске православне цркве (СПЦ) упутили су Апел властима, Синоду и Сабору СПЦ за заштиту Срба на Косову и Метохији. Група појединаца који су чинили иницијално језгро Покрета успоставили су везу са професором Богословског факултета Атанасијем (Јевтић), који је иницирао писање апела. У годинама раста Покрета његове вође су одржавале везу са појединцима из цркве, од којих су тражили савет и ослонац (Ристановић 2023).

По сведочењу Радојице Барјактаревића, 20. маја 1982. године, стање у покрајини и осећај да нешто морају даураде навели су Братимира Тошковића и Војислава Дудића да се састану са Костом Булатовићем, у његовој кући у Косову Пољу. Придружио им се Милорад Лазић из Бабиног Моста. У разговору је први пут поменута идеја формирања неке врсте народног Покрета (Барјактаревић 1996: 65).

Током 1983. постављени су темељи Покрета. Следећи пример Срба из Шилова, Бресја и Ђаковице, Срби из Косова Поља су упутили две делегације 4. априла у Београд, где су разговарали са председником Председништва СР Србије Николом Љубичићем[3] и 22. јуна у Подгорицу (Титоград), где су их примила два функционера нижег ранга. За разлику од ранијих делегација, које су у Београд одлазиле како би тражили решење за своје локалне проблеме, Срби из Косова Поља су говорили о ширим друштвеним проблемима: масовном исељавању Срба, угроженој безбедности, мајоризацији, расту албанског национализма и сепаратизма.

У старој основној школи у Косову Пољу 10. јуна одржан је масовни скуп под формом скупа подружнице Социјалистичког савеза радног народа (ССРН) Југославије Месне заједнице Косова Поља. У истом периоду представници Покрета остварили су и контакт са патријархом СПЦ Германом. Овим потезима у пролеће 1983. зачет је Покрет отпора Срба са Косова и Метохије.

2 Сведочење Косте Булатовића, 14. април 2005, у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću.* Transkripti, Haški tribunal VII/17, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2006, 783.

3 АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или пред ставницима ДПЗ-а, к3, Белешке са разговора са представницима Косова, одржаног 16. маја 1983.

Делегацију која је разговарала са Николом Љубичићем предводили су Коста Булатовић и Марко Андрејевић. У Црну Гору је ишла делегација састављена од „Црногораца", махом припадника колонистичких породица досељених из Црне Горе. У делегацији су били: Коста Булатовић, Матија Стевановић, Бајо Шћепановић, Војислав Дудић, Братимир Тошковић, Љубомир Тошковић и други. Са патријархом Германом састали су се Коста Булатовић, Милорад Радуловић и Мирослав Шолевић (Барјактаревић 1996, 65–66).

Наредне, 1984. године, 8. новембра у Београд је отишла нова делегација предвођена Костом Булатовићем, на разговор са председником СР Србије Душаном Чкребићем. У делегацији су се нашли појединци који су већ били чланови претходних делегација: Братимир Тошковић, Матија Стевановић, Милица Луковић, Војислав Дудић, Томислав Миленковић, Бајо Шћепановић… Чкребић им је рекао да Србија нема формалне начине да утиче на ситуацију на Косову и да он не може да им директно помогне али их је охрабрио речима: „Радите како најбоље знате, тамо на Косову. И моји су ратовали за Косово. И ја сам у Дреници ратовао против Шабана Полуже за Косово…" (Ристановић 2019: 440).

Повод за окупљања у Косову Пољу током 1983–1984. били су инциденти (физички напади, оштећења имовине, скрнављење цркава и гробаља, случајеви отворене дискриминације и сл.) који су код Срба појачавали осећај угрожености, а на које покрајинска власт није адекватно реаговала. Током окупљања спонтано је формиран „штаб" Покрета, како су лидери Покрета често о себи (полу)озбиљно говорили. На чело незадовољних стала је група народних трибуна у које су сугрђани имали поверење, а које су повезивале пријатељске, комшијске и рођачке везе, даље ојачане током окупљања и одлазака у Београд.

Састанци су одржавани у оквиру организација Савеза комуниста и Социјалистичког савеза радног народа (ССРН), у две месне заједнице (МЗ 16. и МЗ 17) у Косову Пољу. Одлука да се састанци држе под формом састанака најмасовније југословенске организације ССРН дала је легитимитет окупљањима и спречила покрајинско руководство да их у зачетку дисквалификује као штетне и усмерене против партије. Одласци делегација у Београд и Подгорицу критиковани су из Покрајинског комитета, али су ипак прошли без тежих последица.[4] Током првих састанака и организовања постепено се издвојила група лидера коју су испрва чинили Коста Булатовић, Бошко Будимировић и Мирослав Шолевић. Сва тројица су били чланови СКЈ, потицали су из исте друштвене средине и делили су слично животно и професионално искуство.

ОРГАНИЗАТОРИ ПОКРЕТА

Коста Булатовић је рођен 1937. у селу Доброша, општина Исток. Завршио је Вишу школу ХТЗ и био запослен као референт у ПИК „Косово Поље". Живео је у Косову Пољу, ожењен, отац двоје деце. Био је члан Црквеног одбора и Гусларског друштва. Потицао је из породице са снажном националном традицијом, али јаким

4 Сведочење Косте Булатовића, 14. април 2005, у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*, Haški tribunal VII/17, 787.

везама са комунистичком партијом. Рођак му је био народни херој Урош Булатовић. Разочаран политиком партије и притисцима које је трпео због учешћа у Покрету, Коста Булатовић је иступио из СКЈ током осамдесетих.

Мирослав Шолевић је рођен 1946. у селу Серкирача, општина Куршумлија. Имао је завршену вишу школу и радио је као представник фирме „Радио-тон" у Приштини. Био је члан СКЈ. Живео је у Приштини, у насељу Дарданија, са супругом и троје деце. Имао је партијску функцију ниског ранга, био је председник Акционе конференције СК у 17. месној заједници у Косову Пољу.

Коста Булатовић и Мирослав Шолевић били су кумови и чинили су рано организационо језгро Покрета. Шолевић је био у пријатељским односима са Бошком Будимировићем, који им се прикључио као један од организатора, током састанака у подружници СКЈ у 17. месној заједници Косова Поља.

Будимировић је рођен 1939. у Косову Пољу. По занимању је био машински инжењер, запослен у „Електропривреди" Косово. Ожењен, отац троје деце, живео је у Косову Пољу. Био је члан СКЈ.[5]

Поред Булатовића, Шолевића и Будимировића, у годинама рађања Покрета био је активан низ других личности без којих Покрет тешко да би заживео, стекао поверење сугрђана и омасовио се. Већина активних на иницијалним скуповима остали су активни у Покрету до његовог краја.

Учесници првих делегација, Братимир Тошковић и Марко Андрејевић, редовно су били део група Срба који су одлазили у Београд да захтевају помоћ и заштиту од институција републике и федерације. О стању на Косову говорили у Скупштини СФРЈ и у Сава центру у априлу 1986. године, када су разговарали са чланом Председништва СФРЈ, Лазаром Мојсовим (*Политика*, 1986а). Тошковић је био и један од говорника на великом скупу у Смедереву у септембру 1988, када је говорио о нападима којима је био изложен и који су га натерали да се исели из покрајине (*Политика*, 1988б). Говорио је и у „ноћи опорих речи", током разговора Косоваца са Слободаном Милошевићем на целоноћном скупу у Косову Пољу у априлу 1987, када га је на одобравање окупљених позвао да преузме иницијативу: „Позивам вас да будете председник Председништва ЦК Савеза комуниста Србије или да поднесете оставку!" (*Борба*, 1987).

Милорад Радуловић, учесник НОР-а из Обилића, био је члан делегације која је 1983. године отишла у Подгорицу. Остао је активан у Покрету и захваљујући угледу партизанског првоборца именован је за једног од чланова Одбора за организовање протестних окупљања Срба са Косова 1988.[6] У августу 1988. године био је један од организатора великог протестног скупа у главном граду Црне Горе

5 АЈ, фонд 803, кутија 1803, „Преглед безбедносно интересантних активности појединих лица са подручја САП Косово у вези САП Косово", Материјали са 41. седнице Савета за заштиту уставног поретка, 8. децембар 1988. (Државна тајна).

6 Одбор је формиран на састанку у Косову Пољу, 24. јуна 1988, са задатком да организује протестни митинг Срба са Косова у Новом Саду и збор у Београду, за време одржавања 16. пленума ЦК СКЈ. Бројао је шест чланова: Председник Мићо Шпаравало из Урошевца, пуковник полиције и носилац Партизанске споменице 1941; потом потпредседник Стеван Маринковић из Косова Поља, чланови Мирослав Шолевић и Миодраг Самарџић из Косова Поља, Милић Масловарић из Истока и Момчило Пумпаловић из Клине (*Недељна Борба*, 1988б).

(*Политика*, 1988в). Био је и говорник на митингу у Титовом Врбасу, у којем је живео знатан број колонистичких породица досељених након рата из Црне Горе (*Политика*, 1988а).

Милорад Лазић из Бабиног Моста такође је био активан у Покрету и због тога се нашао на мети покрајинског руководства. У новембру 1986. године, неколико месеци након што су из Приштине покушали да хапшењем Косте Булатовића и застрашивањем других лидера угуше Покрет, Лазић је оштро иступио на скупу подружнице ССРН у Бабином Мосту (*Политика*, 1986б). Одмах након скупа добио је решење о притвору, наводно због раније туче са комшијом. Лазић је сматрао да је решење било вид притиска па се са породицом иселио из покрајине (*Политика*, 1986в).

Милица Луковић, докторка у Дому здравља у Приштини, била је једна од предводница протеста жена 1987. (*Политика*, 1987) и једна од 13 Српкиња које су о стању у покрајини говориле у Скупштини СР Србије у јуну 1988. године (*Недељна Борба*, 1988).

РАСТ УТИЦАЈА ПОКРЕТА, ПРИТИСЦИ И ПРВИ УНУТРАШЊИ СУКОБИ

Захваљујући активности раних организатора Покрет је током 1985. и 1986. наставио да расте. Погодовала му је општа клима у друштву, продубљивање економске кризе и пад поверења у руководство и СКЈ. Од лета 1985. године случај Мартиновић је пунио странице новина. Масовни доласци Срба са Косова у Београд постали су феномен који се није могао сакрити ни игнорисати. Београдска штампа је извештавала са све мање задршке, прелазећи линије цензуре и аутоцензуре које су постојале деценијама. Утицај Покрета Срба са Косова је растао, а његови лидери нашли су се увучени у политичка и друштвена превирања у којима се често нису сналазили ни искусни политичари. У потрази за ослонцем, својеврсног саветника пронашли су у Душану Ристићу, некадашњем покрајинском функционеру смењеном након демонстрација 1981. године, Ристић је политичку каријеру започео у родном Гњилану, као секретар среског комитета. Заменик покрајинског секретара Секретаријата унутрашњих послова (СУП) био је од 1968. до 1972, а потом секретар Општинског комитета (ОК) СК Приштине од 1972. до 1974. Обављао је функцију секретара Извршног комитета ПК СК Косова и председника Скупштине САП Косово. Ристић је након смене живео у Приштини као пензионер. За Покрет је од великог значаја било његово познавање структура режима изнутра, односа између институција и појединаца, као и лична познанства са већином покрајинских и републичких политичара. Својим саветима помагао је лидерима Покрета да врше максимални притисак, а да истовремено не дају повод режиму за отворену репресију.

У овом периоду лидери Покрета повезали су се са низом интелектуалаца и јавних личности. У јеку афере око случаја Мартиновић[7] делегати у савезној скупштини

7 Ђорђе Мартиновић, земљорадник из Гњилана, тешко је повређен 1. маја 1985. под околностима које нису до краја разјашњене. Након покушаја заташкавања, дошло је до велике полемике о томе

Батрић Јовановић, Михајло Брајовић и Тодор Славински јавно су захтевали одговоре о повређивању Мартиновића и пружали подршку Србима са Косова (*НИН*, 1985). Активну подршку почели су да пружају писци и други интелектуалци из Београда.

У септембру јавно је „озваничен" контакт лидера Покрета са Добрицом Ћосићем. Контакт је био успостављен још раније, током 1984. године, преко новинара „Дуге" Рајка Ђурђевића. Ћосић је 27. септембра 1985. угостио делегацију Срба са Косова у београдском ресторану „Влтава". Са писцем „дисидентом" састали су се Коста Булатовић, Матија Стевановић, Братимир Тошковић, Војислав Дудић, Богосав Бацић, Миливоје, Миодраг Рибић, Бранко Малешевић и још петорица Срба (Барјактаревић 1996: 71).

Подршка јавних личности, београдске штампе и пређутно одобравање дела политичара из Београда утицали су да Покрет током 1985. и 1986. знатно ојача и омасови се. Поред Ристића, „штабу" Покрета се придружио Зоран Грујић, који је такође живео у Косову Пољу. Грујић је рођен 1942. Био је доктор економских наука и дуго година је радио као директор Економског института.

Односи између лидера Покрета су у почетку добро функционисали. Придруживање Грујића је ојачало Покрет, али је донело и потенцијалну клицу раздора. Грујић је био далеко најобразованији међу лидерима Покрета. Појединци попут Дарка Худелиста, који су упознали „штаб" Покрета и изблиза сведочили њиховим односима, истицали су да су разлике у менталитету и понашању између високообразованих Грујића или Дарка Самарџића са једне стране, и Шолевића са друге биле упадљиве. Грујић је уз то био опрезнији и избегавао је екстремне потезе. Не треба, међутим, сматрати да је степен образовања утицао на то колико је ко од лидера Покрета био одлучан и искључив у својим ставовима. Новинар Дарко Худелист сведочи да је учитељ из Кузмина крај Косова Поља, Милорад Миго Самарџић, често имао најекстремније ставове (Hudelist 1989: 30).

Веома битан фактор у односима између лидера Покрета била је и чињеница да је Грујић потицао из староседелачке породице из Косова Поља, што му је обезбедило велики утицај, будући да је подела на староседеоце и дошљаке све време постојала међу Србима који су живели у САП Косово, а била је изражена и у Косову Пољу, које је већином било насељеничко место. Сви поменути лидери Покрета су рођени на простору покрајине, осим Шолевића који је рођен у граничној општини Куршумлија. Па ипак, у традиционалној средини какво је било Косово, сви осим Грујића су перципирани као „дошљаци" због порекла њихових породица. Коста Булатовић и Мирослав Шолевић су сматрани за „Црногорце", док је Будимировић био „Личанин". Покрету се средином деценије придружио и Богдан Кецман, који је сматран за „Босанца" (Hudelist 1989: 230–231). Кецман је рођен 1942. у Косову Пољу. По занимању је био економиста, запослен у сарајевском „Шипадкомерцу", представништву у Приштини. Био је ожењен, отац три

да ли је била реч о самоповређивању или нападу албанских насилника. Случај Мартиновић имао је велики медијски и политички одјек у Југославији и постао један од симбола страдања и притисака на Србе и Црногорце на Косову и Метохији током осамдесетих година (Ристановић 2019: 418–425).

ћерке и живео је у насељу Сунчани брег. У граду је био познат као некадашњи боксер БК „Приштина". Стриц му је био Петар Кецман, који је Бранку Ћопићу послужио као инспирација за лик Николетине Бурсаћа, на шта је Кецман био веома поносан.

У овом периоду широм покрајине појавиле су се локалне „вође", људи од утицаја у својим заједницама, који су постали „повереници" Покрета на терену. Међу њима истицали су се Ранђел Нојкић[8] и Војислав Живковић у Моравском крају, већ поменути Миодраг Мишо Лазић у Бабином Мосту, Славиша Костић[9] у Грачаници, Љубиша Црвенковић[10] и Саво Марковић у липљанском крају, Србољуб Поповић[11] у Доњој Будруги крај Гњилана, Божа Марковић[12] и Љубинко Мирић[13] из Батуса, Саво Лекић у селима Преоце, Чаглавица, Добротин и Гуштерица, Трајан Попчевић[14] и Светлана Јовановић из Витине, Будмир Поповић у Партешу, у Истоку Милић Масловарић и Момчило Пумпаловић,[15] Ратко и Светозар[16] Рибић у селима Дрсник и Долац код Клине, Радоје Спасић[17] у Великој Хочи, Добривоје Стевановић[18], Слободан Рецић и Слободан Давидовић у Штрпцу, Слободан Максимовић, Вукоје Рацић,[19] браћа Ристић и Љубо Булатовић у селу Прекале крај Истока, браћа Столић за Клокот, Миодраг Багаш, Радослав Микетић и Нино Рајевић у Пећи (Барјактаревић 1996: 73).

8 Ранђел Нојкић је био електроинжењер у ЖТО „Приштина".

9 Славиша Костић, инжењер из Грачанице, учествовао је у бројним делегацијама и био један од говорника на састанку са Лазаром Мојсовим у Сава центру у априлу 1986. и током састанка са Слободаном Милошевићем у Косову Пољу 1987.

10 Љубиша Црвенковић је био професор из Липљана.

11 Србољуб Поповић, из Гњилана, један је од говорника на састанку са Милошевићем у Косову Пољу 1987.

12 Божа Марковић је био један од најпозантијих учесника Покрета, препознатљив по шајкачи и дубокој старости, будући да је био рођен 1900. године. На скуповима је наступао оштро и искључиво, био је један од заговорника и организатора покушаја колективне сеобе Срба из Батуса 1986, због чега је трпео притиске и претње од службе безбедности. У једном извештају је наведено да су га службеници СДБ „подсетили" да му је брат био четник и да је годинама раније на њиви убио човека, што је окарактерисано као несрећан случај, али да би то могло да се промени. Током покушаја колективне сеобе Срба из Батуса, 20. јуна 1986, настала је једна од најупечатљивијих фотографија снимљених током косовске кризе. На улици, између кордона полиције и колоне Срба, лежао је старац са шајкачом, Божа Марковић. Фотографија насловљена „Без речи", аутора Драгана Јовановића, добила је награду ТАНЈУГ за најбољу фотографију у 1986. године, али та награда никада није уручена. Божа Марковић је преминуо 1988. године.

13 Љубинко Мирић је био радник, председник месне подружнице ССРН Батуса.

14 Трајан Попчевић, из Витине, био је један од говорника у Скупштини СФРЈ и Сава центру 1986, када је пред Лазаром Мојсовим испричао о силовању своје деветогодишње сестричине, које никада није расветљено.

15 Милић Масловарић и Момчило Пумпаловић су 1988. именовани у Одбор за организацију протестних окупљања Срба са Косова.

16 Светозар Рибић је био економиста из Клине.

17 Радоје Спасић је био земљорадник из Велике Хоче.

18 Добривоје Стевановић је био професор из Штрпца, говорник на митингу у Врању 1. септембра 1988.

19 Породица Рацић је постала позната након што је Вукојева супруга, Вера Рацић, овековечена на чувеној фотографији „Мајка са пушком", како са два малолетна сина, ћерком и бебом у наручју, и са пушком преко рамена одлази да обрађује имање у метохијском селу Прекале.

Крајем 1985. Покрет Срба са Косова је постао друштвени фактор са којим се морало рачунати и према коме политичари у покрајинском и републичком руководству нису знали како да се одреде. У ПК Косово су га сматрали за националистички и опасан, али због дубине кризе и напетих међунационалних односа оклевали су да се са Покретом обрачунају примењујући директну репресију. У републичком руководству, на чијем челу је био Иван Стамболић, нису имали дефинисан став. Покрет су посматрали као унутрашњу ствар САП Косово. Одговарао им је притисак који је Покрет вршио на руководство у Приштини, али су истовремено зазирали од контаката лидера Покрета са Ћосићем и другим „опозиционарима".

Раст утицаја Покрета навео је лидере да траже јавну личност која ће стати на његово чело, „на кога ће се наслонити", како је то описао Мирослав Шолевић. Крајем 1985. године место на челу Покрета понудили су Добрици Ћосићу, неформалном лидеру српске „опозиције". Опрезни Ћосић ту улогу није прихватио. Подржао је Покрет и понудио им свој савет, али је сматрао да би његово дубље повезивање могло политички да им наштети. Ћосић је бринуо за сопствену сигурност и зазирао је од отвореног иступања против режима. Лидере Покрета је саветовао да делују јавно и легално, упорно се обраћајући институцијама. Током састанка у септембру 1985. предложио им је да напишу петицију, која је касније постала позната као Петиција 2011 или 2016.[20]

Радојица Барјактаревић наводи да су текст петиције у октобру 1985. написали Рајко Ђурђевић и Даница Радевић Ђурђевић. Консултовали су се са утицајним људима у Покрету: Костом Булатовићем, Матијом Стевановићем, Братимиром Тошковићем, Новаком Мићом Радуловићем и Војом Вучинићем. Примедбе на текст дао је јеромонах Атанасије (Јефтић). Сматрао је да је текст преоштар, па је он мало ублажен. Сличне сугестије је дао и Добрица Ћосић (Ћосић 2009, 3: 144). Петицију је потом у Скупштину Србије однео отац Новака Радуловића, Жика Радуловић (Барјактаревић 1996: 71).

Петиција је садржала 15 тачака са захтевима за заштиту људских права, повратак надлежности Србије над покрајином и кадровске промене. Покрајинско руководство је петицију одбацило као „контрареволуционарну платформу" док је републичко руководство било подељено у оценама. Српски интелектуалци, предвођени Одбором за одбрану слободе мисли и изражавања, пружили су снажну подршку. Петиција је изазвала велику пажњу јавности и довела до даље мобилизације маса, у покрајини и ван ње.

Пролеће 1986. донело је даљу ескалацију. На терену Покрет се проширио на Прилужје, Вучитрн, Пећ, Грачаницу и друга места.[21] У покрајинском руководству у Приштини одлучили су да је дошло време да се са Покретом обрачунају.

Другог априла 1986. ухапшени су Радоје Спасић и Коста Булатовић због „растурања материјала непријатељске садржине". Било је јасно да је у питању

20 Петиција је добила име по броју потписника. У медијима и литератури се срећу оба назива.

21 Сведочење Митра Балевића, 25. јануар 2005, у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*, Haški tribunal VII/15, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2006, 201.

политички мотивисано хапшење, са циљем да заплаше Булатовића и угасе Покрет. Последице су биле супротне. Пред кућом Косте Булатовића у Косову Пољу започело је вишедневно окупљање неколико хиљада људи. Ситуација је постала толико запаљива да је Иван Стамболић, председник ЦК СКС, 6. априла дошао у Косово Поље и обратио се окупљенима. Стамболић је Србима обећао једнакост пред законом и позвао их да проблеме решавају у покрајини уместо у Београду.[22] Стамболићев циљ је била промена устава Србије како би покрајине вратио под окриље Србије и омогућио институцијама републике да директно делују на терену. Међутим, Стамболић је покушавао да овај циљ оствари кроз институције федерације и политичком трговином на савезном нивоу, што се показало као споро и јалово. Од Срба са Косова је тражио стрпљење, али њега више није било (Ристановић 2020).

Коста Булатовић је пуштен на слободу након три дана, а Срби са Косова нису били заплашени нити су били спремни да послушају Стамболића. Већ сутрадан након састанка са њим група од око 550 Срба са Косова, предвођена старим Божом Марковићем, стигла је у Београд, директно пркосећи Стамболићевим позивима (Ристановић 2019: 448–451).

Хапшење Булатовића није био последњи покушај покрајинског руководства да репресијом угаси Покрет. У септембру 1986. изречена је мера упозорења против Шолевића, Булатовића и Будимировића. Против њих је 1988. године поведен партијски процес са циљем да се искључе из СКЈ. У међувремену се догађао низ притисака на друге припаднике Покрета. По правилу, застрашивање је остајало без ефекта. Када је Булатовићу изречена мера упозорења, службеницима СДБ је рекао: „Немојте ми претити, само ћете добити обрнути ефекат. Ако ми се прети, ја за инат. Ако ви нама не дозвољавате да се ми можемо окупљати по Косову, ми ћемо се убудуће окупљати на подручју уже Србије".[23]

ЗАКЉУЧАК

До пролећа 1986. Покрет отпора Срба и Црногораца у САП Косово постао је озбиљан друштвени и политички фактор. Покрет је прешао пут од спонтаних окупљања мањих група грађана у Косову Пољу до организације са препознатљивим лидерима, мрежом повереника широм покрајине и везама са утицајним интелектуалцима и политичарима у Београду. Покрет је настао одоздо, ношен плимом незадовољства обичних људи, разочараних у вођство државе и партије. Окупио је хиљаде људи, а на његово чело стали су народни трибуни без политичког искуства, повезани пријатељским и рођачким везама. Покрајинско руководство није успело да Покрет угуши ни игнорисањем ни репресијом. Републичко руководство било је неодлучно и подељено: одговарао им је притисак

22 Архив Србије (АС), г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са разговора Ивана Стамболића са политичким активом Косова Поља и његово обраћање грађанима обе МЗ, одржаног 6. априла 1986.

23 АЈ, фонд 803, кутија 1803, „Преглед безбедносно интересантних активности појединих лица…"

Покрета на руководство у Приштини, али су истовремено зазирали од аутономије Покрета и веза са опозицијом.

У овом иницијалном периоду Покрет је растао стихијски и није имао јасно дефинисане захтеве, осим општих: обезбедити безбедност, зауставити исељавање, успоставити једнакост пред законом. Из Покрета нису долазили конкретни предлози како да се ти циљеви остваре. Петиција 2016 била је покушај да се захтеви конкретизују. Након што је одбачена и осуђена од стране покрајинског руководства, петицију је потписима подржало преко педесет хиљада Срба и Црногораца са Косова, али њен обим и језик којим је писана нису били погодни да иза ње стану прости људи окупљени у Покрету. Зато је током 1985. и 1986. почео да се спонтано уобличава свеобухватни захтев Покрета: да решење за кризу мора да буде промена устава СР Србије и враћање покрајине под окриље институција Србије.

У Покрету је било и дисонантних гласова, на скуповима су се повремено чули екстремни повици и разне националистичке пароле које је покрајинско руководство користило за нападе на Покрет, али је велика већина окупљених стала иза иницијалних захтева за сигурношћу и једнакошћу. Сви они окупили су се око захтева за промену устава, видећи у њему једино реално и могуће решење. Управо дефинисање тог захтева, које је коинцидирало са отпочињањем сукоба у СК Србије на линији Иван Стамболић – Слободан Милошевић, довело је током 1987. до својеврсног савеза Покрета и Милошевића, водило расту утицаја Покрета и његовој кулминацији током антибирократске револуције, о чему ће више речи бити у другом делу овог чланка.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), фонд 803, Председништво СФРЈ.
Архив Србије (АС), г274, Председништво Социјалистичке Републике Србије.
Сведочење Косте Булатовића, 14. април 2005, у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*, Haški tribunal VII/17, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2006.
Сведочење Митра Балевића, 25. јануар 2005, у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*, Haški tribunal VII/15, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2006.

ШТАМПА

Борба, 1987: „Нова етапа". *Борба*, 27. април 1987.
Недељна Борба, 1988: „Чекамо устав као озебли сунце". *Недељна Борба*, 25–26. јун 1988.
Недељна Борба, 1988б: „Ћутање званично, оцене кулоарске". *Недељна Борба*, 20–21. септембар 1988.
НИН, 1985: „Захтев за опозив јавног тужиоца". *НИН*, 6. октобар 1985.
Политика, 1986а: „Ко је немоћан нека каже". *Политика*, 8. април 1986.
Политика, 1986б: „Неко хоће да нас завади". *Политика*, 16. новембар 1986.
Политика, 1986в: „Седмочлана породица напустила огњиште". *Политика*, 19. новембар 1986.
Политика, 1987: „На збору читани закључци Деветог пленума ЦК СКЈ". *Политика*, 18. октобар 1987.
Политика, 1988а: „За јединствену Србију из срца Бачке". *Политика*, 28. август 1988.
Политика, 1988б: „Смедерево отворило срце". *Политика*, 4. септембар 1988.
Политика, 1988в: „Данас договор о организацији митинга". *Политика*, 18. септембар 1988.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1996: Радојица Барјактаревић. *Бесане ноћи*. Подгорица: Побједа.
Vladisavljević 2008: Nebojša Vladisavljević. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
Vickers 1998: Miranda Vickers. *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. London: C. Hurst & Co.
Doderović 1990: Milorad Doderović. *Kako se dogodio Šolević?* Niš: Gradina.
Јовић 1995: Борисав Јовић. *Последњи дани СФРЈ: Изводи из дневника*. Београд: Политика.
Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej.
Jović 2009: Borisav Jović. *Od Gazimestana do Haga: Vreme Slobodana Miloševića*. Beograd: Metaphysica.
Malcolm 1998: Noel Malcolm. *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press.
Ристановић 2019: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика.
Ристановић 2020: Петар Ристановић. „Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године". *Баштина*, св. 52, 329–350.
Ристановић 2023: Петар Ристановић. „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову и Метохији 1982. године". *Српска Православна Црква: изазови и искушења кроз историју*. Зборник радова са научног скупа. Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет; Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина; Београд: Институт за савремену историју, 2023, 405–416.
Селинић 2021: Слободан Селинић. *Србија 1980–1986: Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије.
Spasojević 1986: Svetislav Spasojević. *Slučaj Martinović*. Beograd: Partizanska knjiga.
Stambolić 1995: Ivan Stambolić. *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Beograd: Radio B92.
Ћосић 2009: Добрица Ћосић. *Лична историја једног доба*. Београд: Службени гласник. Књ. 3: *Време распада: 1981–1991*.
Hudelist 1989: Darko Hudelist. *Kosovo: bitka bez iluzija*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.

Petar R. RISTANOVIĆ

WHO CREATED THE SERBIAN RESISTANCE MOVEMENT IN THE SAP KOSOVO

Summary

This paper examines the formation and early development of the Serbian resistance movement in the Socialist Autonomous Province (SAP) of Kosovo during the first half of the 1980s. Drawing on previously unused archival documentation from the Archives of Yugoslavia and the State Archives of Serbia, as well as memoirs and relevant literature, the study provides an overview of the key figures who initiated and organized the movement between 1982 and 1986. The movement emerged spontaneously in Kosovo Polje as a grassroots response to the deteriorating position of the Serbian population, the mass emigration of Serbs, and the failure of provincial authorities to address their concerns. Its leadership crystallized around figures such as Kosta Bulatović, Miroslav Šolević, and Boško Budimirović, individuals without prior political experience who organized within the existing frameworks of the League of Communists and the Socialist Alliance. The paper traces the movement's growth from small gatherings to a significant social force with a network of local coordinators

across the province and connections to intellectuals and politicians in Belgrade. During this initial period, the movement lacked clearly defined demands beyond general calls for security, equality, and an end to emigration. By 1986, a broader demand began to take shape: the amendment of the Serbian constitution and the reintegration of the province under the authority of Serbian institutions. The second part of this study will examine how this demand, coinciding with the power struggle between Ivan Stambolić and Slobodan Milošević, led to the movement's peak influence during the anti-bureaucratic revolution of 1988.

Keywords: Serbian resistance movement, Kosovo question, SAP Kosovo, Miroslav Šolević, Kosta Bulatović.

Рад је предат 20. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.344.32:321.7(497.11)"19"
329.14:323.1(497.1)"19"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66070

Прегледни рад

*Стефан Н. АНЂЕЛКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СРПСКА *КРИТИЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА* И РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Апстракт: У овом тексту настојимо да покажемо да је српска *критичка интелигенција* (овај појам пре свега означава такозвану левичарску интелигенцију) све до почетка ратова на подручју бивше Југославије, заступала наратив о потреби опстанка југословенске федерације, уз предлоге о доследној демократизацији друштва. Реформе за које се залагала српска критичка интелигенција подразумевале су либерализацију дијалога, установљење плурализма и инсистирање на грађанском, а не националном идентитету. СФРЈ у овим наративима представља извесну гаранцију за релативну економску независност и отпор страним утицајима, као услову за очување суверенитета, и развијање аутентичног политичког програма, демократског социјализма. Национална политика, чак и у Меморандуму САНУ, ослања се на идеју о могућности југословенске федерације, као ослонцу за борбу против национализама у републикама и покрајинама, чије би јачање неминовно водило у грађански рат.

Кључне речи: Југославија, критичка интелигенција, демократија, слобода, национално питање.

УВОД

Појам *критичка интелигенција* упућује на однос интелектуалца према своме времену и приликама. Будући да је свако интелектуално деловање, строго узевши, односеће према своме времену, *релације* које гради *критичка интелигенција* морају да буду по нечему посебне. Та се посебност огледа у *одговорности,* континуираном јавном деловању, које постојећи политички и друштвени поредак треба да сагледа изван идеолошких оправдања (Petrović 1986a: 214), а то значи да актуелно стање мери оним идеалима који декларативно чине његову идејну основу (Markuze 1977: 238).

Посебно значење овај је појам имао у социјализму. Наиме, социјалистичко друштво се, на основу своје окренутости *ad hominem* (в Marx, Engels 1989: 99), у том смислу већ може разумети као *друштво критике.* Разуме се, критику која подразумева историјски процес ослобођења и која се у контексту једне социјалистичке државе мора ослањати на „диктатуру пролетаријата" требало је разликовати од облика ревизионизма, који заправо не представља критику, јер претпоставља

* ORCID 0009-0001-4659-8808, stefan.andjelkovic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

апологију *већ превазиђених друштвених контекста*, односно „повратак" на *историјски превладане облике друштвене организације*. Критичка интелигенција у модерном друштву је по свом саморазумевању *левичарска*. Она представља елемент историјског процеса ослобађања од каузалитета друштвених односа, а то значи да је еманципована од десничарских идеја, па самим тим и од националистичких визура друштвених питања. Наиме, марксистички разумеван појам критике подразумева – „беспоштедну критику постојећег друштва" (Hristov i dr. 2023: 128), што отвара могућност за преиспитивање и самог актуелног стања социјалистичке заједнице. Други облици критике према том смислу нису довољно *радикални*. Не улазећи у оправданост оваквог разумевања *критике*, која подразумева *дијалектику* као основни метод (Марковић 1994/4: 127), у овом тексту се појам *критичке интелигенције* разуме као „хуманистичка критичка оријентација" (Марковић 1994/4: 239), јер су тако своје деловање разумевали интелектуалци о којима ће овде бити речи. Према томе, појмом *критичка интелигенција* овде означавамо интелектуалце, претежно филозофе такозване леве оријентације, чија је улога у распаду СФРЈ битно другачија од *ревизионистичке интелигенције*, која је посезала за парадигмом премодерне прошлости (в. Soso 2020: 123–124).

Прве *критике* социјалистичке државе односиле су се на правац даљег социјалистичког развоја. Овакво усмерење друштвене критике, односно њено јасно одвајање од свега што не следи основни курс даљег социјалистичког развоја, генерисало је проблеме односа државе и партије (као авангарде радничке класе). Под којим условима може бити допуштена „беспоштедна критика свега постојећег" у социјалистичкој држави? Ко има легитимитет да одлучује о томе да ли је критика „прогресивна", односно да ли је неслагање са неким актуелним стањем уопште критика, ако је овај појам резервисан само за даљи развој једне већ установљене социјалистичке матрице? Постојање монопола на критику на известан начин подразумева њено усклађивање са оним владајућим приликама које бране државни инструменти силе.

Из иманентног разумевања социјалистичке критике српска критичка интелигенција приступила је и проблемима унутар југословенске социјалистичке заједнице, у континуираном уверењу да се они могу решити повећањем степена демократије, односно доследном, слободном и аргументованом критиком југословенског социјализма.[1] Овим је ставовима српска интелигенција остала углавном доследна и онда када су проблеме демократизације и деетатизације друштва заменила питања о државном уређењу.

СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ДИСИДЕНТИ

Једна од основних марксистичких теза је да је државни апарат инструмент у рукама владајуће класе. Држава у том смислу треба да буде вођена од стране партије, како би, супротно инертности бирократије, сигурно била усмерена ка „одумирању", односно ослобађању од баласта капиталистичких односа, које садржи

1 Да је питање демократизације друштва произашло из посебних проблема у функционисању социјализма, односно да овај политички интониран проблем није произашао из економских тешкоћа види у: Jović 2003: 29.

и социјалистички државни апарат, сходно пореклу из модерне капиталистичке државе. Међутим, партијска елита управо путем државних органа може да хипостазира одређене односе у друштву, и њихово очување прогласи друштвеним интересом, који мора да буде очуван управо инструментима силе којима располаже држава. На овај проблем први је указивао Милован Ђилас, црногорски комуниста, који је, међутим, препознат као српски интелектуалац, не само из разлога што је политички деловао превасходно у Србији.

Односом државе и партије Ђилас се посебно бавио у тексту „Класна борба", објављеном у *Борби*, 31. децембра 1953. године. У овом тексту Ђилас указује на супротност идеје класне борбе и деловања државних органа:

> Дужност друштвених органа (а пре свега судова, УДБ-е и милиције) никако не може бити заоштравање класне борбе, него чување и извршавање закона. Ови органи, по мом мишљењу, морају […] постати органи државе и закона, тј. народа а не субјективног интереса и концепције борбе ове или оне политичке организације … (Đilas 1953).

Овај текст најпре указује на раскорак државног апарата и револуционарних тенденција, а затим, што представља његову прикривену оштрицу, показује да се у име авангардних, класних интереса лако може злоупотребити државни апарат, који је и у социјалистичком друштву подређен некој „идеологији", дакле не само прогресивним идејама даљег ослобађања друштва, него хипостазирању друштвених односа који погодују партијским функционерима.

Најозбиљнији Ђиласов чланак, који је указао на дубоко разилажење у односу на тада владајуће ставове Комунистичке партије, појавио се 7. јануара 1954. године у *Борби,* под насловом „Револуција". У овом тексту Ђилас износи став да се револуција у социјалистичкој држави мора свести на реформу. Уколико револуцију разумемо у изворном марксистичком значењу, као „радикалну промену производње живота", а реформу у смислу институционалних промена, које немају „коренити смисао", јасно је да се Ђилас у овом тексту залаже за спровођење социјалистичких закона у институцијама социјалистичке државе, под претпоставком једнакости пред законом свих људи, независно од њиховог класног порекла. Другим речима, даље ослобађање човека у социјалистичком друштву Ђилас пре свега види у „стварној слободи" која би обезбедила једнакост унутар институција система. Ђилас сматра да је комунистичка партија успоставила одређени монопол над *непосредном реализацијом слободе* у друштву, и да самим тим ту слободу види сходно интересима саме партије, а не свих чланова друштва. Тако се *етатистичка авет*, о којој је Ђилас раније говорио у својој критици Стаљина, појављује у ФНРЈ.

Ђиласова критика у основи је залагање за демократизацију друштва која треба да укључи одређене либералне елементе. Уколико су партијски функционери постали „нова класа" – како гласи и наслов најзначајније Ђиласове књиге, онда се у функцији даљег развоја друштва мора допустити „реформистичко" успостављање инструмената опозиционог деловања – а то претпоставља некакав вид вишестраначког система, чак и уколико не буду установљене различите

политичке партије. У супротном, свака политичка идеја постаје хипостазирана, као непревладива политичка парадигма (Plamenatz 1970: 18).

Ђилас није дисидент социјалистичком друштвеном поретку. Његов статус социјалистичког дисидента треба сагледавати у смислу неслагања са авангардном улогом партије, односно партијског установљења универзалних интереса, у духу критике етатизма, која је у Југославији подстакнута након раскида са стаљинизмом. Међутим, у Ђиласовим полемичким текстовима, ма какав да је њихов стварни домет, утемељује се један пол каснијег интелектуалног суочавања са политичким приликама у Југославији и Србији – који ће добијати све наглашенију „демократску форму", уносећи у социјалистичку матрицу елементе либерализма. То потврђује ехо студентских протеста у Београду, односно артикулација и интерпретација њиховог значаја од стране критичке интелигенције.

КРИТИКА СОЦИЈАЛИЗМА

Иако су „следили" протесте у Паризу, студентске демонстрације у Београду 1968. године више су биле потпомогнуте, него подстакнуте побуном француских студената (Перовић 2003: 27). На студентске демонстрације одсутно је утицала друштвена криза, изражена посебно од средине шездесетих година, подстакнута стагнацијом привредног раста и повећањем стопе незапослености (Rusinow 1978: 111).

Упркос томе што су по званичном наративу студентски протести у Србији били на трагу *изворної марксизма*, ако се пажљивије погледају „економски захтеви", како су формулисани у *Резолуцији студентских демонстрација,* не може се превидети њихов „радикални", односно *либерални* карактер. Разуме се, ови протести су били левичарски по духу, у њима није било речи ни о каквој рестаурацији капитализма, али се међу захтевима студената могу пронаћи идеје за радикалним одбацивањем дотадашње, монокултурне економске праксе (в. Јакшић 2020).

Ове радикалне тезе артикулисане су и дорађиване у текстовима професорâ Филозофског факултета који су 1968. године подржали студенте. Либерализација друштва подразумева, пре свега, неговање борбе мишљења на свим нивоима друштвеног одлучивања, а посебно у Комунистичкој партији.

Професори Филозофског факултета Универзитета у Београду, Михајло Марковић, Љубомир Тадић, Загорка Голубовић, Драгољуб Мићуновић, Триво Инђић, Миладин Животић, Небојша Попов и Светозар Стојановић, који ће у недостатку другачијег решења, посебним законом који је 1975. године донела Скупштина СР Србије бити суспендовани из наставе (Марковић 2009: 43, в. Popov 1990), представљају ново језгро дисидентског покрета, које је на теоретском плану радикалније од Ђиласових критика. Из овог језгра, потоњих година, а посебно након смрти Јосипа Броза Тита, развиће се различити политички програми, који ће у значајној мери обликовати политичку сцену у Србији на крају двадесетог века.

Да либерализација не мора бити схваћена као ревизија капитализма, језгровито показују радови Светозара Стојановића. Према Стојановићу, у развијеном

капитализму може доћи до значајних промена у процесу побољшања статуса пролетаријата и успостављања друштвене једнакости – парламентарним путем. Ова могућност са једне, и увиђање тамне стране социјалистичке стварности у Совјетском Савезу и земљама Варшавског уговора са друге стране, резултира смањењем такозваног револуционарног набоја, односно настојања да у развијеним капиталистичким земљама Европе дође до насилне промене друштвеног поретка (Stojanović 1988: 91). Одрицање од *диктатуре пролетаријата* и насилне револуције у такозваном еврокомунизму заговара, дакле, друштвене промене демократским средствима која стоје на располагању.

Тако се развијена демократија поставља као антипод стаљинистичком етатизму, у коме, заправо, није могло доћи до успостављања истинске демократије (Stojanović 1988: 94). Другим речима, демократија у развијеним земљама Запада подразумева извесну аутономију у односу на капиталистички поредак, односно могуће је радикално критиковати и мењати институције државе, које према марксистичкој теорији стоје у служби владајуће класе. За разлику од тога, у социјалистичким земљама, тврди Стојановић, тешко је замислити *Hyde park Corner,* не само суштинску, него и површну, наивну критику владајућег политичког курса који спроводе државни органи.

Ова својеврсна апологија демократије ишла је даље од успостављања плурализма у јединој дозвољеној партији у социјалистичким државама. Стојановић је свестан ограда – да социјалисти који су на власт дошли путем револуције, свакако не могу да је поделе са онима који су их у пререволуционарном периоду затварали, и забрањивали њихов политички рад. Зато Стојановић критикује другачији *цензус*, односно забрану оних политичких ставова који у крајњој линији доводе у питање могућност политичког програма који ће у свом средишту имати управо једнакост у задовољавању основних људских потреба (Марковић 1994: 329).

За Михајла Марковића плурализам је могуће остварити не увођењем либералистичког вишепартијског система, већ у оквирима *Социјалистичкоī савеза,* најширег оквира друштвеног деловања у социјалистичком друштву. На тај начин би се избегао партијски плурализам, односно владавина партијских интереса који апстрахују од интереса људи који подржавају неку политичку странку (Марковић 1994/5: 441).

Либерализација привредних и друштвених односа након VIII конгреса Централног комитета ЦК СКЈ 1964. године није доводила у питање улогу саме партије. Инсистирање на јачању њене улоге у друштву требало је да буде противтег конфедерализму, као последици слабљења централне државе и успостављању „контроле вишка вредности од стране самих република" (в. Ристановић 2012: 203). Студенти и професори Филозофског факултета захтевали су још значајнију либерализацију друштва, односно демократизацију саме партије. Неки од интелектуалних подржавалаца студентских протеста, међутим, убрзо ће обратити пажњу на тамну страну партијског курса деетатизације, на јачање позиција конфедерализма који су најпре заступали словеначки интелектуалци (в. Ристановић 2012: 206).

РЕФОРМА СИСТЕМА И НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ

Након 1968. године у Југославији је успостављен слободнији и демократичнији политички систем, чија је авангарда у име радничке класе, међутим, и даље била партија. У стварности, партијски стратези трасирали су политичке промене, а јавне расправе требало је само да потврде већ установљени курс. У сврху демократизације, односно доследног спровођења идеје самоуправљања, приступило се и редефинисању националног питања (Jović 2003: 138).

Уставни амандмани, а најпосле Устав из 1974. године, донели су велике промене југословенске федерације. Републике (и покрајине) добијају готово потпуну надлежност у области економије, културе и политике, укључујући и право вета у федералним органима (Dimitrijević 1996: 453). Наведене промене довеле су до одређене либерализације економије, у виду самоуправљања, што је подразумевало да радни колективи самостално одлучују о расподели дохотка, улагањима и плановима производње, док општине такође добијају велика овлашћења када је реч о расподели дохотка радних организација са њихових територија (Владисављевић 2020: 55). Највећа аутономија тицала се република, дефинисаних као држава, чији суверенитет не може да буде доведен у питање на федералном нивоу. На тај начин је сама социјалистичка стварност наметала националистички наратив, будући да самосталност свих република није регулисана на једнак начин. Наиме, на федералном нивоу, будући да је реч о вишенационалној држави, успостављен је систем консоцијалне демократије, која треба да гарантује једнака права свим нацијама, односно националним мањинама у аутономним покрајинама, које су заступљене у федерацији. Међутим, једнак систем није примењен када је реч о Републици Србији, док су покрајине могле да самостално доносе велики број одлука у области привреде, економије и културе, уз гарантовану аутономију њихових партијских организација, државни и партијски органи тзв. уже Србије нису могли да доносе одлуке без пуне сагласности покрајина.

Критичка интелигенција у Србији, иманентно социјалистичка, суочава се поновним отварањем националног питања. У ствари, до иницирања овог питања, на релацији расправа између партијских руководстава федералних јединица, дошло је још почетком шездесетих година. Расправа између Душана Пирјавца и Добрице Ћосића показала је да се за словеначке интелектуалце социјалистичка децентрализација федералне државе фокусира на питање „самоуправе" на нивоу самих федералних јединица. Добрица Ћосић, тада члана СК Савеза комуниста Србије, у време ове полемике, отворено је заступао марксистичка уверења да идеја самоуправљања не може бити сведена на самоуправу република, тим пре што границе федералних јединица у Југославији нису стварне националне границе (в. Ристановић 2012: 203) – на шта посебно указује Ћосићев текст „Нација, интеграција, социјализам" (Todorović 2003: 72).

Социјалистички ракурс критичке интелигенције у Србији, међутим, биће суочен са националним питањем управо у ситуацији када, у духу предложених уставних промена, границе федералних јединица буду тумачене као границе националних држава, при чему огроман део српског живља остаје „у дијаспори" (Ћосић 1987: 5–13),

док са друге стране и саме покрајине (декларативно у саставу Србије) добијају обележја федералних јединица. Ћосић је реаговао још на Пленуму ЦК Србије, у мају 1968. године, указујући на у основи идеолошку позицију којом се самоуправљање поистовећује са националним и државним суверенитетом (Ристановић 2012: 222). А да се уставне промене разумеју управо на такав начин, потврђује полемика са словеначким интелектуалцима, и буђење МАСПОК-а у Хрватској само годину дана касније (в. Irvine 2012: 29–39). Ћосић, дакле, тада и даље наступа из „социјалистичке базе", указујући на опасност национализма који се крије иза наводне деетатизације као фазе даљег развоја самоуправног социјализма.

Наредне уставне промене само ће оснажити самосталност покрајина и ослабити улогу СР Србије у федерацији. Током јавне расправе о амандманима на Устав СФРЈ, 1971. године, на Правном факултету у Београду већина учесника, угледних професора овог факултета, указала је на правне и политичке пропусте, а посебно на чињеницу да се овим амандманима покрајине, у саставу СР Србије, практично изједначавају са републикама, због права вета у савезним органима, а да је истовремено нарушена аутономност уже Србије, јер се значајне државне и партијске одлуке не могу донети без сагласности АП Војводине и АП Косово.

Посебно узнемирење тадашњег политичког врха изазвала су излагања тада младог доцента, Косте Чавошког, и редовног професора Михаила Ђурића. Према Чавошком, очигледно је да су амандмани настали као компромис између различитих интересних групација које су учествовале у њиховом обликовању. Амандмане карактерише непринципијелност, односно противречности које се у пракси не могу разрешавати позивањем на највиши правни акт, него такође погодбама, дакле, волунтаристички. Тако се право вета, односно потреба за једногласношћу, примењено на промену устава, показује као тешко решив проблем, јер то треба да усвоји Савезна скупштина уз претходну сагласност републичких и покрајинских органа. Усаглашавања у Председништву као колективном органу који треба да замени доживотно изабраног председника СФРЈ доследно амандманима, у ствари је тешко замисливо, јер се не може очекивати да ће чланови највишег колективног органа у Федерацији гласати другачије од одлука највиших републичких или покрајинских тела. Односно, очекује се деловање савезне државе на основу погодбе и међусобних уступака у Председништву, то јест волунтаризам уместо владавине права. Чавошки је најдаље отишао директно указујући на доживотни избор Јосипа Броза Тита на функцију председника СФРЈ, потврђујући овим примером „волунтаристички карактер Амандмана" (Анали 1971: 223)

За разлику од осталих, излагање Михаила Ђурића, познато под насловом „Смишљење смутње", не коментарише законска решења која предвиђају амандмани, већ анализира њихову политичку позадину. По томе је Ђурићев говор не само наглашено критички интониран, него он отвара једно питање које у контексту социјалистичког правног законодавства до тада није постављано. Михаило Ђурић, наиме, позадину Амандмана сагледава у контексту *националног питања* за које је владало уверење да је у социјалистичком концепту друштвеног уређења превладано. Уколико је социјалистичка Југославија држава у којој је остварена пуна равноправност народа и народности, и која, сходно социјалистичком наративу, треба да

постепено одумире у корист самоуправног одлучивања, онда је стварање националних држава на њеном подручју заправо „корак уназад" који поново ставља на дневни ред национално питање, декларативно већ превазиђено.

Ђурић најпре тврди да је инсистирање на националном и државном опредељењу у наше време анахроно, односно да то није и не може да буде основно људско опредељење у савременом свету (Ђурић 1994: 13). Исто тако, уколико је Југославија равноправна заједница народа и народности, у том смислу су и границе између република само административне, а не политичке. Амандмани на Устав СФРЈ предвиђају, међутим, да ове границе постану – границе националних држава, јер свака република и свака аутономна покрајина, у духу поменутих амандмана, има статус националне државе. Притом се пренебрегава да српски народ не живи само у Србији, него да готово 40 процената Срба насељује друге социјалистичке републике. Самим тим, када се ове републике разумеју као суверене државе, слободно удружене у социјалистичку заједницу народа, Срби на њиховој територији постају националне мањине, којима су ускраћена права на националну аутономију, зато што су у федеративном смислу конститутивни народ. Међутим, уколико дође до даљег јачања националног суверенитета република, Срби у другим деловима СФРЈ постају мањине без гарантованих права каква уживају друге мањине у контексту југословенске федерације. „У тренутку када је силом прилика доведен до тога да треба да поново успоставља своју националну државу, може ли српски народ да буде равнодушан према својим многобројним деловима изван садашњих граница СР Србије" (Ђурић 1994: 15) – пита се Ђурић, потенцирајући да је амандманима југословенска држава већ неповратно разграђена, и да предстоји „друга фаза", коју можемо да разумемо као стварање суверених држава, односно распад социјалистичке заједнице суверених народа (Ђурић 1994: 12).

Другим речима, Михаило Ђурић сматра да се питање националне суверености силом поново отвара, иако је на неки начин било решено стварањем Југославије, чиме се обнавља опасност од национализма. Иако не апострофира Хрватску, Ђурић помиње да је над Србима извршен геноцид, што је последица управо национализма који у настојању успостављања националног суверенитета не преза ни од крвавог обрачуна са представницима других нација. Уколико су Срби већ присиљени да поново граде национални суверенитет, дакле, ако је савезна држава као заједница народа и народности доведена у питање, онда се и сам процес тог успостављања мора вратити питањима о територијама које настањује српски народ (Ђурић 1994: 17).

Ђурићев говор показује како се један, у основи социјалистички наратив, мења у наратив о националном идентитету. Уколико национално питање није превазиђено, како то декларативно стоји не само у Уставу него и у социјалистичкој теорији, односно у текстовима идеолога дотадашњег југословенског друштва (пре свега код Кардеља), онда се националистичко питање, које и према Ђурићу има пресоцијалистичко, односно *грађанско* (буржоаско) порекло, мора поставити у оном контексту који више не претпоставља социјалистичку националну идеологију. А то значи да је овај заокрет ка национализму условљен или недовољно промишљеним основама за даље одумирање државе и јачање самоуправљања (парадоксално,

одумирање савезне државе подразумева јачање националних држава, које нису на административним, а ненационалним границама), или су посреди „смишљене смутње", иза којих стоји „антисрпски национализам" других југословенских нација.

Према томе, Ђурићев текст нема антисоцијалистички смисао, на шта је упућивала оптужница на основу које је овај српски правник и филозоф робијао у КПД дому „Забела". На то упућује и изјашњавање самог Ђурића пред судом: „Није ми било ни на крај памети да тражим излаз у неком одбрамбеном националистичком програму, то јест да се од једне националистичке помахниталости спасавам, налазећи прибежиште у некој другој" (1994: 25). На овај начин Ђурић остаје доследан идеји критике, као аргументоване рационалне расправе. Ђурић такође полази од основи левичарског разумевања критике као *дискурса* у коме све може бити доведено у питање. Опасност од распада земље и буђења национализама израста из одсуства дијалога, односно наметања идеолошки фундираних решења. Нема демократије „одозго", већ она треба да израсте из културе критике. Према томе, Ђурићеву критику не само амандмана, него и појаве национализма у социјалистичком контексту треба разграничити од позива на националну мобилизацију, односно од тезе о „Србима као победницима у рату и губитницима у миру", у којима се на известан начин противречи социјалистичком наративу.

АНТИНАЦИОНАЛИСТИЧКИ НАРАТИВ *VERSUS* НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ

Ђурићева опомена да се српски народ мора тргнути из уверења да су његови национални интереси решени у Југославији, делимично је барем представљао реакцију на политичке ставове руководилаца Савеза комуниста Србије, Марка Никезића, који је јавно прокламовао политику надрастања националистичких ставова још увек опстајућих у културном стваралаштву. На питање новоименоване редакције да ли да *Политика* у време најављеног јачања републичке државности и слабљења федерације буде окренута југословенству или националним темама, Никезић је одговорио да се треба поставити „као Европљанин, мање републиканства, мање српства, а више друштвених питања" (Bešlin 2025: 204).

Ова либерална критика национализма, која је заговарала либералнији приступ економији и истовремено отварање културе европским и светским темама, доминира и у есејима Радомира Константиновића, читаних почев од 4. августа 1969. године на Трећем програму Радио Београда, касније објављених под насловом *Филозофија Паланке.* Већ позната прва реченица ове књиге „Искуство нам је паланачко" добрим делом открива приступ њеног аутора. Србија, а тај се став може проширити и на друге републике или покрајине у СФРЈ, заробљена је у провинцијалним становиштима које граде медиократи у настојању да сопствену некомпетентност и неспособност замаскирају „националном аутентичношћу". Паланачки дух се базира на идентитету без разлике, на основама које су проглашене чврстим и непревладивим (Konstantinović 2004: 7).

Ове отворене алузије на хипостазирање националних вредности, насупрот либерализацији духа и култури критике, у будућности ће бити радикализоване

у настојањима да се, у име успостављања демократских вредности, свако настојање око националне аутентичности прогласи за *дух паланке*. Другим речима, за разлику од идеологије очувања националних вредности, Константиновић својим идејама, али и сам југословенски миље, показују претесним за потребу далеко универзалнијег дијалога, односно „искуство разлике", суочавање са различитим облицима европских и светских културолошких изазова. Дух паланке затворен је за све што надилази његов идентитет без разлике. У том смислу „стварност духа паланке је стварност краја", то јест паланка је „једна континуирана стварност, као непрестано и доследно исложњавање краја" (Konstantinović 2004: 73).

На другој страни, за разлику од Константиновића и његових следбеника, према ауторима Меморандума САНУ из 1986. године – у ситуацији када је у Хрватској и на Косову напуштена идеја социјалистичког интернационализма, и остварена деградација на питање националног суверенитета – више не може бити речи о социјалистичком дискурсу. Национализам у Хрватској и на Косову захтева националну мобилизацију, што не подразумева напуштање социјалистичког решавања националног питања, већ представља нужну, палијативну меру, која треба да заштити делове становништва СФРЈ пред могуће редефинисање функционисања Федерације.

За разлику од Маспока, или текста словеначких интелектуалаца, „Prispevke za slovenski nacionalni program" (1987), који је припремљен пре *Меморандума* САНУ , али штампан неколико месеци касније на страницама *Нове ревије*, Меморандум се залаже за федералистичко решење, а не за лабаву конфедерацију, као увод у потпуно раздруживање (Николић 2016: 45). Ако се у назначеном контексту сагледава Меморандум, који је проглашен за националистички наратив (Nenadović 1996: 4), доследно актуализован у Милошевићевој политици (Марковић 2009: 199), његов текст не представља ништа друго до отворено сагледавање стања у коме се држава налази, са посебним акцентом на положај Србије. При том, такође треба имати у виду да је реч о недовршеном тексту, који није прошао ни прву редакцију његових аутора (био је на нивоу теза).[2]

Меморандум настаје у друштвеној клими када су словеначка и хрватска интелигенција већ уобличиле своје националне програме, који по својој вокацији одступају од социјалистичког дискурса. Слављење федерације у том смислу враћа на дневни ред „историјски превазиђено" питање националног суверенитета у федерацији, рушећи заједничку државу и на идејном и на економском плану.

У Меморандуму се подвргава критици целокупан економски и политички систем у Југославији, који генерише економску кризу чије се последице у време његовог настанка (1986. година) јасно осећају. Привредни систем је, према мишљењу аутора Меморандума, некохерентан, са елементима неспојивих економских доктрина, тржишне привреде, интервенционизма и самоуправног договарања (Марковић 1994/8: 324). Са једне стране, самоуправљање се свело на договоре технократских

2 У изради Меморандума САНУ учествовали су академици: Антоније Исаковић, Павле Ивић, Душан Каназир, Михаило Марковић, Милиш Мацура, Дејан Медаковић, Мирослав Пантић, Љубиша Ракић, Радован Самарџић, Миомир Вукобратовић, Василије Крестић, Иван Максимовић, Коста Михаиловић, Стојан Ћелић и Никола Човељић (Марковић 2009: 199).

елита, које су, без знања о економији и технолошком процесу, подржавали титуларни носиоци власти у социјализму, а са друге слаба повезаност националних економија утицала је на све већу технолошку зависност од иностранства.

Према мишљењу аутора Меморандума, шездесетих година двадесетог века Југославија није кренула путем демократизације, него економске либерализације, па је уместо повећања политичких слобода и идејног плурализма дошло до бујања индивидуализма, потрошачке еуфорије „уз практично анулирање било каквог целовитог регулисања и планирања" (Марковић 1994/78: 326). Аутори Меморандума, према томе, и даље остају при социјалистичком наративу о потреби извесне планске контроле привредних кретања. Такође, упркос ономе што се о Меморандуму и дан-данас може прочитати, његови аутори упозоравају да су јачањем република, а слабљењем федерације практично напуштени авнојевски темељи нове социјалистичке Југославије (Марковић 1994/8: 326).

На положај Србије у политичким приликама након доношења Устава из 1974. године, непосредно указују две тезе Меморандума. У осмој тези се разматра положај Срба у другим републикама, које све наглашеније постају аутономне државе, у којима су Срби, иако је њихов број близак броју националне већине, лишени основних права које у Србији уживају националне мањине (укидање листова на ћирилици, уметничка друштва, библиотека, музеја, а становништво српског порекла је изложено дискриминацији и асимилацији (Марковић 1994/8: 328), при чему се има у виду положај српске мањине у СР Хрватској и СР Македонији. Посебно, у деветој тези Меморандума, говори се о положају Срба на Косову и Метохији, где је, према ауторима, угрожен физички опстанак Срба. Савезни органи толеришу дискриминацију Срба на Косову, иако би по Уставу морали да реагују, а „отворени рат против Срба" у јужној српској покрајини добија геноцидну форму (Марковић 1994/8: 329). Тезе у Меморандуму окончавају се апелом да се Србима омогући једнак третман као другим народима и народностима у Југославији, односно пледира се за промену устава, при чему Југославија за ауторе Меморандума и даље представља уставни оквир за решавање ових питања.

ЗАКЉУЧАК

У деловању српске критичке интелигенције не треба тражити јасан континуитет, него пре свега рефлексију политичких догађаја, која се не може унификовати, иако има одређене заједничке елементе. По томе се, уосталом, критички дискурс разликује од идеолошке матрице.

Осим међусобних разлика, постоји неколико заједничких именитеља деловања српске критичке интелигенције, о којој је било речи у овом тексту. Најпре, то је идеја о потреби даље демократизације друштва, али у смеру слободне социјалистичке заједнице. Другим речима, потребна је перманентна деетатизација, иако не влада потпуно јединство о томе шта би то тачно могло да подразумева: заокрет ка демократском вишепартијском друштву у коме ипак неће бити могуће деловање наглашено десничарских политичких покрета или партија (Ђилас, Стојановић, Константиновић) или плурализам у оквирима социјалистичког савеза (Марковић).

Друга идеја формира се у време када принцип самоуправљања бива доследно примењиван на републике, као државе у оквирима Федерације, односно на давање широке аутономије покрајинама у саставу СР Србије. Критикујући са једне стране интерпретацију самоуправљања као поновног установљења националних суверенитета, и са друге – поистовећивање административних граница са границама националних држава у оквирима СФРЈ, критичка интелигенција остаје при левичарској визури: критика нових уставних решења и сепаратистичких идеја које заступају поједини интелектулаци у Словенији и Хрватској, спроводи се у социјалистичком дискурсу, иако нису сви поменути припадници српске интелигенције делили јединствене левичарске идеје. Београдски *праксисовци* на трагу су критичке интерпретације „раног Маркса", Михаило Ђурић усваја Адорнову категорију постварења (Đurić 1986: 74), док Радомир Константиновић има у виду марксистичко-лењинистичко виђење решења националног питања, иако прихвата наратив о демократизацији јавног дискурса.

Ставови српских интелектуалаца одражавају наратив о демократским слободама и правима у оквирима (социјалистичке) наглашене социјалне бриге која се огледа у здравственој политици и радном законодавству (Ристановић 2020: 221). Федеративна Југославија у овим наративима представља извесну гаранцију за релативну економску независност и отпор страним утицајима, као условима за очување суверенитета, и развијање аутентичног политичког програма, демократског социјализма. Национална политика, чак и у Меморандуму Српске академије наука и уметности из 1986. године, ослања се на идеју о могућности југословенске федерације, као ослонцу за борбу против национализама у републикама и покрајинама, чије јачање неминовно води у грађански рат. Реформе за које се залагала српска критичка интелигенција подразумевале су либерализацију дијалога, установљење плурализма и инсистирање на грађанском, а не националном идентитету (поред већа народа и народности у Савезној скупштини, предлагано је установљење већа грађана, у које би били бирани делегати без обзира на националну припадност или професију). У том смислу је расправна теза Јасне Драговић Сосо да су српски интелектуалци са проблема демократских слобода једноставно прешли на питање националног положаја (Soso 2020: 115). Од социјалистичког дискурса се, по свему судећи, највише одвојио Добрица Ћосић, који, ипак, никада није напустио у основи левичарске позиције (идеје о социјалној правди).

Српска критичка интелигенција у ситуацији доминирајућих националистичких наратива, најпре у Словенији и Хрватској, а потом и у самој Србији, временом је имала све мањи утицај на друштвене прилике које су довеле до распада СФРЈ и националних сукоба.

ЛИТЕРАТУРА

Anali pravnog fakulteta u Beogradu, 1–2, 1971.

Bešlin 2025: Milivoj Bešlin. „Borba s kontinuitetima. Istorijski kontekst Filozofije palanke 1969. godine". *Privilegija manjine: O Djel(ovanj)u Radomira Konstantinovića.* Zagreb: Bijeli val.

Владисављевић 2020: Небојша Владисављевић. *Антибирократска револуција.* Београд: Архипелаг.

Вуковић 2011: Слободан Вуковић. „Економски узроци развијања Југославије". *Социолошки йреїлед,* вол. XLV (2011), бр. 4. Београд. 477–504.
Dimitrijević 1996: Vojin Dimitrijević. „Sukobi oko ustava iz 1974". *Srpska strana rata.* Prir. Nebojša Popov. Beograd: Republika. 447–471.
Đilas 1953: Milovan Đilas. „Klasna borba". *Borba,* 31. XII 1953. 4.
Đilas 1954: Milovan Đilas. „Anatomija jednog morala". *Nova misao,* 1. I 1954. 14.
Đurić 1986: Mihailo Đurić. *Izazov nihilizma.* Beograd: Nezavisna izdanja Slobodana Mašića.
Ђурић 1994: Михаило Ђурић. *Искуство разлике.* Београд: Терсит, БИГЗ.
Irvine 2012: Jill Irvine. „Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije". *Političke analize,* vol. XII, br. 24. 2012. 29–39.
Jakšić 2020: Miomir Jakšić. „Studentski protest u Jugoslaviji 1968. godine i uspon ekonomskog neoliberalizma". *Ekonomske ideje,* br. 39, 7–15.
Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990).* Zagreb: Prometej.
Konstantinović 2004: Radomir Konstantinović. *Filosofija palanke.* Beograd: Otkrovenje.
Марковић 1994/8: Михаило Марковић. *Осйоравања и анїажовања.* Изабрана дела 8. Београд: БИГЗ, Генес С штампа: Просвета: СКЗ.
Марковић 1994/5: Михаило Марковић. *Дейерминизам и слобода.* Изабрана дела 8. Београд: БИГЗ: Генес С штампа: Просвета: СКЗ.
Марковић 1994/4: Михаило Марковић. *Филозофске основе кришичке друшшвене науке.* Изабрана дела 8. Београд: БИГЗ: Генес С штампа: Просвета: СКЗ.
Марковић 2009: Михаило Марковић. *Јуриш на небо 2.* Београд: Просвета.
Marks, Engels 1961: Karl Marx, Friedrich Engels. *Rani radovi.* Zagreb: „Naprijed".
Markuze 1977: Herbert Markuze. *Kultura i društvo.* Beograd: BIGZ.
Nenadović 1996: Aleksandra Nenadović. „Politika u nacionalističkoj oluji". *Republika,* 16–30. 4. 1996, br. 114. 4.
Николић 2018: Коста Николић. *Југославија, йоследњи дани 1989–1992, Књиїа йрва 'Сви Срби у једној држави'.* Београд: Службени гласник.
Petrović 1986: Gajo Petrović. *Filozofija prakse.* Zagreb: „Naprijed"; Beograd: Nolit.
Plamenatz 1970: John Plamenatz: *Ideology.* New York: Praeger.
Plamenatz 1973: John Plamenatz. "Two types of nationalism". *Nationalism*: *The Nature and Evolution of an Idea.* Ed. E. Kamenka. London, Edward Arnold Ltd.
Popov 1990: Nebojša Popov. *Contra fatum*: *slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968–1988.* Beograd: Mladost.
„Prispevki za slovenski nacionalni program", 1987: *Nova revija* VI, 1–246.
Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Илузија моћи. Срйски инйелекйуалци и комунисйички режим.* Београд: Фондација Александар Невски, ИП Принцип.
Ристановић 2012: Петар Ристановић. „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године". *Башйина.* св. 33, 197–230.
Rusinow 1978. Dennison Rusinow. Yugoslav Experiment 1948–1974. Berkeley: University of California Press.
Repe 2017: Božo Repe. „Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji. Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu". *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi.* Ur. L. Perović i dr. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 172–200.
Soso 2004: Jasna Dragović Soso. *Spasioci nacije.* Beograd: Fabrika knjiga.
Stojanović 1988: Svetozar Stojanović. *Istorija i partijska svest.* Beograd: Srpsko filozofsko društvo.
Todorović 2003: Dragoljub Todorović. „Dobrica Ćosić i Slovenci". *Nereticus* 1/2003, 67–94.
Tošić 2003: Desimir Tošić. *Ko je Milovan Đilas.* Beograd: Otkrovenje.
Ćosić 1987: Dobrica Ćosić. „Tradicija i ideologija u istorijskoj suštini srpskog naroda". Theoria 1–4/87.5–12. Beograd.
Hristov i dr. 2023: Đorđe Hristov, Mark Lošonc, Ivica Mladenović. „Istorijsko-materijalistička kritika". *Priručniok kritike.* Prir. Marjan Ivković i Željko Radinsković. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Stefan N. ANĐELKOVIĆ

SERBIAN *CRITICAL INTELLIGENCE* AND THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA

Summary

In this text, we attempt to show that until the beginning of the wars in the former Yugoslavia, the Serbian critical intelligence advocated a narrative about the need for the survival of the Yugoslav federation, with proposals for the consistent democratization of society. Milovan Đilas's critical texts are basically an advocacy for the democratization of society that should include certain liberal elements. If party functionaries have become a "new class" – as the title of Đilas's most important book states, then in the function of the further development of society, the "reformist" establishment of instruments of oppositional action must be allowed – and this basically presupposes some kind of multi-party system, even if different political parties are not established. The texts of the dissident professors, who supported the student demonstrations of 1968, radicalize Đilas's criticism of Yugoslav socialism. According to Svetozar Stojanović, developed democracy is positioned as the antithesis of Stalinist statism, in which the establishment of true democracy could not actually occur. For Mihajlo Marković, pluralism can be achieved within the framework of the Socialist Alliance, the broadest framework of social action in a socialist society. In this way, party pluralism would be avoided, that is, the rule of party interests that abstract from the interests of people who support a political party. Mihajlo Đurić, in his famous speech on the Amendments to the Constitution of the SFRY in 1971, which under the guise of democratization open the door to nationalism, remains consistent with the idea of criticism as an argumentative rational debate; the danger of the country's disintegration and the awakening of nationalism grows from the absence of dialogue, that is, the imposition of ideologically based solutions. There is no democracy "from above", but it should also grow out of a culture of criticism. Even the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts, which is internationally known as a nationalist pamphlet, ends with an appeal to provide Serbs with equal treatment, as other nations and nationalities in Yugoslavia, i.e., it pleads for a change in the constitution, whereby Yugoslavia, for the authors of the Memorandum, still represents the constitutional framework for resolving these issues.

The reforms advocated by the Serbian critical intelligentsia implied the liberalization of dialogue, the establishment of pluralism, and the insistence on a civic, not a national, identity. In these narratives, a federal Yugoslavia represents a certain guarantee for relative economic independence and resistance to foreign influences, as a condition for preserving sovereignty, and developing an authentic political program, democratic socialism. National policy, even in the Memorandum, relies on the idea of the possibility of a Yugoslav federation, as a support for the fight against nationalism in the republics and provinces, the strengthening of which would inevitably lead to civil war.

Keywords: Yugoslavia, critical intelligence, democracy, freedom, national question.

Рад је предат 25. марта 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.15(=1:497.6)(497.11)"19"
323.1(=163.41)(497.11)"19"
94(497.11)"19"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66071

Оригинални научни рад

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за савремену историју, Београд

*Ратко С. МИНИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју

ОПСТАТИ НА ТРОМЕЂИ. ПРОЦЕСИ (ДЕЗ)ИНТЕГРАЦИЈА СРПСКОГ И МУСЛИМАНСКОГ/БОШЊАЧКОГ СТАНОВНИШТВА НОВОПАЗАРСКОГ И ПЕШТЕРСКОГ КРАЈА (1912–1995)

Апстракт: Срби и Бошњаци су вековима постојали на простору данашње југозападне Србије, прво као две верске, а онда и етничко-националне заједнице. У питању није била паралелна коегзистенција, већ она интерактивна и прожимајућа, са свим њеним предностима и манама. Чланак анализира један део суживота два народа у приближним границама тзв. кратког 20. века. Акценат је стављен на процесе који су испунили овај турбулентни временски период, њихове узроке и последице, односно у вези са тим, њихов интегрални и(ли) дезинтегрални ефекат на локално становништво. Рад је писан на основу архивске документације која се чува у Историјском архиву „Рас" у Новом Пазару и Централном државном архиву Албаније, те одабраној литератури.

Кључне речи: Срби, муслимани, Нови Пазар, Тутин, Сјеница, Бошњаци, (дез)интеграције.

УВОД

Новопазарски крај обухвата простор око града Новог Пазара и његову непосредну околину, док се Пештерска висораван простире највећим делом на територији општине Сјеница, односно у делу општине Тутин. То нису званичне територијално-административне јединице. Кључни центри су Нови Пазар и Тутин. Општина новопазарска формирана је 1912. године са седиштем у Новом Пазару, а у саставу Дежевског среза (Водич 2008: 35), док је општина Тутин настала 1913, као центар Штавичког среза (Мушовић 1985: 64). У претходних сто и више година забележено је неколико територијално-административних промена. Међутим, оне суштински нису мењале границе и територијалне центре успостављене

* ORCID 0000-0002-5960-1017, mzivkovickv@gmail.com
** ORCID 0009-0007-6404-0756, minicratko96@gmail.com

након Првог балканског рата. У овом раду ће се, стога, као главне тачке посматрати Нови Пазар и Тутин, мање Сјеница.

Дуготрајно присуство Османског царства на простору новопазарског и пештерског краја допринело је обликовању локалног друштва као мултиконфесионалног и, у ширем смислу, плуралног по идентитетским линијама. Укључивање ових области у институционалне оквире српске и југословенске државе мењало је административне и шире друштвенополитичке праксе, као и начине на које се идентитети јавно артикулишу. При томе се у модерном периоду видљивије појављују и национални обрасци идентификације.

У таквом контексту вишедеценијска коегзистенција и сарадња српске и муслиманско-бошњачке заједнице није била стабилно „стање", већ однос подложан променама. У појединим периодима на различитим друштвеним нивоима доминирали су интегративни процеси (сарадња, међузависност и заједничко функционисање), док су у другим јачали дезинтегративни фактори (повећање етничке дистанце и политизација подела по верској, етничкој или националној линији), зависно од ширег политичког и друштвеног контекста. Очекивано, центрипетални процеси су напредовали у мирнодопским, а центрифугални у ратним временима, мада је било и одступања од ове праксе.

Структура становништва се временом мењала. При томе, категорије идентификације у изворима варирају (вера/националност), па се у раду наводе према употреби у конкретним подацима, уз интерпретацију у складу са ширим историјским контекстом. На простору Новог Пазара број Срба се од 1941. до 2022. смањио са 26.638 на 14.142, док је број становништва које се у изворима води као муслимани/Муслимани/Бошњаци порастао са 21.795 на, чак, 92.578. У општини Тутин становништво бошњачке припадности током посматраног периода чини апсолутну већину и бележи константан раст. Према изворима, 1941. бројало је 18.066, док је 2022. износило 32.349. У истом периоду приметан је пад броја Срба са 3.263 (1941) на 704 (2022). Демографски подаци из новијих периода наводе се искључиво као контекст дугорочних трендова, док је аналитички фокус рада на годинама између 1912. и 1995.

Овај чланак примењује дијахрону анализу како би идентификовао и објаснио процесе интеграције, дезинтеграције и оне амбивалентне процесе у српско-бошњачким односима на простору новопазарског и пештерског краја. Полази се од претпоставке да ти односи зависе од ширег политичког, економског и друштвеног контекста, као и од институционалних пракси које директно или индиректно, наменски или ненаменски производе интегративне или дезинтегративне исходе. Ради операционализације, процеси се посматрају кроз више аналитичких димензија попут безбедносно-репресивне, институционално-политичке, социоекономске, културно-симболичке и демографско-миграционе. На основу доступних извора издвајају се кључни догађаји, политике и праксе, а затим се класификују као интегративни, дезинтегративни или амбивалентни процеси. Циљ рада је да кроз ову троделну класификацију покаже како су се у периоду 1912–1995. смењивали и преплитали механизми који су у појединим периодима повезивали, а у другим удаљавали српску и бошњачку страну, те да на тој основи формулише закључке о динамици њихове интеграције и дезинтеграције.

ПРОЦЕСИ ИНТЕГРАЦИЈА

Током друге половине 19. и поготово прве деценије 20. века Новопазарски санџак је имао своје „истакнуто место у плановима Србије и Црне Горе". Његово брзо ослобођење од турске власти и подела између две државе био је један од приоритета за обе стране. Како због успостављања заједничке границе и коридора Дунав–Јадран тако и због опасности од ширења Аустроугарске. Када је отпочео Први балкански рат, задатак да ослободи Нови Пазар добила је Ибарска војска генерала Михаила Живковића. За време вишедневне борбе између српских и османских снага током друге половине октобра 1912. у вароши је владао „разум и присебност" између локалних муслимана и хришћана. Затим су 23. октобра у Нови Пазар ушле трупе Ибарске војске чији „племенити поступци изазвали су дивљење особито муслиманског живља" (Малетић 1969: 271, 277–279).

Почетком следеће велике катаклизме две године касније, овај и њему слични поступци, стигли су на наплату. Муслимани са ослобођених простора током 1912–1913. године одазвали су се мобилизацији за српску војску, а ради учешћа на фронтовима Првог светског рата. Око 15.000 њих је регрутовано у новопазарском, тутинском и сјеничком крају. Притом су се боље показали у борбама, од, на пример, Албанаца (Шаљић Ратковић 2015: 351, 354, 359). Највећа искушења муслимани су имали током одбране Београда. Наиме, од 10.000 војника који су октобра 1915. бранили српску престоницу, око 800–1000 бораца били су муслимани, делом и они из новопазарског и сјеничког краја. Тукли су се заједно са Србима против Немаца и Аустроугара на Ади циганлији, Дунавском кеју и у самом центру Београда. На последњем бојишту су показали велику храброст (Šarenac, Miletić 2020: 11–15). Не би требало заборавити да је заповедник одбране града био поменути генерал Живковић.

Са ослобођењем југословенског простора и стварањем Краљевине СХС, муслимански лидери бивају инкорпорирани у парламентарни живот нове државе. Новопазарски Срби и муслимани постају партијске колеге у Демократској или Народној радикалној странци, а касније и у Југословенској радикалној заједници (ЈРЗ). Захваљујући истакнутим позицијама на локалу – Рашком округу и Зетској бановини, те на државном нивоу, политичке вође две заједнице остварују велики утицај и материјалну добит. Навешћемо примере Ахифа Хаџиехметовића и Хасана Звиздића са једне, односно Тихомира Шарковића са друге стране. Прва двојица су „усмеравали" муслиманске гласове према трећем (али не и само њему), од чега су касније убирали разне користи.

Хаџиахметовић је током међуратног периода био председник УО „Трговачке банке" и „Трговачког удружења" у Новом Пазару, један од главних концесионара у електричној централи, власник неколико трговина у граду, већник Трговачке коморе у Подгорици, те члан Вакуфске дирекције и Вакуфског сабора у Скопљу. У међувремену је неколико пута изабран за народног посланика, а последњи пут (1938) на ЈРЗ листи (Živković 2012: 73–75, 81–83). Управо је његова подршка омогућила Шарковићу да 1939. године освоји сенаторски мандат (Pavlović i dr. 2016: 291). Звиздић је, са друге стране, 1929. био бански већник, а 1935. заменик

народног посланика. Његови артикли, углавном стока и сточни производи са Пештера, уз помоћ државе налазе пут до тржница широм Југославије, али и Турске, Грчке, Албаније и Италије. Важио је за једног од најбогатијих људи Зетске бановине (Живковић 2018: 409).

Позитивни траг на зближавању Срба и муслимана оставио је и друштвеноприредни напредак током међуратног периода, односно после Другог светског рата, будући да је водио повећању животног стандарда без обзира на верско-националну припадност. До 1931. године на целом простору Старе Рашке било је само 2544 радника и 2688 чиновника на око 250.000 становника (Петровић 2007: 102–103). Затим долази до помака. У Новом Пазару је изграђена електрична централа, а ту су били и ћилимарска школа, неколико банака, биоскоп, хотел, те стругаре на Голији. У вароши су цветале трговина и ситна мануфактура, са више од 500 регистрованих трговаца и занатлија 1929. (Храбак 2001: 210–212, 214). Гајење стоке на Пештеру достиже зенит током тридесетих година отварањем сточарских станица, а само на државним пашњацима се у сваком тренутку могло одржавати 4000 говеда и 20.000 оваца. У Новом Пазару је 18 сирара давало 30.000 ока разних производа годишње, мада је у Сјеници производња била већа (Храбак 2001: 197–199, 200–205). Током међуратног периода радило се на путној мрежи између Новог Пазара и Тутина. У првој вароши отворен је интернат за школовање муслиманске деце. Прва апотека у Новом Пазару датира из 1926, а пратила ју је изградња болнице наредне године. Своје амбуланте Тутин и Сјеница добијају године 1928. године (Банџовић 1995: 183–184).

Важан фактор у процесу интеграције одиграла је индустријализација после Другог светског рата, с обзиром да је улога индустријског центра ових крајева припала Новом Пазару. Промене у граду дошле су до изражаја већ 1948. године. Привреда је знатно ојачала. На простору општине тада се налазило девет предузећа, међу којима једна фабрика и неколико радионица већег опсега, у којима је радило преко 500 радника.[1] Град постаје прави индустријски центар 1955. године отварањем Фабрике текстилног комбината „Рашка". Предузеће је средином осамдесетих запошљавало преко 4500 радника. У овој фабрици и сличним предузећима, градио се нови „социјалистички човек". Фабрике су биле места на којима се активно ширила партијска и културна пропаганда преко комунистичких организација.[2] Поред идеолошке агитације, која је минимализовала поделе и инсистирала на „братству и јединству", управо је заједнички рад у истим предузећима омогућавао већу интеграцију Срба и Муслимана.

Становништво новопазарског и пештерског краја обе вероисповести не памти по много чему добром окупацију у Другом светском рату. Заједничко учешће у редовима НОВЈ током завршних операција за ослобођење земље могло је да извида неке од дубоких подела које је нанео ратни период. Нови Пазар је ослобођен 29. новембра 1944. од стране делова партизанске 8. српске бригаде. Она је нешто касније ослободила и Сјеницу. Затим је уследила општа мобилизација у овим крајевима,

1 Историјски архив „Рас" Нови Пазар (ИАРНП), фонд 235, Срески комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар (СКНП), кут(ија) 6, док(умент) Политички извештај Градске партијске конференције, 25.11.1948, 12.

2 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док, Извештај градског предузећа „Рас" ОПО, 4. 8. 1950.

мера којој се приписивао далекосежан значај. Она је требало да послужи као средство за преваспитавање народа и изградњу „здраве" партијске организације.[3] Из Новог Пазара и околине регрутовано је у партизанске јединице око 2000 нових бораца (Живковић 2018: 372–374). У оквиру 37. дивизије НОВЈ они настављају продор на запад, крећући се за окупаторским снагама које су се повлачиле према Босни. После неколико жестоких сукоба до јануара/фебруара 1945. године Немци су одбачени преко Дрине. Паралелно са локалним партизанима, у овим борбама су учествовали и они из других крајева Србије, Црне Горе, али и Албаније (Nasi 1994: 71–74; Živković 2025: 105–106). Један део бораца оставио је „своје младе кости у равницама Срема или по горама Босне и Хрватске", док су они срећнији, по демобилизацији, дочекани свечано и срдачно као „победници и носиоци слободе" (*Братство*, 15. децембар 1945: 5). Многи од њих постаће касније носиоци политичке власти на локалу.

Крилатица „братство и јединство" била је централна компонента новог друштва. Међутим, слично као и у осталим комунистичким државама, важно место у идеолошком и политичком животу заузимала је класна борба. Национална трвења добила су нови оквир: створени су „нови непријатељи друштва", противници социјализма, међу којима су се подједнако налазили и Срби и Муслимани. Ко су били ти људи? Према виђењу партијског руководства, радило се, наводно, о „сеоским богаташима, бившим четничким главешинама, бившим агама и беговима, трговцима и хоџама".[4] Борба против њих је већ 1947. постигла значајне успехе. Класна борба и отпор новим социјалистичким идејама условили су приближавање одређеног дела Срба и Муслимана. Такво приближавање у односу на комунисте јавило се још при крају Другог светског рата, а у послератном периоду нарочито је дошло до изражаја током акције скидања фереџе.

Верске поделе представљале су једну од кључних основа неповерења између две заједнице. Због тога је нови режим настојао да у послератном периоду изгради заједнички друштвени оквир заснован на секуларним принципима. Комунисти су у овом контексту значајан део свог ангажовања посвећивали раду са омладином. Акценат је стављан на „ослобађање од разних верских предрасуда". У том циљу организовани су различити „кружоци" и предавања, попут оних о „пореклу религије", а обрађиване су и друге теме које су требале да допринесу идеолошком „уздизању" омладине (Minić 2025: 122). У почетном периоду власти, међутим, није постигнут значајнији успех ни на овом пољу, о чему сведочи активност групе „Млади муслимани" (Dupljak 2003: 29–32).

Како је КПЈ јачала тако су расли и њени „успеси". Након десет година владавине комуниста резултати секуларизације постали су јасно видљиви: религија је у великој мери истиснута из државних, друштвених и партијских институција, школе су постале потпуно световне, а сваки облик верске манифестације у њима престао је да постоји. Уместо верских празника, који су били различити код муслимана

3 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај са II Партијске конференције КПС (26. 2. 1948) Среза Нови Пазар, 26. 11. 1948, 8.

4 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај са II Партиске конференције КПС (26. 2. 1948) Среза Нови Пазар, 26. 11. 1948, 10.

и хришћана, КПЈ је промовисала нове заједничке празнике. Реч је о онима који је требало подједнако да славе обе групе становништва. Међу њима су се посебно издвајале прославе 1. маја, 7. јула, 29. новембра и Нове године. Путем упутстава о начину прославе ових празника настојало се да се код локалног становништва изгради нова, „социјалистичка" свест.[5]

Чини се да је управо на овом пољу најбрже постигнут успех. Према партијским извештајима, већ 1950. истицао се „добар пријем" ових празника међу народом. Када је реч о прослави Нове године, наводило се да су је славили „чак и реакционарни елементи".[6] У каснијем периоду нарочито су се истицале прославе 7. јула: организовани су сабори на околним планинама и другим местима, којима су подједнако присуствовали и Срби и Муслимани (*Братство*, 13. јул 1984; *Братство*, 14. јул 1989; итд.).

Почетком шездесетих година међунационалне поделе биле су у великој мери ублажене. У јавном простору шовинистичких испада готово да није било. Млађи кадрови, које је КПЈ образовала у новом духу, преузели су већину важнијих функција у граду и њихов ауторитет је значајно ојачао. Захваљујући јачању КПЈ и привредном полету који је обележио шездесете и делом седамдесете године, ситуација на простору Новог Пазара и Тутина била је стабилна, а Срби и Муслимани били су у великој мери интегрисани у оквиру заједничког система.

ПРОЦЕСИ ДЕЗИНТЕГРАЦИЈА

Све оно што је утицало на приближавање два народа имало је и своје наличје. Током 20. века било је много догађаја који су удаљавали Србе и Бошњаке једне од других, водећи их некада у отворене сукобе. Периоди окупације Србије и Југославије у два светска рата били су расадници проблема. Писали смо о муслиманским добровољцима у српској војсци током Првог светског рата. После пораза који је Србија претрпела 1915. године, неколико хиљада муслимана из Новог Пазара, Тутина и Сјенице прикључило се супротном табору, тј. армијама Османског царства и мање, Аустроугарске. Прикупљање добровољаца, тзв. ђурумлија, вршено је у два наврата, током јесени 1916. и пролећа наредне године. Аустроуграски окупатор их је привлачио уз помоћ разгранате пропаганде, ослањајући се на локалну беговску елиту. Улицама Новог Пазара могло се чути: „Ко је Турчин нека се јави у добровољце" (Радовић 2007: 111–112).[7] О ефикасности ових мера говори податак

5 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, фонд 242, Општински комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар (ОКСК), кут. 2, док. Упутство ЦК КП Србије у вези прославе 1. маја, 4. 4. 1947; ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Упутство ЦК КП Србије у вези прославе 7. јула, 18. 6. 1948; ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Инструкције ЦК КПС о прослави 29. новембра, 22. 10. 1948.

6 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, фонд 235, СКНП, кут. 8, док. Реферат поднет на IV градској партијској конференцији 1950. године, 10.

7 Мобилизациона пропаганда међу муслиманима Новог Пазара и околине почивала је на сложеној комбинацији локалног посредовања, симболичког наступа и принуде. Бивши османски официри, подофициири и локални прваци користили су османску униформу, фес, заставе, полумесец и звезду, јавне поворке, музику и пароле, да би мобилизацији дали карактер части, верске дужности и

да је из новопазарског и тутинског краја отишло више од 4500 „ђурумлија" на бојишта Галиције и Блиског истока,[8] одакле се већина неће вратити. Према сећањима савременика, у Новом Пазару је 1918. „била реткост видети здравог и способног човека у граду и околини" (Živković 2025: 33–34).

Још једна негативна политичка одлука била је тзв. Сјеничка резолуција из 1917. године. Тада су представници искључиво муслиманске стране од аустроугарских власти затражили припајање Старе Рашке територији Босне, док је резервна опција била самоуправа у оквиру окупиране Србије. Оно што није успело представницима елите старорашких муслимана у Првом светском рату, постигли су њихови наследници током наредног глобалног сукоба. После неколико неуспешних покушаја да се прикључе НДХ, издејствовали су одређени вид културне, економске и политичке аутономије од Немаца током 1944. године. Наиме, почетком марта још једном у Сјеници донета је одлука о оснивању „Муслиманске народне заједнице", у народу познате као „Муслиманска заједница Санџака" или „Санџачка влада", а под немачким протекторатом (Živković 2025: 75–76).

Новопазарски муслимани су даље предвођени проалбанском локалном управом на челу са поменутим Аћифом Хаџиахметовићем још јуна 1941. прогласили припајање Дежевског среза Краљевини Албанији (Живковић 2018: 45). Уз отворену подршку тзв. Косовског комитета, предводници муслимана са Пештера, али и Сјенице, обраћају се албанској влади у Тирани тражећи петицијом припајање ових области, наводно, њиховој „албанској отаџбини".[9] Сличне представке са Пештера су у неколико наврата отишле у правцу Косова, односно Тиране, и током 1942. године.[10] Из Сјенице је, чак, по упутствима Хасана Звиздића, који је и сам сличним поводом ишао у Пећ, била упућена делегација која се у Тирани срела са водећим људима албанске државе. Све је рађено без консултација са локалним Србима, којима је приближавање ових простора границама НДХ и(ли) „Велике Албаније" било, наравно, неприхватљиво.[11]

Током Другог светског рата потпуно је нестала древна заједница новопазарских Јевреја. У вароши је била присутна још од 16. века, док се од 1882. помињала као најбогатија у Новом Пазару. Априла 1941. у граду је било 56 јеврејских породица са укупно 221 чланом. Већ у јулу су им затворене трговине, а роба пописана и разграбљена од Немаца, али и неких локалних муслимана. Затим је окупатор уз подршку албанских власти у Новом Пазару крајем марта 1942. године, на празник

колективне припадности. Међутим, иза такве представе често су стајали различити облици притиска, обмане и принуде, због чега појам „добровољац" треба користити опрезно (Miladinović 2021: 391–403).

8 Колико је мобилизација била значајна говори чињеница да је према постосманском извештају на простору бивших османских балканских територија регрутовано чак 50.000 војника између 1916. и 1918. године. Са подручја Војног генералног гувермана Србије тај број је износио 30.000 људи (Miladinović 2021: 391).

9 Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fondi 149, I, dos(ja) 1184, dok(umenti) 19.

10 Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fondi 149, v(iti) 1942, dos. 353, dok. 30; Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fondi 149, v(iti) 1942, dos. 353, dok. 31.

11 Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fond 166, v. 1942, dos. 86, dok. 2; ИАРНП, фонд 76, Окружни суд у Новом Пазару (ОСНП), кут. 3, ф. КЗР 20/46, док. Пресуда Расиму Ћатовићу, 1; ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. КЗР 20/46, док, Уверење за окривљеног Ћатовића, 10. 2. 1946, 1.

Пурим, у једном дану похапсио готово све Јевреје (више од 200). Пребачени су из Новог Пазара у логор на Сајмишту у Београду, где је већина и скончала (Ајбл 2002: 254–255, 257, 259–260).

У науци је позната ствар да као што већина Срба није прихватала османску владавину тако ни део муслимана из области Новог Пазара и Тутина није видео 1912, 1918. и(ли) 1945. годину као тренутке ослобођења. Једна од одлика овог процеса били су прави „ратови после ратова", тј. комитско-разбојничке делатности муслимана и Срба у времену чији су међаши наведене године. Модерна „хајдучија" наносила је много штете и једној и другој страни, док су најрањивији били цивили. Непосредно пред ослобођење 1912. овим крајевима круже дружине Милана Ранитовића, Сретена Вукосављевића и Петра Петровића Азањца, односно Иљаза Лакоте, Шабана Брњичанина и Паша Ђерекарца (Шалипуровић 1972: 310–311, 346–348). Комитска активност достиже, међутим, зенит после 1918. године, пре свега због репресалија српске и црногорске војске над муслиманима, незадовољства новом државом и неким њеним подухватима (попут аграрне реформе или колонизације Јужних крајева).

Простором бившег Новопазарског санџака харало је 1919. године више од 50 одметника (Avdić 1987: 157–158), а тај тренд се наставио и у наредном периоду. Муслиманске комите попут Фериза Салковића из Црниша код Тутина, Хусеина Бошковића или Јусуфа Мехоњића из околине Бјелог Поља, добијали су помоћ из Албаније, али и од политичких представника старорашких муслимана (чак неких који су били народни посланици – Храбак 2003: 175). Иако је већина одметника сузбијена до краја двадесетих година, последице њихових акција у међуратном периоду, надовезујући се на „злу крв" из претходних деценија па и векова, створиле су плодно тле за међусобне сукобе у време Другог светског рата.[12]

Исти феномен појавио се после 1945. године. Задатак да сузбије нову генерацију комита припао је Одељењу за заштиту народа (ОЗНА). У оквиру консолидације поретка она је деловала са широко дефинисаним овлашћењима, што је у пракси довело до систематске примене репресије. Забележени су случајеви непримерене употребе силе који су одступали од начела законитости. Уз ратне злочинце, бандите који су хватани и њихове јатаке, као „кривци" су често ликвидирани и невини људи. При томе се нису правиле разлике по националној основи.[13]

Без сумње, оружане борбе између Срба и Бошњака током 20. века уздрмале су саме темеље мирног суживота. На подручју Новог Пазара и Пештера период Другог светског рата оставио је несагледиве последице. Током борби за Нови Пазар у јесен 1941. године између Муслимана и Албанаца са једне, односно Срба са друге стране, у неколико жестоких окршаја, погинуло је око 400 људи – 216 код првих, те 178 код других. Овој цифри би требало додати број страдалих цивила који

12 О нарушеној безбедносној ситуацији можда најбоље говори податак да је током међуратног периода Нови Пазар променио 24 градоначелника и 16 среских начелника (Банџовић 1995: 179; Малетић 1969: 300–302).

13 ИАРНП, Збирка хроника (ЗХ), Реферат В. Поповића: Хроника Тутина и среза Штавичког, 347–350; (Crnišanin, 1992: 147; Crnišanin 2005: 118–119; Crnišanin 2007: 141–145; Голубовић 2020: 128–131).

износи 240 – 193 Срба и 47 муслимана (само у Новом Пазару убијено 70 Срба). Притом је страдало 70 српских и 31 муслиманско село на линији Нови Пазар – Рашка, односно попаљено је 2106 српских и 776 муслиманских кућа. Нешто раније, албанско-муслиманске снаге попалиле су готово цео Ибарски Колашин (око 500 кућа у 28 села). Сукобе су пратила масовна расељавања цивила обе вероисповести. И док се у Новом Пазару скупило неколико хиљада муслиманских избеглица, дотле је из колашинског, новопазарског и тутинског краја, а према Рашки, избегло 2512 српских породица са око 20.000 чланова (Живковић 2018: 86, 136–139). Што се тиче Срба из тутинског краја, готово сви су расељени до половине 1944. године (од 3263 колико их је било 1941). Последња фаза њиховог прогона уследила је после другог спаљивања Ибарског Колашина почетком 1944. године. Тада је уништено још око 900 кућа у 36 села, а између 8000–9000 Срба је протерано у централну Србију (Живковић 2018: 325; Живковић 2015: 197; Verli 2007: 422–423).

После свега овога, ослобођење и долазак КПЈ на власт у Новом Пазару, Сјеници и Тутину требало је да донесе смиривање ситуације. Нашавши се, међутим, на простору где партија никада није имала већег утицаја, комунисти су се показали неспремним да се суоче са бројним задацима који су се поставили пред њих. Између осталих, са оним који се односио на утврђивање степена колаборације бројних сарадника Немаца и Италијана на локалу, са питањем ратних злочина и огромне материјалне штете. Овиме се прво бавио „Војни суд дивизијске области за Санџак". Бројни муслимани и Срби, међу којима је било и оних дубоко инволвираних у колаборацију попут Аћифа Хаџиахметовића или Тихомира Шарковића, ликвидирани су током 1945. године, али углавном без „претходног писменог саслушања". То је оне ниже слојеве колаборациониста оставило заштићеним. У прилог томе говори податак да су од неколико стотина муслимана из новопазарског краја, припадника СС дивизија „Ханџар" и „Скендербег", процесуирана по, до сада прикупљеним подацима, само двојица. Велики део је остао на слободи, градећи каријере у државним фирмама, али и у партијском систему. Указивања на пропусте трпела су цензуру. Директна последица је била појава историјског ревизионизма почетком деведесетих година, који до данас остаје једна од главних тачака раздора између Срба и Бошњака (Живковић 2024: 299, 301, 306–308, 312).

На другој страни, КПЈ је имала проблем и са тиме како да се постави према наслеђеним, укорењеним предрасудама у народу. На самом почетку основни задатак био је сузбијање верске мржње и имплементирање „братства и јединства". Међутим, поменуто деловање ОЗНЕ током 1945. у знатној мери је онемогућавало спровођење прокламоване политике. Посебно су је подривале акције службе коју је део локалног становништва доживљавао као атак на сопствену националну групу. Спровођење политике КПЈ додатно је отежавала горепоменута „братоубилачка борба" из периода Другог светског рата. Према виђењу партијских руководилаца, „због тога што је више зала било почињено са стране муслиманских издајника и због недовољне политичке свести, Срби су били схватили", долазак комуниста на власт као њихово „ослобођење, а не као и ослобођење Муслимана".[14]

14 ИАРНП, фонд 235, кут. 6, док. Извештај са II Партиске конференције КПС (26. 2. 1948) Среза Нови Пазар, 26. 11. 1948, 9.

Комунисти су настојали да такво гледиште што пре сузбију. Од самог почетка КПЈ је водила рачуна о томе да у одборима организација и органима власти буду заступљени и Срби и Муслимани. Посебно поверење указивано је муслиманском становништву, које је уверавано да је реч и о „њиховој власти" те да су пред њом православни и муслимани једнаки.[15] У ту сврху настојало се да се сузбије српски патриотизам, како би се Муслимани приволели, што је, међутим, водило порасту неповерења код Срба.[16] Па ипак, муслиманско становништво је, упркос повољнијем односу нове власти, избегавало масовније приступање КПЈ, јер је нову власт и даље доживљавало као „српску" (Minić 2025: 119).

Поред иницијатива Народног фронта усмерених на развијање добрих односа између Срба и Муслимана, у почетном периоду изградње нове власти била су уочљива и одређена ограничења у његовом раду. У јавном простору била је присутна пропаганда која је настојала да одржи „нездраве" односе између Срба и Муслимана, а њеном утицају су, према партијским извештајима, подлегали чак и сами „фронтовци".[17] У Дежевском срезу, приликом обнове попаљених кућа, Срби и Муслимани избегавали су да заједнички подижу објекте једни другима, већ су то чинили искључиво уз помоћ сународника. Према оцени КПЈ овакве појаве биле су највећим делом „последица непланског рада и непостојања довољне међусобне повезаности и сарадње између виших и нижих организација Народног фронта, а често и неправилног става народних одбора према фронтовским одборима" (*Братство*, 5. септембар 1945: 1).

Последица свих разједињујућих фактора, који су додатно продубљивали јаз између Срба и Муслимана, биле су обостране миграције. Мада је промену демографске слике условио и високи природни прираштај муслиманског живља. Удео Срба, којих је почетком шездесетих на овом простору био готово 50%, 20 година касније је спао на око 30% у општинама Нови Пазар и Сјеница, односно са око 15% на приближно 7% у општини Тутин. Политичка и економска криза осамдесетих година довела је до тога да се питање исељавања Срба са простора општина Нови Пазар, Тутин и Сјеница све чешће доводи у везу са питањем међунационалних односа (Минић 2025: 233–258). Проценат муслимана би био међутим и већи да их није захватио велики талас исељавања у Турску педесетих и шездесетих година 20. века. Ради лакшег напуштања завичаја они мењају идентитет, па се на државним пописима 1953. и 1961. јавља око 15.000 „Турака" на простору Новог Пазара, Тутина, Сјенице, Прибоја и(ли) Пријепоља. Но, до 1981. они нестају са пописа (Mrduljaš 2018: 22–24, 28).

Исељавање Срба постало је централно политичко питање током осамдесетих година и имало је кључну улогу у политичком организовању 1990. године. Током марта

15 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 8, док. Анализа о делатности и стању Партијске организације Среза дежевског у 1947, децембар 1947, 3.

16 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај инструкторске групе Обласног комитета КПС (Крагујевац) по обиласку партијске организације Среза Нови Пазар, 7. 3. 1951, 4.

17 На пример, поводом поделе жита муслиманској сиротињи за време муслиманског празника рамазана у српским селима се могло чути како се у новој држави запостављају Срби, а помажу муслимани (*Братство*, 5. септембар 1945: 1).

основано је Удружење грађана „Рас", прво удружење ван оквира Савеза комуниста (СК) Србије на овом простору. Према Статуту то је била

> „организација добровољно организованих грађана са циљем остваривања економских, политичких, културних, социјалних, образовних и других потребних услова за повратак исељених и заустављање исељавања Срба са територије општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, уз поштовање постојећих закона и очување слоге и братства између Срба и других народа који сада живе на овој територији" (Никодиновић 2016: 17). Одјеци оснивања удружења били су значајни, а друштвено-политичке организације нису благонаклоно гледале на његов рад. Оне су осудиле његово оснивање, истичући једнонационални карактер и могућност да прерасте у политичку странку, што би према њиховом виђењу за вишенационалну средину, каква је била и ова, постало штетно (Минић 2025: 251–253).

Као и у другим деловима социјалистичке Југославије, увођење вишестраначја довело је до сукобљавања националних група. Оснивачка скупштина Странке демократске акције (СДА) у Новом Пазару дала је нову форму међунационалним односима. Током расправе у Скупштини општине Нови Пазар о безбедносно-политичкој ситуацији и међунационалним односима констатовано је да они више нису тако добри и да имају тенденцију погоршања. Као разлози за такво стање навођен је читав низ фактора: прилике са ширег југословенског простора које су се одражавале на локалне општине, економско-политичке околности, а нарочито „последњи догађај" – Оснивачка скупштина СДА – при чему се истицало да је појавом националне странке „дошло до хомогенизације на националној основи, посебно муслиманског становништва" (*Братство*, 7. септембар 1990: 3–4). Кулминација раздора уследила је после промоције Српског покрета обнове (СПО) у Новом Пазару, септембра 1990. године. Непосредно по завршетку скупа дошло је до сукоба милитантних група СДА са органима јавне безбедности, као и до сукоба између припадника обе националне заједнице (Никодиновић 2016: 130–132). Први вишестраначки избори само су потврдили тешко стање: гласало се готово искључиво по националној основи, о чему сведочи податак да је СДА добила 95% гласова муслиманског бирачког тела (Минић 2023).

Међунационалне поделе биле су најизраженије у првим годинама увођења вишестраначја. У свим важнијим друштвенополитичким питањима Срби и Бошњаци у овом периоду позиционирали су се на супротним странама. Иницијативе попут „Референдума о аутономији Санџака" додатно су продубљивале поделе, које су свој врхунац доживеле 1992. године, избијањем рата у Босни.

АМБИВАЛЕТНИ ПРОЦЕСИ

У овом поглављу указаћемо на неколико ствари које не заслужују да се сместе у претходне делове чланка. Будући да се ради о „политичкој бифуркацији", односно процесима који су текли у оба правца, различитим интензитетом и у различитим или истим временским периодима. Иако се за сваки од до сада наведених процеса може рећи да је деловао двосмерно, одлучили смо се да издвојимо оне који су, према нашој процени, оставили највише трага на судбину два народа.

На првом месту издваја се питање аграрне реформе спроведене у Краљевини Југославији. Широм крајева ослобођених 1912–1913. године она је ударила директно на интересе муслиманског беговата. Данашња албанска историографија говори о цифри од око 200.000 ха одузете земље само на Косову и Метохији. У Новом Пазару, на пример, припадници беговске елите су финансијски ослабили, тешко се сналазећи у условима капиталистичког тржишта. Многи од њих ће се касније спремно ставити у службу немачком или италијанском окупатору (Живковић 2016: 198). На другој страни, аграрна реформа је после пола миленијума укинула феудалне односе на овом простору, који су тешко погађали земљораднички слој становништва. Она је, стога, била поздрављена како од српских, тако и од муслиманских сељака. Јер, иако је имала својих недостатака, аграрна реформа у Југославији је ипак успела, за разлику од Албаније или Грчке. То значи да су сељаци новопазарског и пештерског краја 1941. године дочекали као слободни људи, за разлику од оних, на пример, у Албанији (Богдановић 1999: 217, 221; Vickers 1999: 126; Gjeçovi 2020: 266).

Неочекивано, и ратни периоди су имали свој интегрални ефекат. Пре свега, опоминући локални живаљ на опасности које су доносили са собом. То је и највеће непријатеље приморавало на међусобне споразуме не би ли свакодневицу вратили у колико-толико подношљиво стање. Тако, рецимо, ратни лидери Срба и муслимана из новопазарског и сјеничког краја седају за преговарачки сто половином 1944. године. Суочени са великим страдањем становништва и материјалним разарањима током прве три ратне године, али и нараслом снагом комуниста која је претила да их избрише са историјске сцене, Ађиф Хаџиахметовић и Хасан Звиздић са једне, а Тихомир Шарковић (у име генерала Драгољуба Михаиловића) са друге стране, постижу мировни уговор. Уз прекид међусобних борби и окретање оружја против партизана договорено је враћање српских и муслиманских избеглица на њихова имања, те надокнада штете. Пошто се, међутим, радило о истим оним људима који су углавном изазвали сукобе током 1941. године, споразум је само делимично спроведен у дело. И у таквом облику је донео користи локалном живљу, с обзиром да је успорио међусобна оружана и политичка трвења (Живковић 2024: 203–207, 211–212, 216).

Пола века касније њихови политички потомци су реаговали пре евентуалног почетка сукоба, попут оног који је тада разарао Босну и Херцеговину. Већ 9. априла 1992. на иницијативу СДА организован је састанак најважнијих политичких партија у Новом Пазару. Том приликом издато је заједничко саопштење којим је изражено залагање за мир (*Sandžak*: *nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, јануар–април 1992: 47). Формирано је и једно међустраначко тело, уз договор да се „састаје три пута недељно све док траје оваква ситуација и да се избегавају теме које раздвајају" (*Братство,* 6. мај 1992: 7). У наредном периоду састанци су редовно одржавани и, према оцени Јусуфа Пучића, члана овог тела, доприносили су стварању „мостова културне, економске и националне сарадње међу народима Санџака" (*Sandžak*: *nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu,* јун–јул 1992: 19). Представници странака из Новог Пазара учествовали су и на Округлом столу Демократске странке (ДС) о политичкој ситуацији у краљевачком региону, где су учесници истакли залагање

за мир и међунационалну толеранцију, уз поруку да се „проблеми одстране или ублаже дијалогом уместо оружјем" (*Политика*, 3. мај 1992: 10).

На очувању мира на простору општине ангажовала се и републичка власт. Половином априла 1992. године у Новом Пазару су боравили представници Владе Србије: Зоран Аранђеловић, потпредседник Владе Србије, генерал-пуковник Марко Негословић, министар одбране Србије, и Данило Ж. Марковић, министар просвете. Састанку су присуствовали и представници Секретаријата унутрашњих послова Србије, као и начелник Рашког округа Милош Нешовић. Разговори су били усмерени на политичко-безбедносну ситуацију у Новом Пазару (*Братство*, 6. мај 1992: 5). Крајем маја у Новом Пазару је боравио и председник Владе Србије, др Радоман Божовић, који је том приликом поручио да ће Влада Србије „учинити све да сваком грађанину на територији наше републике обезбеди миран и сигуран живот, независно од тога којој нацији припада и којој странци и којој вери припада" (*Братство*, 10. јун 1992: 6).

Поред наведених посета, услед ратне ситуације и реалне могућности преливања сукоба, руководство Републике Србије одлучило је да појача присуство безбедносних снага на овом простору. Посебно је било уочљиво присуство армије. Перцепција појачаног присуства војних јединица разликовала се међу српским и бошњачким становништвом. Срби су га доживљавали као гаранцију очувања стабилности, док су Бошњаци сматрали да оне доприносе порасту осећаја несигурности (*Братство,* 6. мај 1992: 7–8; *Политика,* 14. август 1992: 7).

Неповерење Бошњака према безбедносним снагама довело је до појачане активности на интернационализацији „питања Санџака". Врхунац представља оснивање „КЕБС-ове мисије за подручје Косова, Санџака и Војводине" 8. септембра 1992. (Survey of OSCE Field Operations 2021: 47–48). Општинско руководство на челу са Костантином Јовановићем, у чијем су саставу били и Срби и Бошњаци, сарађивало је са међународним представницима, при чему је избегавање сукоба представљало један од кључних приоритета.[18]

На крају, поменимо и акцију за скидање зара и фереце, усмерену наравно на женски део муслиманске популације. Почела је 1947. године на простору целе Југославије. Интензивно је спровођена и на подручју Новог Пазара и Пештера. Према партијским извештајима акција је довела до извесног приближавања муслиманске и српске „реакције". Током процеса била је карактеристична парола коју су поједини Срби истицали: „Ми смо владали 20 година па вас нисмо увредили, а комунисти чим дођоше на власт ударише вам на веру".[19]

Међутим, у истим извештајима наглашавало се да се „не може рећи да је јединство српске и муслиманске реакције дубље", већ да они „заједнички наступају онда када им то налаже конкретан заједнички интерес".[20] Због слабости КПЈ и снажних

18 Аутор (Ратко Минић) у разговору са Костантином Јовановићем, председником Скупштине општине Нови Пазар 1993–1996, јануар 2024.

19 ИАРНП, фонд 235, кут. 6, док. Извештај инструкторске групе Обласног комитета КПС (Крагујевац) по обиласку партијске организације Среза Нови Пазар, 7. 3. 1951, 2.

20 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај инструкторске групе Обласног комитета КПС (Крагујевац) по обиласку партијске организације Среза Нови Пазар, 7. 3. 1951, 2.

верских убеђења муслимана, акција је замрла, а резултати на овом пољу били су слаби у периоду до 1951. године. Процес је заживео пошто је Законодавни одбор Народне скупштине Босне и Херцеговине у септембру 1950. усвојио предлог Закона о забрани ношења зара и фереџе. Иницијативу су потом испратиле и друге републике. Од најаве закона до његовог ступања на снагу, фереџу и зар скинуле су готово све покривене жене. Акција је довела до дистанцирања муслиманског свештенства од комуниста. Према партијским извештајима, оно се у потпуности удаљило од активног учешћа у органима власти (Минић 2025: 121, 126).

Осим овога, акција је продубила и неповерење муслиманског живља како према републичким властима тако и према локалним Србима. Иако се истицало да акцију воде комунисти, у крајњој линији они су у очима муслимана у овом периоду често перципирани као „српска власт", што је имплицитно водило ка дезинтеграцији.

ЗАКЉУЧАК

Као што се видело на више места у раду, Срби и Бошњаци су се, делом и због наслеђених проблема, током 20. века више пута нашли пред искушењима не би ли очували колико-толико подношљив суживот. Као носиоци раздора јављају се ратови, године које су им уследиле, насилне промене власти, али и нека времена током живота у диктатурама. Сама чињеница да су се две верско-националне заједнице углавном очувале у овим турбулентним времена (за разлику од новопазарских Јевреја), представља, сматрамо, успех за обе стране. Још један подвиг је то што се избегла нека врста „Косовског сценарија", с обзиром на близину и извесну сличност новопазарског и пештерског краја са овим простором, поготово Метохијом. Не може се, међутим, рећи да две стране нису једна другој нанеле приличну штету током посматраног периода, поготово у виду губитка људских живота и уништавања материјалних добара.

Требало би истаћи да интегрални процеси нису искључиво покретани од централних власти. Неки су долазили „са локала", „одоздо", иницијативом представника различитих етничких група, а у циљу очувања мирне коегзистенције. Ту се посебно издвајају акција усмерена избегавању сукоба у новопазарском крају током 1944. године и она након почетка рата у Босни. Уз чињеницу да се са 2025. годином навршило 80 година од како није било оружаних сукоба на овом простору, последња мировна иницијатива показује да су локални Срби и Бошњаци ипак извукли искуства из „кратког 20. века", опредељујући се већинским делом за унапређење и очување оних процеса који су их окретали једне према другима уместо једних против других.

ИЗВОРИ

Историјски архив „Рас" Нови Пазар (ИАРНП)
Фонд 76 Окружни суд у Новом Пазару
Фонд 235 Срески комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар
Фонд 242 Општински комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар
Фонд 284 Збирка хроника

Централни државни архив (Arkivi Qendror i Shtetit/AQSh)
Фонд 149 Председништво владе после 7. априла 1939 (Kryministria/pas 7. Prill 1939)
Фонд 166 Министарство за ослобођене територије (Ministria e Tokave të Liruara)

ЛИТЕРАТУРА

Авдић 1987: Авдија Авдић. „Хајдучка и комитска делатност у Санџаку (1878-1925)". *Новопазарски зборник*, 11/1987, 145–164.

Ајбл 2002: Мирјана Ајбл. „Трагична судбина новопазарских Јевреја". *Новопазарски зборник*, 26/2002, 253–272.

Богдановић 1999: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Народна књига, Војноиздавачки завод.

Банџовић 1995: Сафет Банџовић. „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду". *Новопазарски зборник*, 19/1995, 179–191.

Verli 2007: Marenglen Verli. *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*. Tirane: Botimpex.

Vickers 1999: Miranda Vickersw. *The Albanians. A modern History*. London: I.B. Tauris.

Gjeçovi 2020: Xhelal Gjeçovi. *Kosova në relacionet shqiptaro-jugosllave në vitet e Luftës së Dytë Botërore (1939-1944)*. Tiranë: Akademia e shkencave e Shqipërisë.

Голубовић 2020: Владета Голубовић. *Дежева од давнашњих дана до данас*. Нови Пазар: Историјски архив „Рас".

Pavlović i dr. 2016: Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, Milan Gulić (ur.). *Senatori Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Dupljak 2003: Rifat Dupljak. *Mladi muslimani u Sandžaku*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras".

Živković 2012: Milutin Živković. „Aćif Hadžihametović Bljuta. Prilozi za biografiju". *Istorija 20. veka*, 3, (2012), 71–93.

Живковић 2015: Милутин Живковић. „Штавички срез током прве године окупације (април – децембар 1941. године)". *Баштина*, 39/2015, 189–209.

Живковић 2016: Милутин Живковић. „Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја". *Баштина*, 41/2016, 195–209.

Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије: Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Живковић 2024: Милутин Живковић. „Казна, интеграција, заборав. Послератне судбине старорашких муслимана припадника снага у Другом светском рату". *Баштина*, 64/2024, 297–317.

Živković 2025: Milutin Živković. *Ratnici sa granice. Staroraški muslimani u nemačkoj vojsci, SS-u i policiji (1941–1945)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Miladinović 2021: Jovo Miladinović. *Heroes, Traitors, and Survivors in the Border lands of Empires Military Mobilizations and Local Communities in the Sandžak (1900s–1920s)*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grade, Humboldt-Universität.

Малетић 1969: Михало Малетић (ур.). *Нови Пазар и околина*. Београд: Књижевне новине.

Минић 2023: Ратко Минић. „Избори на подручју општине Нови Пазар почетком деведесетих година XX века". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 53 (4), 255–277.

Минић 2025: Ратко Минић. „Питање миграција у Новом Пазару, Тутину и Сјеници осамдесетих година XX века". *Историја, култура, идентитет. Социологија и право*, св. 5. Зборник радова. Ур. Владимир Боранијашевић, Оливера Марковић Савић и Зоран Недељковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Minić 2025: Ratko Minić. „Sekularizacija u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu (1944–1955)". *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti*. Zbornik radova. Ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Mrduljaš 2018: Saša Mrduljaš, „Izjašnjavanje sandžačkih Bošnjaka o nacionalnoj pripadnosti u popisima stanovništva (1948–2011)". *Migracijske i etničke teme*, 35/2018, 7–43.

Мушовић 1985: Ејуп Мушовић. *Тутин и околина*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Nasi 1994: Lefter Nasi. *Ripushtimi i Kosoves (shtator 1944 – korrik 1945)*. Tirane: Akademia e Shkencave e Republikes se Shqiperise.

Никодиновић, 2016: Добросав Никодиновић. *Рашка област*, 2. Нови Сад: Прометеј.

Петровић 2007: Милић Петровић. „Рашка област у Југословенској држави 1918–1941. Стање и проблеми". *Архив*, 8 (1–2), 90–107.

Поповић и др. 2008: Зоран Поповић (прир.). *Водич Историјског архива 'Рас', Нови Пазар*. Нови Пазар: Историјски архив „Рас".

Радовић 2007: Миодраг Радовић. *Ефендијина сећања и казивања*. Нови Пазар: Историјски архив „Рас".

Survey of OSCE Field Operations 2021. Vienna: The Secretariat Conflict Prevention Centre.

Храбак 2001: Храбак Богумил. „Привреда бившег Новопазарског санџака 1918–1931. година". *Новопазарски зборник*, 25/2001, 187–219.

Храбак 2003: Храбак Богумил. *Џемијет*. Београд: Б. Храбак.

Crnišanin 1992: Ramiz Crnišanin. *Tijesna čaršija*. Novi Pazar: Damad.

Crnišanin 2005: Ramiz Crnišanin. *Ličnosti i događanja*. Novi Pazar: Sandžački intelektualni krug.

Crnišanin 2007: Ramiz Crnišanin. *Kazivanja hadži Jonuza Hamzagića*: *bilješke i sećanja*. Novi Pazar: Sandžački intelektualni krug.

Шалипуровић 1972: Вукоман Шалипуровић. *Културно просветне прилике и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1905.* Нова Варош: Општинска заједница образовања.

Шаљић Ратковић 2015: Јована Шаљић Ратковић. „Муслимани нових области Србије у српској војсци током Првог светског рата". *Срби и Први светски рат 1914–1918*. Зборник радова. Ур. Драгољуб Живојиновић. Београд: САНУ, 349–362.

Šarenac, Miletić 2020: Danilo Šarenac, Aleksandar Miletić. *Između diskriminacije i neplanirane integracije: Albanci i Bošnjaci u srpskoj uniformi 1914–1918.* Novi Sad: Centar za istorijske studije i dijalog.

ПЕРИОДИКА

Ајбл, Бакрачевић 1992: Мирјана Ајбл, Славка Бакрачевић. „Ко мир чува а ко га ремети". *Братство*, 6. мај 1992, 5.

Бакрачевић 1990: Славка Бакрачевић. „Делегати Скупштине општине Нови Пазар о политичко-безбедоносној ситуацији и међунационалним односима". *Братство*, 7. септембар 1990, 3–4.

Бакрачевић 1992: Славка Бакрачевић. „Угљанин би у Лондон". *Политика*, 14. август 1992, 7.

Бакрачевић, Јовановић 1984: Славка Бакрачевић, Драган Јовановић. „Код вечне страже Пекових бораца". *Братство*, 13. јул 1984, 1, 3.

Бакрачевић, Поповић 1992: Славка Бакрачевић, Мирко Поповац. „Принцип капитала победиће политику". *Братство*, 10. јун 1992, 6.

Братство, 1945: „Неколико недостатака у раду Народног фронта у нашем округу". *Братство*, 5. септембар 1945, 1.

Дугалић 1992: Мирољуб Дугалић. „Мир у Санџаку се чува дијалогом". *Политика*, 3. мај 1992, 10.

Поповац 1992: Мирко Поповац. „Различити ставови – страховање заједничко". *Братство*, 6. мај, 7–8.

Sandžak: *nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, 1992: „Sve stranke su za mir". *Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, januar–april 1992, 47.

Sandžak: *nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, 1992: „Međustranačka suradnja – zajednički interes". *Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, jun–jul 1992, 19.

Слезовић 1989: Исхак Слезовић. „Подсећање на устанак". *Братство*, 14. јул 1989, 1.

Хамзагић 1945: Узеир Хамзагић. „Народ нашега округа дочекао је свечано и срдачно демобилисане борце". *Братство*, 15. децембар 1945, 5.

Milutin D. ŽIVKOVIĆ
Ratko S. MINIĆ

SURVIVAL ON THE BORDERLANDS. PROCESSES OF (DIS)INTEGRATION OF THE SERBIAN AND MUSLIM/BOSNIAKS POPULATION OF THE NOVI PAZAR AND PEŠTER REGION (1912–1995)

Summary

During the 20th century, Serbs and Bosniaks from the area of Novi Pazar and Pešter were faced with great temptations several times in order not to preserve a more or less undisturbed mutual co-existence. The very fact that two religious-national communities survived these turbulent times is a success for both sides. Serbs and Bosniaks drew on their experiences from the "short 20th century", opting for the majority to improve and preserve those processes that turned them against each other.

Keywords: Serbs, Muslims, Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Bosniaks, (dis)integration.

Рад је предат 25. марта 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.052(497.115)
271.2-526.62
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66910

Оригинални научни рад

*Жељко Р. ЂУРИЋ**
Универзитет Сингидунум
Факултет „Деспот Стефан Лазаревић”, Земун

ЕСХАТОЛОШКЕ ДИМЕНЗИЈЕ ТАЈНЕ СПАСЕЊА У КОМПОЗИЦИЈИ ГОСТОЉУБЉЕ АВРАМОВО У МАНАСТИРУ ГРАЧАНИЦА

Апстракт: Композиција Гостољубља Аврамовог или Света Тројица се у раду сагледава у складу са речима на почетку Библије: „Да створимо човека… Дакле, не у једнини већ у множини, што указује на Тројични превечни савет.” „Тројица се договара.” Јединство Свете Тројице делује у одређеним тумачењима као црква која јединством своје воље превечно ствара свет и човека. Тачније, кроз Богочовека све створено сабира се у цркву као бесмртну и вечну заједницу. Ово даље имплицира да је црква само онда истинска када је по слици Свете Тројице, њеног вечног Великог Савета. Све композиције које описују икономију спасења, са сценом Старозаветне Тројице су есхатолошке, с обзиром на то да упућују на коначни циљ и разлог божанског стваралачког деловања на свет и историју.

Кључне речи: Гостољубље Аврамово, Света Тројица, Грачаница, Царство небеско, икона.

У једном слободнијем тумачењу, али не и без аргумената, може се рећи да је читав живопис Православне цркве устројен на принципима теологије. Тачније, ови принципи се тајанствено везују за догматско вероисповедање, па је и приступ тумачењу једног сакралног објекта и његовог живописа потребно и корисно сагледавати у оквирима богословских постулата. Поједине „сцене” исцрпно теже ка објашњењу *икономије спасења* и улоге светотројичне активности око бриге за судбину створеног света. Једна од таквих композиција која по свом садржају најбоље показује дело и дејство Свете Тројице у историји је сцена Гостољубље Аврамово.

Композиција са темом јављања тројице анђела Авраму постоји још у раном периоду. Са богословског становишта је занимљиво да се на овим раним представама анђели приказују без крила, што ће у каснијим временима постати обавезни елемент њихове иконографије (Гавриловић 2024: 601). Композиција се среће након Другог васељенског сабора када је коначно утврђен догмат о Светој Тројици. Најстарији сачувани приказ библијске епизоде о дочеку тројице гостију од стране Аврама је фреска из Катакомбе на Виа Латина (*Via Latina*), која датира из прве половине IV века. Она постоји на поменутом зидном мозаику у Црквама

* ORCID ID 0009-0001-5710-7082, zeljkouric@gmail.com

Свете Марије Велике у Риму и Сан Витале (*San Vitale*) у Равени (VI век). Композиција се од најстаријих времена доводи у везу са евхаристијском жртвом (Ђурић 2026: 49). Пратећи историју развоја композиције, намеће се закључак да ране представе искључиво описују историјски догађај код Мавријског дуба са јасним нагласком на евхаристијској жртви. То и јесте тачнија аналогија, јер ако се узме у обзир да је средишњи Анђео лик оваплоћеног Слова, док су његови пратиоци Анђели у строгом смислу, онда је евхаристијска порука историјске сцене прихватљивија, што ће се и показати у историји византијског сликарства, поготово у палеолошком периоду. Каснија Рубљовљева интерпретација би у том случају остала јединствена и оригинална, али не и прихватљива у ширем живописачком контексту (Reimer 2014: 171).

Гостољубље Аврамово је у манастиру Грачаница насликано као део фрескодекорације цркве, почетком XIV века, у време градње и освећења манастира (око 1321–1322). То је део циклуса фресака које традиционално датирају у прву половину XIV века. По ономе што се сигурно зна, краљ Милутин је обнављајући Грачаницу имао на уму искључиво седиште једне епископије, о чему су се старали и његови преци у XIII веку. Милутин зида нову цркву на темељима старије светиње. Јањић и Савић помињу две базилике, једну датују у рани период, од времена Јустинијана до IX–X века, а другу коју и краљ Милутин затиче као рушевину, смештају у XIII век (Јањић, Савић 2015: 29, 32). У време кад подиже Грачаницу, на липљанској епископској столици је Игњатије, о коме су остале само штуре писане чињенице (Тодић 1998: 70).

У зависности од места сликања теме и сликаног програма који ју је пратио, композиција Гостољубља је могла носити различита значења и нијансе, односно могла је бити сагледана са аспекта своје вишеслојне симболике. Када је поменута сцена у питању, то је нарочито разумљиво, будући да је реч о једној од најзначајнијих тема хришћанске уметности која је у себи носила вишеструке алузије (Гавриловић 2024: 600). Управо због тога, циљ овог рада лежи у наглашавању теолошког контекста приликом тумачења грачаничких сцена, посебно оних које указују на тројичну икономију спасења остваривану у Христу.

Грачаничком композицијом Гостољубља Аврамовог, као и читавим Аврамовим циклусом у олтарском простору, највише пажње посвећује Б. Тодић (1988: 80, 94, 113, 115, 143, 145, 194, 198) као и поједини аутори (Куюмджиева 2020: 177, 178; Dimitrova, Zorova 2021: 29). Анита Стрезова, у осврту на композицију Старозаветне Тројице манастира Грачанице, заступа правац који се развио у Византији почетком XIV века и који указује на развој нових уметничких стремљења у Србији, обликованих исихазмом. Затим указује да се у Грачаници положај три анђела разликује од ранијих иконографских прототипова, као и од каснијих представа Свете Тројице. „Облици анђела на фресци Свете Тројице у Грачаници су пуни и снажно утичу на волумен целокупне композиције" (Strezova 2014: 215). У новијој богословској литератури недостају текстови које се директно баве грачаничким живописом, а могу се наћи поједини радови који упућују на патријарха Аврама и његов велики допринос јудео-хришћанском развоју монотеистичког учења (Божовић 2024: 62–63).

ТРОЈИЧНА ДЕЈСТВА ПРИ СТВАРАЊУ СВЕТА

Велики број тумача се слаже да композиција Гостољубље Аврамово или Света Тројица, јасно указује на Превечни – Велики савет Свете Тројице (Gagu 2023: 13), где је одлучено не само о стварању света и човека него и то да ће један од Тројице ући у створени свет, не би ли га сјединио у своју ипостас. Од светих отаца издваја се мишљење Светог Атанасија Великог о овој теми. Атанасије говори о стварању света од стране Творца који је тројична а не монистична категорија, наглашавајући да Бог (Отац) разговара са неким ко му је у блиској вези. Ко други, пита се свети, ако не Логос Његов? (Против Јелина, 46, ВЕПЕΣ, 30: 72). Јасно је из овог запажања да се сугерише на чињеницу да Бог није сам у својој суштини, већ да је Света Тројица која лично учествује у стварању материје и човека. Тројични Бог не чини ништа у једној личности у смислу изолованости од пуноће божанства. Због тога је и дело Христа у икономији увек дело и Свете Тројице. У том смислу, новозаветна Тројица – Сапрестоље у ексонартексу манастира Грачанице, може да допуни тројичну ерминевтику о стварању. Приказ Новозаветне Тројице иконографског типа Сапрестоље представља ликовно уобличење тропара: *У гробу телесно у аду с душом као Бог и у рају са разбојником*, и добро функционише при тумачењу улоге тројичних дејстава у икономији, јер наглашава феномен свеприсутности Бога у историји (Столић 2024: 62–63). Св. Тројица је, и пре одлуке о стварању света већ унапред замислила живот човека, као живот који би био икона самог живота Тројице, а то је јединство у љубави које самим тим чини неразориву заједницу и ипостасно јединство са извором живота.

> Јединство свете Тројице, саставши се као Црква, јединственом одлуком воље своје, предвечно, решило је да створи свет и човека и да тако кроз човека све створено састави у Цркву као бесмртну и вечну заједницу. Ово даље имплицира да је Црква само онда права када је по слици Свете Тројице, њеног вечног Великог савета (Јевтић 1991: 260).

Космолошки аспекти деловања Свете Тројице подразумевају правилно тумачење и схватање и икономијског и унутарбожанског начина постојања. И док у апофатичком богословљу Оци готово увек заговарају несазнатљивост и несхватљивост Бога по себи, дотле на плану икономије, поприлично уједначено, стоје на становишту да у Светој Тројици постоји хијерархијски поредак, по коме је Отац једини узрок и корен живота и Сина и Духа Светога (Отац је родитељ и исходитељ, и та част не припада Сину и Духу, њихова јединствена својства су рођење и исхођење од Оца), за разлику од латинског Запада који је идеју једног Бога радије сагледавао из угла једне божанске суштине, а његова тројична дејства у другостепеном аспекту. Отац је за православни Исток једини извор идентитета Сина и Духа. Ово је имало немале последице по живопис уопште, а посебно на композиције које су приказивале Свету Тројицу или Тројство, ако је западни модел у питању, па је при тумачењу византијског живописа корисно укључити догматску терминологију и њоме вредновати уметничка искуства.

У погледу космологије Исток је снажно подвлачио идеју по којој сва три лица Свете Тројице учествују у чину стварања. Свако Лице узима на себе посебну улогу коју не преузимају остала. Улога коју на себе узима Син представља Његово поистовећивање са палом стварношћу створенога, односно представља узимање на Себе пропадљивости и смрти и свих последица које из тога произлазе – бол, страх итд. Према томе, христологија за полазиште има Оца, а не Христа, закључује Зизјулас (2000: 329). Ову идеју је грачанички живопис, поред осталог, нагласио у лику Христа Анђела Великог савета, чије је попрсје насликано у највишој зони око улаза у спољашњу припрату манастира. Христос је приказан као младолик, без браде и бркова, са дугом смеђом косом. Десном руком благосиља, док у левој држи ротулус на којем су исписане речи на грчком језику: „Видите, видите да сам ја Бог и нема Бога осим мене" (Столић 2024: 59). Христу је намењено преузимање структуре света и његово преобликовање и преображење Духом Светим, који сарађује на остваривању плана икономије, не узимајући на Себе судбину створенога и не отеловљујући се. О томе слови Ава Јустин Ћелијски: „Христос је предзнан не као Бог него као човек, то јест предзнано је Његово по домостројy спасења оваплоћење, ради човека" (Поповић 1978: 507). Ово имплицира да је Бог и створио свет са циљем да се Син Божији оваплоти и да сједини творевину са Богом, али не нужно већ слободно, и то као цркву. Међутим, црква је и икона Свете Тројице, ово је био циљ стварања и тако је Творац зажелео створивши људски род (Свети Максим Исповедник 1997: 116). Црква је, према речима апостола Павла, Тело Христово (Еф. 1, 23) и Христос је глава тела, цркве. Јер Њиме би саздано све што је на небесима и што је на земљи, што је видљиво и што је невидљиво, били пријестоли или господства, или началства или власти; све је Њиме и за Њега саздано (Кол. 1, 16–20). Већ овде апостол наговештава иконичност цркве. Црква се у том контексту јавља као „тело живог Христа", али и иконом Бога, сам Христос постаје средишњи темељ и живи центар из кога се рађа и формира црква.

Композиција Гостољубља то и показује. Један од тројице преузима улогу *изградње цркве*. С обзиром да је Света Тројица створила свет и човека, она је имала и одређену намеру и план о спасењу целокупне твари. Практично, човеку је била дата благодатна сила којом је уједињавао раздвојене елементе природе у покрету благодарења Богу. Он је био свештеник творевине, а то освећење које је вршио било је богослужење. Елементи који су обезбеђивали јединство са Богом су били иконичнога карактера. Слични елементи на принципима слободне заједнице могу се препознати у Светој литургији. Важна чињеница је та што је Син Божији преузео улогу спаситеља твари и у Литургији препознат као нови Адам, онај који није подлегао искушењу богоодступништва. То је учинио будући Сином Божијим, па је у светоотачкој литератури препознат као једини спаситељ света и мимо адамовске одлуке (Balthasar 1947: 204–205). Кад се сагледава икона у богослужбеном смислу, мисли се на целокупну литургијску заједницу која бива иконом Свете Тројице, а не предметом по себи, чиме одржава везу са њом иако још не у потпуности, јер Царство није дошло у својој пуноћи, па се може закључити да фреске и иконе постоје ради показивања те истине, и отуда су оне, колико историјске толико и есхатолошке слике и представе.

СОТИРИОЛОШКЕ ПОРУКЕ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА ГРАЧАНИЦЕ

Грчки богослови, који су развијали догматско учење о иконама у време иконоборства (726–843), нису експлицитно помињали сликање Свете Тројице. Једноставно, тај проблем тада није ни постојао. Ипак, иако иконофилски аутори нису директно обрађивали ово питање, њихов став у вези визуализације Бога је јасан. „Према основном иконофилском христолошком аргументу, Бог се може представити само као Оваплоћено Слово" (Kriza 2016: 136). Визуализације тринитарне догме, све до XI века у византијском сликарству, постоје само спорадично. Иако у цркви није било и не постоји себи довољна икона Бога Оца, ипак је Очево присуство обележило живопис, макар и симболично. Само учење о Богу Оцу рађа потребу да се он не приказује изоловано већ да буде приказан у заједници са другим и трећим лицем, са Сином и Духом Светим, па у том погледу остаје чињеница да је композиција Гостољубље Аврамово највише кадра да опише тајну тројичног богословља, али у ограниченој мери, док све друге „аналогије" остају само аналогије (Ђурић 2017: 52).

Анита Стрезова „тројичну тајну" код Мавријског дуба прати на основу важнијих светоотачких тумачења. Она помиње оригенистичку традицију која је заступала мишљење, по коме је откровење нестворене светлости Божје дато Авраму, било предуслов за његово виђење Бога и два „анђела". Оригенистичка мисао наставила се у теолошкој традицији источних отаца, посебно у списима Кирила Александријског из V века и Прокопија из Газе из VI века (Strezova 2014: 175). Јасно је да су водећи црквени ауторитети наглашавали само једног Анђела као Господа, кога и Аврам назива Господом и коме се клања. Дакле, он не назива сву тројицу Господом него сам једног од њих.

Позивајући се на одређене изворе (Богородица Љевишка, Бањска), Б. Тодић тврди да је и при зидању и украшавању Грачанице улога епископа Игњатија била значајна. „Изванредна богословска ученост која се открива на фрескама Грачанице не може се разумети без активног учешћа епископа Игњатија у конципирању грачаничке иконографске целине" (Тодић 1998:70). Ово даље значи да без доброг познавања теологије не може бити речи о квалитетном живопису. Епископ Игњатије прати богословске токове свога доба (исихазам) и употпуњује их живописачком праксом. Повезивање исихастичке традиције са Светом Тројицом и евхаристијом је потврда здраве еклисиолошке свести о схватању саме суштине исихазма. Наиме, она се не односи на индивидуалистички приступ обожењу и запостављању евхаристије. Напротив, евхаристија је централни моменат, а тек на другом месту стоји молитва (Исусова молитва), као једна припрема за евхаристију, и није сама себи циљ. У том смислу ни енергије Божје, које су истицане у први план за време исихастичке контроверзе, нису невезане са евхаристијом, већ јој следују. То имплицира да су енергије личне, а не безличне пројаве неодређене Божанске суштине.

У олтарском простору Грачанице је присутан, до тада незабележен, велики број старозаветних тема. Поготово се то односи на оне везане за праоца Аврама, чије се жртвовање сина Исака увек гледало као на праслику Христове жртве, па је сходно томе баш тај мотив и раније често допуњавао евхаристијски програм живописа. Акценат је несумњиво на сотириолошком аспекту који црква чува и развија

у свом богатом искуству и предању. „Зидно сликарство Свете Тројице из манастира Грачанице одражава стил који је настао у Византији почетком XIV века и сведочи о могућем развоју нових уметничких трендова инспирисаних исихазмом у Србији", сматра Анита Стрезова (2014: 215). Она закључује да је главни фокус фреске Тројице у Грачаници христолошка доктрина о ипостасном сједињењу две природе у Христу, што и није довођено у питање, али је ипак тачнији повод, који она наводи – исихазам. „Разлика између божанске суштине и енергија – основе исихастичке контроверзе, послужила је као концептуални оквир за Тројицу" (Strezova 2014: 215).

На источном зиду, јужно од апсиде, насликано је Гостољубље Аврамово, а на јужном зиду Аврам дочекује три анђела и Жртва Аврамова. На северном зиду су Руно Гедеоново и Шатор сведочанства, а на источном, до апсиде, Премудрост сазида себи храм (Тодић 1988: 80). Жртва Аврамова је због дуге традиције гледања у њој *praefiguratio* Христове жртве рано обезбедила место у олтарском простору, допуњујући тако његов евхаристијски смисао. То почасно место припада и Гостољубљу, које је редовно красило олтарски простор, осим у манастиру Зрзе где је та композиција смештена у припрату (Голац 2019: 46). Грачанички циклус везан за Аврама (Дочек три анђела у равници Мавријској, Гостољубље и Жртва) снажно наглашава идеју заједнице. Слично груписање ових сцена познато је и раније. У дочеку се посебно истиче и идеја Свете Тројице – у Грачаници су, тачно по тексту, насликана три анђела и Аврам који је изашао из града и клечећи дочекује госте. Гостољубље је представљено у схеми познатој од Сан Витале у Равени, а која се понавља до XIV века – за столом седе три анђела, са ротулусима у рукама и гестом благосиљања трпезе на којој је једна здела са месом, две чаше са пићем и три хлепчића. Евхаристијски смисао композиције у Грачаници, поред ових предмета, наглашавају и фигуре Аврама и Саре у позадини (овде се одступа од текста, јер је на наведеном месту из Пост. Сара далеко од анђела, у шатору) — он носи посуду са јелом, а она хлебове (Тодић 1998: 143).

Положај фигура у грачаничком сликарству сугерише на средишњег Анђела који у сваком смислу симболизује Христа. Он је виши од остале двојице и иако у нимбусу нема крст очигледно је да је центар догађања око њега. Тик уз њега стоји Аврам у богослужбеном положају, нагнут према њему у поклону. Сара му се приближава да га угости, иако је приказана на већој дистанци од Аврама. Изостављање осталих актера старозаветног догађаја, слуге који убија теле и сл. указује на сужавање композиције на рачун фокуса ка евхаристијском догађају. Потврда да је евхаристија централни догађај сцене јесте и то што се леви Анђео окреће Сари и као да води дијалог са њом, у прилог евхаристијског и литургијског чина који је увек динамичан и у покрету. За разлику од појединих икона, где се инсистира на исихастичком миру и спокоју и где су фигуре у међусобној комуникацији, рекло би се молитвеној, овде је акценат на живом односу који се огледа у покрету и радњи. Као да је наручилац хтео да нагласи саму суштину евхаристије као динамичког покрета сотириолошке истине о избављењу човека од смрти. Јер, као што је познато, Литургија је свештенорадња где покрет указује на прожетост историјских и метаисторијских слика и ишчекивања. У њој се прошлост преплиће са будућношћу у садашњем возгласу литургијског прослављања васкрса и сједињења свих и свега у Христу. Отуда и сама композиција са Аврамом и ангелима показује сотириолошку

истину о свету и човеку. Све три фигуре благосиљају часну трпезу која је изведена у обрнутој перспективи, а поред устаљене зделе са телећом главом благосиљају се и три хлеба са два путира, што је поново снажан акценат на служењу. Положај десног анђела је неодређен, он не гледа ни у средишњег који једини свој поглед усмерава на гледаоца, него негде према тачки коју прати и леви анђео. Целокупан Аврамов циклус у Грачаници снажно појачава типолошку визију старозаветних наговештаја тројичних дејстава у Новом завету. Поготово што тему појачава композиција Аврамове жртве, чија популарност почива у њеном доста јасном паралелизму са Христовом жртвом: Аврам (као Бог Отац) жртвује јединог сина (Бог Отац – Христа) и овај без противљења пристаје на жртву, сам носи дрво на коме ће бити жртвован, алузија на Христа који је носио свој крст на губилиште (Тодић 1998: 144).

Премудрост сазда себи храм, која за основ има Приче Соломонове (9, 1–5), налази се на северном делу источног зида олтара, тик уз сцену причешћа апостола. Њено евхаристијско значење се огледа у томе што дословно илуструје речи Господње изговорене на Тајној вечери. Централно место фреске заузима анђео, сличан оном из Перивлепте, али је овде без крстастог ореола и представља Премудрост – Исуса Христа, док је храм симбол саме Богородице (Марковић 2020: 120). Света Софија приказана је као девојка обнажених руку, а према речима „ходите, једите хлеба мојега и пијте вина кога сам растворила" у охридској Перивлепти и Дечанима се на трпези представљају храна и пиће, са јасном причесном симболиком. Занимљиво је да у овој представи постоји одступање од уобичајеног начина приказивања, па је у средишњем доњем делу композиције радни сто, приказан у обрнутој перспективи, где је уобичајено да су постављени храна и пиће (хлеб – вино). Али, сада присуствујемо универзалнијој поруци, јер се овде налазе прибор за писање (кутија за пера и бочица с мастилом) и два свитка, од којих је један полуразвијен са исписаним шифрованим знацима у два реда (Марковић 2020: 121). Полусавијени ротулус на коме се назире текст као и прибор за писање симболизују једну „законодавну и вечну истину" откривену у Причама Соломоновим (Јанићијевић 2021: 529).

ЕВХАРИСТИЈСКЕ И ЕСХАТОЛОШКЕ СМЕРНИЦЕ ГРАЧАНИЧКОГ СЛИКАРСТВА

Утиску да је Грачаница осликана у духу евхаристије, што значи и онтологије цркве, доприноси и централна купола, где је око попрсја Христа Пантократора и около Небеска литургија, у којој учествују хорови анђела, дванаест анђела ђакона и агнец на престолу кога чува херувим. Омилитичари поистовећују Премудрост са Христом, а Соломонов храм са будућом црквом коју је Христос основао на земљи посредством свог оваплоћења и страдања на крсту. Због тога је Богородица мајка Премудрости (Тодић 1998: 145). Јер, евхаристија није ништа друго него почетак Оваплоћења: освећивање дарова обнавља тајну вечитог и временског рађања Слова – свештеник се моли (Оцу) да оствари тајну Сина, да се овај роди или да се овај хлеб и ово вино претворе у тело и крв Христа и Бога (Тодић 1998:149).

Ако је прилично јасно да су фреске са Аврамововом циклусом у грачаничком сликарству евхаристијске по свом садржају (Dimitrova, Zorova 2021: 35–36),

то имплицира да су оне истовремено и есхатолошке, јер је сама природа евхаристије есхатолошка. Она тиме што је есхатолошка не негира историју и догађаје из икономије као мање важне. Заправо евхаристијска есхатологија преузима оне садржаје из Старог завета који се уклапају у њену аналогију чиме се узајамно обогаћују. Отуда је Гостољубље Аврамово аналогно са многим еванђелским причама о заједници човека са Богом. Аврам је пример човека који се одазвао позиву цара на гозбу, за разлику од многих (Мт. 89. (22,1–14)).

Аврам је практично постао пријатељ Божји онога тренутка кад је оставио простор сигурности. Везује се за Бога слободно и из љубави. Ту везу он не жели да прекине ни из каквих разлога, чак ни онда кад му Бог тражи да убије свога сина. Ту се заправо Аврам креће у есхатолошком светлу, простору слободе и безусловне љубави у Богу и са Богом. Поред неспорно тачне констатације да Гостољубље Аврамово треба тумачити у евхаристијском кључу, Гавриловић допуњује ту чињеницу и есхатолошким тумачењем композиције. Наиме, она утврђује, пишући о сцени Гостољубља у старој трпезарији Манастира Свете Катарине на Синају, да њу одликују есхатолошки знаци допуњени представама небеских светила, Сунца и Месеца. Поменута небеска видела су симболи вечности. Идејом вечности, небеска светила упућују на есхатон и будућа времена, стојећи у снажној идејној вези с Апокалипсом (Гавриловић 2024: 603–604). Ипак, треба бити опрезан приликом довођења у везу сцена Страшног суда са идејом есхатологије, како чини Гавриловић приликом тумачења старозаветне Тројице у Богородичној цркви у Драгаљевцу у Бугарској (Гавриловић 2024: 608). У поменутој сцени је у крстастим нимбовима анђела исписан епитет „онај који јесте" што је, по њеном мишљењу, доводи у идејну везу са композицијом Страшнога суда. Поред чињенице да се крстасти нимб не уписује у ореоле свих анђела, важније је питање зашто је поменута композиција смештена у припрату, а не у олтарски простор како је то учињено у Грачаници? И у Грачаници постоје фреске страшног суда у припрати, па ипак су епизоде са Аврамом смештене ван њих. У одговору на ово питање може послужити чињеница да су сликари припрате више пажње посвећивали дидактичким и етичким питањима хришћанства, док је олтарски простор носио евхаристијске и есхатошке поруке. У припрати су стајали оглашени и требало је да они имају у виду етичке аспекте цркве у коју се спремају да уђу након крштења. Симеон Солунски је говорио да се у нартексу налазе непросвећени, непобожни и некрштени. Он нартекс карактерише као место за оне који желе да окају своје грехе, без обзира да ли су они били обични људи или цареви. Велики црквени обреди, попут крштења, обављани су у нартексима цркава (Столић 2024: 14). Отуда и сцене Страшног суда више служе као опомене онима који не следују Христу да их чекају муке, али ту није реч о евхаристијској есхатологији какву срећемо у олтарском простору. Заправо су се муке грешника (са различитим варијантама мучења) и уживање праведника у рају, у оквиру слика Страшног суда, највише удаљиле од идеје праведног судије који дарује живот вечни у литургијском служењу. Често инспирисане не само Апокалипсом већ и апокрифним штивом, оне одступају од традиционалног богословског мишљења по коме су једини праведници они који учествују у сабрању, док су, условно речено, грешници они који нису у свој животни темељ поставили

евхаристију [„Ако не једете тело Сина Човечијег и не пијете крви његове, немате живота у себи" (Јн. 6: 53); „Ко једе моје тело и пије моју крв, остаће у мени, и ја у њему" (Јн. 6: 56)]. Важно је напоменути, како је у науци већ и примећено да живописи дечанског или грачаничког храма немају декоративну функцију. „Њихов живопис није предмет уживања и естетског доживљаја. Кад то постане он губи свој суштински простор. Он чак нема ни миметичку функцију. У живопису се Бог доживљава на непосредан начин. Хришћани који се моле пред иконама немају естетски став према њима, већ заједничаре са Богом" (Радовановић 2010: 104). Управо због тога је олтар најважнији део црквеног ансамбла резервисан за есхатолошке теме, а не припрата, јер се из олтара врши сједињење богочовечанске реалности. У олтару се налази Христос вазнесења, што се у православном предању чита и као Његов Други долазак, што јесте истина есхатологије. Затим, у олтару су смештени апостоли и архијереји, а по Христовом обећању апостоли ће бити они који ће судити свету. Напокон, олтарско свештенство на челу са првојерархом епископом, иконизује – показује истину есхатона својим служењем већ сада и овде (Игнатије, *Маїнежанима*, VI. 244, *Смирњанима*, VIII. 262). Сцене Страшног суда, иако имају своју основу у библијским текстовима, нису обавезујуће есхатолошке пројаве. Ове сцене описују више крај историје као сликовити феномен другог Христовог доласка и суд свету. Међутим, за хришћане, учеснике Свете литургије, тај суд је већ започео, он се одвија пред нашим очима, „Отац сав суд даде Сину, сад је суд овоме свијету" (Јн. 5, 22: 12, 31).

Генијалности грачаничких сликара и наручилаца није промакло да композицију Силазак у ад доведу у непосредни однос са олтаром, јер Силазак у ад има смисла једино ако се тумачи есхатолошки. Зашто би иначе Христово васкрсење било значајно за човечанство ако оно не покреће на свеопшти чин устајања сваког бића из смрти, а то је чин који је започео Христовим васкрсењем и имаће коначно заокружење Његовим другим доласком. Силазак у ад није завршен процес, јер избављење из ада се тек очекује. Управо је ова аналогија тачан опис и саме сврхе служења у цркви. Опширан и слојевит Страшни суд какав је у Грачаници, добро је познат византијској уметности. Специфичност грачаничке припрате јесте што је њена целокупна декорација прожета есхатолошком идејом. Избор је извршен веома смишљено, а у њему се преплићу стереотипна решења и нови, оригинални додаци, па је по томе грачаничка припрата усамљена у свом времену, без директних аналогија (Тодић 1998: 159–160). Од бољих аналогија из сцене Страшног суда, свакако је Рука Божја у врху крстастог свода, која се, колико је познато, овде у оквиру Страшног суда први пут појављује истовремено кад и у Кахрије џамији. Вернику који улази у цркву слика сугерише да су „душе праведника у руци Божјој" (како пише на Соломоновом свитку поред ове представе у Манасији са алузијом на дан свеопштег суда, где се говори о десници Божјој као руци која доноси спасење). Насликана над улазом у наос, Рука Божја је обећање и уздање праведним да ће њихове душе бити спашене и да неће „ходити у тами" (Тодић 1998: 159–161).

Дакле, ова танана истина о бризи Божјој за човека, заједно са идејом стварања која отпочиње већ у ексонартексу у Грачаници (са Анђелом великог савета), наставља свој живопис ка васкрсењу и коначним есхатолошким гошћењем

(Гостољубље Аврамово) које се одиграва у олтару, што све скупа одражава и испуњује сотириолошку намену овог Светог Храма.

ЗАКЉУЧАК

Велики број тумача се слаже да композиција Гостољубље Аврамово или Света Тројица, јасно указује на Превечни – Велики савет Свете Тројице, где је одлучено да ће један од Тројице ући у матицу живота. Отуда Тројични Бог не чини ништа у једној личности у смислу изолованости од пуноће божанства. Због тога је и дело Христа у икономији увек дело и Свете Тројице. Тројично јединство је предзамислило живот човека који би личио на живот саме Тројице, а то је јединство у љубави које самим тим чини неразориву заједницу и ипостасно јединство са извором живота. Поштовање светих икона, а посебно иконографије Свете Тројице, има дубоко догматско утемељење, пошто целокупни живот и устројство цркве носе на себи печат „тројичног образа". Црква, као „тело Христово", у својој еклисиолошкој структури одражава овај тројични поредак.

Композиција Гостољубља ликовним начинима указује да је „један од тројице" преузео улогу образовања цркве. Гостољубље Аврамово је у манастиру Грачаница насликано као део фреско декорације цркве, почетком XIV века. У раду је уочено и наглашено да је приликом одређивања појединих сцена улога ученог богослова епископа Игњатија била значајна. Све ово указује да је симбиоза теологије и живописа добродошла пракса. Општи закључци овог рада указују да је главни фокус фреске Тројице у Грачаници христолошка доктрина као и исихазам. Поред тога, грачанички циклус везан за Аврама снажно наглашава идеју заједнице. Стога је очигледно да су фреске са Аврамововом циклусом у грачаничком сликарству евхаристијске по свом садржају, што имплицира да су оне истовремено и есхатолошке, јер је сама природа евхаристије есхатолошка. Она тиме што је есхатолошка не негира историју и догађаје из икономије као мање важне.

Специфичност грачаничке припрате лежи у томе што је њена целокупна декорација прожета *есхатолошком идејом*. Избор је извршен веома смишљено, а у њему се преплићу како стереотипна решења тако и нови, оригинални додаци, па је по томе грачаничка припрата усамљена у свом времену, без директних аналогија. Од бољих аналогија из сцене *Страшног суда*, свакако је *Рука Божја* која се овде у оквиру *Страшног суда* први пут појављује. Танана истина о бризи Божјој за човека, заједно са идејом стварања која отпочиње у ексонартексу у Грачаници (са *Анђелом великог савета*), наставља свој живопис ка васкрсењу и коначним есхатолошким гошћењем које се одиграва у олтару, што све скупа одражава и испуњује сотириолошку намену овог Светог Храма.

ИЗВОРИ

Св. Атанасије Велики. *Против Јелина* Λόγος κατά Ελλήνων, ΒΕΠΕΣ. т. 30, 31–73.

Св. Игњатије Богоносац 1999: *Посланице, Дела апостолских ученика*. Прев. и коментари А. Јевтић. Врњачка Бања – Требиње.

Св. Максим Исповедник. Мистагогија Светог Максима Исповедника у преводу на новогрчки И. Сакалиса са сколијама протојереја Д. Станилоеа 1997: Μυσταγωγία του αγίου Μάξιμου του ομολογήτού, Αθήνα.

ЛИТЕРАТУРА

Balthasar 1947: Hans Urs von Balthasar. *Liturgie Cosmique*: *Maxime le Confesseur*. Paris: Aubier.

Божовић 2024: Ненад Божовић. „Педагошка улога библијских наратива о Авраму са посебним осврtом на гостољубље према странцима (Пост. 18)". *Свето писмо у верској настави.* Зборник радова. Београд: Православни богословски факултет: Библијски институт: Одбор за верску наставу Архиепископије београдско-карловачке, 49–66.

Gagu 2023: Cristian Gagu. "The canonical representation of the Holy Trinity in orthodox iconography, Icoana Credintei". *International Journal of Interdisciplinary Scientific Research (IFIJISR), No. 17, Year 9*, 5–30.

Голац 2019: Андријана И. Голац. *Зидно сликарство Цркве Преображења Христовог у манастиру Зрзе*. Докторски рад. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Гавриловић 2024: Анђела Гавриловић. „Прилог проучавању сцене 'Гостољубља Аврамовог' у источнохришћанској уметности-програмско-симболички аспект сцене". *Етноантрополошки проблеми,* н. с. год. 19, св. 2, 599–619.

Dimitrova, Zorova 2021: Elizabeta Dimitrova, Orhideja Zorova. "Old Testament Abraham and his journey through iconography of medieval Macedonia". *Nish and Byzantium Symposium. Collection of scientific works XIX*, 153–168.

Ђурић 2026: Жељко Ђурић. *Концепт иконе: Еклисиолошка анализа појма иконе код архиепископа браничевског Игнатија и Јована Зизијуласа.* Смедерево: Музеј у Смедереву; Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу.

Ђурић 2017: Жељко Ђурић. *Богословље Цркве и Теологија иконе.* Београд: Академија СПЦ за уметности и консервацију.

Зизјулас 2000: Јован Зизјулас. *Догматске теме.* Нови Сад: Епархија бачка.

Мидић 2008: Игнатије Мидић. *Биће као есхатолошка заједница.* Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу.

Мидић 2017: Игнатије Мидић. „Стари Завет је сенка, Нови Завет је икона, а истина је стање Будућег века (Протолошка и есхатолошка онтологија)". *Саборност*, 11, 73–90.

Мидић 2022: Игнатије Мидић. „Црква као икона будућег Царства Божјег". *Саборност*, 1–20.

Марковић 2020: Ивица Марковић. „Генеза иконографије Премудрости у споменицима градитељске епохе немањића из прве половине XIV века". *Тематски зборник јухорска читења, звезде над Јухором.* Ур. Дмитар Атанасов, Голуб Јашовић, Предраг Драгојевић, Ивица Тодоровић и Иван Бецић. Својново – Крушевац, 111–128.

Јевтић 1991: Атанасије Јевтић. Тријадолошке јереси данас, *На путевима отаца (прва књига).* Београд: Храст, 241–275.

Јанићијевић 2021: Горан Јанићијевић. „Импликације истине и њена иманентност у уметничким творевинама као фокус иконолошких и херменеутичарских тумачења". *Nish and Byzantium Symposium. Collection of scientific works XIX*. Зборник радова. Ур. Миша Ракоција. Град Ниш: Универзитет у Нишу: Православна епархија нишка: Нишки културни центар, 525–538.

Јањић, Савић 2015: Драгана Јањић, Марија Савић. „Континуитет базилика на Косову и Метохији". *Баштина,* св. 38, 21–41.

Куюмджиева 2020: Маргарита Куюмджиева. *Ликът на Бога: Изображенията на Света Троица в православното изкуство*. София.

Kriza 2016: Agnes Kriza. "Legitimizing the Rublev Trinity: Byzantine iconophile arguments in medieval Russian debates over the representation of the Divine". *Byzantinoslavica,* Vol. 74. Prague, 134–152.

Поповић 1978: Јустин Поповић. *Догматика православне Цркве.* Књ. 3. Ћелије: Манастир Св. Ћелије.

Reimer 2014: Johannes Reimer. „The spirituality of Andrei Rublev's Icon of the Holy Trinity". *Acta Theologica,* 1(1):166, 166–180.

Радовановић 2010: Саша Радовановић. „Уметност и свето". *Баштина,* св. 29, 95–109.

Столић 2024: Александра Столић. *Сликарска радионица манастира Грачанице*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Strezova 2014: Anita Strezova. *Hesychasm and Art: The Appearance of New Iconographic Trends in Byzantine and Slavic Lands in the 14th and 15th Centuries*. ANU Press.

Тодић 1988: Бранислав Тодић. *Грачаница: сликарство*. Београд: Просвета; Приштина: Јединство; Љубљана: Људска правица.

Тодић 2011: Бранислав Тодић. „Сликарство припрате Зрза и богослужење Страсне седмице". *Зограф*, 35, 211–222.

Željko R. ĐURIĆ

THE SECRET OF TRINITARIAN SALVATION IN THE COMPOSITION OF ABRAHAM'S HOSPITALITY MONASTERY OF GRAČANICA

Summary

The composition of Abraham's Hospitality, or the Holy Trinity, is examined in this paper in accordance with the words at the beginning of the Bible: Let us make man... Thus, not in the singular but in the plural, which points to the Trinitarian eternal counsel. "The Trinity deliberates." The unity of the Holy Trinity, in certain interpretations, acts as the Church, which, with the unity of its will, eternally created the world and man. More precisely, through the God-Man, all creation is composed into the Church as an immortal and eternal community. This further implies that the Church is only authentic when it is in the image of the Holy Trinity, its eternal Great Counsel. All compositions that describe the economy of salvation with the scene of the Old Testament Trinity are eschatological, as they refer to the ultimate goal and reason for divine creative action on the world and history.

Keywords: Abraham's hospitality, Holy Trinity, Gračanica, Kingdom of Heaven, icon.

Рад је предат 26. априла 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 726:27-523(497.11)"12/13"
271.222(497.11)-523"12/13"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67349

Прегледни рад

*Марија Д. ЧАБРАЈА**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју уметности

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАТПИСА УЗ ВЛАДАРСКИ ПОРТРЕТ ДОЊОКАМЕНИЧКОГ ДЕСПОТА МИХАИЛА

Апстракт: У намери да критички преиспита недовољно аргументована решења идентитета деспота, као и да прецизније одреди датовање настанка доњокаменичког натписа, рад настоји да изврши анализу на основу израза У Христа Бога и епитета верни, као и сродног епитета благоверни, и да укаже на политички, културни и династички континуитет употребе.

Кључне речи: Доња Каменица, деспот Михаило, XIV век, натпис, девоцијски епитет, владарски портрет, дипломатички образац, Асен, Шишман, Немањић.

О месту Доња Каменица нису сачувани писани извори, који би директно сведочили о одвијању историјских прилика. Недостатак таквих извора односи се и на Богородичину цркву, подигнуту у централном делу села – над левом обалом Трговишког Тимока и ушћа Лешчанског потока у ову реку (Петровић, Јовановић 1997: 31). Црква је подигнута у непосредној близини важне трасе античког пута Turres–Serdica, који је и током средњег века повезивао унутрашњост Балкана са Пиротом и Софијом (Петровић 1975: 43–46; Савић, Ђокић 2016: 68). У домену разумевања места Доња Каменица, може се једино наслутити да су се подручја тимочке долине у периоду од XI до XIV века налазила у зони наизменичних промена византијске, српске и чешће бугарске превласти (Костић, 1933: 8–15; Веселиновић 1987: 43–74; Петровић, Јовановић 1997: 31; Јањић, Јанићијевић 2023: 273, 278–279). Сазнања о њеној прошлости остају у домену непознаница. Посебно када је реч о тачним околностима настанка цркве и идентитету ктиторске властелинске породице. Упркос различитим ставовима о датовању доњокаменичког зидног сликарства иконографска анализа упућује на његово датовање од треће до шесте деценије XIV века.[1]

* ORCID 0009-0000-5781-3481, cabraja.marija77@gmail.com

1 Датовања доњокаменичког зидног сликарства варирају: од двадесетих година до друге половине XIV в. – Љиљана Мавродинова (1969: 21); од 1323. до 1330. год. – Дора Пиге Панајотова (1987: 159–253) и Ариадна Александровна Воронова (2007: 247–267); од 1323. до 1352/53. год. – Бурнанд (2008: 15); од друге половине XIV до почетка XV в. – брачни пар Љубинковић (1950: 53–89) и Драгана Фрфулановић (2001: 318), уз накнадна кориговања: Радивоја Љубинковића (1964: 74–77) и у прву половину XIV века, те и Фрфулановић на период од четврте до шесте деценије XIV века (2005: 135–157).

Датовање архитектуре се смешта од XIII до друге половине XIV века.[2] Изузетно важан податак за разумевање Доње Каменице и локалне историје је фрагментарно сачуван део натписа деспота. Натпис се налази на владарском портрету – између деспота и неидентификованог женског лика[3] – под благословом Христа, у северном делу западног зида приземља припрате (Сл. 1). Текст натписа је исписан белим словима на тамноплавој позадини. Слова прате претходно задату висину у виду две беле хоризонталне линије. Доњокаменички натпис изворно је обухватао још барем два тако изведена реда (Сл. 1–2, Црт. 2). У науци њихова садржина никада није забележена. Од њих се једино назиру поменуте беле хоризонтално изведене линије. Погрешни преписи и читања натписа, настали од друге половине XIX века, довели су до нетачног препознавања доњокаменичког деспота. Преписе забележили су Милан Ђ. Милићевић и Јован Мишковић,[4] док су слободна тумачења натписа изнели Коста Поповић и Милићевић.[5] Исправнију реконструкцију и читање остатка натписа, премда уз погрешку, понудио је Властимир Станимировић.[6] Наредни покушај са извесним омашкама начинио је Иван Дујчев.[7] Исправно читање половично очуваног натписа предложио је Никола Мавродинов.[8] Брачни пар Љубинковић извршио је прецизнију реконструкцију и читање (Црт. 1 – 1950: 54):

„МИХАИЛЬ ДЄСПО(ТЬ) ВЬ ХѠ БѠ ВѢРЄНЪ С(И)НЬ МИХАИЛА ЦРЂ”

(Михаил деспот у Христа Бога верни син Михаила цара)

---

2 А. А. Воронова датује градњу око 1266–1272. (2010: 319–322), док је већина аутора смешта у почетак XIV века (Валтровић 1887: 105–107; Millet 1919: 72; Мавродинов 1931: 139–145; Kiel 1975: 159–166); Мијатев смешта градњу у другу четвртину XIV века (1965: 185–188). Бошковићево опредељење за XIV век је прихватљиво. Премда не и његова завршна граница у почетак XV века, те и одређивање Слободана Ненадовића у другу половину XIV века, јер није у сагласности са датовањем доњокаменичког зидног сликарства (Бошковић 1933–1934: 280; Ненадовић 1956: 51–67).

3 На основу фрагментарно сачуваног натписа уз лик жене на владарском портрету изнета су двојака тумачења – њеног имена као Ана или Јелена, те и да ли је приказана деспотова супруга или мајка (уп. Петковић 1950: 144; Ћоровић Љубинковић, Љубинковић 1950: 55; Panayotova 1970: 143–157; Piguet Panayotova 1987: 159–253, са претходно публикованим радовима ауторке; Мандић 1986: 171–243; Фрфулановић 2001: 332–333).

4 Милан Ђ. Милићевић забележио је два преписа остатка натписа доњокаменичког деспота, који се разликују у навођењу у појединим местима – **„(...)Михаиль деспо:..... вь хѣ: бо: вѣр..... емь.....ла...бѣ.....ѳ.”** (1866), **„(...)Михаиль деспо.... вь хѣ: бо: вѣр.....емь.....ла.... бѣ.....ѳ.”** (1867) и (1867: 26; 2014: 121). Академик Јован Мишковић је 1887. објавио препис:**„(...)Михаиль деспо :.... вь хѣ: бо: вѣр.....емь.....ла.....вѣ.....ѳ”** (1887: 104).

5 Године 1867. Коста Поповић понудио је тумачење натписа: **„Михаиль Богоовикь деспоть срьблемь и грь....** (ваљда и **гркомь**).” (2012: 11, 120). Девет година касније, Милићевић тумачи: **„(...) Михаиль Деспотъ вь хѣ Ба благовѣрни....”** (2012: 15, 835).

6 Запис натписа, који је начинио г. Властимир Станимировић **„Михаиль деспо вь Христа бога вѣрень..... лiрѣ”** републиковао је Љубомир Стојановић 1905. године. Том приликом указао је на његову непоузданост и напоменуо да је приписан Цркви Св. Тројице у Горњој Каменици код Књажевца (1905: 81, № 5131).

7 Дујчев наводи: **„(...) Михаиль деспо[тъ] вь х҃ѣ: б҃о [? б҃а] вѣр[енъ вс]ем [блъ]га]ромъ бѣ... ѳ.]”** (1944: 355).

8 **Михаил деспот в Христа Бога син на Михаила царя** (Мавродинов 1946: 166).

Сачувани фрагменти натписа деспота Михаила пружају податке који су од пресудне важности за његову идентификацију. Посебно је значајна употреба титуле деспот, као и истицање да је син цара Михаила. Поред тога, подједнако је значајно и наглашавање девоцијског епитета – *у Христа Бога верни*, чему ће бити подробно посвећена пажња. Доњокаменички сликар је иконографском формулом симболичне инвеституре доследно потврдио податке са натписа владарског портрета, те и истакао право наслеђивања власти (Црт. 1 – Panayotova 1970: 146). Непостојањем додатна два реда изворне садржине натписа значајно је смањена могућност поузданог процењивања деспотових заслуга, обима територије којом је управљао, те и идентификације суверена коме је служио. Управо услед оштећености натписа тумачење деспота Михаила изазвало је бројне расправе у историографији.

У оквиру корпуса досадашњих истраживања понуђено је више покушаја идентификације доњокаменичког деспота. Теза Михаила Анђеловића није одржива са становишта података са поменутог натписа, нити због просторних граница Деспотовине Бранковића (Гецић 1951: 87–93).[9] Није прихватљиво ни препознавање са бугарским кнезом Михаилом Великим из преписа Житија Гаврила Лесновског (Коцева 1970: 247–248), јер су подаци о кнезу историјски деформисани и обогаћени легендарним мотивима (Божилов 1994: 145). Поистовећивање са Михаилом III Шишманом Асеном (Валтровић 1887: 105–107; Ников 1922: 50–57, 91–97; 1924: 77–89) не може се прихватити с обзиром на податке које пружа натпис (Ферјанчић 1960: 147–149; Mladjov 2015: 277). Поменути бугарски цар се у званичним изворима наводи као Михаило Асен.[10] Стога, нема основа ни за идентификацију деспота Доње Каменице са Михаилом Асеном из преписа Средецког јеванђеља (Коцева 1970: 247–248). Теза препознавања доњокаменичког деспота са сином цара Ивана Александра – Михаилом IV је дискутабилна (Ферјанчић 1960: 150, 153). У науци нема потврда да се име поменутог цара наводи као Михаило (Mladjov 2015: 271, 274–279, 285).

Доњокаменички портрет и фрагмент натписа пружили су основу за тезу о постојању до сада непознатог сина цара Михаила III Шишмана.[11] До сада нису пронађени писани историјски извори који бележе податке о њему као потомку из брака поменутог цара са ћерком краља Милутина – Ану Недом (Божилов 1994: 139–145; Узелац 2014: 30; Mladjov 2015: 292–293). Теза препознавања доњокаменичког деспота са Михаилом, непознатим сином Михаила IV (око 1332–1356), не противречи подацима које пружа доњокаменички натпис. Ипак, ако се узме у обзир да је портрет настао тек око 1365. године, поставља се питање усклађености

9 Прво препознавање заснивало се на локалном предању, као и на погрешним преписима и тумачењима остатака натписа доњокаменичког деспота из друге половине XIX века. Тако и на основу првобитне анализе зидног сликарства Доње Каменице, коју је изнео брачни пар Љубинковић (види: текст изнад и фусноте 1 и 4 у овом раду).

10 Томе сведоче три византијске повеље, те и већ поменуто јеванђеље. Постоје и варијације у навођењу његовог имена (види: Mladjov 2015: 276–277).

11 Суд је изнесен на основу изучавања доњокаменичког живописа (Мавродинов 1946: 166–168; Мавродинова 1969: 7, 18–20; Piguet Panayotova 1987: 159–253, са ранијим радовима ауторке; Бурнанд: 2008), разматрања историје (Гецић 1351: 87–93; Ферјанчић 1960: 147–150; Бурмов 1968: 240, ф. 145; Божилов 1994: 144–149) и палеографске и језичке анализе (Коцева 1970: 247–248).

са датовањем зидног сликарства Доње Каменице у прву половину XIV века (Мандић 1986: 202–213; Фрфулановић 2001: 337–341). Доњокаменички портрет и натпис једина су могућа основа за идентификацију и потврђивање деспотског достојанства двеју претходно наведених претпоставки о непознатим синовима.

Пажња претходних истраживача није била усмерена на посебан значај девоцијског епитета византијског порекла – „**вь х҃а б҃а вѣрєнъ**". Девоцијски епитет у натпису представља визуелни израз политичке и културне припадности. У оквиру дипломатске праксе употреба нормативно утврђеног девоцијског епитета представља важан чинилац владарске идентификације. Анализом истих и сродних примера могу се уочити специфичности о политичком и културном контексту региона.[12] Поред натписа уз портрете, то могу бити печати, документи, рукописне књиге и новац. Напред поменуто може бити потпориште за династичко препознавање деспота Доње Каменице, те и датовање натписа.

Црт. 1. Остатак натписа деспота Михаила са владарског портрета

Сл. 1. Владарски портрет у приземљу припрате Доње Каменице

12 Подробније о томе у: Порчић 2012; Porčić 2022: 35–47; Јечеменица 2025: 67–102.

Црт. 2. Владарски портрет у приземљу припрате Доње Каменице

Сл. 2. Остатак натписа са владарског портрета деспота Михаила

Доњокаменички *девоцијски епитет* посведочен је у натпису Цркве Светих Четрдесет мученика у Великом Трнову (1230), насталом за владавине Ивана Асена II (1218–1241). Поменут *девоцијски епитет* документован је и на сводној повељи Зографског манастира (Дуйчев 1944: XIX, 38–39; Бакалов 1995: 212). Епитет *верни* и израз *У Христа Бога* забележен је и у тексту договора Михаила Асена II са Дубровчанима из јуна 1253. године (Дуйчев 1944: XXIV, 46–47). Континуитет даље употребе *девоцијског епитета* за време цара Константина Асена Тиха уочава се у – потпису повеље Виргинском манастиру (1257/77), натпису уз владарски портрет у Бојанској цркви (1258/59), потпису хрисовуље Манастиру Св. Ђорђа код Скопља (1258/77), као и на његовом печату (Дуйчев 1944: XXV, 337; Даскалова, Райкова 2005: 31–36; Мошин и др. 2011: № 74, 253–258; Йорданов 2016: I. 8, 221). Присутан је и током XIV века. За владавине бугарског цара Ивана Александра (1331–1371) *девоцијски епитет* опажа се у – минијатури Манасијеве хронике (1335/45), у потпису хрисовуље Зографског манастира (1342), у писму упућеном венецијанском дужду Андрељу Дандолу (1354), у дародавној повељи Манастира Св. Николе у Месемврији (1355) као и у минијатури Лондонског четворојеванђеља (1355/56 – Дуйчев 1944: XLVI 137–138, XLIX 142–143; Дуйчев 1962: 1 л. 1; Даскалова, Райкова 2005: 37–40; Попова, Миклас 2017: 23). Нешто касније и на печату цара Ивана Шишмана (1371– 1395 – Йорданов 2016: I.11, 231).

Девоцијски епитет доњокаменичког натписа уочава се у интитулацији повеље краља Стефана Радослава дубровачкој општини (4. фебруара 1234 – Мошин и др. 2011: №27). Византијски епитет *У Христа Бога верни* постепено се устаљивао за време српског краља Милутина. Најранији пример овог *девоцијског епитета* проналазимо на његовом печату повеље за Хиландарски пирг на мору (1301/02), те и у натпису уз портрет у Грачаници (1321). Израз *У Христа Бога* и епитет *верни* засведочен је и у натпису уз његов портрет из Богородице Љевишке (1310/14). Вредни су помена и грчки натписи са *девоцијским епитетом* из манастира Хиландара – *„Στέφανο(ς) εν Χ(ριστ)ω το Θ(ε)ω πιστο(ς) Ουρεσις κραλης..”* у наосу католикона, те и у унутрашњој припрати (1321 – Јечеменица 2025: 80, 84, 87). Употреба *девоцијског епитета* посведочена је у потпису повеље уштитне аутентичности Стефана Дечанског Манастиру Светог Николе Мрачког (1330 – Порчић 2012: № 107). *Девоцијски епитети* нису изостали ни на потписима Стефана Душана на две дечанске повеље из 1330 и 1331. године (Бубало 2016: ф. 86). Наведена садржина дела натписа доњокаменичког деспота засведочена је његовим потписима из периода од 1331. до 1346. године – на три оригиналне повеље и три преписа (од којих је једна хрисовуља – Синдик 1998: № 18, 23, 25, 130; Порчић 2012: № 108, 117, 124, 132, 143, 151). Додатно овоме, у дубровачкој латинској повељи забележен је српски потпис (20. август 1346 – Порчић 2012: № 162). *Девоцијски епитет* садржи и његов потпис хрисовуље Св. Николе Мрачког уштитне аутентичности (1339 – Синдик 1998: № 17; Порчић 2012: 121). Напред поменути *девоцијски епитет* засведочен је и на потпису треће дечанске повеље (1343/45), као и на старијем дечанском портрету Стефана Душана (Бубало 2016: 110, ил. 4; Радојчић 1996: 52). Тако и у његовим бројним потписима из периода од 1344. до 1355. године, посведоченим у грчким хрисовуљама – четрнаест оригинала,[13]

13 Три грчке хрисовуље имају српски потпис – у манастиру Зографу (9. април 1346), у Лаври Светог Атанасија (16. децембар 1347) и у манастиру Ватопеду (18. април 1348 – Solovljev,

седам преписа (1345, 1346. и 1352) и једна простагма (Solovjev, Mošin 1974: II, V, VIII, X, XI, XVII, XXIV, XXVIII; Живковић 2006: № 5, 6, 9, 14, 18, 26, 28). Исти *девоцијски епитет* наводи се и на његовим печатима сигнираним српским или грчким језиком, као и *сажет девоцијски епитет*.[14] Само епитет *верни* бележи се на две српске хрисовуље Стефана Душана – препису (2. јул 1355) и оригиналу (25. март 1358 – Синдик 1998: № 39, 41; Порчић 2012: № 217, 232). Девоцијски епитет *У Христа Боїа верни* уочава се у потпису хиландарске хрисовуље цара Стефана Уроша V из 1360. године. Само навођење епитета *верни* опажа се у његовим пописима три повеље и једној исправи, од 1360. до 1365. године, те и грчкој хрисовуљи са српским потписом (1361 – Живковић 2006: № 33; Бубало 2015, 330–331). Појава наведеног *девоцијскоī епитета* посведочена је и потписима три грчке хрисовуље цара Симеона Уроша из 1359, 1361. и 1366. године (Живојиновић 2006: № 31, 32, 35; Порчић 2012: 192). Тако и у потпису грчке повеље деспота Јована Угљеше (1369), те и на печату кнеза Лазара (1380 – Solovjev, Mošin 1974: XXXVI; Порчић 2012: 193; Хекић 2012: № 57).

Вредан пажње је и сродан облик доњокаменичког *девоцијскоī епитета* где се наместо *верни* наводи *благоверни*. Прво навођење епитета *благоверни*, без израза *у Христа Боīа,* проналазимо у пролог–додатку–похвали цару Симеону у преписку Златоструја (Билярски, Цибраска Костова 2010: 246, 248, ф.7). Епитет **благовѣрнаа** уочава се и на печату из XIII века, вероватно царине Ирине Палеолог, супруге Иван Асена III (Йорданов 2016: 223–228, I.9). Исти епитет засведочен је на запису из времена деспота Јакова Светослава и цара Константина Асена, уз чије име се и наводи (1269/70 – Дуйчев 1944: XXVII, 64). Од значаја је и Трновско јеванђеље (1273) у коме се уз име поменутог цара и његовог сина Михаила налази исти епитет (Дуйчев 1944: XXVIII, 65). Тако и навођење поменутог епитета уз име цара Константина у ктиторском натпису у Бојани (1258/9 – Дуйчев 1944: XXV, 54–55). Када је реч о цару Ивану Александру, епитет **бл(а)говѣрна⟨го⟩** посведочен је у ктиторском натпису Цркве Св. Николе у Станичењу (1331/32 – Поповић и др 2005: 80, 183). Употреба девоцијског епитета *У Христа Боīа благоверни* запажа се у потпису Мрачке повеље (1347), као и натпису на ктиторском портрету цара Ивана Александра у Беренде (1331/71 – Даскалова, Райкова 2005: 41–43; Андреев 2015: 82–83, обр. 1). Тако се, на пример, *благоверни* као *вербални епитет* поменутог цара јавља и у: Лаврентијевом зборнику (1348), Лесновском паренесису (1353), поговору Лондоског четворојеванђеља (1355/56), Житију Св. Теодосија Трновског (1359/60), Јамболском натпису (1356/57), Зографском апостолу (1358/59), Теодосијевој лествици (1363) и у недатованом запису Даниловог минеја (Дуйчев 1944: XLIII 134–135, XLVI 137–138, LI–LIII 149–153, LV 154–155; LXI 174, LXXI 227; Билярски, Цибраска Костова 2010: 261). Само је епитет *благоверни* присутан на запису Бдинског зборника (1359/60), те и новцу цара Ивана Страцимира (1359–1396 – Дуйчев 1944: LIV, 154; Радушев, Жеков 1999:

Mošin 1974: за хрисовуље: Б: VI, VII, IX, X, XII, XIII, XV– XVIII, XX – XXII, XXV, XXVII; Живојиновић 2006: 64, 66 – 80, 82– 84).

14 Један печат сигниран је грчким, а други српским *девоцијским епитетом*. Трећи печат бележи – *у Христу веран*, на српском (Хекић 2021: 354–357, 361, № 36, 38, 43).

177–180). За време владавине цара Ивана Шишмана употреба девоцијског епитета *У Христа Боїа благоверни* посведочена је у потписима Витешке (1371) и Рилске повеље (1378/82 – Даскалова, Райкова 2005: 44–47). Од важности је и недатовани фрамент белешке из његовог времена, где га ословљавају епитетом *благоверни*.[15]

Примери девоцијског епитета *У Христа Боїа благоверни* уочавају се у потписима повеља краља Милутина – келији Св. Петке у Тморанима (око 1300), Хиландарском пиргу (1301/02), потом и на натпису на фасади Богородице Љевишке у Призрену, поводом обнове цркве из 1307. године (Јечменица 2025: 73–74, 83). Поменуто се бележи и на компилационој повељи спорне аутентичности из XV века (Синдик 1998: № 143/145). Израз *у Христа Боїа* и епитет *благоверни* присутан је у потпису хиландарске повеље Стефана Дечанског о утврђивању међа Крушевске метохије из 6. септембра 1327. године (Синдик 1998: № 10). На његовим потписима две хиландарске повеље из исте године уочава се само навођење *благоверни* (Синдик 1998: № 7, 9). Примери се уочавају и на потписима четири хрисовуље Стефана Душана на – оригиналу (19. мај 1343) и три преписа (2. мај 1355, 17. мај. 1355 и око 1355 – Синдик 1998: № 20, 40, 42, 43; Порчић: 2012: № 133, 216, 217). Тако и на два печата (Хекић 2021: 358–359, № 40, 42). Сажет девоцијски епитет *У Христа благоверни* присутан је на потписима – пантелејмонске хрисовуље (12. јун 1349) и фалсификату аутентичне садржине збирне хиландарске повеље из 1336/40 – друге половине XIV века (Синдик 1998: № 141/143; Порчић 2012: № 129, 198). Преостали потписи Стефана Душана сведоче да се девоцијски епитет *У Христа Боїа благоверни* бележи од 1332. до 1355. године на – преписима две повеље и десет хрисовуља, те и пет оригиналних повеља и једној хрисовуљи (Синдик 1998: № 14, 22, 29–31, 34, 35–38, 44, 131, 146/148, 148/150, 149/157, 150/152; Порчић 2012: № 120, 136, 142, 163, 165, 172, 174, 184, 187, 188, 197, 199, 202, 204, 214, 216, 220). Уз то, и потписи три фалсификата хрисовуља од 6. маја 1332, 6. маја 1336. и из периода од 1337. до 1346. године (Синдик 1998: № 15, 16; Порчић 2012: № 115, 138). Тако и потпис две хрисовуље из 1348. године – прва је лажни акт, а друга каснија прерада (Синдик 1998: № 32, 33; Порчић 2012: 181, 183). *Девоцијски епитет* не изостаје на натпису уз његов портрет у Леснову (1349), као и на натпису у Сопоћанима (Радојчић 1996: 55; Габелић 1998: 169–170, XLII). Примери су присутни и на његовом новцу (Одак 2015: 301–302; Радић 2016: 64, 121). За владавине цара Стефана Уроша V, у периоду од 1356. до 1366. године, поменут образац се уочава у потписима четири повеље, натпису уз портрет у Псачи, могуће и печату (Радојчић 1996: 60–61, 87; Бубало 2015: 330; Хекић 2021: 363–364, № 47). Док се само *благоверни* јавља у његове четири повеље (1357–1361 – Бубало 2015: 330). Континуитет даље употребе *девоцијског епитета* може се пратити и током XV века, и то у потписима повеља и хрисовуља, као и на печатима, новцу и у натписима уз портрете.[16]

15 Реконструкцију је извршио Иван Дујчев: „**Азъ, Брата многогрѣшенъ, писахъ въ днитѣ на благовѣрния царь Иванъ Шишмана при великия патриархъ Евтимия в годината..**" (1944: XCIII 286).

16 За време деспота Јована Угљеше Мрњавчевића примери су посведочени у потпису хрисовуље само *епитетом* (1366), а у повељи *девоцијски епитетом* (1370 – Синдик 1998: № 56–57; Порчић 2012: 204, бр. 249, 265). Епитет *благоверни* присутан је на повељи (1366) и печату краља Вукашина,

У циљу сагледавања места доњокаменичког девоцијског епитета *У Христа Боїа верни*, неопходно је размотрити његову употребу на сродним деспотским приказима. Ипак, такав увид ограничен је малим бројем сачуваних примера из бугарске и српске средине XIV века.[17] Натпис уз портрет деспота Константина на минијатури Лондонског четворојеванђеља (1355/56), поред титуле и имена наводи се да је **ѯ҃ велкнѧ цр҃ѣ їѡ҃ алеѯа҃ндра**. Постхумни грчки натпис уз портрет Јована Драгушина у Полошком (1343–1346), и даље упитне титуле деспота, меморијалног је карактера и истиче његово порекло и разлог градње цркве (Павловић 2019: 4, 111, сл. 4, 5). У словенском натпису уз портрет Јована Оливера у наосу Леснова (око 1346) наводи се „**зь рабь х(рист)овь ишань шливєрь(...)**" и *девоција* „**(...)по м(и)л(о)сти б(ожиє)и(...)**". Између осталог уз „**(...)за в҃рное емоу поработанніє (...)**" и поновно истицање девоције „**(...)по м(и)л(ос)ти божиеи (...)**" (1998: 112, црт. 7, таб. I). У грчком натпису уз његов портрет у лесновској припрати из 1349. сачуван је само фрагмент.[18] Стога, натписи уз наведене портрете не садрже девоцијски епитет, нити пружају непосредну паралелу доњокаменичком натпису. Насупрот томе, на портретима из XV в. за разлику од Доње Каменице, уз израз *У Христа Боїа* наводи се епитет *благоверни*. То се односи на портрете деспота

док се *девоцијски епитет* наводи на повељи (1370) и новцу (Синдик 1998: № 55; Радушев, Жарков 1999: 239–241; Одак 2015: 302; Хекић 2021: 366,№ 52; Порчић 2012: 204). Употреба девоцијског епитета *У Христа Боїа благоверни* наставља се у саиздавачким повељама Драгаша – мајке Евдокије и/или браће Јована и Константина (1374/1375. и 1377), те и мајке и Константина (1378/79). Тако и у четири повеље Константина Драгаша из 1381. и 1388/89. године (Синдик 1998: № 62–65, 68; Порчић 2012: 204). Тако и на Константиновом новцу, те и новцу његовог брата Јована Драгаша (око 1371–1380/5 – Одак 2015: 303). Примери са наведеним *девоцијским епитетом* присутни су и у време кнеза Лазара у периоду од 1379. до 1388. године – на новцу, три печата и потписима шест повеља наведен је *девоцијски епитет* (Порчић 2012: 205; Одак 2015: 302; Младеновић 2003: II, IV,V,VII,VIII, XII; Радић 2016: 65; Хекић 2021: 368–372, 396, № 57, 63, 108). Само епитет *благоверни* наводи се на једном печату (Хекић 2021: № 65) Потписи деспота Стефана Лазаревића са *девоцијским епитетом* бележе четири саиздавачке повеље са монахињом Евгенијом и братом Вуком (од 1394 до 1405), те и једна повеља издата заједно са мајком (1397–1402). Тако и на његове две самосталне повеље – из 1404/05, док друга остаје недатована. Од четири печата деспота Стефана само је један печат обележен *сажетим девоцијским епитетом* (1402–1411). Од значаја је и печат Лазаревића на коме се уз име деспота Стефана и Вука између сталог наводи и по епитет *благоверни* (Порчић 2012: 205–206; Младеновић 2007: II/2, II/3, III/1, IV, IV/2, IX, X; Хекић 2021: 374, 377–379 № 69, 71, 74, 75, 77). *Девоцијски епитет* садржи и потпис повеље Балше III (1417). Поменуто се наводи и у саиздавачким повељама – деспота Ђурђа, Јована и Ангелине Бранковић (1495), те и Милице са синовима Стефаном и Марком Јакшићем (1506). Не изостаје ни у потпису повеље Јелене Јакшић (1503 – Порчић 2012: 207). Тако и на печату Ђурђа Вуковића Бранковића (1428–1452 – Хекић 2021: 381–382, № 81). Примери новца са *девоцијским епитетом* Марка Мрњавчевића (1371–1395), Ђурђа I Балшића и Вука Бранковића (око 1375–1396) сведоче о трајању ове праксе (Радушев, Жарков 1999: 244, 248–249; Одак 2015: 302–303; Радић 2016: 64, 72–73). Само *благоверни* наводи се на новцу Андреаша, брата краља Марка и Дмитра, сина Вукашина (Радуешев, Жарков 1999: 245). Натписи уз портрете биће размотрени у наставку рада.

17 Портрети деспота Јована Оливера у капели Св. Софије у Охриду (1347/50), Дејана у Земену (око 1360), и Томе Прељубовића на икони са апостолом Томом не садрже текстуални материјал (Атанасов 1999: 14; Поповић 2020: 254, 284, 288, 346–347). Портрет деспота Јована Угљеше у Параклису Св. Бесребреника, манастира Ватопед (1365/66) прекривен је новим сликаним слојем из 1847. године (Гавриловић 2025: 287–315).

18 Ο ΠΑΝΕΥΤΥΧΕΣΤΑΤΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ [ΙΩ] (...) (1998: 170, таб. XLIV).

Стефана Лазаревића у – Љубостињи (1405), Копорину (почетак друге деценије XV в.) и врв. Манасији (око 1417 – Стародубцев 2016: 91, 105, 129, сл. 81, 93, 115). Узгред и на портретима чланова његове породице.[19]

Бугарски средњовековни извори са *девоцијским епитетом – У Христа Бога (благо)верни* очувани су у мањем обиму у поређењу са српском грађом. Ипак, претходно изложена грађа пружа довољну основу за разматрање употребе израза *У Христа Бога* са епитетима *верни* или *благоверни*. Грчки образац девоцијског епитета *„ἐν Χριστῷ τω θεῷ πιστὸς"* преузет је из византијске владарске династије – Комнин, Дука и Палеолог (Бакалов 1995: 255; Порчић 2012: 191; Porčić 2022: 35–47). Сродне формуле поменутог типа јављају се у српској и бугарској дипломатичкој пракси, прилагођене политичким, династичким и брачним околностима. Основна одлика формуле огледа се у епитету уз израз У *Христа Бога*, који одражава владарску идеологију. Стога, епитет уз поменут *израз* морао је бити прецизно дефинисан. Иако у оквиру формуле епитети могу деловати истозначно, постоји суштинска и јасна разлика између епитета *верни* и *благоверни*.

Епитет *верни* дословно је преузет од византијског оригинала – πιστος. За разумевање епитета не можемо се ослонити на епистемиолошко значење „истинити", већ на етичко тумачење – верни. У средњовековном хришћанском контексту епитет *верни* (онај који верује), има морално-политичко значење – одан, лојалан. Стога се мора тумачити као израз оданости Богу (Gjuzelev 2011: 52, 216–217). Епитет указује на то да је владар део Божјег дела спасења у свету – у коме Царство има посебну улогу. Епитет *благоверни* сачињен је од две речи: благо + верни. Преузет је од грчке речи – εὐπιστός. *Благоверни* представља узвишенији појам, који потискује верни – има праву веру и влада по Божијем поретку. Дакле, означава онога који правилно побожно верује, односно правоверан је (Даскалова, Райкова 2005: 69). *Благоверни* указује на природу вере личности цара и његову моћ у односу на Свевишњег (Gjuzelev 2011: 34, 217–218).

У бугарској средини доњокаменички *девоцијски епитет* присутан је од тридесете године XIII века, од Ивана Асена II и његовог сина, преко Константина Асена Тиха, па све до 1355/56. године, и погибије сина цара Ивана Александра. *Девоцијски епитет* у трагу бележи се и у време цара Ивана Шишмана. У српској средини краља Радослава *девоцијски епитет* засведочен је 1234. године. Његова конзистентнија употреба се успоставља у доба краља Милутина од око 1301/02. године. Време употребе подударно је склапању његовог брака са Симонидом, те и његове ћерке Ане Неде са Михаилом III Шишманом. У периоду Стефана Дечанског примена поменутог *девоцијског епитета* је спорадична. За време владавине Стефана Душана употреба *девоцијског епитета* била је знатно заступљенија у грчкој него у српској дипломатичкој пракси. То се огледа у доследности грчке формуле у грчким документима. *Девоцијски епитет* грчког порекла остаје присутан у време цара Стефана Уроша V, те сходно територијама и цара Симеона Синише, али и деспота Јована Угљеше.

19 Девоцијски епитет *У Христа Бога благоверни* наводи се и на натписима уз портрете његовог брата Вука у Руденици (1403/05), те и кнеза Лазара и књегиње Милице у Љубостињи (1405 – Стародубцев 2016: 80, 92–93 сл. 68, 82).

У бугарској средини епитет *благоверни* најраније је посведочен уз име цара Симеона као и супруге Ивана Асена III, у XIII веку. Спорадична примена епитета *благоверни* наставља се и за време цара Константина Асена Тиха. Сачувана грађа указује да учестала употреба епитета *благоверни* постаје очигледна од Мрачке повеље цара Ивана Александра из 1347. године, где се бележи уз израз *У Христа Бога*. Присутност епитета *благоверни* посведочено је и у периоду Ивана Срацимира, а заступљеност девоцијског епитета *У Христа Бога благоверни* за време цара Ивана Шишмана – вероватно све до османлијског освајања. У доба краља Милутина спорадично је приметан девоцијски епитет *У Христа Бога благоверни*. Штавише, за време Стефана Дечанског често се бележи без израза *У Христа Бога*. Поменути *израз* и епитет *благоверни* достижу зенит тек уочи крунисања цара Стефана Душана, те остају континуирано присутни током XV века.

Употреба *девоцијског епитета* у натпису уз владарски портрет доњокаменичког деспота Михаила представља релевантан показатељ његовог политичко-идеолошког оквира. Сачувани прикази сродних портрета личности са деспотским достојанством из XIV века упућују да доњокаменички девоцијски епитет *У Христа Бога верни*, уз лик деспота Михаила, представља редак пример у оквиру познатог корпуса српских и бугарских деспотских портрета. Примена доњокаменичког *девоцијског епитета* је присутна од 1230. током доба династије Асен, као и трајање у доба цара Ивана Александра. Тако и употреба поменутог епитета у доба краља Милутина, која се јавља у време склапања династичких бракова – његовог са Симонидом, као и брака његове ћерке Ане Неде са Михаилом III Шишманом. У обе средине скоро истовремено уочава се потискивање епитета *верни* у корист доминације епитета *благоверни*. У бугарској средини најкасније од Мрачке повеље цара Ивана Александра из 1347. године, док у српској две године уочи крунисања цара Стефана Душана. Стога, може се предочити да је доњокаменички натпис могао настати непосредно пре доминације епитета *благоверни* – најкасније до 1347. године. Сходно томе, употреба девоцијског епитета *У Христа Бога верни* у доњокаменичком натпису пружа додатне аргументе у прилог идентификацији деспота Михаила са непознатим сином Михаила III Шишмана. Истовремено, овакво тумачење отежава прихватање претпоставке да је реч о непознатом сину Михаила IV, чије би се представљање на портрету могло сместити тек око 1365. године.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев 2015: Христо Андреев. „Надписи с литургиен произход от олтарното пространство на църквата „Св. Петър" при с. Беренде". *Palaeobulgarica/Старобългаристика,* 39/2, 48–93.

Атанасов 1999: Георги Атанасов. *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити.* София: Евразия–Абагар.

Бакалов 1995: Георги Бакалов. *Средновековният български владетел.* София: Анубис.

Билярски, Цибраска Костова 2010: Иван Билярски, Марияна Цибраска Костова. „Вербални формули и образи за възхвала на владетеля в средновековна България". *Црквене студије* 7, 245–266.

Божилов 1994: Иван Божилов. *Фамилията на Асеневци (1186 1460)*: *генеалогия и просопография*. София: Издателство на Българската академия на науките.

Бошковић 1933–1934: Ђурђе Бошковић. „Белешке са путовања". *Старинар*, Трећа серија, књ. VIII–IX , 277–303.

Бубало 2015: Ђорђе Бубало. „Логос формула у хрисовуљи цара Стефана Уроша манастиру Лаври (1361)". Πειριβολος I *Зборник у част Мирјане Живојиновић*, т. I. Ур. Бојан Миљковић и Дејан Џелебџић. Београд: Византолошки институт САНУ: Задужбина светог манастира Хиландара, 323–337.

Бубало 2016: Ђорђе Бубало. „Ктиторски портрет и ктиторска повеља (Двојно ктиторство на фрескама дечанског храма и у Трећој дечанској хрисовуљи)". *Саопштења* XLVIII, 93–111.

Бурмов 1968: Александър Бурмов. „История България през времето на Шишмановци: (1323 – 1396 г.)". *Избрани произведения* т. 1. Ур. Жак Натан, Иван Унджиев и Петър Петров. София: Българска Академия на науките.

Бърнанд 2008: Теодора Бърнанд. *Църквата „Св. Богородица" в с. Долна Каменица* (XIV в.). София: Синодално издателство.

Валтровић 1887: Михаило Валтровић. „Примедба уз чланак Јована Мишковића". *Старинар*, Прва серија IV, 105–107.

Веселиновић 1987: Анрдија Веселиновић. „Североисточна Србија у средњем веку". *Историјски часник* 1–2, 43–74.

Воронова 2007: Ариадна Александровна Воронова. „Фрески церкви в селе Донья Каменица (Сербия)". *Искусство христианского мира*. Вып. X, 247–267.

Воронова 2010: Ариадна Александровна Воронова. „Архитектурные особенности церкви в селе Донья Каменица (Сербия): Проблемы стиля и датировки". *Византийский Временник* том 69 (94), 311–325.

Габелић 1998: Смиљка Габелић. *Манастир Лесново. Историја и сликарство*. Београд: Стубови културе.

Гавриловић 2025: Анђела Гавриловић. „Протомајстор фресака у параклису Светих Бесребреника у Ватопеду (1365/1366–1368)". *Зборник радова Филозофског факултета* LV (2), 287–315.

Гецић 1951: Милена Гецић. „Око цркве у Доњој Каменици". *Историјски часник* 3–4, 87–93.

Gjuzelev 2011: Vasil Gjuzelev. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*. Leiden–Boston: Brill.

Даскалова, Райкова 2005: Ангелина Даскалова, Мария Райкова. *Грамоти на българските царе*. София: АИ „Проф. Марин Дринов".

Димић 2018: Ивана Димић. „Археолошки локалитети у контексту креирања националних наратива – студија случаја црква у Доњој Каменици". *Архаика* 6, 84–114.

Дуйчев 1944: Иван Дуйчев. *Из старата българска книжнина. Т. II: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*. София: Хемус.

Дуйчев 1962: Иван Дуйчев. *Миниатюрите на Манасиевата летопис*. София: Български художник.

Живојиновић 2006: Драгић Живојиновић. „Регеста грчких повеља српских владара". *Мешовита грађа – Miscellanea* XXVII, 57–99.

Йорданов 2016: Иван Йорданов. *Корпус на печатите на Средновековна България: Плиска – Преслав* том 12. София: „7 лъча" ООД.

Јањић, Јанићијевић 2023: Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић. „Архаичне основе некадашњих цркава са подруја данашње тимочке епархије у област Црне реке". *Баштина,* св. 59, 257–283.

Јечменица 2025: Дејан Јечменица. „О титуларама краља Милутина". *Свети краљ Милутин и његово доба: историја, књижевност, уметност*. Зборник радова. Ур. Зоран Крстић, Јасмина Ћирић и Србољуб Убипариповић. Крагујевац: Каленић, 67–102.

Kiel 1975: Machiel Kiel. "The Church of Our Lady of Donja Kamenica (Dolna Kamenica) in Eastern Serbia". *Actes du XIV e congres international des etudes Byzantine* II. Eds. Mihai Berza i Eugen Stănescu Bucureşti: Academie Republicii Socialiste România, 159–166.

Костић 1933: Милан А. Костић. *Књажевац и стари књажевачки округ: у прошлости и садашњости*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића.

Коцева 1970: Елена Коцева. „Някои особености на надписите в църквата 'Света Богородица' в. с. Долна Каменица". *Известия на Института за изкуствознание* XIV, 247–248.

Љубинковић 1964: Радивоје Љубинковић. „Црква у Доњој Каменици". *Развитак* 1, 74 –77.
Мавродинов 1931: Никола Мавродинов. *Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в*. София: Нар. археол. Музей.
Мавродинов 1946: Никола Мавродинов. *Старобългарската живопис: с 66 образа в текста*. София: Книгоиздателство на Българското историческо дружество.
Мавродинова 1969: Лиляна Мавродинова. *Църквата в Долна Каменица*. София: Български художник.
Мандић 1986: Светислав Мандић. *Велика господа све Српске земље и други просопографски прилози*. Београд: Српска књижевна задруга.
Миятев 1965: Кръстю Миятев. *Архитектурата в Средновековна България.* София: Българска Академия на науките.
Millet 1919: Gabriel Millet. *L'ancien art Serbe: les églises*. Paris: E. de Boccard.
Милићевић 1867: Милан Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*. Београд: Државна штампарија.
Милићевић 2012: Милан Ђ. Милићевић, „Кнежевачки округ, Милан Ђ. Милићевић". *Кнежевачки округ, Млана Ђ. Милићевића. Зашиси о завичају* књ. 5. Књажевац: Народна библиотека Његош, 15–62.
Милићевић 2014: Милан Ђ. Милићевић. „Осмо писмо". *Путничка писма и записи из књажевачког краја Милана Ђ. Милићевића. Записи о завичају*, књ. 9. Књажевац: Народна библиотека Његош, 18–33.
Мишковић 1887: Јован Мишковић. „Две старе цркве у књажевачком округу". *Старинар*, Прва серија IV, 101–105.
Младеновић 2003: Александар Младеновић. *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*. Београд: Чигоја штампа.
Младеновић 2007: Александар Младеновић. *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци*. Београд: Чигоја штампа.
Mladjov 2015: Ian S. R. Mladjov. "Monarchs' Names and Numbering in the Second Bulgarian State". *Studia Ceranea* 5, 267–310.
Мошин и др. 2011: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* књ. 1, 1186–1321. Прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик. Београд: Историјски институт.
Ненадовић 1956: Слободан Ненадовић. „Рестаурација доњокаменичке цркве: један додир средњевековне верске и народне архитектуре". *Зборник заштите споменика културе* X, 51–67.
Ников 1922: Петър Ников. „История на Видинското Княжество до 1323 година". *Годишникъ на Софийския университетъ – Историко–филологически факултетъ* XVIII, 1–124.
Ников 1924: Петър Ников. „Образи на видинския князъ Михаила Шишмана и на семейството му". *Известия на Историческото дружество в София*, 6, 77–89.
Одак 2015: Марина Одак. *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
Panayotova 1970: Dora Panayotova. „Les portraits des donateurs de Dolna Kamenica". *Зборник радова Византолошког института* XII, 143–157.
Piguet Panayotova 1987: Dora Piguet Panayotova. *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen age*. Paris, De Boccard.
Павловић 2019: Драгана Павловић. „Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком". *Зограф*, 39, 107–118.
Петковић 1950: Владимир Р. Петковић. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Београд: Научна књига.
Петровић 1975: Петар Петровић. „Станице Timacum на путу Naissus–Ratiaria и античко насеље код села Равна". *Старинар*, Нова серија XXVI, 43–46.
Петровић, Јовановић 1997: Петар Петровић, Светозар Јовановић. *Културно благо књажевачког краја: археологија*. Београд: Археолошки институт.
Попова, Миклас 2017: Таня Попова, Хайнц Миклас. *Четириевангелие на цар Иван Александър* (British Library Add. Ms. 39627). Виена: Holzhausem der Verlag.

Поповић 2012: Коста Поповић. „Пут лицејских питомаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863, Коста Поповић". *Пут лицејских питомаца по Србији године 1863 – опис Књажевачког округа. Записи о завичају*; књ. 4. Књажевац: Народна библиотека Његош, 11–186.

Поповић и др. 2005: Марко Поповић, Смиљка Габелић, Бранислав Цветковић и Бојан Поповић. *Црква Свете Николе у Станичењу*. Београд: Археолошки институт.

Порчић 2012: Небојша Порчић. *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Porčić 2022: Nebojša Porčić. "Byzantine Influences in the Documentary Production of Serbian Medieval Ruler". *Études byzantines et post-byzantines, nouvelle série, Tome 4 (XI): Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*. Eds. Andrei Timotin, Srđan Pirivatrić, Oana Iacubovschi, 347–52.

Радић 2016: Весна Р. Радић. *Новац Српске деспотовине: студија из српске нумизматике са каталогом новца*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Радојчић: 1996: Светозар Радојчић. *Портрети српских владара у средњем веку*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Радушев, Жеков 1999: Ангел Радушев, Господин Жеков. *Каталог на българските средновековни монети IX – XV век*. София: Агато.

Савић, Ђокић 2016: Марија М. Савић, Небојша Д. Ђокић, „Континуитет античких комуникација на тлу римске провинције Горња Мезија". *Баштина* св. 41, 51–73.

Синдик 1998: Душан Синдинк. „Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару". *Хиландарски зборник* 10, 9–134.

Solovljev, Mošin 1974: Aleksandar Solovljev, Vladimir Mošin. *Grčke povelje srpskih vladara*. London: Variorum reprints.

Стародубцев 2016: Тајана Стародубцев. *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за историју уметности.

Стојановић 1905: Љубомир Стојановић. *Стари српски записи и натписи*, књ. 3. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Ћоровић Љубинковић, Љубинковић 1950: Мирјана Ћоровић Љубинковић, Радивоје Љубинковић. „Црква у Доњој Каменици". *Старинар* н. ц. књ. I, 53–85.

Узелац 2014: Александар Узелац. „О српској принцези и бугарској царици Ани – прилог познавању бракова краља Милутина". *Историјски часопис* 63, 29–46.

Ферјанчић 1960: Божидар Ферјанчић. *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*. Београд: Научно дело, 1960.

Фрфулановић 2001: Драгана Фрфулановић. „Чија је црква у Доњој Каменици?". *Зборник радова Филозофског факултета* XXXVIII–XXXIX (1997–1998), 299–343.

Фрфулановић 2005: Драгана Фрфулановић. „Портрети ктитора у цркви у Доњој Каменици". *Врањски гласник* 33, 135–157.

Хекић 2021: Бењамин Хекић. *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

СПИСАК ИЛУСТРАТИВНИХ ПРИЛОГА:

Црт. 1. Натпис деспота Михаила са владарског портрета. Преузето из: Бранислав Живковић. *Доња Каменица: цртежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1987.

Црт. 2. Владарски портрет у приземљу припрате. Преузето из: Бранислав Живковић. *Доња Каменица: цртежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1987.

Сл. 1. Владарски портрет у приземљу припрате Доње Каменице © ауторка рада.

Сл. 2. Остатак натписа са владарског портрета у Доњој Каменици © ауторка рада.

Marija D. ČABRAJA

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE INSCRIPTION ACCOMPANYING THE RULER PORTRAIT OF DESPOT MICHAEL OF DONJA KAMENICA

Summary

With the aim of critically reassessing insufficiently substantiated identifications of the despot and more precisely determining the date of the Donja Kamenica inscription, this paper analyzes the expression In Christ God and the epithet faithful, as well as the related epithet "right-believing", in order to demonstrate the political, cultural, and dynastic continuity underlaying of their use.

Keywords: Donja Kamenica, Despot Mihail, XIV century, inscription, devotional epithet, ruler portrait, diplomatic forumla, Asen, Shishman, Nemanjić.

Рад је предат 11. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.7(497.115)
39:316.346.2-055.52-055.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-60037

Оригинални научни рад

*Невена С. ПЕТКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА НАРАТИВА О МАЈЧИНСТВУ НА СЕВЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

Апстракт: Прелиминарним истраживањем отвара се тема мајчинства на северу Косова и Метохије, обрађена интервјуисањем жена које живе на овом подручју или су се са њега одселиле у последњих неколико година а пре тога су се остариле у улози мајке. Избор саговорница има за циљ разматрање проблематике наметнутих миграција српског становништва у рецентном периоду, која је сагледана кроз призму планирања породице и образовања деце. На тај начин омогућава се свеобухватнији приступ анализи фактора који утичу на стабилност и стратегије породица у постконфликтном контексту, чији услови намећу измештање свакодневних активности изван истраживањем обухваћеног подручја.

Кључне речи: мајчинство, Косово и Метохија, одрастање, миграције, српско становништво.

Тема мајчинства и материнства у постконфликтним друштвима и у ратним стањима релативно је заступљена у савременим истраживањима која се могу дотицати најразличитијих питања, од родно заснованог насиља до анализе делатних капацитета субјеката у ограничавајућим околностима, често уз доношење закључака у пољу креирања јавних политика (eg., Peteet 1997; eds. Cooper, Phelan 2014; eds. Takševa, Sgoutas 2015; Damousi 2017; Arıboğan, Khelghat-Doost 2023). У том пољу публикована су и психолошка истраживања о интергенерацијским траумама и другим последицама изазваним околностима конфликта и ратног насиља, које утичу на материнство и мајчинство (eg., Hadar et al. 2019; Krupelnytska, Morozova-Larina 2025; Krupelnytska et al. 2025).

Изразито разграната истраживања на тему мајчинства неретко проширују спектар анализираних искустава разрадом нових концепата (Letherby 2018), а такође се дотичу и родних репрезентација жена у контексту политичког насиља (Åhäll 2012a; Åhäll 2012b), преиспитујући есенцијалистичке представе уписане у нормативне идеале женствености. Социолошки аспект анализе материнства показује се као најрелевантнији за разумевање положаја жена, услед истраживања популационе политике (Sekulić 2014: 406–408). Општим феминистичким начелом

* ORCID 0000-0001-7341-9345, nevena.petkovic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

деконструкције опозиције приватног и јавног простора, како Нада Секулић показује, преиспитује се изопштавање мајчинства из сфере друштвенополитичких проблема и његова биологизација посредством дискурса о природности, што води занемаривању грађанских права жена и „натурализовању социјалних захтева" постављених пред мајке (Sekulić 2016: 228).

Мајчинство на Косову и Метохији, те са њим повезана родна, породична и идеолошка питања,[1] обрађивани су са различитих аспеката, попут медицинских, психолошких и социолошких, у различитим временским периодима (нпр. ur. Rašević 1998; Rašević, Petrović 1998; Перенић и др. 2006; Sekulić 2017; Pavićević, Minić 2021). Најобимнија истраживања издвојене тематике обавила је Ивана Миловановић (Аритоновић 2009; Миловановић 2016),[2] радећи са интерно расељеним лицима (Аритоновић 2008а; 2008б; 2011). У том погледу важни су и доступни научни извештаји о положају деце у изолованим српским срединама на Косову и Метохији (Димитријевић 2025), јер се издвојена тема сматра саставном проблематиком мајчинства (Ingiriis 2014: 234).

Ауторка овог рада, која се и сама бавила истраживањем положаја расељеника унутар подручја Косова и Метохије, као и изван њега, наведену тему одабрала је јер се показала релевантном са неколико аспеката, генерално указујући на генерацијске *хоризонте очекивања* међу целокупним српским становништвом (Наумовић 2024). Важно је истаћи и то да се сама тема учинила доступном будући да су род ауторке или њена породична биографија чинили простор за дијалог, током којег би се испољавали идеали мајчинства становница Косова и Метохије, као и расељених лица. Тако су саговорнице, у околностима прећашњих теренских истраживања, констатовале да су мајке јединаца себичне или да разводи нису учестали међу српском популацијом на истраживаном подручју. У првом реду могао је бити очекиван идеал вишечланих породица, подржан кроз традиционалну културу, *култ Мајке Југовића* (Бањовић 2010), награде које СПЦ додељује мајкама на Косову и Метохији са четворо или више деце („U Gračanici dodeljeni ordeni" 2024), што су теренска истраживања, донекле, потврђивала.[3]

У том погледу Гордана Тришковић истиче да остварење жене као мајке, представљено као њено највише постигнуће, једнако пласирају српска традиционална култура и преовлађујући утицај православља (1997: 74). Сматра се, међутим,

1 Питање мајчинства везује се за поље рода, иако се са њим не изједначава, тако да је потребно обратити пажњу на шири спектар студија и радова који се дотичу положаја становништва на Косову и Метохији (Златановић 2018), при чему анализа филмске продукције такође може указати на вредносне идеале у датом пољу (Раловић 2024).

2 На постјугословенском простору тема мајчинства у контексту претрпљеног насиља и превазилажења његових последица најчешће је истраживана међу муслиманским становништвом Босне и Херцеговине (Takševa 2015; Berry 2022).

3 Наративи саговорница цитирани су у оригиналу, према начелу веродостојности, уз уношење угластих заграда са три тачке приликом изостављања дужих делова, или три тачке у облим заградама приликом избегавања понављања. Ради заштите података изостављене су све информације које су могле бити осетљиве, попут имена особа и назива места пребивалишта, уз пропратна објашњења, и назначене су истим словом (С.) у циљу лакшег читања транскрипција интервјуа, који се складиште, у складу са протоколима заштите, на екстерној меморији под шифром.

да опстанак патријархалних образаца унутар породичног окружења у прелазним друштвеним периодима, према доступним увидима, може побољшати положај жена, које њиховим изостанком постају додатно незаштићене (Трипковић 1997: 122; Златановић 2018: 157).[4] Упркос одржању образаца у погледу односа према бројности деце, као и преференција родитеља да њихови потомци наставе да живе у завичају којем се приписује највећи национални значај, интервјуи са саговорницама, као и други друштвени индикатори, указали су на измене у том пољу.

Ауторка рада била је у прилици да забележи да су принудне миграције становништва са Косова и Метохије негативно утицале на планирање броја деце код расељеника након 1999. године, као што је то могао бити случај и у даљем току наметања миграција српског становништва, које су актуелне. У периоду између 2021. и 2024. године ауторка је увиђала како се породице често и постепено одсељавају, трпећи раздвојеност чланова током радне недеље, да би потом, по стицању услова за то, дошло до њиховог спајања изван постконфликтног подручја. Мајчинство се тако учинило релевантном темом кроз коју је могуће сагледати актуелну друштвену проблематику, при чему је избор саговорница ограничен на север истраживане територије, а укључене су мајке које живе или су доскора имале пребивалиште у тој области и имају малолетну децу.

Издвајањем датих географских одредница тежило се опису положаја српских породица на Косову и Метохији у савременом периоду кулминације етничких сукоба, насталом сужавањем ингеренција српских институција и њиховим затварањем од управе Косова*,[5] о чему сведоче бројни медији (eg., "The Systematic Closure of Serbian Institutions in Kosovo: A Year in Review" 2025), при чему се у неформалним разговорима могло чути да је Косовска Митровица након таквих догађаја *окупирани град*.

Узорак саговорница није репрезентативан, већ је настао на основу препорука лица која живе или раде на подручју Косова и Метохије. Било је потребно обратити пажњу и на описе положаја потенцијалних саговорница приликом изношења препорука од лица која су замољена за контакте. У склопу предлога саговорница навођени су примери жена које су, услед друштвенополитичке ситуације и учесталости одсељавања становништва, бивале суочене са драстичном дезинтеграцијом вишечланих породица. Издвајање потенцијалних саговорница, без обзира на то да ли је са њима реализован интервју, директно је указивало на идеале пожртвованости, као и на прожимање родне и националне идентификације. Генерална спона самоидентификације са националном идентификацијом за такве околности од посебног је значаја (Ђорђевић Црнобрња 2008: 177).

Узевши да се мајчинство увек посматра контекстуално (Glenn 1994: 17), постконфликтно подручје севера Косова и Метохије издваја се као политички нестабилна територија са израженим етничким тензијама, при чему одредница *пост* не означава престанак сукоба и где, као и у другим забележеним случајевима

4 Наведена тема савремених миграција са постконфликтног подручја, која би могла чинити област засебног истраживања, радом је отворена кроз разумевање фактора који утичу на стабилност породица на Косову и Метохији.

5 Ова ознака не прејудицира ставове о статусу и у складу је са Резолуцијом 1244/99 Савета безбедности Уједињених нација и Саветодавним мишљењем Међународног суда.

(Sharkey 2010: 100), попут палестинског (Akesson 2015), постоји истакнута, јасна веза између рода и нације (Broekhuysen, Al Shaer 2023: 113).

Интервјуи су обављани на јавним локацијама или у просторијама Института за српску културу у Лепосавићу, када је то било могуће, а у једном случају интервју је спроведен и онлајн због пресељења саговорнице у иностранство. Организовање избора за формирање Владе самоуправе у Приштини, фебруара 2025. године, значајно је отежало приступ терену услед атмосфере општег неповерења. Током представљања теме потенцијалне саговорнице сматрале су је *лепом*, али су неке од њих одбијале учешће услед проживљених траума и губитака током рецентних догађаја.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

Разлог издвајања мајчинства из тематике родитељства заснован је на истраживањима која потврђују да су према *нормативном моделу* породице жене најпосвећеније бризи о деци (Боровска 2022: 19). Не само да се род схвата као важан фактор који обликује виђење родитељства већ и сам учинак васпитања деце (Bornstein 2013: 94). Однос мајке према потомству објашњава се и кроз биолошке последице, услед промене хормона у трудноћи, док се културолошки фактор такође не занемарује, везујући промене у моделу родитељства за шири социјални контекст (Parke 2013: 135). Мајчинство се не третира као универзални доживљај и запажено је да његовом културолошком основом доминира контекстуално уобличавање идеала који регулишу понашање мајки (Broekhuysen, Al Shaer 2023: 125; Трипковић 1997: 40), а међу њима *интензивно мајчинство* сматра се хегемоним савременим дискурсом, путем којег је одговорност васпитања деце најпре додељивана мајкама (Боровска 2022: 37). Културолошким димензијама мајчинства приступа се често путем појма *агенсности* (Glenn 1994: 3), а присутна је и примена појма *резилијентности* и његово редефинисање (Berry 2022).

Мари Бери је појам *резилијентност*, насупрот неолибералној парадигми унутар које је он посматран кроз димензију индивидуалних личних постигнућа, дефинисала тако да обухвати солидарност међу женама у случају претрпљеног ратног насиља. Она у првом реду истиче релациони аспект *резилијентности*, позивајући се на теоријске оквире који појам *отпора* виде као сродан овом концепту (Berry 2022: 946, 950). Дона Шарки такође усваја појам *резилијентности* на нивоу студије случаја мајчинства у афричкој држави Сијера Леоне (Sharkey 2010). Циљ студија ове врсте јесте разумевање утицаја конфликтног друштвенополитичког контекста на праксе мајчинства и истицање њихових делатних капацитета контекстуализацијом која се опире пукој виктимизацији (Khodary 2023).

Базирајући се на поменутим теоријским оквирима, као и на наративном, квалитативном и тематском приступу (Hadar et al. 2020), ово истраживање прелиминарног карактера засновано је на полуструктурираним интервјуима и систему препоруке саговорница (Вучинић Нешковић 2013: 33). Постављан је шири спектар питања која се тичу самовиђења улоге мајке, односа према друштвенополитичким проблемима и плановима образовања деце, ставова према усвајању деце и, генерално, виђења будућности на постратном подручју. У зависности од проблема које су издвајале саговорнице, одређивана је тематика којој је током интервјуа

посвећивана највећа пажња. Интервјуи су били индивидуални, а само у једном случају разговору је присуствовала и мајка једне од главних саговорница.

Интервјуисано је десет саговорница, при чему су многи увиди стечени у току ранијих истраживања и приликом других, неформалних интеракција на терену (Eriksen 2014: 66). Осим једне саговорнице са завршеном средњом школом, остале су биле факултетски образоване, а поједине од њих биле су у статусу докторанада. Две саговорнице биле су самохране мајке услед развода или смрти супруга. Девет саговорница било је у радном односу у тренутку спровођења интервјуа, а једна је радила у приватном сектору без пријаве запослења. Такође, две саговорнице својевремено су се удајом преселиле на издвојено подручје ван којег су одрасле, при чему је једна од њих ипак водила порекло са Косова и Метохије. Ради заштите идентитета наведено је само годиште саговорница, број њихове деце и подручје на којем живе, односно податак да ли су се одселиле са постконфликтног подручја, што је био случај две саговорнице, услед чега је један интервју, као што је поменуто, спроведен онлајн.

Табела 1

САГОВОРНИЦА	ГОДИШТЕ	БРОЈ ДЕЦЕ	ПРЕБИВАЛИШТЕ
СГ1	1991.	2	Ужа Србија од 2023. год.
СГ2	1988.	3	Косово и Метохија
СГ3	1986.	3	Косово и Метохија
СГ4	1984.	2	Аустрија од 2022. год.
СГ5	1995.	2	Косово и Метохија
СГ6	1994.	1	Косово и Метохија
СГ7	1982.	2	Косово и Метохија
СГ8	1992.	2	Косово и Метохија
СГ9	1988.	2	Косово и Метохија
СГ10	1989.	1	Косово и Метохија

ИДЕАЛИ МАЈЧИНСТВА

Мајчинство је примарно предочавано кроз тему васпитања и усмеравања деце да израсту у поштене и *добре људе*, који имају поверења у родитеље. Поједине саговорнице инсистирале су на значају одржања извесних патријархалних вредности у одгоју, помињући и могућност блаже физичке опомене или неког вида кажњавања деце (СГ1; СГ9). Степен обавеза који су мајке преузимале на себе могао је варирати у зависности од околности, али би оне једногласно истицале да су у првом периоду одрастања деце све обавезе примарно обављале саме. Тек једна од саговорница посебно је истакла да јој супруг у последње време помаже у припреми оброка за децу (СГ3). Ни пресељења нису значајније утицала на ове обрасце понашања, међутим одлазак у иностранство захтевао је извесна прилагођавања.[6]

6 Разрада теме имиграције захтевала би додатна истраживања, посебно о односу према традиционалној култури, њеном преношењу и усвајању културних пракси средине.

Све саговорнице наглашавале су утицај традиционалне културе на нормирање породичних односа, истичући да одступања у том домену нису друштвено толерисана, као и поједине негативне реакције на усвајање деце у својој средини, иако су напомињале да према усвајању лично имају позитивно мишљење, али да је оно отежано услед политичких околности. Тек у једном од интервјуа самоиницијативно је истакнуто негативно вредновање присутног осуђивања понашања које се не уклапа у хетеронормативне и хетеросексуалне оквире.

Осим три саговорнице, све остале истакле су да су као родитељи почеле додатно да цене сопствене мајке и да је мајчинство позитивно утицало на њихове породичне односе. Остале су најчешће наводиле да је њихов однос са родитељима увек био присан (СГ9; СГ10), или да су њихови родитељи били строги (СГ2). Утицај научног дискурса на праксе мајчинства могао се јавити у пропратним коментарима. Истовремено, учестало је преиспитивање личних поступака, као и образаца мајчинства затицаних у окружењу. Тек једна од саговорница самоиницијативно је издвојила однос према женама које нису рађале као деградирајући, уједно наглашавајући индивидуалну мотивацију за испуњењем родитељске улоге:

> ИС: Шта за Вас лично значи бити мајка?
>
> СГ 10: Да се разумемо, ја своје дете волим. Али, мислим да је брак прецењен и мислим да су деца прецењена. Не у смислу да није потребно имати дете, али оно колико сам ја схватила, овде људи, како моја сестра није удата, најстарија, и сви, ко ће сутра да те гледа? Ја дете нисам родила због себе, да би мени сутра било боље, да би мене имао ко да гледа. Имам га и волим га, и посветим му се, максимално сам му посвећена, водим га, шетам га, идемо, 'ајде идемо у зоолошки врт, спакујмо се, идемо у Скопље, у Јагодину, било где, водим га, гледам да га што више укључим, да има активан тај, да кажемо, садржајан живот (20. 3. 2025. год.).

Једна од саговорница навела је да би планирала рађање трећег детета да није размишљала о пресељењу због могућег губитка посла у просвети (СГ4). Поједине саговорнице посебно су наглашавале да су и саме порасле у вишечланим породицама, где је укупно било и до четворо деце (СГ1; СГ3; СГ6). Упркос свеопштој ситуацији, мајке су на бројне начине истицале своје делатне капацитете наративима о брижности и о могућностима прилагођавања српског становништва на свакодневицу прожету етничким конфликтом.

ПОИМАЊЕ БЕЗБЕДНОСНЕ СИТУАЦИЈЕ: НАРАТИВИ САГОВОРНИЦА О ИЗАЗОВИМА ОДРАСТАЊА

Утицај фактора безбедности најснажније су истицале две саговорнице које су се са својим породицама већ преселиле изван постконфликтног подручја (СГ1; СГ4). Оне су наводиле ситуације које су утицале на њихову потребу за измештањем породица или дешавања током посета које су њихову децу одвраћала од будућих долазака. Такве околности везиване су за промену политичке ситуације, посебно

након *случаја Бањска*,[7] а њих су наводиле и све остале саговорнице, док су ти наративи најчешће праћени исказима о интернализованој нормализацији етничких тензија и привикнутости на специфичне услове живљења. Таквом стратегијом превазилажени су ефекти виктимизације:

> СГ2: Овде ситуација сама по себи је више страшнија за људе који овде не живе, и оно што пласирају медији, телевизија, што може да се види и чује, иначе, ми смо навикли на овакав начин живота, за нас уопште ништа није страно, годинама живимо са Албанцима (23. 1. 2025. год.).

Поједине од саговорница посебно су се осврталe на одрастање деце на преосталом подручју Косова и Метохије, где неалбанске заједнице живе у изолованијим условима, чиме је наглашавано изразито одсуство перспективе опстанка српског становништва, али и потреба да се оно превазиђе кроз међусобну подршку и бригу (Berry 2022). Дескрипцијом датих околности истицан је значај емпатије и националне идентификације за концептуализацију мајчинства, при чему су услови на северу подручја описивани као повољнији. Саговорница која је својевремено радила у српским школама општине Приштина истакла је тако пример ограничења слободе кретања деце:

> СГ4: Ништа, они су после школе одвожени одмах у пола дванаест сви аутобусима у њихова села. Села су била пуста, ја сам имала прилике да идем у та села и да спавам и код пријатеља, и све. Значи, после дванаест сати, кад се врате сви аутобуси из Грачанице, то ништа, свако дете проводи време у кући. Код куће све време. На телефону, на телевизору, и то је то. Нити они касно шетају по селу, нити имају активности. Прилично су улице биле, искрено ти кажем, мрачне. Албанци (…) јако брзо возе кроз село. (…) Увек ми је једна ученица говорила да би она волела да трчи. Увек ме је питала, је л' имам неки хоби, ја сам рекла да волим да трчим. Она је рекла да би она волела, а онда да никад не би смела да из Добротина до Доње Гуштерице крене пешке. Да би се она плашила, не знам, које је оно место, не могу да се сетим, Сушица до Грачанице, где је живела, професорице, благо вама. Колико пута сам тако маштала и молила маму, али мама не може, уморна је, да идемо сваки дан да трчимо и да пешачимо (…) (27. 1. 2025. год., онлајн интервју).

У наративима су се могли уочити изражени страхови за безбедност деце, којој су родитељи били приморавани да износе додатне смернице за понашање, у случају да су довољно зрела да их схвате. Онда када то није случај, на пример, мајке би деци појашњавале да звук сирене не представља музику, већ знак за опрез и слично (подаци добијени током неформалних интеракција). Већина саговорница истакла је да деца ипак у извесној мери постављају родитељима питања о политичким приликама:

---

7 У обрачуну полиције Косова* са групом Срба у близини села Бањска, која је постављала барикаде, 24. септембра 2023. године, страдала су тројица припадника српске популације и један полицајац (*United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: Report of the Secretary-General* 2024: 2).

ИС: А опет као мајка, да ли имате ту потребу да објасните?

СГ8: Па они, он мене још увек не пита, јер он има седам година, сад ће осам. Није ме питао, али он, не знам како да ти то објасним, ми овде као да живимо са тим да је то, као да нам је то нормално, јер он чује и од нас кад коментаришемо, на пример, запуцало се ту и ту, или десило се то, или одселили су се људи, није ме до сад стварно никад питао. Можда мисли да је то нормално. Не знам, јер стално се нешто дешава. Једноставно расте ту и можда расте са тим.

ИС: А неке смернице, опет, њему за понашање…

СГ8: Да, да, наравно, и кад иде у школу, да не застајкује, да не прича с непознатим људима, да се склања и кад види ову војску и полицију да иде на другу страну. Ипак није свеједно, нису то наши људи, Срби. Док је било Срба у полицији, било је мало другачије. Моја мајка је радила у полицији двадесетак година, ипак су то били наши људи и другачије… (…) Ево пример, кад види он тај хеликоптер да лети изнад куће, он се сакрије. Он мисли да неко сад њега гледа, тражи, ето тако има он осећај. И не знам што то, стварно, не знам што се плаши тога. А увек се сакрије. Ето, то је нека ситуација где сам приметила да оно, било ми је мало жао, како да кажем. Али, овај, нисмо имали сад ми, лично (…) неко баш лоше искуство, ситуацију да је нас неко дирао. Осим то кад се возимо па нас заустави полиција, па не причају нашим језиком, па ме он тад пита а ко су они, који језик причају, шта хоће и то. (…) Али да види и онда није то како треба, види, јер имамо и рођаке из Србије који другачије функционишу. Ми прелазимо и тај пункт исто и то. Питао ме је за пункт, као што ми ту сад стајемо, што дајемо, све то објасниш, али… (26. 2. 2025. год.).

Брига о безбедности деце, као што је и очекивано, посебно је истицана, а поједине саговорнице напомињале су личну преоптерећеност по том питању. Успостављању контроле кретања деце, услед тога, некада је прибегавано употребом технологије:

СГ9: Да, да, али сад је много лакше, јер можеш да купиш детету телефон, па паметни сатић, па да јој пратим кретање када оде испред зграде. […] Ја кажем, моја деца због мене слободу немају, и када изађу испред зграде, ја их зивкам, где сте (…). Ја сам под стресом, ја се плашим, ја морам да знам где су и шта су. А веруј ми, не жели ни тај телефон да носи, зато што јој ствара оптерећење, то је њој обавеза, она има девет година, она хоће да учи, а не да чује да л' сам је ја звала, иако га носи око врата. И све гледа да га сакрије негде (19. 3. 2025. год.).

Родитељство у том погледу, описивано је у кључу стратегија које родитељи примењују како би превазишли просторна и друга ограничења са којима се деца суочавају током одрастања. Једна од саговорница тако је напоменула да прибегава стратегији ублажавања ситуације, чиме су се наративи о рецентним политичким променама показали као проминентни у концептуализацијама мајчинства, а последице безбедносне ситуације по мајчинство, степен испољене бриге и психолошко стање саговорница и њихове деце, испољиле су се као евидентне:

СГ7: Знаш како, ја кажем, од како су се родили, увек се нешто дешавало, […] полиција и војска, и тако то. Е сад, било је ситуација, на пример, кад су заузели Општину, кад су тог дана пустили сирене, деца су нам била у школи, ја која долазим

с посла, немам појма шта се дешава, на пример, то су ситуације које стварно изазивају стрес код деце. Ја не знам, немам мрежу, не могу да их добијем, не знам где су, да ли су у школи, да ли су отишли до куће, они који мене не могу да добију, да ми јаве да су стигли кући, то њихово трчање. То је дете које не зна шта се дешава. У ствари, они су чули сирене, неко је рекао само спакујте се сви, идите кући, па нико није ни знао да им објасни шта ће ту да буде. Онда они трче до куће и размишљају да ли ће да буде рата, да ли ће неко да пуца, да ли ће, кажем, то је стварно, и ти треба да дођеш да седнеш с њима да им објасниш, (…) не, то неће да се деси, мислим, апсолутно ниси ни сигуран у то што причаш, али просто да ето, као, не, нема шансе, то, такве ствари се не дешавају. Него су они пустили сирене да би ви могли полако да одете кући, да би они могли да уђу у Општину, па све то да заузму. И онда свакодневно, на пример, млађи син се много плаши полиције. И сад, кад, на пример, са мном је у ауту и кад нас зауставе, ја кажем, мене душа заболи, ја кажем, С. [изговара име сина], али ти схваташ да они раде само свој посао? Знам, али ме страх. Израз лица његов, ја кажем, као да је крив, као да је нешто, знаш, онако, то је просто јаче од њега, а кад смо у Србији не (25. 2. 2025. год.).

Упркос недостатку слободе кретања деце све саговорнице издвојиле су предности одрастања или, генерално, живота у мањим срединама, а једна од њих је тај фактор навела као разлог одустајања од размишљања о одсељењу када је постала самохрана мајка (СГ2). Без обзира на место пребивалишта у северној зони, наведен је недостатак простора за игру, спортске и друге рекреативне активности. У описима начина на који су деца организовала своју игру и слободно време могао се уочити снажан одраз друштвених околности. Наредни наративи у великој мери илуструју свеопшти утицај рецентних политичких промена на услове одрастања деце:

Пример 1

ИС: А које изазове бисте, на неки начин, поменули који се тичу њиховог одрастања конкретно у овом окружењу, и који се тичу образовања?

СГ3: Па знаш шта бих рекла, мислим да је велика предност одрастати у малој средини, овај, јер велики градови те поједу, поједу те као индивидуу, често сам у Београду због свог посла, овај, међутим, прилике које можете да добијете у некој већој средини, не можете да добијете у мањој, ми чак до Бањске, пошто сте поменули, ми смо овде имали чак неке прилике, моје девојчице су ишле на балет, било је све то функционално, не само да су имале часове балета, него је та, тренер, како год да је назовем, балерина, овај, организовала њима и одласке по Србији, где су могле да учествују са својим кореографијама, што је било фантастично, мом детету је требало једно седам месеци, а тада је имала четири године, да заборави на балет, чак није заборавила, него да престане да пита кад ће час балета. Немају никакве услове, (…) за било коју, развијање било које вештине, осим ако није спорт, и спорт ограничено, то је фудбал, мислим да има кошарка, одбојка, ето та три спорта, е има тенис, (…) тенис у Звечану, али то исто нешто, није нешто у неком великом обиму, један је, мислим, тренер и нема ту пуно деце. […] Моја деца нису била у позоришту, С. [изговара име свог сина] јесте, али то наменски одемо у Ниш, ми буквално одемо у Ниш, код тетке, да би он ишао у позориште, или идемо за Крагујевац или где год да би он отишао у биоскоп, да види шта је, а ове две девојчице

никад нису ни биле, јер немамо, једноставно, ја немам где да их одведем. Оно што су оне представе виделе, то је у вртићу нешто, у том неком обиму, и њима се живот заснива на одлазак у вртић, после вртића су кући, изађу мало, овај, у С. [изговара место пребивалишта] по паркићима, и опет кући, нема ту неког, мислим, можда је у том смислу тужно. Ми баш немамо неке услове за нешто, али се трудимо да, овај, да кад год можемо да одемо, да одемо ван (24. 1. 2025. год.).

Пример 2

ИС: Сад неко Ваше слободно време, његово слободно време (…)?

СГ8: Па сад, он је у школи, на пример, до пола четири, дође, ето, мало се поиграм испред куће са братом, и онда мора да пише домаћи. Мора да вежба за школу, да ради, и буквално је девет већ време за спавање. Немамо нешто пуно слободног времена, ето, тај викенд, прошетамо негде до Рашке, Пазара. Сад се уписао у неку школу цртања, ето ту ће проводити мало време, то ће му бити хоби. Шта знам, воли ето, да одемо код неког другара да се поиграју, да одемо до играонице, ето, то је то. Немамо неки избор, право да ти кажем, где да га одведеш овде. Стварно нема нашто посебно сад да му покажеш, да види. Немамо ми ни неких услова, ето. Раније смо имали тај базен у Бањској где су деца могла да оду. То је једини базен затвореног типа који имамо овде да оду зими да виде, да пливају (…). А то је, на пример, у Србији доступно на сваком кораку. То је, ето, један од примера. (…) И ето, утакмице које имају ова деца која тренирају фудбал, и они путују по Србији да одиграју утакмице са другим другарима. Овде се то не дешава. Ту тренирају само (26. 2. 2025. год.).

Један од интервјуа показао је како дечје игре бивају директно прожете политичким дешавањима, не само на нивоу просторног ограничења већ и садржаја:

СГ9: Они су тако групно, направили су клан испред своје зграде и играју се. Шта се играју, измишљају игрице. Песак, праве неку базу, ето деца, нема да праве кућицу, праве базу. Шта им значи то...

СГ*: Па кућица, као нама што је била кућица.

СГ9: Кућица, али зову је база. Ово је шпорет.

СГ*: Направили су кухињицу, па хајде, бако, да видиш базу, ја како гледам, а каква вам је та база…

ИС: А шта је база, шта је та база?

СГ9: [Смеје се.] Војна база.

СГ*: То што чују, па вероватно је то по њима сад, Бондстил база, помиње се.

СГ9: Ја сам правила кућице, а она је правила базу.

СГ*: Дечаци, на пример, пушке су им играчке, ја кад одем код ње, па кад видим, реко, немојте те пушке, слутите на рат, јер (…) моја покојна мајка би имала то обичај да каже, кад се играју с пушкама тако дечаци, богами, каже, ова деца слуте на рат (19. 3. 2025. год., СГ*: мајка саговорнице).

Саговорнице су потврђивале и да се начин одрастања њихове деце у великој мери разликовао од оног који су саме проживеле, наглашавајући да је много већа пажња посвећена деци у савременим околностима, а некада и све већу потребу за самосталношћу родитеља у одгоју и васпитању деце у односу на чланове породице

старије генерације (СГ6; СГ10). У том контексту помињана је намера да се деци не ускрати детињство, као и потреба да се не приморавају на припрему за школске обавезе пре времена (СГ1; СГ10). Промена односа према родитељству исказивана је кроз родну призму, а аутобиографска казивања о сопственом одрастању употпуњавала су визуру мајчинства на постконфликтном подручју, које одликује обесправљеност угроженог становништва:

> СГ6: Оно што ја не бих никад применила, тај ауторитативни став, тај лик оца, та фигура која је нама била свима страхопоштовање, то никада. Те тако строге односе, ни то не бих никада, (…) шта смо све тако прошли, (…) уз ових тридесет година, од малих ногу, мислим, још се сећам отац кад се вратио са ратишта, и тако све те неке слике. И онда све кад се вратим овако, као, па живот је кратак. Мислим, и што бисмо били престроги, (…) што бисмо ускраћивали једни другима љубав, срећу, мислим, и ту слободу код деце, то је просто нормална ствар. Тако да то, рецимо, не бих, и не бих наметала никакве, овај, кажем, ето, обавезе да просто ту детету негде кратим и машту, и скраћујем детињство, јер има времена за те озбиљне, да кажем, ствари. Мислим, мени је ово, стварно делује емотивно. (…) Сад си ме мало вратила у неки прошли период, просто и због средине, због свих ових дешавања овде. Мислим, хвала богу, надам се да моје дете неће осетити то како смо ми осетили, али, ето, недавно смо имали Бањску, мислим, ја, мој нико није био ту, али то је баш, баш, врло потресно за све људе, мислим, то је… Мислим, стварно катастрофа, не знам. Толико се лоших, лоших ствари овде издешавало [изговара кроз сузе]. Не знам, мислим, оно, ја сам, рецимо, била у средњој школи и одједном као пуцњава на мосту. Нико ништа не зна, значи, ми смо деца те 2010. Оно, као некоме се просто, као, нешто неће, хоће, уцењују се као међусобно, као пуцњава на мосту, као обустављен превоз, из Звечана, мислим треба да дођемо овде. Мислим, то је такав стрес у том тренутку. Другарица, тако, ето, сад, сећам се, плаче у том тренутку, као, 'ej, мој отац је, као, ту у смени. Он је био, не знам, шта је, (…) цивилна заштита, као, отац је мој ту у смени, као, шта ако је он, мислим, ту су неке тако ствари. Дешавало се, рецимо, да смо хиљаду пута из школе ишли, оно, као, воз, зато што је магистрала блокирана, зато што су одједном барикаде. Ево, па и недавно, ја сам, буквално, у деветом месецу била, овде су биле барикаде. Мислим, шта у том тренутку може да ми крене порађај. Ја немам где да одем да се породим (25. 2. 2025. год.).

Приликом дескрипције преношења вредности деци национална идентификација је учестало истицана, а уз њу и верска припадност. Тако је концептуализација мајчинства, у случају саговорница које су на овом подручју одрастале, довођена у везу са сопственим детињством. У том аспекту могле су се уочити највеће амбивалентности, јер су саговорнице изражавале известан степен резигнације, изостанак реалних показатеља да ће се ситуација променити набоље, и уједно потребу за надом да ће ипак доћи до друштвене стабилизације. Таква надања могла су изостајати, па су две саговорнице напоменуле и планирање пресељења читавих породица у будућности (СГ2; СГ6), док су друге указивале на потенцијална премишљања о промени пребивалишта, али не и извесност одлуке. Одлуке о будућности и образовању деце саговорнице су могле остављати отвореним у случају деце малог

узраста (СГ10), међутим, већина њих напомињала је могућност да ће њихова деца због школовања и запослења променити средину. Услед свега наведеног мајчинство на Косову и Метохији сматрано је специфично изазовним:

> СГ9: То је наша реалност. Ја другу не могу да им сервирам и да им причам бајке кад њих окружује нешто сасвим, сасвим сурово, а јесте сурово. (…) Кад позовеш учитељицу да се обратиш за неки проблем, наиђеш на (…), аутоматски, ако вам се не свиђа мењајте учитељицу. Значи, ти немаш сада, а притом ако желим да се обратим неким вишим инстанцама, па то нема ништа од тога. Само можеш да добијеш затворена врата и можда једну етикету да си луд, и да се склањају људи од тебе. Верој, не знам, ево сад кад причам ово теби, ја не налазим ни једну позитивну страну и онда не разумем себе зашто ја не могу одавде до одем. Верујем да свуда није цвећка, али ово овде је баш… Кад закона нема, што каже оно, кад мачке нема мишеви коло воде, е тако ти је овде (19. 3. 2025. год.).

Највеће потешкоће испољиле су се у вези са потребама лечења, будући да сваки озбиљнији медицински проблем и његова дијагностика захтевају одлазак код лекара у друге градске центре Србије, што у случају хроничних обољења може представљати огроман финансијски издатак. Мајке су често прибегавале и тражењу народних лекова или алтернативних решења, а некада би такве ситуације доводиле до додатне злоупотребе њиховог положаја. Самохране мајке додатно су биле суочене са финансијским изазовима, једна од њих је гледала да такве околности надомести додатним радом поред сталног посла (СГ7). Запослење у државним институцијама Републике Србије могло је представљати извесну сигурност у случају сталног радног односа, а његов изостанак представљао је отежавајући фактор и разлог премишљања о пресељењу:

> ИС: Је л' имате помоћ од родбине? Некога…
>
> СГ2: Па искрено, ништа посебно, радим приватно, као што можете и сами да видите, неколико пута сам била за разговор на посао, међутим, нису ми изашли у сусрет, нисам добила државни посао, мада је мој супруг радио у Општини, међутим, запошљен је неко други на његово радно место, ја нисам добила посао, иначе станујем приватно, деца имају пензију од покојног супруга, плаћам кирију, помоћ немам, ни од кога нешто посебно, сама углавном морам да се борим, изборим за све (23. 1. 2025. год.).

Недостатак времена за посвећеност деци, због бројности обавеза, такође је био један од изазова, посебно у првим годинама одрастања.[8] У погледу институционалних оквира васпитања и образовања деце само једна од саговорница отворено је истакла проблеме са занемаривањем њеног детета у вртићу и предшколском,

8 Упркос томе што саговорнице нису биле запослене у секторима регистрованим у систему институција самоуправе у Приштини, за неалбанске породиље које јесу, издвојена ставка, сагледана спрам услова у српском систему, могла је бити додатно оптерећење, јер породиљско у оквиру поменутог система није плаћено у целости, док последња три од гарантованих дванаест месеци не подразумевају финансијску надокнаду („Radna prava trudnica i mladih majki na severu Kosova" 2023: 11).

уз напомену да због недостатка извршне власти није могуће решавати такве неправилности на адекватан начин (СГ9; СГ6). У случају саговорница које су и саме својевремено радиле у просвети, изношени увиди имали су додатну тежину приликом описа ограничења са којима се деца суочавају. На пример:

> СГ3: Ја сам у школи, оно када је било после Општине [мисли се на преузимање српских институција], радила сам у школи у С. [изговара место], имали смо проблем са ђацима, (…) овај, то су луде године, четврта, трећа година, да им објаснимо да не смеју да отварају прозоре, јер их је било ту много код школе, јер школа је зграда Општине, дели зграду са Општином, да не смеју да их провоцирају, нисмо им давали да излазе чак на одмор, мислим, и то је исто туга, деца која су четврта година, затвориш их цео дан, они требају да имају и одмор, и нису имали одмор, јер је нас било страх да ће они изаћи и да ће нешто, било шта, на било који начин испровоцирати, а да не знаш другу страну, како ће да одреагује, управо то, можда из страха запуца, јер ни њима није сигурно свеједно, да дођу овде (…), ко зна одакле, и да буду у потпуно српском окружењу, без обзира што они носе пушку (24. 1. 2025. год.).

Затим, у случају деце тинејџерског узраста саговорнице су као генералне изазове наводиле ноћне изласке и алкохол, сматрајући их некада најприоритетнијим бригама (СГ2). Раздвојеност од деце због даљег школовања, иако на овом узорку испитаница није била чест случај због старосног узраста деце, такође је могла представљати фактор бриге и личних преиспитивања. Једина од саговорница са територије Косова и Метохије чије је дете променило средину током похађања средње школе како би имало могућност да професионално тренира спорт, истакла је:

> СГ7: Ново друштво у дому, ново друштво на тренингу, ново друштво у школи. Колико год да ја знам да је, онако, социјализован, све је то опет ново. Отишао си из малог места у велики град. Онда бринеш о томе како ће да се снађе, шта ће, знаш, нон-стоп на вези. Па некад схваташ да си можда и пренапоран. Колико га пута зовеш, колико пута испитујеш, па да ли ми каже све, да ли ми не каже. Ја кажем, некад пожелим, јао, што немам крила, само да одлетим, да погледам само шта ради (25. 2. 2025. год.).

Одлука о упису деце у средње школе у местима пребивалишта на постконфликтном подручју могла је бити вођена бригом о успостављању контроле над активностима деце и финансијским ограничењима (СГ2). У неформалним разговорима родитељи чија су се деца самостално одлучивала за наставак школовања у високообразовним институцијама на Косову и Метохији изван места пребивалишта, изражавали су посебну бригу. Тек једна од саговорница навела је личну жељу да њена деца остану да живе на Косову и Метохији, сматрајући такву одлуку традиционалним породичним обрасцем, упркос чему је нагласила неизвесности и новонастале промене:

> СГ5: Некако и наши родитељи су гледали да останемо овде, на овој нашој светој земљи, да останемо на нашим огњиштима. Е сад, у односу на претходних, да кажем, десет, петнаест година, сада је много другачије. После свих ових дешавања

> и то, мислим, мало другачије сад размишљамо. Ја бих волела да их оставимо овде, мислим, не зато што их задржавам, оно што кажу са родитељима, али ето, волела бих овде, јер, мени, ја сам овде остала, где су наши преци, овде је све наше. Не бих волела да иду даље. Мислим, што се тиче њихове каријере, наравно, за неколико година, мислим, то је већ на њима да одлуче. Али, мало је то сад другачије… (25. 2. 2025. год.).

Све саговорнице осврталe су се на сразмере исељавања Срба са Косова и Метохије, најчешће наводећи примере из свог најближег окружења и породице, како због опште политичке ситуације, тако и због немогућности запослења у струци. Разлози исељавања предочавани су као *намешнути* (Petersen 1958: 261), посебно у случају жена чији су супрузи имали директне везе са *случајем Бањска*. Поређење Косова и Метохије са другим срединама увек је вршено уз напомену да је живот у осталим деловима Србије или у иностранству далеко лагоднији, о чему су саговорнице, према њиховим речима, посебно почеле да мисле када су се остариле као мајке:

> СГ1: Ти си ограничен, на сваки могући начин, и онда живиш тако као дете, па онда живиш тако као девојка, онда се удаш, живиш тако, ја сам била у другом стању, небројено пута су се чуле сирене, то је јако велики стрес, хвала богу, није се одразило на трудноћу, и на здравље детета, али вероватно неки стрес човек акумулира у себи, то ће кад-тад да исплива, ја сам у то убеђена, па онда тако живиш као жена, и онда на крају родиш децу, и живиш тако и као мајка, и онда станеш и запиташ се, боже, да ли ја желим ово својој деци. Зашто то причам? Мене су, на пример, моји родитељи осудили да се закујем за ту С. [изговара место], притом, супруг је јако сентиментално везан (…), отишао је зато што је морао, не зато што је желео, и онда је он био тај који ме је спутавао, као и моји родитељи, и његови родитељи, као, где ћеш да идеш да ми одведеш децу, први мој отац. Ја кажем, слушај, ти си мене осудио да живим овде, ја моју децу не, ја ћу да одем и да пробам, на крају крајева, ја сам купила стан у С. [изговара место], отплатили смо га на кредит, није ми га дала Општина, није ми га нико поклонио, нисам га наследила, значи, стан не желим да продам, иако не живим доле, увек имам где да се вратим, посао ми је овде, породица ми је овде, сви су ми овде, и браћа и сестра, и свекрва, свекар је преминуо пре два месеца. Ето, супруг, на пример, није имао прилику да оде оцу на гроб, на сахрану, ни на гроб, то су неке политичке околности, које неће да трају вечно. И онда ми неко каже па зашто не продаш стан, па ја иако не будем живела ту, ја желим моја деца да знају барем одакле су, али дефинитивно је моје ментално здравље, откада сам тамо у С. [изговара средину пресељења], на завидном нивоу, јер ја сам преживела један огроман стрес, када су хапсили Лунета, јер ја сам била ту, […] то је моменат када сам ја пресекла да више не желим да живим тако, […] колико год сам била свесна да ћу да оставим све што сам малтене у животу стекла, па и родитеље, и браћу, и све, ја сам рекла, ја ово више не желим, јер сам се баш у том тренутку нашла, баш ту где се то догађало, и онако су уперили пушку у колица, а један човек, значи, носи хлеб, и они, и као шта, са хлебом ће да убије неког, и овако, подигао је руке, као руке увис, и он подигао руке, оно, виси хлеб, мислим. Шта хоћу да кажем, да, и често, већ сам, понављам се, често причам са људима из своје околине, ја мислим да ми можда

> не би знали другачије ни да живимо, зато што, ти кад уђеш у то коло, у смислу да живиш у ненормалним, јер то су ненормални услови, то нису ни непријатни услови, ни чудни услови, то су ненормални услови, ја их тако зовем, ненормални услови за живот, ти основне људске потребе не можеш да упражњаваш, на (…) тој територији. […] И онда посматрам људе у С. [изговара промењено место пребивалишта], жао ми је, жао ми је што морам то да кажем, али гледам, људи ходају безбрижно, океј, сви имају проблем, проблем је новац, како платити рачуне, струју, воду, све те то оптерећује, али се новац заради, а мир се не купује, рачуни се плате, а ти тај мир душевни, ментални мир, то што теби треба, та растерећеност, та слобода, заправо, слобода. Ја сам схватила, кад смо се преселили горе, да је мени фалила слобода говора, кретања, свега (22. 1. 2025. год.).

Саговорнице из Косовске Митровице или ближе околине напомињале су да мост између северног и јужног дела града у њиховој менталној мапи више не представља некадашњи симбол етничког разграничења, уз бригу о присуству Албанаца у српском подручју, управо због провокација којима су и саме биле изложене. Услед измењених околности, саговорнице које су напустиле своја места пребивалишта тако су наглашавале исправност своје одлуке:

> СГ4: Сада из овог угла сматрам да бих се много плашила, и да би се много уплашила да се сад вратимо и да кренемо доле да живимо. Зато што овде имамо један безбедан живот, релативно, мислим, јесте то велики град, и овде су свакакви проблеми, овде има и разних етничких скупина, свакаквих, ово је велики град од два милиона становника, али Митровица, од летос, кад сам је посетила, значи август 2024. године, није град који је био 99, нити после 17. марта, после Погрома који смо доживели, језиво, град је пун Албанаца, који су све време, увече када сам се враћала из града, са децом, са сладоледима, нама добацивали, ишли аутомобилима, и пуштали на албанском музику и као на немачком су причали са нама, то су све биле швајцарске табле, да сам се ја плашила од центра града до моје куће, где има сто метара, увече после девет сати да прошетам, или да одем да им купим чипс, било шта, ја нисам то никад доживела до прошлог лета (27. 1. 2025. год., онлајн интервју).

Укупно су две саговорнице поменуле како су полицији пријавиле случај етничке провокације (СГ4, СГ10), коју су саме проживеле. Разлози задржавања на свом пребивалишту тицали су се уклопљености у средину староседелачких породица, чиме је *идентитет заснован на месту* (енг. *place identity*) одрастања бивао снажно изражен, иако је он истицан и код саговорница које су се одселиле (Spasić, Backović 2017: 16). Опстанку је додатно доприносила близина осталих чланова шире породице, као и изграђен осећај заједништва и емпатије у локалном окружењу, а у првом реду стамбена и пословна сигурност. Политичке промене ипак су утицале на целокупан став о одлуци опстанка, чак и када су све наведене ставке биле испуњене. На тај начин искази саговорница упућивали су на снажне негативне индикаторе у вези са одржањем тренутне демографске структуре. Упитана о плановима за будућност деце, једна од саговорница истакла је:

СГ6: Па, нажалост, морам да будем искрена, мислим да већина људи планира будућност, већина младих људи планира неку, ако не бар ближу, онда даљу будућност, стварно, ван Косова и Метохије. Ми смо негде, значи, рођени смо обоје, супруг и ја овде, и тридесет година, просто, живимо ту, и то је сасвим нормално да смо везани за ово подручје, као негде, што би рекли, родна груда, мислим. То је моје, ето моје, али да вам кажем, исто тако с друге стране, на једној сте клацкалици, ако стављам то моје и наше детињство, с друге стране ми стоји моје дете. И онда ту сад треба вагати шта смо ми имали, шта нисмо имали, шта има наше дете и шта неће имати овде. Тако да сви рачунају негде ту, калкулишу, апсолутно сви. И мислим да негде у перспективи нико не планира, нажалост, не само да неко планира пресељење у централну Србију, просто људи иду и ван граница Србије, и то је искрено, а то вам говорим за овај северни део. А замислите тек кад је у питању јужно, јужно од Ибра. […] Тако да и ми негде у некој перспективи, мислим, лично мени би одговарало да живим ту, ту радим и ту, ово је просто моје, али питање је само до које мере, онако једног тренутка кад онако постане баш угрожена безбедност, онда не видим што би неко ризиковао свој живот и просто седео ту где јесте. А знамо да обичан народ, просто, није довео до такве ситуације.

ИС: А у твом окружењу да ли, мислим, има заступљене појаве да људи просто одлазе, твоји пријатељи?

СГ6: Па да, лично моја најбоља другарица, ето, планирају, просто, одлазак у неку од скандинавских земаља. Значи, најбоља моја другарица, тако да, то је стварно тако честа појава, и више онако, као, постала, бојим се, нормална (25. 2. 2025. год.).

Све наведено, уз околности након марта 2025. године, које истраживањем нису обухваћене, попут затварања спортских и културних институција („Katanac i na gradsku biblioteku ’Vuk Karadžić’” 2025), упућује на наметање даљих миграција младих генерација индиректним путем, што наративи саговорница у великој мери потврђују. Тренутна теренска запажања тако издвајају значајне друштвене трансформације, везане за модернизацију контроле активности деце, као и за преиспитивања традиционалних образаца мајчинства, указујући на бројне потешкоће са којима жене могу бити суочене услед недостатка системске подршке. Шири генерацијски одабир саговорница могао би употпунити даље резултате о виђењима проблематике.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Прелиминарни закључци потврђују да је тему мајчинства, сходно досадашњим антрополошким истраживањима, пожељно изучавати у контексту прикупљања животних наратива и усмених историја (Kovačević i dr. 2013; Sekulić 2016), будући да се тек тако у целости може стећи увид у положај жена, који је испреплетен националним питањем и опстанком Срба и неалбанаца на постконфликтном подручју. Наведено илуструју искази саговорница које су се осврталe на период свог одрастања у вишечланим породицама, као и на послератне околности. Уједно, наративи саговорница назначавали су потребу обезбеђивања другачије будућности за своју децу. Искази су такође осветлили утицај националне идентификације

у концептуализацију родитељства на подручју обележеном етничким тензијама, која је изражена кроз солидарност, емпатију и међусобну бригу подстакнуту осећањем угрожености (Berry 2022).

Разумети проблеме са којима се суочавају мајке, а тиме често и читаве породице, захтева узимање у обзир енергије коју улажу у превазилажење препрека у постконфликтном систему, који је због присуства различитих политичких утицаја крајње хаотичан, услед чега се тежи организовању слободног времена, као и све већег дела свакодневице изван територије пребивалишта, ради разоноде, културних или спортских активности, као и организовања набавки. Таква организација додатно је наметнута услед затварања многобројних српских институција на подручју Косова и Метохије, као и забране употребе динара. Насупрот актуелном стању, места пребивалишта и даље се вреднују као погодна за одрастање, будући да пружају већу контролу над децом, некада додатно омогућавајући близину ширег породичног окружења и пријатеља, мада изражени степен одсељавања становништва увелико утиче на промене у том аспекту.

Прикупљени наративи саговорница о мајчинству изложили су постојање проблема на сваком од нивоа – здравственом, образовно-васпитном, као и финансијском – а у зависности од потреба и места живљења породица, преовлађујућа проблематика односила се на слободу кретања деце и могућност организације њиховог слободног времена и рекреативних активности. Емотивна тематика интервјуа, која је некада бивала усмерена на значај поверења између родитеља и деце, те отворена промишљања о могућим грешкама на том пољу, некада је надјачавана личном резигнацијом друштвеним стањем, при чему је могла бити коришћена и конструкција *изиграни народ*. Казивања о страховима које деца испољавају, као и аутобиографски садржаји, предочавали су интергенерацијски трансфер траума, запажен у сродним истраживањима (Hadar et al. 2020).

Будућим истраживањима мајчинства потребно је приступити анализом *емске* перспективе (Павловић 2020: 462), на обимнијем географском и генерацијском обухвату, која би успела да допринесе проблематизацији аспеката постконфликтног друштва. Истраживања овог типа чине се неопходним за разумевање положаја неалбанског становништва. Прелиминарни резултати, међутим, констатују и шире препреке са којима се сусрећу мајке у Републици Србији, посебно самохране, које су приморане да се одупиру финансијским изазовима и злоупотребама њиховог положаја.

Извесно је да у тренутним околностима наративи о васпитању и образовању деце, као и могућностима њиховог запослења, пружају увиде у даље токове миграција. Искази разјашњавају постојање страха код саговорница услед велике друштвенополитичке неизвесности, затим и процесе наметања раздвојености чланова породица и последице етничких тензија, које приликом посета ранијем пребивалишту, у случају емигрираног становништва, могу стварати даље прекиде у обиласцима подручја, што једнозначно доказује неопходност тражења адекватнијих систематских решења од постојећих.

На тај начин одрастање и образовање деце на Косову и Метохији најпре су предочавани говором о одсуству слободе за игру и разоноду, док су саме мајке,

износећи лична опажања безбедности, показивале различит степен бриге истицањем привикавања на задате услове живота и рада. Оне су већински наводиле да деци теже да појасне околности, развију свест о значају локалне културе и патриотизам. Искази, сами по себи, уједно су проблематизовали тренутне друштвене околности и описали стратегије којима мајке прибегавају како би заштитиле своју децу. Мајке чија су деца довољно стасала указале су на то да су она свесна родитељске пожртвованости, док упркос интернализованој нормализацији политичких тензија, већ и сама организација дечје игре, током које се могу јављати референце на актуелни политички амбијент, потврђује изражен утицај постконфликтног стања на одрастање и бриге родитеља у том погледу.

ИЗВОРИ

Kossev, 2025: "The Systematic Closure of Serbian Institutions in Kosovo: A Year in Review". *KoSSev*, januar 2025. <https://kossev.info/kosovo-online-najnovije-vesti-the-systematic-closure--of-serbian-institutions-in-kosovo-a-year-in-review/>. [16. jun 2025].

Димитријевић 2025: Дејан Димитријевић. „Деца у српским гето срединама на Косову и Метохији". *Видовдански гласник*, год. XXXIV, бр. 33.

Kossev, 2025: „Zatvorena i gradska biblioteka 'Vuk Karadžić', od juče bez reakcija". *KoSSev*, maj 2025. <https://kossev.info/zatvorena-i-gradska-biblioteka-vuk-karadzic-od-juce-bez-reakcija/>. [11. jun 2025].

Centar za zastupanje demokratske kulture, 2023: „Radna prava trudnica i mladih majki na severu Kosova". *Centar za zastupanje demokratske kulture*, april 2023. <https://acdc-kosovo.org/publikacije/pub_1681292146.pdf>. [11. jun 2025].

Kosovo online, 2024: „U Gračanici dodeljeni ordeni 'Majka devet Jugovića'". *Kosovo online*, jun 2024. <https://www.kosovo-online.com/vesti/drustvo/u-gracanici-dodeljeni-ordeni-majka-devet-jugovica-parlic-dokle-mi-cuvamo-kosovo-dotle.>. [11. jun 2025].

Security Council, 2024: "United Nations Interim Administration Mission in Kosovo: Report of the Secretary-General". *Security Council*, April 2024. <https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/s_2024_282-en.pdf/>. [11. jun 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Akesson 2015: Bree Akesson. 2015. "Holding Everything Together: Experiences of Palestinian Mothers Under Occupation". *Mothers Under Fire: Mothering in Conflict Areas*. Eds. Tatjana Takševa, Arlene Sgoutas. Ontario: Demeter Press, 40–56.

Arıboğan, Khelghat-Doost 2023: Deniz Ülke Arıboğan, Hamoon Khelghat-Doost (eds.). *Constructing Motherhood Identity Against Political Violence: Beyond Crying Mothers*. Cham: Springer.

Аритоновић 2008а: Ивана Аритоновић (Миловановић). „Промене у породичним односима жена – интерно расељених лица". *Баштина*, св. XXIV, 263–281.

Аритоновић 2008б: Ивана Аритоновић (Миловановић). „Услови живота жена – избеглих лица на северу Косова". *Баштина*, св. XXV, 299–317.

Аритоновић 2009: Ивана Аритоновић (Миловановић). *Српске жене на Косову и Метохији у ратном окружењу*: *Српска породица и последице мартовског погрома 2004. године*. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Аритоновић 2011: Ивана Аритоновић (Миловановић). „Сфера рада и потрошачка култура као елементи реконструкције свакодневног живота жена на Северу Косова и Метохије". *Баштина*, св. XXX, 257–269.

Бањовић 2010: Вукашин Бањовић. „Култ мајке Југовића у српској народној епици". *Зборник радова Филозофског факултета*, књ. XL, 73–77.

Berry 2022: Marie E. Berry. "Radicalising Resilience: Mothering, Solidarity, and Interdependence Among Women Survivors of War". *Journal of International Relations and Development*, vol. XXV, 946–966.

Bornstein 2013: Marc H. Bornstein. "Parenting × Gender × Culture × Time". *Gender and Parenthood: Biological and Social Scientific Perspectives*. Eds. William Bradford Wilcox, Kathleen Kovner Kline. New York: Columbia University Press, 91–119.

Боровска 2022: Викторија Боровска. *Траектории на мајчинството: Феминистичка перспектива и демистификација на идеологиите*. Скопје: Институт за општествени и хуманистички науки.

Broekhuysen, Al Shaer 2023: Lili Broekhuysen, Fadwa Al Shaer. "Identity, Trauma, and Resistance: The Lived Experience of Palestinian Motherhood in the West Bank". *Constructing Motherhood Identity Against Political Violence*. Eds. Deniz Ülke Arıboğan, Hamoon Khelghat-Doost. Cham: Springer, 109–127.

Вучинић Нешковић 2013: Весна Вучинић Нешковић. *Методологија теренског истраживања у антропологији*. Београд: Српски генеалошки центар; Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Glenn 1994: Evelyn Nakano Glenn. 1994. "Social Constructions of Mothering: A Thematic Overview". *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*. Eds. Evelyn Nakano Glenn, Grace Chang, Linda Rennie Forcey. New York, London: Routledge, 1–29.

Damousi 2017: Joy Damousi. "Mothers in War: 'Responsible Mothering,' Children, and the Prevention of Violence in Twentieth-century War". *History and Theory*, vol. LVI, no. 4, 119–134.

Ђорђевић Црнобрња 2008: Јадранка Ђорђевић Црнобрња. „Наследноправни положај усвојеника и усвојиоца: на примеру Врања". *Гласник Етнографског института САНУ*, св. LVI, бр.1, 153–164.

Eriksen 2014: Tomas Hilan Eriksen. *Šta je socijalna antropologija?* Prev. Sofija Vuković. Loznica: Karpos.

Златановић 2018: Сања Златановић. *Етничка идентификација на постратном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Ingiriis 2014: Mohamed Haji Ingiriis. "Mothers and Memory: Suffering, Survival, and Sustainability in Somali Clan Wars". *Motherhood and War: International Perspectives*. Eds. Dana Cooper, Claire Phelan. New York: Palgrave Macmillan, 225–240.

Kovačević i dr. 2013: Ivan Kovačević, Dragana Antonijević, Žarko Trebješanin. „Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča". *Etnoantropološki problemi*, св. VIII, бр. 4, 945–963.

Krupelnytska, Morozova-Larina 2025 [Epub 2023]: Liudmyla Krupelnytska, Olha Morozova-Larina. "Perinatal Experiences of Ukrainian Women at the Beginning of the War". *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, vol. XLIII, no. 2, 532–549.

Krupelnytska et al. 2025: Liudmyla Krupelnytska, Alona Vavilova, Nazar Yatsenko, Magdalena Chrzan-Dętkoś, Olha Morozova-Larina, Ana Uka, Maria F. Rodríguez-Muñoz. "War in Ukraine vs. Motherhood: Mental Health Self-perceptions of Relocated Pregnant Women and New Mothers". *BMC pregnancy and childbirth*, no. 253.

Cooper, Phelan 2014: Dana Cooper, Claire Phelan (eds.). *Motherhood and War: International Perspectives*. New York: Palgrave Macmillan.

Letherby 2017: Gayle Letherby. "To Be or Not To Be (a Mother). Telling Academic and Personal Stories of Mothers and Others". *Motherhood in Literature and Culture: Interdisciplinary Perspectives from Europe*. Eds. Gill Rye, Victoria Browne, Adalgisa Giorgio, Emily Jeremiah, Abigail Lee Six. New York, London: Routledge, 241–255.

Миловановић 2016: Ивана Миловановић. *Постконфликтно друштво и свакодневица жена: (примена метода случаја у истраживању свакодневице жена Косова и Метохије)*. Београд: Чигоја штампа; Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Наумовић 2024: Слободан Наумовић. „'Резонанца' унутар и између генерација у доба 'друштвеног убрзања': трагања за 'добрим животом' у ТВ серији 'Јутро ће променити све'". *Етноантропološки проблеми*, год. XIX, св. 4, 1063–1112.

Åhäll 2012a: Linda Åhäll. "Motherhood, Myth and Gendered Agency in Political Violence". *International Feminist Journal of Politics*, vol. XIV, no. 1, 103–120.

Åhäll 2012b: Linda Åhäll. "The Writing of Heroines: Motherhood and Female Agency in Political Violence". *Security Dialogue*, vol. XLIII, no. 4, 287–303.

Pavićević, Minić 2021: Miljana Pavićević, Jelena Minić. "Parenting Styles of Adolescents' Parents in Kosovo and Metohija". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, св. LI, бр. 3, 19–31.

Павловић 2020: Александар Павловић. „Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици у условима недефинисаног институционалног статуса". *Баштина*, год. XXX, св. 51, 461–480.

Parke 2013: Ross D. Parke. "Gender Differences and Similarities in Parental Behavior". *Gender and Parenthood: Biological and Social Scientific Perspectives.* Eds. William Bradford Wilcox, Kathleen Kovner Kline. New York: Columbia University Press, 120–163.

Перенић и др. 2006: Р. Перенић, Р. Столић, С. Капетановић и Д. Столић. „Наталитет Срба на Косову и Метохији". *Praxis medica*, св. XXXIV, бр. 1–2, 51–54.

Peteet 1997: Julie Peteet. "Icons and Militants: Mothering in the Danger Zone". *Signs*, vol. XXIII, no. 1, 103–129.

Petersen 1958: William Petersen. "A General Typology of Migration". *American Sociological Review*, vol. XXIII, no. 3, 256–266.

Раловић 2024: Ивана Раловић. „У замкама традиције и политике: слика жене у филмовима (2014–2024) који тематизују Косово и Метохију". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије,*. Књ.1 . Зборник радова. Ур. Мирјана Бечејски и Ана Мумовић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 293–305.

Rašević 1998: Mirjana Rašević (ur.). *Žena i radjanje na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Rašević, Petrović 1998: Mirjana Rašević, Mina Petrović. „Stavovi i ponašanje žena na Kosovu i Metohiji relevantni za populacionu politiku". *Stanovništvo*, sv. XXXVI, br. 3/4, 73–88.

Sekulić 2014: Nada Sekulić. „Društveni status materinstva sa posebnim osvrtom na Srbiju danas". *Sociologija*: *časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju,* god. LVI, br. 4, 403–426.

Sekulić 2016: Nada Sekulić. *Kultura rađanja*: *istraživanje o seksualnoj i reproduktivnoj socijalizaciji žena.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Sekulić 2017: Nada Sekulić. „Populaciona politika iz ugla žena - analiza iskustava i političkih opredeljenja". *Limes plus: geopolitički časopis*, sv. XIV, br. 2, 15–48.

Spasić, Backović 2017: Ivana Spasić, Vera Backović. *Gradovi u potrazi za identitetom*. Beograd: Službeni glasnik.

Takševa 2015: Tatjana Takševa. "Raising Children Born of Wartime Rape in Bosnia: A Maternal Philosophy Perspective". *Mothers Under Fire: Mothering in Conflict Areas.* Eds. Tatjana Takševa, Arlene Sgoutas. Ontario: Demeter Press, 155–177.

Takševa, Sgoutas 2015: Tatjana Takševa, Arlene Sgoutas (eds.). *Mothers Under Fire: Mothering in Conflict Areas*. Ontario: Demeter Press.

Трипковић 1997: Гордана Трипковић. *Материнство: културни образац Срба*. Нови Сад: Матица српска.

Hadar et al. 2020: Efrat Hadar, Mirit Sagron, Ora Peleg. "Parenting Among Mothers Exposed to Ongoing Military Conflict in Childhood: An Exploratory Study". *International Journal of Psychology,* vol. LV, no. 5, 789–800.

Khodary 2023: Yasmin Khodary. "Motherhood in Iraq: Between the Matrix of Domination and the Matrix of Agency". *Constructing Motherhood Identity Against Political Violence*. Eds. Deniz Ülke Arıboğan, Hamoon Khelghat-Doost. Cham: Springer, 91–107.

Sharkey 2010: Donna Sharkey. "The War in Sierra Leone, its Aftermath, and Women's Resilience: One Mother's Narrative". *Journal of the Motherhood Initiative for Research and Community Involvement*, vol. I, no. 1, 91–102.

Nevena S. PETKOVIĆ

AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF NARRATIVES ON MOTHERHOOD IN NORTHERN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

This paper is based on research on motherhood in the northern area of Kosovo and Metohija. A qualitative anthropological analysis, grounded in semi-structured interviews with ten interlocutors – mothers who either currently live in the mentioned territory or have recently moved away after becoming parents – reveals how the everyday lives of families are already being reshaped by ongoing political incidents. These changes also influence decisions to seek cultural, recreational, and educational activities outside the post-conflict area, as well as access to other basic needs due to the closing down of Serbian institutions. The interlocutors are mothers of young or teenage children, selected through a recommendation-based sampling method. Narratives about childhood play, concerns, and visions of the future demonstrate how the theme of parenthood is intertwined with the current impelled migration of Serbs. Furthermore, the research suggests the importance of understanding maternal agency through life narratives, which offer deeper insight into mothers' hopes and ambivalences when conceptualizing a future for their children that they strive to envision as different from their own.

Keywords: motherhood, Kosovo and Metohija, growing up, migrations, Serbian population.

Рад је предат 2. јула 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 398.3/.4:351.855(=163.41)(497.115)
316.7(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67719

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОКЛАДНЕ МАСКЕ И МАСКИРАЊЕ КОД СРБА У ШАРПЛАНИНСКОЈ ЖУПИ СИРИНИЋ**

Апстракт: Рад је посвећен чину од посебног значаја у контексту обичајних пракси о Белим покладама код Срба у шарпланинској жупи Сиринић, а то је маскирање у оквиру „Женидбе Краљевића Марка" – опхода маскиране поворке која на симболички начин приказује венчање популарног српског епског јунака. Циљ истраживања базиран је на покушају приказа главних карактеристика покладних маски и маскирања код Срба у Сиринићу, као феномена који у домаћој науци до данас није био довољно разматран.

Кључне речи: маске, маскирање, Беле покладе, Прочка, „Женидба Краљевића Марка", Срби, шарпланинска жупа Сиринић, Косово и Метохија.

Термином *покладе*, посматрано у ширем смислу, означава се припремни период који претходи већем црквеном, односно хришћанском празнику (Марјановић 2008: 112). У ужем значењу, то је последњи дан уочи једног од четири велика годишња поста: ускршњег, петровског, госпођинског и божићног (Prošić 1978: 33). У народној култури Срба најзначајније су покладе уочи ускршњег поста, које се најчешће зову Беле покладе, али су забележене и као *велике покладе*, *завршне покладе*, *сирне покладе*, *ускршње покладе* (Недељковић 1990: 23). Назив *Беле покладе* долази од тога што се овим даном завршава Бела недеља, која је име добила по томе што се у прошлости белом бојом означавао свет мртвих, али и жалост за покојницима, чије су душе, према веровању, међу живим људима биле присутне посебно на прелазу из зимског у пролећно годишње доба, управо у седмици која се поклапа са Белом недељом (Петровић 1998: 31). Име Беле недеље везује се и за *бели мрс*, тј. храну која се конзумира током седмице пре почетка ускршњег поста, а која је састављена од млечних производа и јаја. Ова храна се на сто износи на дан Белих поклада, када се приређује гозба у којој учествују сви укућани (Бандић 2004: 312–313).

Бела недеља код Срба представља најведрију седмицу у току месојеђа (Недељковић 1990: 23), док су Беле покладе дан доброг расположења, када се људи међу собом мире како би у вишенедељни ускршњи пост ушли ослобођени грехова.

* ORCID 0000-0001-8487-7069, aleksandar.pavlovic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

По овом свеопштем мирењу, или праштању, празник је добио још један назив – *прошћене покладе* (Бандић 2004: 313). Од поменутог назива потиче термин *Прочка*, који се за Беле покладе користи код Срба у шарпланинској жупи Сиринић и још неколико делова Косова и Метохије – у Великој Хочи, Ораховцу, Косовском Поморављу. Он се среће и у централној Србији – на подручју Лесковца, Врања, Бујановца, као и у Куманову и околини у данашњој Северној Македонији (Радовановић 1996: 108).

Иако шире распрострањена код Срба, прослава Белих поклада углавном је свуда забележена као догађај који садржи неколико истих или сличних елемената. По извесним локалним особинама, ипак, овај празник је до данас специфичан посебно за Сиринић, где је, између осталог, он препознатљив по опходу маскираних поворки које приказују женидбу Краљевића Марка, а које се организују у два насеља – Штрпцу, средишту Сиринића, и Готовуши, селу надомак Штрпца. Поворка у Штрпцу опход прави крећући се кроз ово насеље, док поворка која се организује у Готовуши у опход иде тако што обилази села Доњу Битињу и Беревце, након чега долази у Штрпце, одакле се враћа у место поласка – Готовушу. Реч је о поворкама чије се порекло може довести у везу са праксама обредног карактера, али које за сиринићке Србе данас више немају толико изражено првобитно, обредно значење, будући да оне у актуелном, савременом контексту, углавном представљају друштвенозабавни догађај са елементима народног весеља, налик феноменима карневалског типа. Ако се пође од тога да су обреди, или религијски ритуали, у својој суштини оноземаљски, што значи да покрећу „онај" свет да би утицали на „овај" свет, а да су секуларне церемоније овоземаљске, под чиме се подразумева да покрећу овај, и само овај свет (Mur, Majerhof 1986: 112), за данашње покладне поворке код Срба у Сиринићу може се рећи да оне показују превасходно карактер световног ритуала, састављеног од пракси са ефектима од значаја за области живота посматране српске заједнице које припадају претежно домену секуларног типа. Оне се могу посматрати као својеврсни одушак од рутинизоване свакодневице, посебно ако се има у виду положај Срба у Сиринићу у контексту друштвенополитичких догађаја на Косову и Метохији од 1999. године до данас, који су за српско становништво на подручју покрајине у континуитету тензични. Данашње маскиране поворке о Прочки испуњене су српском симболиком, што говори о улози овог феномена као средства које локалним Србима, у условима у којима живе, омогућава да истакну своју националну припадност (Ђурић 2023: 558).

ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

О покладним маскираним поворкама код Срба у Сиринићу до данас није много писано. Поминје их Татомир Вукановић, који је забележио да се у Штрпцу, средишту Сиринића, од старине обичавало „да се на прочку – покладе млади мужи маскирају и изводе женидбу Краљевића Марка" (2001: 127). Миленко С. Филиповић, 1954. године, бележи да се у Штрпцу о Прочки организује „женидба Краљевића Марка", коју је чинила поворка са око тридесет маскираних учесника, међу којима су се издвајали *снаша*, *младожења*, *старејко* и *поп* (1967: 65). Крајем 20. века

о маскираним поворкама у Штрпцу пише Миљана Радовановић, која наводи да су учесници поворке пред окупљеним становницима жупе изводили манифестацију под називом „Женидба Краљевића Марка" (1996: 109). У најновијем периоду поменутој манифестацији пажњу поклањају Јелена Јевтић и Тијана Милентијевић (2019), док је важан помена и рад Драгане Ђурић, у ком ауторка „Женидбу Краљевића Марка" анализира са становишта трансформације некадашњих обредних поворки вучара у поворке маскираних учесника које о Белим покладама приказују свадбу популарног српског епског јунака (2023).

Резултате својих теренских истраживања Белих поклада код Срба у Сиринићу, која су укључивала „Женидбу Краљевића Марка", представио сам у неколико радова (видети: Павловић 2018, 2019, 2022, 2025). Узевши у обзир студије претходно набројаних аутора, ниједан рад који је до данас био посвећен посматраном догађају није, међутим, садржавао усмереност ка најпрепознатљивијем обележју маскираних поворки код Срба у Сиринићу, а то је сâм феномен маски, односно маскирања. Мотив за истраживање представљено у овом раду потекао је управо од увиђања потребе да се пружи допринос сагледавању поменутог сегмента поворки о Белим покладама код сиринићких Срба, као њиховог интегралног, суштински важног дела, без ког оне не би биле то што јесу. Циљ истраживања, дакле, био је усмерен ка доношењу резултата који би послужили као допуна резултата досадашњих истраживања „Женидбе Краљевића Марка", чиме би био омогућен целовитији увид у овај значајан део народне културе локалног српског становништва. Имајући у виду дозвољени, ограничени обим рада, презентовани резултати првенствено су етнографског карактера, што значи да је акценат у истраживању примарно био стављен на дескрипцију посматраног феномена, док су теоријска и компаративна разматрања била у другом плану.

Емпиријска грађа од значаја за тему рада представља део ширег чињеничног корпуса добијеног на основу теренског истраживања Белих поклада у Сиринићу од 2018. до 2026. године. У сврху прикупљања података релевантних за истраживану тему коришћени су квалитативни истраживачки приступи, и то опсервација са учествовањем и вођење разговора са саговорницима – припадницима заједнице сиринићких Срба. До увида у проучавани феномен настојао сам да дођем непосредно на лицу места – учешћем у „Женидби Краљевића Марка", пре свега у Штрпцу, затим и у Готовуши, када сам, у циљу прикупљања емпиријског материјала, учеснике маскираних поворки посматрао и фотографисао.[1] Истраживањем је био обухваћен већи број саговорника са којима су разговори вођени у неформалним ситуацијама, приликом спонтаних сусрета, као и за време обиласка маскираних поворки, када су са учесницима поворки обављани краћи интервјуи. Са саговорницима су вођени и разговори формалног типа, и то на узорку који је садржао тридесет два лица, чију структуру је чинило двадесет пет особа мушког пола и седам особа женског пола, старости од 24 до 81 године.[2] Формални разговори обухватали су више тема

1 На основу употребе фото-апарата током процеса истраживања настала је фотографска документација чији је део приказан у раду.

2 Узорак саговорника са којима су вођени формални разговори формиран је углавном на основу препоруке, што значи да сам до лица која су у овим разговорима учествовала најчешће долазио

везаних за прославу Белих поклада, и вођени су у време одржавања Прочке, али и у другим деловима године, и то у више сиринићких насеља – Штрпцу, Готовуши, Беревцу и Драјковцу.

МАСКЕ И МАСКИРАЊЕ У КОНТЕКСТУ ПРОСЛАВЕ БЕЛИХ ПОКЛАДА КОД СРБА

Прослава поклада уочи почетка ускршњег поста заступљена је и код других Словена, не само код Срба, што говори у прилог широј распрострањености и старини овог феномена. Заједничко словенско наслеђе везано за поменути празник огледа се, између осталог, управо у маскирању, па су маскиране поворке о ускршњим покладама, осим код Срба, забележене и код Хрвата, Словенаца (Бандић 2004: 313), Бугара (Антонијевић 1997: 72), Македонаца (Боцев 1993: 114), и других. Премда се смисао поклада у савременом добу своди углавном на забаву (Benc Bošković 1990: 3), корен покладних поворки код поменутих народа лежи у старим култовима, испуњеним магијским радњама које су базиране на уверењу да се њиховим практиковањем на прелазу из зиме у пролеће могу призвати добробит и благостање за заједницу (Марјановић 2008: 118–119). Поменуто уверење почивало је на схватању о дуалном карактеру света – овостраном и оностраном, по ком на овом свету живе обични, смртни људи, док онај свет настањују бесмртна бића, од чије моћи зависи човеков живот. Маскиране поворке имале су улогу да посредују између два света, на основу убеђења да њихови учесници представљају бића с ону страну стварности од којих је заједница прижељкивала благотворни утицај (Prošić 1978: 41–42). Често се сматрало да су ова бића преци, а да су учесници поворке њихова инкарнација чији је долазак из загробног живота оглашаван звоњењем, галамом и разузданим понашањем, што је за циљ имало приказивање демонских моћи, виших од оних које су поседовали живи људи. Покладним сватовима приписивана је нарочита моћ. Опонашањем свадбе, као догађаја који симболизује склапање брака, а тиме и добијање потомства, очекивало се да учесници маскиране поворке уочи пролећа, по принципу имитативне магије, призову плодност усева, људи и стоке (Петровић 1998: 31).

Свадба представља чест мотив о Белим покладама код Срба. Поворке „сватова" увек су чинили превасходно маскирани мушкарци, који су понегде играли улоге значајних личности из српске епике. Татомир Вукановић је у Врању између два светска рата о Прочки забележио „Свадбу девет Југовића" (1993/94: 301–303), док је у Гњилану наишао на поворку која је била маскирана у исте јунаке, али која је приказивала Косовску битку из 1389. године (1961: 156–158). Пре Првог светског рата, према Миленку С. Филиповићу, учесници покладних поворки у врањској области мазали су лица и стављали браде и бркове. После Другог светског рата маскирали су се и у „историјске личности као што је, на пример, *Краљевић Марко*,

захваљујући њиховим међусобним познанствима. Овако је добијен ограничен узорак који није био репрезентативан за целокупну заједницу Срба у Сиринићу, што значи да резултате представљене у раду треба посматрати само као делимичне, односно недовољно обухватне за доношење општијих закључака од значаја за истраживану тему.

Милош Обилић или у актуелне политичаре" (према Марјановић 2008: 118). Поред епских ликова, међу покладним сватовима забележене су и друге фигуре, са именима и описом маски који су варирали од краја до краја.[3] На Косову и Метохији о Белим покладама изводиле су се разне забаве под маскама, када су се учесници ових догађаја прерушавали у мечку, али и у младу и друге ликове. У Подрими и целом призренском крају младићи и млађи ожењени мушкарци у току Беле недеље ишли су у опход по селу и том приликом се маскирали у националне јунаке или су се гаравили по лицу (Филиповић 1967: 65).

Маскама је у многим забележеним описима Белих поклада код Срба заједничка једна особина, а то је настојање да оне буду слика својеврсног антипода овоземаљском свету. Да би изгледали супротно важећим друштвеним, па и естетским нормама, покладни сватови су се често маскирали тако „да буде ружно" (Марјановић 2008: 124). Физиономија покладних маски, другим речима, конципирана је тако да оне својим изгледом одударају од реалности, очигледно са идејом да уз помоћ њих што приближније буду приказана замишљена бића чији се долазак међу живе о Белим покладама очекује. Појава покладних маски остављa углавном застрашујући призор, заснован на стапању „у основи интуитивних елемената и гротескних и апсурдних елемената" (Антонијевић 1997: 86). У духу прославе Белих поклада овакав изглед не би требало да чуди имајући у виду замишљени циљ активности о овом празнику који је усмерен ка призивању добробити и благостања за заједницу, у складу са чим би застрашујућа појава маскираних поворки наводно имала сврху да плаши, односно тера зле силе, болест и друге пошасти од људи.

МАСКЕ И МАСКИРАЊЕ О БЕЛИМ ПОКЛАДАМА КОД СРБА У СИРИНИЋУ

Маскиране поворке о Белим покладама Срби у Сиринићу зову *вучари*. Тако је данас, а под овим именом бележи их и Миленко С. Филиповић 1954. године (1967: 65). У питању је, међутим, термин који се првобитно односио на обичај вучара, под којим се подразумевала поворка ловаца са убијеним вуком, или његовом кожом, која је обилазила домаћинства у свом и суседним селима, скупљајући дарове као награду за убијеног вука. Дарове „за вука" учесници поворке најчешће су тражили певањем или упућивањем стихова домаћину, чиме је стока наводно требало да буде заштићена од будућих напада вукова (Plas 2021: 271). Поворке вучара у прошлости нису биле непознате на ширем подручју Србије, па и на Косову и Метохији где их је било у селима Ибарске долине, у Средачкој и Сиринићкој жупи (Вукановић 2001: 71–72). Татомир Вукановић пре Другог светског рата у Сиринићу наилази на једну овакву скупину, описујући је тако да „један млађи мушкарац 'направи се као снаша', а уз њега иду младожења, девер, гочобија, и један од млађих сељака који вучју кожу, сасушену, а напуњену сламом, носи на једној мотки" (2001: 71).

3 О распрострањености маскираних поворки о Белим покладама код Срба и њиховој разноврсности, и то не само са мотивима свадбе, више видети у: Марјановић 2008: 110–149.

Наведеном опису сличан је приказ вучара који доноси Тихомир Ђорђевић, по ком је ову поворку у Сиринићу чинило пет мушкараца, од којих су два била огрнута овчијим кожусима, а један обучен у женско одело. Вучари су вукову кожу, напуњену сламом, стављали на колац и тако обилазили околна села играјући пред кућама (Ђорђевић 2021: 323).

Маскирање вучара, које је подразумевало употребу материјала добијених од оваца и друге стоке, имало је доста подударности са маскама коледара,[4] који су око струка и на ногама носили „клепетуше, на глави су им били рогови, носили су маске од коже, дрвета и тикве, на које би лепили браду и бркове од вуне, а сваки је носио по две дрвене сабље" (Ђурић 2023: 554). До сличности маски вучара са коледарским маскама могло је доћи због поклапања времена извођења два обреда, будући да су се поворке вучара кретале већином у зимском периоду године, када су – око Божића до Богојављења – ишли и коледари, што је могло да утиче на уплив елемената коледарских опхода на вучаре. Од одређеног значаја, у том смислу, била је чињеница да су оба обреда имала исту структуру, састављену од опхода, сценских приказа, прикупљања дарова, али и учесника који су превасходно били мушкарци (Ђурић 2023: 555). Из сличних разлога могло је у Сиринићу доћи и до прожимања вучара и покладних сватова, нарочито ако се има у виду да се период вучарских опхода често протезао до Беле недеље (Plas 2021: 275), а да се у Сиринићу овај опход одвијао и на сâм дан Белих поклада (Филиповић 1967: 65). Вучари су, при том, схватани као отеловљење оностраних бића, исто као што су доживљавани и покладни сватови, али и коледари (Ђурић 2023: 558), захваљујући чему је спона између вучара и покладних поворки у Сиринићу извесно упориште имала и у идејном смислу. За симбиозу два обреда сигурно је од значаја могао да буде утицај покладних сватова на структуру и изглед вучара, будући да су се улоге *невесте* и *младожење* појављивале и у вучарском опходу. Када су вучари изгубили обредно значење, сâмим тим и значај за заједницу, опход је постепено престајао да се изводи, али је остало његово име – везано за поворку покладних сватова.

За маске коледара карактеристичан је териоморфни изглед (Кулишић 1998: 246), што се, будући да су биле налик њима, може рећи и за маске покладних поворки код Срба у Сиринићу. Од када се покладна свадба на подручју жупе везује за лик Краљевића Марка није, међутим, познато (Ђурић 2023: 555). Одговор на питање због чега поменути опход приказује женидбу управо овог епског јунака донекле је извеснији, будући да је у Сиринићу некада био распрострањен култ посвећен Марку Краљевићу, у прилог чему говори податак о више локалитета који се на овом подручју доводе у везу са њим (Павловић 2018: 480). Оно што је за покладне поворке о Прочки сигурно јесте да се њихови учесници до данас прерушавају у маске типичне за старе обредне опходе, налик коледарима, што значи да су оне,

4 Коледари су групе маскираних младића или млађих ожењених мушкараца које су око почетка новог годишњег циклуса, дакле око Божића, обилазиле село и пред сваком кућом певале коледарске песме уз извођење разних магијских радњи, са замишљу да ће тако призвати здравље, благостање и напредак куће у наступајућем периоду. Заузврат, коледари су од домаћина добијали дарове, углавном у храни (Кулишић 1998: 245).

са једне стране, прављене претежно од материјала животињског порекла – вуне, коже, рогова, коњске длаке, итд., односно да је њихова физиономија, са друге стране, већином териоморфног карактера. Испреплетеност застрашујућег, гротескног изгледа маски, који укључује животињске атрибуте, са националним мотивима оличеним у лику популарног јунака српске епике Краљевића Марка, указује на старину елемената садржаних у покладним поворкама код Срба у Сиринићу, али и на синкретичност овог феномена. Иако није јасно када улози Краљевића Марка почиње да се приписује централно место у покладном опходу, извесно је да она, упркос свом епском ауторитету, није потиснула стару формулу поменутог опхода, манифестовану у обредним маскама које симболизују бића са онога света. По свом изгледу у епској традицији углавном препознатљив лик Краљевића Марка, упечатљив по антропоморфном, маскулином изразу, у контексту покладне свадбе у Сиринићу задобио је ново, маскирано обличје, чиме је овај популарни српски јунак и сâм постао *вучар*, у оном значењу које сиринићки Срби везују за учеснике покладне поворке под маскама. Исто важи и за „свадбену свиту", укључујући неколико главних актера *Маркове* „женидбе" – *кума*, *староī сваша*, *девера*, и друге, док су само *невеста*, или *сната*, и *свештеници*, односно *попови*, унутар покладне поворке задржали свој људски обрис.

Покладне маске код Срба у Сиринићу обично се наслеђују (Ђурић 2023: 556). Многе међу њима које се данас користе старе су више година, па и деценија, под чиме се подразумева да као реквизити имају континуитет дугог трајања, што их сврстава у ред творевина материјалне културе које сиринићки Срби доживљавају као важан део своје традиције. Маске се наслеђују унутар домаћинства, тако да их млађе генерације преузимају од старијих, али оне могу и да се позајмљују у случају да у кући нема одговарајућег мушког члана који би их носио, а да се међу рођацима, комшијама или пријатељима, ради прерушавања, уочи Белих поклада укаже потреба за једном или више маски. С обзиром на то да је Сиринић доста дуго био познат по сточарству, многе маске које локални Срби данас користе прављене су по старом, традиционалном обрасцу, што значи да су израђене од материјала који су становницима жупе некада били најдоступнији, а то су претежно материјали који долазе из привреде засноване на узгоју стоке. Маске се праве ручно, у кућној радиности, тако да се од поменутих материјала осим маски за лице праве и сви други предмети потребни за прерушавање – кожуси, огртачи, појасеви, гуњеви, прслуци, чакшире, капе, итд. Услед вишегодишње употребе, која може проузроковати разна оштећења, маске се у континуитету поправљају, дорађују, што значи да њихово одржавање изискује константну бригу. Поред маски које се користе годинама, па и деценијама, за сваку нову Прочку, међутим, појављују се и нове, такође ручно прављене маске. Време потребно за њихову израду варира и зависи првенствено од изгледа и комплексности сâмих маски, али и од умећа особе која маску прави. За једноставније форме довољан је релативно кратак период израде, док сложеније форме, чији изглед може бити китњастији, за израду захтевају више времена, што понекад може да обухвата неколико дана, па и недеља.

Значење покладних маски Срби у Сиринићу посматрају стриктно у контексту „Женидбе Краљевића Марка" као догађаја коме приписују епитет своје

традиције, односно културног наслеђа које се преноси са генерације на генерацију. Смисао маскирања о Белим покладама, другим речима, за њих је неодвојив од начина на који доживљавају опходе маскираних поворки, чији значај виде једнако на два нивоа: као догађај који треба да допринесе добром расположењу становника Сиринића пред почетак ускршњег поста, и као чин чије практиковање из године у годину доприноси очувању идентитета и континуитета Срба на подручју жупе, нарочито у контексту њиховог положаја од 1999. године до данас. О томе како припадници истраживане српске заједнице виде значај опхода маскираних поворки на дан Белих поклада говори, на пример, гледиште једног становника Сиринића, родом из Штрпца, који је улогу *Краљевића Марка* у склопу прославе Прочке својевремено играо дуги низ година:

> Све се то своди на забаву, смех, разоноду, да би та манифестација грађане Штрпца забавила, насмејала. И венчање, које на крају дође, кад треба да се венчају, то је увек било забавног карактера. [...] Значи, све је то шаљив тон. Све је то да буде забавно и лепо. Пошто су од следећег дана пости, да се све заборави... [...] Сви обичаји који се дешавају у Сиринићкој жупи, од Женидбе Краљевића Марка, па Прочка, па Лазарице и остали обичаји су од огромног значаја и веома нам значи да се то не заборави. [...] Сада нисмо тако, морам да кажем, нисмо тако слободни, као што је било пре рата. Од када је постало такозвано Косово, ми живимо по њиховом закону. Тако да осећамо да нисмо слободни. [...] И ето, ту смо, и даље живимо, одржавамо своје обичаје, чувамо своју културу, чувамо свој идентитет. Морамо ми, поготово ми Срби на Косову, да сачувамо свој идентитет, да знамо своју културу, да знамо своје наследство, ко смо, какве обичаје су имали наши дедови, наше бабе, прадеде, прабабе, и тако даље. Не смемо да заборавимо наше корене (м. рођ. 1951. год., разговор вођен 19. августа 2021. године).

Изглед покладних маски за сиринићке Србе изражава комплементарност са претходно наведеним становиштем, будући да се он, према њиховом схватању, својим несвакидашњим изразом уклапа у друштвенозабавни карактер „свадбеног" опхода, препознатљив по шали, смеху, галами и песми, и тако доприноси подизању расположења међу припадницима локалне српске заједнице. Перципирајући маске као део своје традиције, Срби у Сиринићу, са друге стране, њихов изглед доживљавају углавном у складу са традиционалним тумачењима, по којима маске покладних сватова својом појавом треба да уплаше и од људи отерају зиму, болести, несрећу и наводно постојеће зле силе, односно да заједницу заштите од недаћа које могу да јој запрете. Иако, дакле, опход маскираних поворки о Прочки за Србе у Сиринићу данас представља догађај претежно секуларног типа, изгледу маски учесника поворки у свести припадника локалне српске заједнице приписана су значења везана за њихову обредну улогу, усмерену ка комуникацији са оностраним. На наведену констатацију указивала су саопштења више саговорника обухваћених истраживањем, међу којима се могу издвојити следећа:

> Циљ маске је да изазове страх и да се помоћу ње растерају све зле силе. Моје виђење је да се у ранијем периоду, мислим на период пре Другог светског рата, није много посвећивала пажња на естетику и дизајн маски, јер једини материјал

била је вуна и крзно или штављена крзна овце, козе. У каснијем периоду, са појавом и неких софистицираних алата код мајстора, дошло је до напретка па се јавила жеља за маском која је у односу на некадашње постала савршенија. Ту се полако апостроф почиње да ставља на маску која има још опаснији или страшнији изглед, што се и успело, али се и даље настојало да се задрже изворни материјали (м. рођ. 1972. год., разговор вођен 19. марта 2024. године).

Маске које се праве за Прочку представљају аутентичан израз народног стваралаштва и доживљаја митских бића. [...] Њихов изглед је намерно застрашујући, са циљем да изазове страх, како би својом појавом растерале нечастиве силе. Међутим, снага маски није само у визуелном утиску, већ и у гласној дреци, буци и звуцима које вучари производе током ophода, стварајући атмосферу која подсећа на древне ритуале и веровања (м. рођ. 2001. год., разговор вођен 3. марта 2025. године).

Манифестација која се организује поводом почетка Васкршњег поста, поред шаљивог карактера, има и циљ да маскиране младиће представи као силу која од кућа и торова, ливада и њива, тера нечастиве силе и дивље звери. Њен циљ је заштита домова и домаћинства од болести, штеточина и елементарних непогода. За мене маске симболизују природне силе које штите. Јер Прочка симболизује одлазак зиме и свих недаћа које она доноси, као и почетак пролећа и новог живота (м. рођ. 1996. год., разговор вођен 21. фебруара 2026. године).

Док покладне маске Срби у Сиринићу повезују са њиховом обредном улогом, а то је да својим изгледом оне треба да заплаше и од људи отерају зиму, болести, несрећу и наводно постојеће зле силе, маске се у схватању припадника истраживане српске заједнице јављају и као симболичка спона са Краљевићем Марком, као личношћу којој су у српској епици, али и локалној традицији, приписани епитети јунака, горостаса и заштитника српског народа. Он је код Срба у Сиринићу, како је то један саговорник обухваћен истраживањем описао (м. рођ. 1998. год., разговор вођен 2. марта 2025. године), „у предању приказан као неко ко је био јак, висок, неустрашив. Овде га памте као великог јунака, који је ратовао против Турака за слободу народа на овим просторима. Био је снажан и храбар човек који није дао на себе". Физиономију покладне маске која приказује поменутог јунака, сходно наведеном, сиринићки Срби повезују не само са храброшћу већ и са физичким изгледом Марка Краљевића, који је својом појавом, како сматрају, код Турака изазивао страх и трепет. Због тога не чуди што је маска *Краљевића Марка*, као главног актера ophода, са улогом *младожење*, по правилу конципирана тако да међу *вучарима* буде посебно препознатљива, односно да изражава горостасну, јуначку фигуру поменуте личности, онако како је она опевана у народној епици. Учесник маскиране поворке прерушен у овај лик обично је приказан са маском која садржи велике бркове и велику капу на глави, налик шубари, при чему му најчешће припада улога да јаше на коњу шарцу (Слика 1). Он је, такође, неретко представљен и са маском чији саставни део чине буздован и мач по којима је Марко Краљевић у епском стваралаштву нарочито познат (Слика 2).

За „горостасном" фигуром *Краљевића Марка*, са маском састављеном од елемената териоморфног карактера, по својој упечатљивости не заостају много маске

ни других *вучара*. Ово се посебно може рећи за учеснике маскираних поворки којима „на свадби" припада неколико главних улога – *кума, девера, старог свата, барјактара*, итд., а који током покладног опхода, исто као *Краљевић Марко*, јашу на коњима. Маскама *коњаника*, како наведене ликове сиринићки Срби често зову, приписује се фактички исти значај као маски главног актера „свадбе" – *Краљевића Марка*, чиме се наглашава њихова истоветна улога у опходу покладних сватова, усмерена ка формирању поворке учесника са подједнако застрашујућим изгледом (Слике 3 и 4). Чест реквизит везан за маске *Краљевића Марка* и неколико главних *вучара*, по чему се оне донекле издвајају у односу на маске осталих „сватова", представљају рогови, који најчешће потичу од рогова овна. Мада се рогови могу наћи и на маскама *пешадије*, прерушавање учесника покладне поворке који корачају у пратњи *коњаника*, а који чине већину актера опхода, не мора нужно да садржи поменути реквизит (Слика 5).

Од правила да учесници покладне свадбе носе маске териоморфног типа постоје изузеци. Поједине маске јављају се у антропоморфном формату, што се, на првом месту, односи на лик *невесте*, или *снаше*, чијој улози у склопу „Женидбе Краљевића Марка" припада нарочито важно место, које се по свом значају налази одмах иза места *младожење*. Лик *снаше* обично је конципиран тако да он испољава особине које се у патријархалној заједници приписују женама, што значи да се од *невесте* очекује да буде лепа, насмејана, и слично. У духу карактера покладне свадбе, са друге стране, *снаши* су дозвољене активности које одударају од традиционалних друштвених норми, под чиме се подразумева да она може да се понаша разузданије и ласцивније. Њен лик је у маскираној поворци „сватова" препознатљив по људском обличју које је сачувано у свом јасно антропоморфном изразу, што значи да оно није мењано на начин да делимично или потпуно буде трансформисано стављањем маске преко лица. Маска *снаше* подразумева прерушавање младића у девојку, обавезно уз употребу перике, шминке и одела састављеног од елемената типичних за српску традиционалну сеоску женску ношњу – беле кошуље, јелека, сукње, прегаче, вунених чарапа, итд. (Слика 6). При том, није неуобичајено да се лик *снаше* у извесној мери карикира, што се постиже употребом перика неуобичајених или јарких боја, стављањем упадљиве шминке на лице, или, пак, коришћењем појединих реквизита који имају за циљ да *снашу* представе у обрнутом светлу у односу на етаблиране друштвене вредности везане за улогу невесте – као порочну, грешну, и слично (Слика 7).

Изузетак од териоморфног изгледа маски су и маске *свештеника*, или *попова*, којима, како је један учесник „Женидбе Краљевића Марка" у улози *попа* кроз шалу описао, припада задатак „као и на свакој свадби: да благосиља, кади, и тако то. Помоћу паприке и бибера покушавамо да загадимо ваздух вучарима. На крају, венчавамо Марка и снашу" (м. рођ. 2002. год., разговор вођен 22. фебруара 2026. године). Улога *попова*, дакле, јесте да опонашају функцију свештеника у контексту реалног свадбеног ритуала, који обухвата чин склапања брака у цркви, али уз одређену количину хумора, сатире и слободнијег понашања, усклађену са шаљивим карактером покладног опхода. У сагласју са претходно реченим су и маске *попова*, који у оквиру маскиране поворке о Белим покладама у Сиринићу обично иду

у групи, најчешће састављеној од три члана. Маске ових учесника покладне свадбе углавном се састоје од делова „преузетих" из одевног система типичног за српско православно свештенство, чиме је истакнута намера да у односу на већину *вучара* фигуре *йойова* буду јасно препознатљиве по свом људском обличју, што значи позициониране на дистанци спрам маски териоморфног типа. Маске *йойова* састављене су од „мантије" црне боје, са приказом крста већих димензија (направљеног лепљењем две светле траке под правим углом), капе „камилавке" цилиндричног облика, на којој се такође налази приказ симбола хришћанства – крста, тамних наочара за заштиту од сунца, и браде направљене од вуне, конца или коњске длаке. Реквизит који се уз маску *йойова* подразумева као обавезан јесте конзерва са дршком од жице, која попут кандила *свешйеницима* служи да маскирану поворку и пут којим она пролази „каде" помоћу дима насталог паљењем љуте паприке и бибера (Слика 8).

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Ликови *Краљевића Марка*, *снаше* и других *вучара* редовни су „посетиоци" шарпланинске жупе Сиринић о Белим покладама, или Прочки, када на коњима и пешице у поворкама обилазе насеља, оглашавајући се виком, смехом, шалом и песмом. Препознатљиве по живописности, ове поворке сиринићки Срби радо дочекују, захваљујући поготово оној компоненти због које су оне међу локалним становништвом нарочито популарне, а то су маске њихових учесника. О маскама и маскирању актера „Женидбе Краљевића Марка" до сада у домаћој науци није довољно писано, сходно чему је циљ истраживања представљеног у раду био покушај пружања доприноса сагледавању поменутог феномена, који за припаднике истраживане заједнице Срба има велики значај. Приказаним резултатима дат је осврт на главне особине покладних маски и маскирања код сиринићких Срба, у чему је извесна пажња била посвећена доношењу описа неколико конкретних маски. Истраживање је указало на то да маскирање о Прочки код Срба у Сиринићу представља феномен синкретичког карактера, што значи да се у њему очитавају елементи из различитих историјско-културних епоха, који се у савременом, актуелном тренутку, манифестују кроз једну, наизглед комплементарну целину. Док су опходи маскираних поворки уочи почетка ускршњег поста засновани на праксама за чије мотиве се може рећи да потичу из старине, када су покладни сватови организовани из уверења да ће уз њихову помоћ бити призвани плодност и добробит за заједницу, данашња верзија „свадбе" о Белим покладама за сиринићке Србе нема толико изражено обредно значење, колико овај догађај они доживљавају као народно весеље или светковину, које им, осим забаве и међусобног дружења, пружа могућност да искажу осећања националне припадности и континуитета на подручју жупе.

Маскирање о Белим покладама код сиринићких Срба представља појаву за коју се може рећи да има карактер дугог трајања, на чијем примеру је могуће видети како један такав феномен, настао у прошлости, наставља да егзистира у новим, савременим околностима. У питању је пракса чији су маскирани ликови,

гледано спрам њихове улоге у актуелном, данашњем контексту прославе Белих поклада, надживели своје првобитне особине, или боље речено – остали без њих, будући да опход покладних поворки за припаднике истраживане српске заједнице данас нема исти онај смисао који је он, сасвим извесно, некада имао. Сâме покладне маске, ипак, задржале су свој стари, већином териоморфни изглед, карактеристичан по обличју проистеклом управо из обредних оквира унутар којих су оне првобитно коришћене. Спрам свог изгледа, покладне маске су у схватању сиринићких Срба задржале и значење везано за обредну функцију која им је примарно била својствена, иако њихов задатак у контексту данашњих покладних поворки у Сиринићу није да „плаше" и од заједнице „терају" болести, несрећу, наводно постојеће зле силе, итд.

Док покладне маске код сиринићких Срба настављају да живе свој живот, играјући и даље важну улогу у оквиру прославе Прочке, оне истовремено показују отпорност на физичко нестајање, имајући у виду да их припадници локалне српске заједнице до данашњег дана праве. Маске се, при том, наслеђују са генерације на генерацију, углавном унутар домаћинства, тако да њихов животни век често траје годинама, па и деценијама. Прављење маски подразумева вештине и креативност појединаца, као и преношење одговарајућих знања са старијих на млађе чланове заједнице, што поменуту праксу чини важном традицијом, од практично кључног значаја за покладно маскирање код Срба у Сиринићу. Не само на симболичком плану, већ и на пољу материјалног израза, за поједине маске у саставу „Женидбе Краљевића Марка", најзад, може се рећи да поседују персонализовани карактер, под чиме се подразумева да су осмишљене и направљене тако да се разликују у односу на већину других маски у поворци *вучара*. Овде се првенствено мисли на маску *Краљевића Марка*, као централне фигуре „свадбеног" опхода, која је конципирана тако да изражава главне атрибуте који су у српској епици овом јунаку приписани. Ту се убрајају и маске *сната* и *йоїова* које једине међу учесницима поворке немају териоморфни изглед. Реч је о маскама антропоморфног типа, које наведене фигуре међу *вучарима* јасно издвајају по свом људском лику.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 1997: Драгослав Антонијевић. *Дромена*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Бандић 2004: Душан Бандић. *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.

Benc Bošković 1990: Katica Benc Bošković. „Pokladne maske i obredi u prošlosti". *Karneval – magija – kritika. Maske i pokladni obredi*. Zagreb: Etnografski muzej: Zavod za istraživanje folklora, 3–9.

Боцев 1993: Владимир Боцев. „Маскирањето и обичаите под маски во Македонија". *Етнолог*, год. II, бр. 3, 114–124.

Vukanović 1961: Tatomir Vukanović. „Antropološko-folklorni prilozi sa Kosova i Metohije". *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, knj. VI, 151–160.

Вукановић 1993/94: Татомир Вукановић. „Из врањске прошлости". *Врањски гласник*, књ. XXVI–XXVII, 295–303.

Вукановић 2001: Татомир Вукановић. *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији: VI век – почетак XX века*. Београд: Војноиздавачки завод: Verzal Press.

Ђорђевић 2021: Тихомир Р. Ђорђевић. *Природа у веровању и предању нашега народа I*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ђурић 2023: Драгана Ђурић. „Обредне поворке *вучари* на Косову и Метохији као део нематеријалне културне баштине". *Заштита, очување и афирмација српског културног наслеђа на Косову и Метохији*. Зборник радова са научног скупа одржаног 1. и 2. јуна 2021. године. Том II. Београд: Српска академија наука и уметности, 549–562.

Јевтић, Милентијевић 2019: Јелена Јевтић, Тијана Милентијевић. „Прочка у Сиринићкој жупи". *Фолклористика*, 4/2, 123–129.

Кулишић 1998: Шпиро Кулишић. „Коледа". *Српски митолошки речник*. Ур. Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 245–247.

Марјановић 2008: Весна Марјановић. *Маске, маскирање и ритуали у Србији*. Београд: Чигоја штампа: Етнографски музеј.

Mur, Majerhof 1986: Sali F. Mur, Barbara G. Majerhof. „Svetovni rituali – oblici i značenja". *Kultura*, br. 73–74-75, 108–115.

Недељковић 1990: Миле Недељковић. *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: „Вук Караџић".

Павловић 2018: Александар Павловић. „'Женидба Краљевића Марка' на дан Белих поклада у Штрпцу". *Баштина*, св. 44, 469–497.

Павловић 2019: Александар Павловић. „Елементи родне стереотипизације у покладном ритуалу 'Женидба Краљевића Марка' у Сиринићкој жупи". *Стереотипът в славянските езици, литератури и култури (Сборник с доклади от Четиринадесетите международни славистични четения София, 26–28 април 2018 г.)*. Том II. Ур. Владимир Колев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 388–396.

Павловић 2022: Александар Павловић. „Покладна свадба у Штрпцу: Разговор са 'Краљевићем Марком'". *Савремена српска фолклористика XI*. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић и Биљана Сикимић. Београд: Удружење фолклориста Србије: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић"; Лозница: Центар за културу „Вук Караџић"; Тршић: Научно-образовно културни центар „Вук Караџић", 219–240.

Павловић 2025: Александар Павловић. „Прилог истраживању Белих поклада код Срба у Сиринићкој жупи: поглед 'изнутра'". *Единство и разделение в езиците, литературите и културите* (*Международна научна конференция 9–11 май* 2023). София: Софийски университет „Св. Климент Охридски" – Факултет по славянски филологии, 457–466.

Петровић 1998: Петар Ж. Петровић. „Бела недеља". *Српски митолошки речник*. Ур. Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 31.

Plas 2021: Pieter Plas. *Mi o vuku*: *poetika vuka u vjerovanjima i obrednim praksama*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Prošić 1978: Mirjana Prošić. „Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje poklada kao obreda prelaza". *Etnološke sveske*, br. 1, 33–50.

Радовановић 1996: Миљана Радовановић. „Прочка". *Традиционална култура у годишњем циклусу обичаја*. Зборник радова. Ур. Сретен Петровић. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 107–109.

Филиповић 1967: Миленко С. Филиповић. „Различита етнолошка грађа". *Српски етнографски зборник*, књ. LXXX, 1–333.

Слика 1. Маска *Краљевића Марка*
(фотографисано 14. марта 2021. године).

Слика 2. Маска *Краљевића Марка*
(фотографисано 22. фебруара 2026. године).

Слика 3. Маске *Краљевића Марка* и *староī свата*
(фотографисано 26. фебруара 2023. године).

Слика 4. Маске *коњаника*
(фотографисано 14. марта 2021. године).

Слика 5. Маске покладних сватова, припадника *пешадије*
(фотографисано 2. марта 2025. године).

Слика 6. Маска *снаше*
(фотографисано 14. марта 2021. године).

Слика 7. Маска *снаше* са роговима ђавола
(фотографисано 22. фебруара 2026. године).

Слика 8. Маске *йойова*
(фотографисано 22. фебруара 2026. године).

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

SHROVETIDE MASKS AND MASKING AMONG THE SERBS IN ŠAR MOUNTAINS PARISH OF SIRINIĆ

Summary

The attention in the paper was paid on an act of particular importance in the context of the celebration of White Shrove among the Serbs in Sirinić, and that is the masquerade within "The Wedding of Kraljević Marko", as an event composed of a masked procession of the Shrovetide wedding-party which symbolically depicts the wedding of one of the most popular heroes of Serbian epic. The aim of the research was based on an attempt to provide an ethnographic presentation of the phenomenon of masking on the day of White Shrove, in which the emphasis was on obtaining a view into the main characteristics of Shrovetide masks among the Serbs in the Šar Mountains parish of Sirinić, as a significant element of the folk tradition of the observed Serbian community, which has not been sufficiently considered in domestic science till today.

The results of the research represent an addition to the results of previous research into Shrovetide processions among the Serbs in Sirinić, what can be seen as a contribution to a more comprehensive understanding of this significant element of the folk culture of the local Serbian population. Empirical material relevant to the topic of the paper was obtained on the basis of field research conducted in Sirinić from 2018 to 2026, with the use of qualitative research approaches such as participatory observation and conducting conversations with interlocutors – members of the Sirinić Serb community. The results of the research indicated that "The Wedding of Kraljević Marko" represents a phenomenon of a syncretic character, with motifs whose roots go back to old magical cults aimed at invoking fertility and well-being for the community. On the other hand, it is a phenomenon that has no longer such a pronounced ritual meaning for Serbs in Sirinić today, but rather the nature of an event that they perceive as a feature of their tradition which contains entertainment elements with the characteristics of folk joy or celebration. The masks of the participants in the aforementioned event, by which it is recognizable, are distinguished by the fact that they have retained their old look, mostly with theriomorphic features, which means that they are designed to have a frightening appearance. That applies equally to the character of *Kraljević Marko* and most of the other participants in the Shrovetide wedding-party, while the mentioned appearance within the masked procession is not worn by the *bride*, or rather *snaša*, and the *priests*, whose masks allow them to retain their human contours.

Keywords: masks, masking, White Shrove, Pročka, "The Wedding of Kraljević Marko", Serbs, Šar Mountains parish of Sirinić, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 29. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КУЛТУРОЛОГИЈА

УДК 316.774(497.11)
323.2(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-67627

Прегледни рад

*Ненад Н. ПЕРИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МЕДИЈСКА ПОЛИТИКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ЦИЉУ ИЗГРАДЊЕ БОЉЕ ПРЕГОВАРАЧКЕ ПОЗИЦИЈЕ ЗА РЕШАВАЊЕ ПИТАЊА СТАТУСА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

Апстракт: Рад представља разлоге и пут за креирање медијске политике Републике Србије, као и основне правце њеног вођења, све са циљем побољшања општег имиџа државе и народа у светском јавном мњењу и контексту међународних односа. Таква међународна политика би за један од циљева имала корекције и усмеравања дела ставова светске јавности, што би за резултат могло имати стварање боље преговарачке позиције у процесу решавања питања Косова и Метохије. Таква медијска политика би у почетном кораку утврдила главне и специфичне комуниколошке циљеве и, спрам ресурса с којима држава располаже, покушала да путем континуираног деловања оствари те циљеве. Такође, рад представља основне елементе чије испуњавање би створило услове за креирање и вођење адекватне медијске политике као инструмента меке моћи. Поред два комуникациона модела политике, медији и јавност, којима се описује њихова повезаност и међузависност, на теоријском плану рад иницира и шире поимање термина *медијска политика*, као и њеног садржаја и циљева.

Кључне речи: Србија, Косово и Метохија, медијска политика, медији, јавност, јавно мњење.

УВОД

У претходних двадесет и седам година, од лета 1999. године, Република Србија има измењен и нарушен безбедносни оквир, јер је потписивањем споразума у Куманову повукла своје безбедносне снаге са подручја Косова и Метохије и наставила борбу за територијални интегритет у домену политике, дипломатије и у медијско-информационој сфери. При томе треба имати на уму да

> Србија, која је још увек у транзиционим процесима, бременита је наслеђем скорије прошлости и неправедно осуђена у јавном дискурсу првенствено Западних сила. Та осуда и негативни стереотипи о њој и о српском народу уопште, који су присутни на политичком Западу, ограничили су јој могућности за активнији ангажман по питању остваривања виталних националних интереса у раздобљу иза нас (Матић, Мировић Јанковић 2022: 116).

* ORCID 0000-0002-8332-0805, nenad.peric@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Рад се бави борбом у медијском простору, те покушава да осветли термин медијске политике, који се углавном схвата као модел законске регулативе којом се уређује медијска сфера неке државе. Међутим, медијска политика може бити и скуп медијско-комуникационих активности (кампања и акција), које обједињују један или више циљева на стратешком нивоу деловања једне државе у арени међународних односа и геополитике.

Треба истаћи да геостратешки циљеви (најпре великих сила) остварују следећом линијом притисака: политичко-дипломатским, привредним, медијско-информативним и војним (Перић 2008: 170). Пре војних се комбинују наведени притисци који могу имати изражене обавештајно-информативне или медијско-комуникационе елементе/стратегије (Шћекић 2016: 119). Ове друге за циљ имају како придобијање сопствене јавности, група, а понекад и неформалних и формалних центара моћи и исто тако и страну јавност која може својим расположењем индиректно утицати на центре моћи и одлучивања који су релевантни у датој ситуацији. На основу досадашњег искуства јасно је да ће се притисци Запада одржати (и по потреби интензивирати) у првом и трећем сегменту: политичко-дипломатском и медијско-информативном. Рад се бави медијско-информативним аспектима и заступа тезу да се медијска политика мора примењивати како за ширу светску и европску јавност, тако и за ужециљане јавности које су повезане са доносиоцима одлука. Такође, медијска политика која заступа заштиту територијалног интегритета и положаја Срба на КиМ, те заштиту српског културног наслеђа, мора се односити и на домаћу јавност, а у циљу повећања кохезије мишљења домаће јавности о овом питању, као и њеног потенцијалног ангажмана у случају потребе.

ОДНОС ЈАВНОГ МЊЕЊА И ПОЛИТИКЕ (И ДИПЛОМАТИЈЕ) У КОНТЕКСТУ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА

Најпознатији стручњаци односа с јавношћу усмерених на међународну политику и дипломатију заступају став да утицај јавног мњења може бити од великог значаја за доношење и спровођење одлука везаних за политичка и безбедносна питања,[1] а да „би се национални циљеви постигли на адекватан начин, неопходна је њихова легитимизација пред широм јавношћу, а она превасходно зависи од комуникације која тече између државе и грађана" (Матић, Мировић Јанковић 2022: 115). Јер, „важне одлуке из области политике, финансија, безбедности и других политичких елита могу се донети без подршке јавности, али су шансе за њихово дугорочно и успешно спровођење тада битно смањене" (Перић 2008: 179).

1 Више у: Lance Bennett, David Paletz, Eds., *Taken by storm: the media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*, Chicago, University of Chicago Press, 1994; Ole Holsti, "Public Opinion and Foreign Policy: Challenges to the Almond-Lippmann Consensus", *International Studies Quarterly*, Vol. 36, No. 4, 1992, 439–466; Philip Evert, Isernia Pierangelo, *Public Opinion and the International Use of Force*, Routledge, London, 2000; Piers Robinson "The CNN Effect: can the media drive foreign policy?", *Review of International Studies*, Vol. 25, No. 2, 1999, 301–309; Piers Robinson, „The influence of media on World politics" *European Journal of Communication*, Vol. 16, No. 4, 2001, 523–544; Richard Eichenberg, Victory has many friends: US public opinion and the use of military force, 1981–2005, *International Security*, Vol. 30, No. 1, 2005, 140–177.

Ово је нарочито изражено уколико постоји дисцензус елите. Тада медијско преношење и утицај односа са јавношћу могу формирати јавно мњење које ће активно учествовати у дебати елите. Када (и ако) се ово деси, медији и односи с јавношћу могу, промовишући одређену идеју заступану од дела елите или неких спољних центара (медијске) моћи, утицати на доношење одлуке, политику или њено мењање. Критичка теорија политике утврдила је да су масовни медији одлучујуће институције за манипулисање јавним мњењем.

Јавно мњење је у директној и активној вези са националним вредностима и политичком културом, али је значајно подложно управљању и променама. Компаративном анализом све три појаве може се закључити да:

1. Јавно мњење је управљању и променама наклоњено, и нестабилнија је категорија од система вредности и политичке културе;
2. Јавно мњење опредељено је према садашњости и под изразитим је утицајем медијске слике (или агенде) која је формирана у одређеном друштву;
3. Јавно мњење има егзактне форме мобилизације и испољавања ставова, који су засновани на разликама и постојању опортуне, ривалске јавности;
4. Јавно мњење је условљено постојањем колективитета ставова и његове конфронтираности са другим јавним мњењем (Митровић 2018: 200).

> Да би квалитетно вршила функцију друштвене контроле, јавност мора да буде добро информисана, што је хипотетички једноставно спровести у дело, јер би мноштво мас-медија требало да им пружи одличну основу за информисање о малтене било којем питању. Међутим, јавно информисање и прослеђивање информација добрим делом се одвија под утицајем прикривених центара моћи, који производњом селектованих догађаја намећу теорију дневног реда (агенде) (Јевтовић 2007: 136).

А, уколико има приступ и контролише медијски садржај и проток симбола, привилегована елита може да обезбеди легитимитет својим гледиштима, да придобије сагласност и да наметне своју верзију истине у јавном комуницирању (Van Dijk 1993: 241).

Денис Мек Квејл потенцира значај медија у изградњи јавног простора и истиче указивање на догађаје и постављање дневног реда у јавној дебати, у којој патриотизам, културне и друштвене идентификације воде ка кохезији медија и владе, и радикалну или критичку улогу са изражено непријатељским ставом медија опредељених за интересе супротстављене властима (Mek Kvejl 2007: 8).

> Бодријаровски[2] (не кроз представљање, већ креирање реалности), масовни медији су један од носећих стубова свеобухватног и коренитог преобликовања света, где се кроз пројектовање и усвајање 'имица' који запосе дају субјективни живот, овакав модел ширио, уз пратеће јавно мњење и финансијско-економско, политичко, идеолошко, културно и војно-безбедносно умрежавање (Перић, Кајтез 2013: 176).

2 Симулакруми и симулација је филозофска расправа из 1981. године филозофа и теоретичара културе Жана Бодријара, у којој аутор настоји да испита односе између стварности, симбола и друштва, посебно значења и симболике културе.

Овде је важно истаћи да се садржаји и жанрови произведени и пласирани од стране западних медија покушавају наметати као једини (исправни) и често имају значајан утицај у другим државама. А једностраним наративима се релативно лако један народ или земља могу представити у негативном контексту и тиме значајно умањити маневарски простор и потенцијал њихове дипломатије у неком спору или сукобу који се решава на међународном нивоу. Због тога не чуди што је борба за контролом над медијима, симболима, значењима, те технологијом њихове производње и системима њиховог распростирања интегрални део свакодневне борбе у међународним односима. Монопол у стварању општег наратива данас припада мас-медијима, односно комуникацијским империјама које постепено освајају мишљења, ставове, навике, моделе понашања циљних јавности, па и значајних делова светске јавности. Ову чињеницу Србија је пренебрегла током распада СФРЈ, а у значајној мери и потом, због чега трпи далекосежне последице.

Са становишта медија и политике, у контексту безбедности у оквиру међународних односа, у савременој литератури су идентификовани процеси остваривања утицаја на политичке одлуке који се тичу безбедности и спољне политике. Ти утицаји се спроводе у циклусу „политка–медији–политика", у оквиру којих се истичу носиоци (комуникатори), процеси (медијско извештавање, политички процеси), амбијент (покривеност теме, политички амбијент) уз снажан утицај контролора информација (*gatekeeping*), а све у оквиру постављене парадигме циљева стратешке комуникације (Jungblut 2018: 81–89).

Медијско деловање на међународном нивоу представља један од израза моћи државе и представља инструмент у политичком и дипломатском остваривању националних интереса. Стога је један од задатака који стоји пред Републиком Србијом стварање медијске политике која ће јој служити у остваривању и одбрани њених интереса на међународном нивоу, па и статуса јужне српске покрајине.

МЕДИЈСКА ПОЛИТИКА – ДЕФИНИЦИЈА, ФОРМИРАЊЕ, УТИЦАЈ И ЗНАЧАЈНЕ ТЕОРИЈЕ

> Медијска политика представља континуирано медијско деловање на одређене групације, на националном и/или међународном нивоу. Састоји се од утврђивања генералних и комуниколошких циљева, њихове реализације – путем медијских кампања и односа са јавношћу, преко одређених комуникационих канала (медија), а зарад постизања прокламованих циљева (Перић 2008: 174).

Формирање медијске политике и јавног мњења је условљено различитим елементима, који у зависности од своје снаге и заступљености утичу на процес комуникације на националном нивоу и на међународном плану. Међу њима су: тип друштва (разни социолошки, образовни, културолошки, верски и развојни фактори), историјске околности и искуства, медијска развијеност државе (или оних на које се усмерава медијска политика), окружење, генералне околности, итд. Овоме, наравно, треба додати и њихове циљеве (краткорочне, средњерочне и дугорочне и то на националном и међународном плану), који спрам поменутих фактора указују на комплексност и мултидисциплинарност појма.

Медијска политика је исто тако изузетно комплексна у смислу инструмената које употребљава зарад остваривања задатих циљева. То су: информисање јавности (информисање) – које се, наравно, спроводи путем следећег инструмента, медија (превасходно масовних), а уз односе с јавношћу, пропаганду, планирање (специјалних) догађаја, итд. Обједињавање наведених комуникационих инструмената је неопходно како би из координисаног и хармоничног деловања проистекла добра рејтинг-позитивна слика и што боља и дуготрајнија веза са различитим циљним групама односно јавностима.

У овоме треба имати на уму да медијска политика, поред масовног обраћања има тенденцију сегментације аудиторијума када се „производи" обраћање/деловање условљено (или обележено) комплексним или друштвено изузетно значајним питањима. Ово се ради из два основна разлога. Први се базира на лакшем одабиру комуникационих стратегија, средстава и порука у односу на појединачне групе, што се чини због повећања ефикасности медијског деловања. У центру пажње се налазе прималац поруке са својим антрополошким (културним, социјалним и психолошким) особинама, затим комуникациона стратегија и аргументација садржана у поруци (Перић, Митровић 2020: 65). Други разлог лежи у дубљој друштвеној сегментацији и покушају утицаја на лидере мишљења.

Постоје две врсте лидера мишљења (јавног мњења) – формални и неформални (Stanley 2019: 154). Први су добили тај назив јер представљају изабране званичнике, институционалне, политичке, невладине, високо позициониране организационе или корпорацијске и јавне личности. Новинари им често траже изјаве, односно мишљење, када се појави неко питање које је у вези са њиховом експертизом или ангажманом. Ово су легитимни, формални лидери моћи. Другу групу чине неформални лидери мишљења, они који имају утицај на људе, групе и своју околину због својих личних карактеристика. То су: информисаност, знање, тј. кредибилитет, артикулисаност, лидерство и харизма, покретачки моменат. Дубља сегментација медијског деловања и медијске политике покушава да идентификује управо овај део друштва (Перић, Митровић 2020: 66).

Према многим социолозима и њиховим истраживањима, значај ових лидера је огроман, често и пресудан приликом формирања става јавности о одређеним питањима. Резултат тих истраживања јесте стварање *теорије двофазног комуницирања* Пола Лазарсфелда (Lazarsfeld 1944: 151–158), која је временом прерасла у теорију вишефазног тока, иако се у основи ради о истој идеји: јавно мњење формирају мишљења појединаца који су већ прочистили информације, евалуирали их и формирали мишљење које преносе другима. Овај модел се представља као низ концентричних кругова у чијем се епицентру налазе ствараоци мишљења. Они уз помоћ масовних медија и путем других извора добијају велике количине информација и наредном кругу, чији припадници представљају јавност заинтересовану за одређену тему, прослеђују један део тих, „профилтрираних" информација. Иако је данас проток информација неупоредиво већи него у двадесетом веку, највећи део теоретичара медија и комуникација прихвата теорију вишефазног комуницирања, када су битна друштвена или политичко-безбедносна питања у јавности, јер се мање информисане јавности у одређивању ставова спрам споменутих значајно ослањају на лидере мишљења.

Поред теорије вишефазног тока, још неколицина њих се могу издвојити као релевантне за формирање мишљења јавности и самим тим и формирање и деловање медијске политике (у пракси се најчешће користи комбинација ових теорија):

Теорија утврђивања дневног реда. Ову теорију је развио већ споменути др Пол Лазарсфелд са професором Илају Кацом. Медијски садржај одређује дневни ред јавне расправе. Људи обично говоре о ономе до чега су дошли путем медија. Својим избором садржаја, чланака и наслова медији утичу на оно на шта се доминантан део аудиторијума фокусира.

Теорија обликовања. Ова теорија заступа новинарски приступ вестима, њихово извештавање обликују питања која се износе пред јавност. Даље се преноси на могућност започињања и усмеравања јавне расправе (Goffman 1974: 10–11).

Теорија култивисања. Њу је дао професор комуникација и журналистике Џорџ Гербнер (Gerbner 1969: 138). Садржај вести на масовним медијима се често дефинише као „посредна реалност", јер се догађаји препакују тако да буду језгровитији, логичнији и занимљивији за аудиторијум. Међутим, уколико се довољно често понавља, та посредна реалност може значајно да утиче на веровања, па чак и понашање аудиторијума.

ТРЕНУТНО СТАЊЕ

Осим књижевности, филмске индустрије, плаката и стрипа, који су деценијама уназад коришћени за конструисање медијских стереотипа (па и аутостереотипа) „добрих" и „лоших" момака, везујући их за читаве народе, одређена географска подручја и културе, данас је дијапазон средстава проширен. У игри су сви електронски и штампани медији, нови медији, друштвене мреже и друго. Нажалост, Србија и Срби су у претходне три до четири деценије у западним медијима превасходно приказивани у веома негативном контексту. Тако су и негативци у свеприсутним америчким филмовима гравитирали у претходних педесет година од Вијетнамаца ка муслиманима, а Срби су од руских ултранационалиста преузели ту улогу, која се из осамдесетих у деведесетим лако могла извести: источни народ, бивши комунистички системи, православци – сви елементи су се поклапали, па се тако данас и видео-игре праве са негативцима који су пореклом Срби (Перић, Кајтез 2013: 180–181).

Односи са светском јавношћу, имиџ и рејтинг су у том периоду били подвргнути инструментализацији страних центара моћи, што је однело превагу и код војнички добијених кампања. Нажалост, подела на добре и лоше није била вођена само путем светских медија, организација и чланова политичких, културних и осталих елита. Матрица се ширила и на унутрашњем плану путем деловања једног броја медија, невладиних организација и појединаца. Експеримент „in-vivo" је дао научницима жељене резултате, јер се путем пасивног и неодговорног (па и садомазохистичког) става, део српског народа декларисао пред светском јавношћу као кривац. Оваквом стању значајно су допринели и делови српске интелигенције који су заузели став да за распад СФРЈ и проистекле сукобе треба кривити искључиво српски национализам. Оркестрирани медијски линч довео до нацификације Срба, па се тако читав један народ у западним медијма представио као недостојан егзистенције (Hammond 2000: 28).

Свему овоме је допринела и сама политичка елита Србије која није имала обједињену политику јавних, медијских наступа и медијског деловања, као ни обједињену медијску стратегију на државном нивоу. Штавише, медијски наступи српских лидера или неке поруке које су слате понекад су биле у контрадикцији међу собом или са практичним деловањем. Такође, добре поруке, оне које су циљале адекватне јавности, често нису успеле да дођу до ње због надмоћи западних медија. С друге стране, Србија је до сада неадекватно користила своје ресурсе и компонентне потенцијалне меке моћи, што је олакшало креирање поменутих стереотипа и негативног имиџа, те допринело њиховој отпорности и трајању до данашњег дана (Бубања 2018: 885).

Та осуда и негативни стереотипи о Србији и о српском народу, који су присутни на политичком Западу, ограничили су Србији могућности за активнији ангажман по питању остваривања виталних националних интереса. Иако данас извештавање западних медија о Србији и Србима није токсично у мери као деведесетих година прошлог века и током прве деценије овог века, овај курс је задржан и потом, а јавно мњење шире јавности, као и ужих лидера мишљења и доносилаца одлука направио је медијски курс у извештавању о Србији и Србима. Међутим,

> динамика међународних односа, нова прекомпозиција моћи на глобалном нивоу, све учесталија сучељавања водећих у новом, мултиполарном поретку остављају шири простор за развој и примену елемената и меке и тврде моћи, како би Србија била што успешнија у остваривању својих циљева везаних за један од најзначајних интереса – очување Косова и Метохије као интегралног дела своје територије" (Матић, Мировић Јанковић 2022: 113–126).

Потребно је осмислити деловање, односно политику која ће исто бити свеобухватна, константна и упорна не би ли се побољшао имиџ Србије и српског народа.

ПРЕДЛОГ ФОРМИРАЊА МЕДИЈСКЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У СЛУЖБИ ИЗГРАДЊЕ БОЉЕ ПРЕГОВАРАЧКЕ ПОЗИЦИЈЕ ЗА РЕШАВАЊЕ ПИТАЊА КИМ

Правноформално Србија нема институцију нити део неког министарства који се бави дефинисањем, спровођењем и координисањем медијске политике у контексту наступања државе у међународним оквирима, као и утицања на међународно јавно мњење. У том смислу би формирање макар координационог тела био први корак. Такво тело би морало да буде састављено од врхунских медијских стручњака, комуниколога и политиколога: практичара, истраживача и универзитетских професора који имају осведочено патриотско деловање и капацитет да схвате међународнополитички и безбедносни контекст питања статуса Косова и Метохије у историјском, социолошком, политичком, културолошком и националном смислу. Овакво тело би морало имати висок ниво ауторитета и интегритета, јер када говоримо о безбедносним питањима, људи из академских кругова и масовних медија могу играти важну индиректну улогу у дефинисању и интрепретацији сигурносних и политичких питања (Vlachová 2003: 288).

У смислу функционално-организационог устројства, такво тело би морало бити независно од страначког деловања и са мандатом од минимум пет година да би се осигурала независност и континуитет рада. Поред тога, тело и институција би морали да имају значајан буџет дефинисан на годишњем нивоу, који поред текућих трошкова покрива трошкове закупа медија и продукције медијских кампања и акција који би сигурно вишеструко надилазили текуће трошкове, нарочито уколико би медијска политика, коју такво тело/институција спроводи, била амбициозне природе када је деловање на циљне групације у питању. Даље, морало би имати широке ингеренције у смислу препорука које би давало различитим државним институцијама и службама које би имале везе са спровођењем овакве политике (као што су Влада Републике Србије, Министарство спољних послова, Министарство културе, Министарство информисања и телекомуникација и др.).

Први корак које би то тело требало да уради јесте ситуациона анализа прошлог и садашњег медијско-информативног деловања страних сила по питању КиМ уз предикцију потенцијалног понашања, одговора страних сила које заступају политику одвајања КиМ од Републике Србије на организовано медијско наступање Србије по овом питању.

Даље би се дефинисали генерални циљеви медијске политике РС и они по питању КиМ на краткорочном, средњерочном и дугорочном нивоу, имајући на уму неколико различитих циљних јавности:

1. јавности и доносиоци одлука у земљама које су активно подржале и даље активно подржавају сецесију КиМ;

2. јавности и доносиоци одлука у земљама које су признале тзв. Републику Косово као независну државу и јасно одржавају тај став;

3. јавности и доносиоци одлука у земљама које су признале тзв. Републику Косово као независну државу, али то преиспитују и имају „колебајуће" јавно мњење;

4. јавности и доносиоци одлука у земљама које су нису признале тзв. Републику Косово као независну државу, али су под притиском Западних сила да то учине;

5. јавности и доносиоци одлука у земљама које нису признале тзв. Косово као независну државу и јасно одржавају тај став, без обзира на то да ли су изложене одређеном притиску Западних сила или не;

6. домаћу јавност у целости и циљане сегменте јавности које подржавају сецесију КиМ, нарочито оне које привлаче медијску пажњу, као и оне делове јавности који су неопредељени по том питању.

Ови циљеви, наравно, морају бити усклађени по вертикали: државни циљеви, циљеви медијске политике, циљеви медијске политике у вези са питањем статуса Косова и Метохије и српског народа том подручју.

У следећем кораку би се урадио попис државних медија, институција или било којих група или организација који имају могућност слања порука на европском и међународном нивоу. Исто тако би се направила листа медија, уредника и новинара који су у позитивном светлу извештавали о српском народу, Србији и борби за очување КиМ, тј. територијалне целовитости РС. Овај списак би се упоредио са мрежом и списком запослених у дипломатско-конзуларним представништвима

Републике Србије и МСП у смислу њиховог контактирања од стране наших дипломатских представника, информисања о чињеницама које им могу бити интересантне, а које нису презентовали до сада, те изражавање захвалности и признања за досадашњи рад. Потенцијал овако створене мреже за помоћ у спровођењу медијских кампања и акција је огроман. Потом би се дефинисала стратегија медијско-информативног деловања у смислу годишњег и петогодишњег плана. Та стратегија би обухватала планирање медијских кампања, медијских акција, као и медијских наступа представника власти и наше дипломатије на регионалном, европском и светском нивоу.

Завршни корак у формирању, односно заокруживању основе за рад овакве институције или тела било би прецизно дефинисање начина контроле и евалуације медијског деловања, те документовање свега и уношење у законске и подзаконске акте.

А основни правци деловања медијске политике РС и решавање питања Косова и Метохије за Републику Србију и српски народ на КиМ би били:

1. Редовно, правовремено, тачно и адекватно информисање набројаних јавности и циљних група о свим битним дешавањима на КиМ са нагласком на нестабилности коју производе албанске вође и делови друштва (константни напади на Србе на КиМ и учествовање у организовању трговине наркотицима који улазе у Европу, посебно ЕУ, као и уништавање културног наслеђа КиМ као дела европског, светског и хришћанског наслеђа);

2. изградња и одржавање позитивног имиџа РС у страној јавности (набројаним и циљаним јавностима) као фактора безбедносне и опште стабилности на Балкану и бране за исламски фундаментализам и проток наркотика ка ЕУ.

С обзиром на то да би се у описаном пројектованом процесу добрим делом користили већ постојећи државни ресурси (институције РС, јавни национални сервис и дипломатско-конзуларна мрежа), који би вођењем односа са медијима могли делимично да покрену и циљане медије (медијске куће, уреднике и новинаре са већ поменутог списка), само планирање медијских кампања и акција не би захтевало огромна финансијска средства. Наравно, закуп медија и амбициозно спровођење овакве политике на ширем нивоу би захтевало значајна финансијска средства, исто као што би и рад врхунских стручњака морао бити адекватно плаћен, али би то и даље била мала инвестиција која би могла вишеструко да се исплати у смислу општег побољшања имиџа Републике Србије и њеног народа, те узрочно-последичног постизања боље преговарачке позиције Републике Србије када је статус КиМ у питању.

ЗАКЉУЧАК

Проблем лошег и недовољно развијеног медијског комуницирања државе са другим субјектима и јавностима у контексту међународних односа и политике заснива се и на недовољно изграђеној свести у српском друштву и држави о важности доброг, правовременог и организованог комуницирања на споменутом нивоу, због чега не постоји државна институција, тело или организација која се овиме бави.

Неопходно је успостављање медијске политике Републике Србије уз усвајање адекватних докумената који морају садржати правилно дефинисане и јасно постављене политичко-дипломатске, комуникационе и опште друштвене циљеве, стратегије и елементе који је подржавају, јер она уз адекватну примену може постати инструмент меке моћи државе и на дуже стазе јој сигурно побољшати позицију у међународним односима, односно преговарачку позицију. Пошто је статус КиМ више од четврт века нерешен и могуће је да ће трајати још деценијама, покретање описаног процеса би готово сигурно могло да донесе добро Србији и српском народу на Косову и Метохији. „Оваква средства спољне политике нарочито добијају на значају у контексту турбулентних и динамичних промена на глобалном плану, пре свега у смислу прекомпозиције глобалних односа снага и измештања моћи ка новим, растућим центрима, уз преобликовање светског поретка ка мултиполарности" (Матић, Мировић Јанковић 2022: 113).

Дакле, Република Србије би морала имати дефинисану и адекватну медијску политику са циљем да:

1. информише светске и циљане јавности о проблему КиМ;
2. утиче на поправљање имица Србије;
3. врши промену става светске и циљаних јавности о српском народу генерално гледано, те његовом положају на КиМ;
4. врши промену става светске и циљаних јавности о питању статуса КиМ.

ИЗВОРИ, ЛИТЕРАТУРА

Барбуловић и др. 2004: Саша Барбуловић, Зоран Јевтовић, Радан Лакићевић, Миодраг Поповић. *Амнезија јавности*. Београд: Графо-Комерц.

Bennett, Paletz 1994: Lance Bennett, David Paletz (Eds.). *Taken by storm: the media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press.

Бубања 2018: Ива Бубања. „Мека моћ као инструмент за побољшање положаја Србије у међународном окружењу". *Техника*, вол. 73, бр. 6, 882–888.

Van Dijk 1993: Teun van Dijk. *Elite Discourse and Racism*. London: SAGE Publications INC.

Gerbner 1969: George Gerbner. "Toward 'Cultural Indicators': The Analysis of Mass Mediated Public Message Systems". *AV Communication Review*, Vol. 17, No. 2, 137–148.

Goffman 1974: Erving Goffman. *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. London: Harper and Row.

Јевтовић 2008: Зоран Јевтовић. „Политички спектакл и јавно мнење". *Communication Management,* бр. 3, 5–26.

Јевтовић 2007: Зоран Јевтовић. „Конференција за штампу". *Communication Management*, бр. 4, 135–151.

Jungblut 2019: Marc Jungblut. *Strategic Communication and its Role in Conflict News*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.

Vlachová 2003: Marie Vlachová (Ed.). *The European Public Opinion on Security and Defence: A Good Message for Politicians and Soldiers, Public Image of Security Defence and the Military in Europe*. Geneva: DCAF – Geneva Centre; Belgrade: Center for Civil-Military Relations, 284–293.

Evert, Pierangelo 2000: Philip Evert, Isernia Pierangelo. *Public Opinion and the International Use of Force*. London: Routledge.

Lazarsfeld et al. 1944: Paul Lazarsfeld, Bernard Berelson, Hazel Gaudet. *The people's choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press.

Матић, Мировић Јанковић 2022: Петар Матић, Александра Мировић Јанковић. „Мека и паметна моћ Србије као средства за решавање косовско-метохијског питања". *Војно дело*, вол. 74, бр. 3, 113–126.

Мек Квејл 2007: Денис Мек Квејл. „Улоге медија у друштву". *Communications Management*, год. II, бр. 3, 5–16.

Мек Квејл 1979: Денис Мек Квејл. *Увод у социологију масовних комуникација*. Београд: Глас.

Митровић 2022: Мирослав Митровић. „Прилог за стратешку комуникацију о косовско-метохијском безбедносном питању". *Војно дело*, вол. 74, бр. 3, 127–142.

Митровић 2018: Небојша Николић (ур.). „Допринос разумевању јавног мнења-моделовање управљања и предвиђања реакција". *Хибридно ратовање – дилема концепта савремених сукоба*. Тематски зборник. Београд: Институт за стратегијска истраживања, 195–213.

Перић, Митровић 2022: Ненад Перић, Мирослав Митровић, „Нова медијска стратегија Војске Србије као инструмент меке моћи". *Војно дело*, вол. 74, бр. 3, 113–126.

Перић, Кајтез 2013: Ненад Перић, Илија Кајтез. „Идеологија и пропаганда као масмедијска средства геополитике и њихов утицај на Балкан". *Национални интерес*, бр. 2, 173–189.

Перић 2008: Ненад Перић, „Медијска политика, информисање јавности, масовно комуницирање и пропаганда као средства међународне политике и идеологије". *Национални интерес*, бр. 3, 169–182.

Eichenberg 2005: Richard Eichenberg. "Victory has many friends: US public opinion and the use of military force, 1981–2005". *International Security*, Vol. 30, No. 1, 140–177.

Robinson 2001: Piers Robinson. "The influence of media on World politics". *European Journal of Communication*. Vol. 16, No. 4, 523–544.

Robinson 1999: Piers Robinson. "The CNN Effect: can the media drive foreign policy?". *Review of International Studies*. Vol. 25, No. 2, 301–309.

Holsti 1992: Ole Holsti. "Public Opinion and Foreign Policy: Challenges to the Almond-Lippmann Consensus". *International Studies Quarterly*, Vol. 36, No. 4, 439–466.

Hammond 2000: Philip Hammond. "Good Versus Evil" After the Cold War: Kosovo and the Moralisation of War Reporting". *Javnost-Public*, Vol. 7, No. 3, 19–38.

Шћекић 2016: Раденко Шћекић. "The Media in the Service of Geopolitics". *Media dialogues/ Medijski dijalozi*, Vol. 9, No. 23, 113–121.

Nenad N. PERIĆ

MEDIA POLICY OF THE REPUBLIC OF SERBIA WITH THE AIM OF BUILDING A BETTER NEGOTIATING POSITION FOR RESOLVING THE STATUS OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The paper deals with the reasons for the creation of media policy of the Republic of Serbia, as well as the basic directions of its implementation to improve the general image of Serbia and its people considerin public opinion in the context of international relations. Such an international policy would have one of the goals of correcting and directing part of public and specific group's opinion, which could result in the creation of a better negotiating position in the process of resolving the issue of the southern Serbian province – Kosovo and Metohija. Such media policy would initially determine the main and specific communication objectives, and against the resurgances with which it has tried to achieve these goals through media campaigns and actions in the form of continuous action. Also, the work represents the basic elements whose fulfillment would create the conditions for creating and pursuing adequate media policy as an instrument of soft power. In addition to the two communication models of politics – the media – the public, which describe the connection and interdependence of the

above, in theory the work initiates a broader dispance of the term media policy, as well as its content and goals. So far, Republic of Serbia does not have an institution, nor a part of any ministry/institution that deals with defining, implementing and co-ordinating media policy in the context of the state's performance in international frameworks, as well as influencing international and domestic public opinion. Such a body would have to be composed of top media experts, communicator scholars and political scientists: practitioners, researchers and university professors who have record of patriotic activities and have the capacity to understand the international-political and security context of the status of Kosovo and Metohija. Given that the projected process would use the existing state resources (institutions of the Republic of Serbia, the public broadcaster and the diplomatic-consular network), which could partially initiate targeted media (media, editors and journalists), planning media campaigns and actions would not require huge funding, i.e. the budget of an institution, body or commission that would deal with such media policy would not be a significant item in the Budget of the Republic of Serbia. Of course, the work of top experts would have to be adequately paid by the state respected, but it would still be a small investment at the level of the republic's budget, which could be multiplied in terms of general improvement of the image of the Republic of Serbia and its people (which would have cultural, sociological, economic and other implications), and causal better negotiating positions of the Republic of Serbia when it comes to Kosovo and Metohija.

Keywords: Serbia, Kosovo and Metohija, media policy, media, public opinion.

Рад је предат 28. маја 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 323.1(497.115)
327(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66586

Прегледни рад

*Драган М. СТАНКОВИЋ**
Универзитет одбране у Београду
Војна академија

*Хатица А. БЕРИША***
Универзитет одбране у Београду
Школа националне одбране

БАЛАНСИРАЊЕ МАЛИХ ДРЖАВА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И ПИТАЊЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Апстракт: Проблематика рада је анализа спољне политике Србије као стратегије балансирања између Европске уније (ЕУ) и Руске Федерације у контексту косовскометохијског проблема. Полазећи од Косова и Метохије као трајног структурног ограничења државне стратегије, у раду се анализирају политички и економски токови након 2000. године и њихов утицај на спољнополитичко позиционирање Србије. Фокус је стављен на економску димензију балансирања, конкретно на зависност од ЕУ као главног трговинског и инвестиционог партнера, уз истовремено наглашавање делимичних, посебно енергетских критичних зависности од Руске Федерације. Анализа указује да балансирање не подразумева само симетричне распореде утицаја, већ и комбинацију институционалног ослонца у косовском питању и економских зависности централизованих у енергетици, што доводи до повећања цене на основу дистанцирања од Москве. Циљ рада је да прикаже стратегију балансирања као рационалну, али дугорочно нестабилну реакцију мале државе на структурална ограничења која произлазе из косовскометохијског питања, али и недовршеног процеса европске интеграције региона.

Кључне речи: спољна политика Србије, мала држава, балансирање, Косово и Метохија, Руска Федерација и Европска унија.

УВОД

Стратешка позиција Србије у контексту после Хладног рата формулисана је као приближавање Европи и ослањање на подршку Руске Федерације (у даљем тексту Русија) у одређеним питањима око Косова и Метохије. За разлику од већине држава региона које су изабрале јасно сврставање у евроатлантске структуре, Република Србија гради модел спољнополитичког деловања који се може описати као стратегија балансирања мале државе између два центра моћи. Међутим, балансирање није само дипломатски избор, већ и последица дубљих структурних ограничења, пре свега начина на који је косовскометохијско питање историјски и институционално обликовано.

* ORCID 0009-0002-7351-243X, stankovic.dragann@yahoo.com
** ORCID 0000-0002-9432-5273, berisa.hatidza@gmail.com

Косово и Метохија се у том оквиру појављују као трајно стратегијско ограничење: као питање које дефинише унутрашње политичке „црвене линије" и одређује маневарски простор Србије према ЕУ, НАТО-у и Русији. У статусном споразуму, цена „потпуног пораза" је структурно недостижна, а цена „потпуног уступка" је политички и институционално компликована за одржавање. Зато се спољна политика Републике Србије после 2000. године све више обликује као стратегија управљања ризиком и временом, а мање као тражење коначног решења.

У том контексту, економска димензија добија посебан стратешки значај у планирању и вођењу државне политике. Република Србија је дубоко економски повезана са ЕУ као доминантним трговинским и инвестиционим партнером, док истовремено развија делимичну, али у енергетском сектору критичну зависност од Русије. Ова комбинација асиметричног ослонца на ЕУ и критичне енергетске повезаности са Русијом производи специфичан образац балансирања који превазилази уско поље дипломатије и улази у сферу стратегије националне безбедности.

КОСОВО И МЕТОХИЈА – ОГРАНИЧЕЊЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ И СТРАТЕГИЈА СРБИЈЕ

У важним литературним делима Западни Балкан се обележава као терен великог конфликта и дугих анимација, познат као „срце рата" (Rrustemi et al. 2019: 8) до „географије анимозитета" (Gligorov 2008). У таквом регионалном окружењу Србија представља аналитички репрезентативан пример мале државе, будући да јој се територија током и након распада Југославије више пута мењала (Stahl 2013), а у релевантној литератури се често препознаје као један од значајних извора регионалне нестабилности. Истовремено, Србија пролази кроз сложене процесе политичке и институционалне трансформације, што у значајној мери обликује и њен спољнополитички и стратегијски положај. Зато је у анализи њене спољне политике неопходно узети у обзир широк спектар изазова са којима се српска политичка заједница суочавала, нарочито у погледу Косова и Метохије као централног питања државности и међународне позиције (Hebda 2020).

Из угла теорије спољне политике и националне безбедности Косово и Метохија се појављују као трајно структурно ограничење стратегије мале државе – као питање које истовремено представља кључни унутрашњеполитички фактор и спољнополитички терет. На тај начин оно ствара трајну напетост између два основна стратешка императива: очувања кључних атрибута државности, с једне стране, и ограничавања ризика конфронтације са доминантним међународним актерима, с друге стране. Зато се спољна политика Србије у великој мери обликује као политика управљања ризицима и ограничењима, а не као стратегија наметања коначног решења, за које су реални капацитети ограничени.

Историјски контекст објашњава зашто Косово и Метохија добија управо такав карактер ограничења. Унутар СФРЈ Србија је, као једна од шест република, обухватала две аутономне покрајине Војводину и Косово и Метохију које су, након Устава из 1974. године, стекле висок степен политичке и институционалне самосталности (Bellamy 2002). Косово и Метохија је у то време имало сопствени

парламент, владу и судове, чиме је задобило овлашћења приближно изједначена са онима која су имале републике (уз изузетак права на сецесију – Chadwick 2019). Такво уставно уређење појачало је политичка очекивања косовско-албанске већине и продубило спор око статуса, постепено померајући тежиште са политичких захтева на питања безбедности и контроле територије. Протести из 1981. године и њихово насилно гушење могу се тумачити као рани сигнал да је спор ушао у фазу у којој репресиван одговор додатно подиже улог, продубљује неповерење и убрзава процес поларизације (The Economist 2018).

Током касних осамдесетих година стратегија Републике Србије, персонификована у политичком успону Слободана Милошевића, показује препознатљив образац деловања мале државе у унутрашњој кризи и ослањање на национално питање као средство политичке консолидације. Милошевић је настојао да очува Косово и Метохију у оквиру Републике Србије и ослонио се на политичку мобилизацију српског становништва у покрајини, што је додатно продубило постојеће поделе (Vladisavljević 2012). Након политичких промена 1989. године Косово и Метохија се враћа под непосредну републичку контролу, чиме је Република Србија поново успоставила институционалну и безбедносну надмоћ над територијом (Chadwick 2019). Ипак, тај потез има и важан секундарни ефекат: краткорочна консолидација унутрашње контроле истовремено појачава спољнополитичке притиске и додатно сужава реални маневарски простор за компромис.

Дезинтеграција СФРЈ и ратови деведесетих година додатно су изменили природу овог ограничења. Формирање СРЈ 1992. године (Bellamy 2002) и регионални конфликти у којима је Београд подржавао српске актере у новонасталим државама (The Economist 2018) учврстили су перцепцију Србије као извора нестабилности, повећавајући њену међународну изолацију и слабећи преговарачку позицију. У таквим околностима косовско-албанске политичке структуре проглашавају независност путем деловања нелегалне „Скупштине Косова", али та одлука не добија међународно признање и бива игнорисана од стране Београда. Истовремено, међународна заједница ограничено реагује на дешавања у покрајини, будући да је њена пажња усмерена превасходно на ратове у другим деловима бивше Југославије (Bellamy 2002). У таквом контексту долази до радикализације дела албанског становништва и формирања Ослободилачке војске Косова (ОВК), која започиње организовану оружану активност, производећи препознатљиву спиралу акција и реакција између оружаних нелегалних побуњеничких група и државних снага, као и насиље усмерено према Албанцима за које се сумњало да сарађују са српским властима (Chadwick 2019).

Паралелно са ескалацијом насиља, унутрашња позиција власти Слободана Милошевића постајала је све нестабилнија. После спорних избора 1996/97. године и формирања коалиције СПС–СРС, косовско питање додатно је радикализовано, а државни одговор постепено је прерастао у широке противпобуњеничке операције праћене масовним расељавањем становништва (Sekelj 2000; Bieber 2003; Subotić 2017). Управо ове операције привлаче појачану пажњу Контакт групе и Уједињених нација (УН – Subotić 2017), доводе до ембарга на оружје и припрема НАТО интервенције (Chadwick 2019), чиме се косовско питање не само враћа у фокус већ трајно премешта у средиште интересовања кључних међународних политичко-безбедносних актера.

У таквим условима Србија се суочава са политичким притисцима и условљавањем које својим капацитетима тешко може да амортизује. Низ догађаја од Рачка (15. јануара 1999), као прекретнице у приступу западних актера (The Economist 2018), преко позива Контакт групе на мировне преговоре у Рамбујеу и неуспеха постизања споразума (Perlez 1999), до почетка НАТО интервенције 24. марта исте године (Weller 1999), јасно показује у којој мери се исходи за малу државу могу развити у неповољном правцу. Ваздушне кампање које су трајале пуних 78 дана на људске и материјалне циљеве, Србија прихвата предлог који је формулисала Група седам (Г7), уз подршку Русије (Radio Free Europe/Radio Liberty 1999), што резултира усвајањем Резолуције 1244 Савета безбедности УН.[1] Истовремено се успоставља *Kosovo Force* (*KFOR*), мировна операција под окриљем НАТО-а чији мандат произлази из ове резолуције. Србија је тако задржала нормативну тачку ослонца у виду формалног позивања на суверенитет и територијални интегритет, али је изгубила ефективну контролу над територијом, што представља класичан пример раздвајања правног наратива и оперативне реалности у систему националне безбедности.

Политичке и институционалне промене након 2000. године означиле су значајан заокрет. Пад Милошевићевог режима постаје снажан подстицај политичким, економским и друштвеним променама (Hebda 2020), при чему ЕУ преузима активну улогу у подршци демократској трансформацији (Nelaeva, Semenov 2016). Ипак, и поред новог институционалног оквира и другачијег политичког курса, Косово и Метохија остају централно структурно ограничење које одређује оквир могућих спољнополитичких и стратегијских избора. Београдским споразумом из 2003. године СРЈ се трансформише у државну заједницу Србија и Црна Гора (Bieber 2015), док референдум у Црној Гори показује да ЕУ може деловати као посредник у конфликтима, али и као извор условљавања који у извесној мери сужава стратешку аутономију државе-чланице (Batt 2006). Усвајање новог Устава Србије након црногорске независности додатно „закључава" питање Косова и Метохије у унутрашњи правни поредак, смањујући флексибилност спољне политике и повећавајући цену сваког компромиса (International Crisis Group 2006).

Након проглашења „независности Косова" 2008. године Република Србија је применила стратегију правне заштите и „меког отпора" у оквиру међународних институција, тражећи саветодавно мишљење Међународног суда правде (МСП), као релативно неутралан институционални оквир који омогућава одлагање неповољних исхода и отвара простор за алтернативна тумачења статуса (United Nations General Assembly 2008). Русија притом остаје конзистентан спољнополитички ослонац Републици Србији од дипломатске улоге у процесу који је водио ка Резолуцији 1244 до употребе права вета у Савету безбедности (Cage 2008; Valki 2001).

1 Уједињене нације по усвајању Резолуције 1244 Савета безбедности Уједињених нација и по потписивању Кумановског споразума послале су мисију под називом Косовске снаге (Kosovo Force-KFOR), са циљем одржавања мира, односно стварања и одржавања сигурности на територији АП Косово и Метохија (у даљем тексту: КиМ). Снаге КФОР-а су на територију стигле 12. јуна 1999. године и први командант је био генерал-потпуковник сер Мајкл Џексон (Lieutenant General Sir Michael Jackson) из Велике Британије, у периоду од 10. јуна 1999. до 8. октобра 1999. године (NATO 2023). Паралелно са земљама западног блока, Руски контингент је стигао на територију КиМ у оквиру такозване операције „Усиљени марш на Приштину" (Павић и др. 2024).

Руски сигнал о вету на Ахтисаријев план и касније расправе у УН о симболици косовске државности показују како се конфликт репродукује и на нивоу међународног признања, статуса и представљања (Bryanski 2007; Lederer 2021).

Косово и Метохија је трајни извор структурне амбиваленције у стратегијском положају Србије. Држава истовремено тежи дубљој европској интеграцији и ослања се на руску подршку у питању које дефинише њене кључне „црвене линије". Истовремено, Заједница српских општина није успостављена, а етничке и политичке поделе на терену остају стабилизоване на трајно ниском нивоу међусобног поверења. У таквим условима, спољна политика Републике Србије рационално је усмеравана ка управљању временом, ризицима и последицама, а не ка наметању коначног решења. Из овако дефинисаног структурног оквира логично проистиче стратегија балансирања, која ће представљати спољну политику Србије након 2008. године. У том смислу, Косово и Метохија се може разумети као трајно стратегијско ограничење које дугорочно обликује државну стратегију.

БАЛАНСИРАЊЕ КАО СТРАТЕГИЈА СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ СРБИЈЕ НАКОН 2008. ГОДИНЕ

Република Србија представља један од аналитички најиндикативнијих случајева спољне политике мале државе на западном Балкану, јер истовремено развија дубоке економске и институционалне везе са ЕУ[2] и одржава значајну зависност од руских енергетских испорука и инвестиција (Nelaeva, Semenov 2016). Од 2014. године Србија води приступне преговоре са ЕУ, али паралелно практикује стратегију која се у пракси, али и у литератури дефинише као балансирање или „мешовито усмеравање" према вишим центрима утицаја. Из стратешке перспективе, балансирање представља рационалну стратегију мале државе која делује у сложеном и конкурентном међународном окружењу. Што подразумева одржавање функционалних и политички корисних односа са више великих сила, како би се најефикасније искористиле економске, безбедносне и дипломатске предности и истовремено умањили ризици неповратног сврставања уз једну велику силу (Ejdus 2014; Vuksanović 2021). У случају Србије, ова стратегија се конкретизује кроз истрајну оријентацију ка ЕУ као кључном стратешком и економском партнеру, уз задржавање блиских односа са Русијом као важним политичким и безбедносним ослонцем, посебно у контексту Косова и Метохије (Nelaeva, Semenov 2016). Та оријентација има снажно унутрашње упориште у ставовима јавног мњења у Србији (Bjeloš, Elek 2020) и до сада није произвела озбиљне системске последице по односе Србије ни са Западом ни са Русијом (Ejdus 2014), иако су оба актера са снажним утицајем, повезана густом мрежом политичких, економских и безбедносних односа (Nelaeva, Semenov 2016).

2 „Тренд развоја политичког идентитета Србије после петооктобарских промена утемељена је доношењем две Резолуције Народне скупштине: Резолуција о придруживању ЕУ Републике Србије из 2004. године, којим је уцртала пут евроинтеграцијама и Резолуција о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије 2007. године, којом је проглашена војна неутралност Србије" (Мишев, Стевановић 2025).

Промена политичког курса након 2000. године може да се тумачи као прелазак од једноставних пропадајућих модела до комплекснијих структура. У раном постмилошевићевском периоду, спољнополитички наратив је експлицитно тежио „европским и евроатлантским интеграционим процесима" (Vuksanović 2021), са референцом на праћење пута држава Централне и Источне Европе. Међутим, након проглашења „независности Косова и Метохије", Република Србија је постепено успоставила политику балансирања између Запада и Русије, у којој настоји да умањи ризике условљавања од стране ЕУ и обезбеди спољнополитички ослонац у међународним институцијама.

Релевантни аутори, међу којима и Вуксановић, указују на два системска аспекта која структурно утичу на српско балансирање. Први косовски споразум, у којем се позиције ЕУ и Русије разликују (Vuksanović 2021). Како ЕУ није заузела просрпску позицију 2008. године, а већина држава чланица признала Косово и Метохију, док Републици Србији подршку пружа Русија а у последње време се придружила и Кина као актер који може да блокира даље учвршћивање косовске државности у Савету безбедности УН. Активне државе чланице ЕУ, а посебно Немачка, активно врше притисак на Србију да призна Косово и Метохију као независну државу, и то представља услов за чланство у ЕУ (Nelaeva, Semenov 2016; Beha 2015). Што се косовски спор јавља као трајни структурни оквир ограничења, он истовремено повећава вредност руске подршке и сужава преговарачки простор Србије у односу на ЕУ.

За повратак руског утицаја на простор Србије заслужне су политике водећих западних држава. На то посебно указује Рељић кроз тезу да су САД и већини западноевропских држава, подржавајући косовско отцепљење и игноришући интересе Србије, „утрле пут Москви" да консолидује политички и економски утицај у Београду (Reljić 2008: 2). Док Паталах наглашава да подршка Кремља по питању Косова и Метохије омогућава Русији да критикује западне политике без значајнијег политичког и дипломатског оптерећења, јер се значајан део деловања одвија кроз институционално оспоравање иницијатива. За Србију ова подршка постаје један од стубова „пријатељства" са Москвом, иако може да компликује оријентацију ка евроатлантским институцијама (Patalakh 2018).

Други системски чинилац важан за српску спољну политику представља „вакуум западне моћи" (Vuksanović 2021), који се може дефинисати као последица смањења западне пажње и усмерења према Западном Балкану у периодима међународних криза и регионалних поремећаја, што подстиче државе региона да траже ослонац у другим међународним актерима. У пракси то значи да су у периодима застоја у процесу проширења ЕУ или успоравања ка повољнијем исходу у косовском спору празнине у западном ангажману створиле „пермисивно окружење". У таквим условима Русија је могла да наступа самоувереније у региону, док је Србија користила могућност балансирања, ослањајући се паралелно на Исток и Запад као међусобне полуге у спољној политици. Нелајева и Семјонов овај механизам конкретизују кроз низ криза које су успориле демократизацију и европску агенду Србије, глобалну финансијску кризу 2008, фискалну кризу 2012–2013, поплаве 2014, избегличку кризу 2015. године и регионалне тензије.

Економска димензија балансирања у литератури се појављује као посебно снажан подстицајни фактор. У таквом окружењу Србија је развила дубље економске односе не само са ЕУ већ и са Русијом, учвршћујући оријентацију ка екстерним економским везама (Grieveson 2021). Суботић то концептуализује као „аргумент материјалне користи", при чему везе са Западом делују као „улазна капија" за инвестиције, чак и без пуноправног чланства (Subotić 2011). Истовремено, присуство западних актера шаље сигнал страним инвеститорима да Србија представља стабилно и предвидиво политичко и економско окружење (Nič, Cingel 2014). Нич и Цингел додатно истичу да сарадња са НАТО-ом, чак и без чланства, може допринети инвестицијама, модернизацији оружаних снага и јачању међународног профила Србије као партнера (Nič, Cingel 2014), уз позитивне ефекте на имиџ и репутацију државе (Radoman 2012), као и осећај безбедности и „блискости" са Западом (Jagiełło-Szostak 2016).

Према Бандовићу, након 2012. вакуум западне моћи и раст руског присуства потиснули су европску агенду, чинећи посвећеност ЕУ неизвеснијом (Бандовић 2021). Цверс и Ван Лун налазе да Србија често усаглашава политику са ЕУ само када то не угрожава односе са Москвом, уз контрадикторне јавне поруке, од прокламоване реформске и проевропске агенде 2017. до изјаве из 2020. да је „европска солидарност бајка" (Симић 2020; Zweers, Loon 2021).

Спољна политика Србије након 2008. године у највећој мери обликована косовским питањем и економским мотивима. Тако да ће у наставку рада бити детаљније разматрани управо фактори, како би се разумело због чега су постали толико значајни за спољнополитичке стратегије Србије и на који начин су међусобно повезани. Конкретно, постављају се два кључна питања: прво, на који је начин косовски спор трансформисао унутрашњу и спољну политику Србије; и друго, уколико је заиста постојао „вакуум западне моћи" услед смањеног ангажмана западних актера након проглашења независности Косова и Метохије, да ли се то одразило у постепеном расту руског економског „отиска" кроз директне и индиректне инвестиције и зашто, упркос томе, Република Србија и даље има потребе за инвестиције са Запада.

ЕКОНОМСКА ДИМЕНЗИЈА СРБИЈЕ СА ЗАПАДОМ У ПОЛИТИЦИ БАЛАНСИРАЊА

У стратегијама малих држава, економски ресурси великих актера представљају један од кључних инструмената за проширивање спољнополитичког маневарског простора. У том смислу, однос Републике Србије према Западу има специфичности у поређењу са другим државама региона. За разлику од већине земаља западног Балкана, Србија не тежи приступању свим евроатлантским институцијама, пре свега НАТО-у, већ формално задржава политику војне неутралности. Истовремено, процес интеграције западног Балкана у ЕУ остаје успорен, док српско руководство и институције ЕУ шаљу међусобно амбивалентне сигнале о степену посвећености европском путу (Zweers, Loon 2021).

Након 2000. године, постјугословенски простор налази се у фази стабилизације, демократизације и европеизације под снажним утицајем ЕУ и НАТО-а. Државе региона су или приступиле овим институцијама или су отпочеле приступне процесе

(Ејдус, Ковачевић 2021). Иако је самит у Солуну 2003. године формално утврдио перспективу чланства за шест држава Западног Балкана, практични напредак остао је ограничен: приступни преговори са Србијом су тренутно у благом застоју, док Црна Гора улази у завршну фазу ка ЕУ, а Босна и Херцеговина и Косово и Метохија су и даље изван формалног процеса (Schwarz 2021).

После одласка Милошевићевог режима са власти током 2000. године, ЕУ постаје један од кључних спољнополитичких ослонаца у унутрашњој трансформацији Србије. Србија је исте године стекла статус потенцијалног кандидата за чланство у ЕУ, а Унија је увела читав низ претприступних инструмената (CARDS, PHARE, OBNOVA, IPA, IPA II) намењених институционалној и економској консолидацији региона (ЕС 2022). Рани постмилошевићевски период углавном је обележен унутрашњим политичким конфликтима, посебно око сарадње са Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију (МКТБЈ), што је условљавало динамику односа Србије и Запада (Суботић 2011). Ипак, Србија је у првој деценији након 2000. године остварила значајне помаке у демократизацији и институционалном приближавању западним структурама. Под руководством Демократске странке и председника Бориса Тадића, чланство у ЕУ је проглашено националним циљем, а европске интеграције позициониране су као доминантна стратешка оријентација (Batt 2004). Нови покушај регионалне сарадње и регионалне интеграције у највећој мери представљају наслеђе дешавања током деведесетих година (Трошић, Арнаудов 2025).

Формални напредак у приступном процесу, потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању (2008), добијање статуса кандидата (2012 – ЕС 2022) и отпочињање приступних преговора (2014 – Jagiełło-Szostak 2016) имао је значајан економски ефекат. Кандидатура Србије функционисала је као „улазна капија" за западне инвестиције. У периоду од 2010. до 2017. године ЕУ је чинила приближно 73% укупних СДИ, далеко надмашујући Русију (Pavičić 2019). У 2019. години око 62% укупне спољнотрговинске размене Србије односило се на ЕУ, што је знатно више у односу на партнере као што су Кина и Русија (EU 2022). Поред трговине и инвестиција, ЕУ представља и најзначајнијег донатора Србији. Током протекле деценије Србија је из фондова ЕУ примила око 3,6 милијарди евра бесповратне помоћи, уз просечне годишње донације од приближно 300 милиона евра (European External Action Service 2020).[3] У контексту стратегије мале државе, ови подаци указују да економски однос са ЕУ не функционише искључиво као средство интеграције, већ и као самосталан ресурс за економску стабилизацију и политичку легитимацију.

Сарадња са НАТО-ом додатно осветљава економско-безбедносну димензију западног присуства и утицаја. Иако Србија не тежи чланству, учешће у програмима као што су Партнерство за мир (*PfP*), *PARP* и *IPAP* омогућило је приступ фондовима, техничкој подршци и реформама у области одбране (Nič, Cingel 2014). Ова сарадња има и индиректне економске ефекте, јер сугерише политичку стабилност и предвидивост, што је од посебног значаја за стране инвеститоре. Из перспективе теорије малих држава, овде је кључан аргумент „материјална корист" (Radoman 2012). Србија може да остварује значајне економске добити од западне сарадње и без формалног чланства у ЕУ или НАТО-у. То омогућава одржавање политике

3 Више о томе в. „Србији у протеклој деценији 3,6 милијарди евра бесповратне помоћи ЕУ" 2011.

балансирања, при чему Запад делује као извор капитала, трговине и институционалних стандарда, док се истовремено избегавају пуне политичке и институционалне обавезе које чланство подразумева, нарочито у вези са питањем Косова и Метохија.

Посматрано кроз призму економске рационалности, чини се да за Србију не постоји реална алтернатива сарадњи са ЕУ, будући да су добити од економских и институционалних веза са западним актерима значајне и представљају важан ослонац унутрашње стабилности и легитимитета државне политике. Истовремено, свако видљивије смањење ангажмана ЕУ или НАТО-а могло би да отвори простор за снажније укључивање Москве, што западни партнери настоје да избегну. Иако Унија располаже економским капацитетима који могу да „контрабалансирају" стратешке иницијативе Русије, дуготрајно одсуство решења косовског питања и постепено јачање економских веза са Москвом могу утицати на способност Србије да испуни обавезе из *acquis-a*, као и на степен мотивације за пуноправно чланство у ЕУ.

ЕКОНОМСКА ЗАВИСНОСТ ОД РУСИЈЕ У СТРАТЕГИЈИ БАЛАНСИРАЊА СРБИЈЕ

Ако је косовски спор Србији створио потребу за институционалним ослонцем у међународним форумима, економска димензија односа са Русијом може се најбоље разумети кроз логику онога што се у овом раду означава као „селективна зависност" мале државе. Реч је о делимичној, али у енергетском сектору критичној зависности, која омогућава да релативно ограничени економски ресурси производе несразмерно велике политичке ефекте. Иако Русија није ни највеће извозно тржиште Србије ни доминантан извор СДИ, процене указују да руски капитал обухвата око 10–13% српске економије, углавном због власништва у Нафтној индустрији Србије (НИС), док је удео ЕУ приближно 70–80% (Bechev 2019, Pavičić 2019).

На први поглед, ова различитост сугерише да је економска релевантност Русије ограничена и да је „магнет" свакодневних оријентација у региону Запада (Stronski, Himes 2019). Међутим, литература наглашава да квантитативни обим није једини, нити најбољи показатељ утицаја. Кључ је у структури портфолија и у томе где се капитал позиционира. Аргумент је да Русија инвестиције усмерава у политички осетљиве и системски важне сегменте, са намером да оствари највећи могући политички утицај уз релативно ограничене ресурсе (Center for the Study of Democracy 2019). Слично томе, извештаји истичу концентрацију руских компанија у стратешким секторима (енергетика и прерада/трговина горивом), док државе ЕУ имају разноврснији и „шире распоређен" инвестициони портфолио (Bechev 2019).

Најрепрезентативнији пример структурне енергетске зависности јесте нафта и гас, где се српска енергетска безбедност снажно ослања на руске изворе (Bechev 2019). Руске компаније су стицале уделе или контролу у доменима који укључују производњу електричне енергије, рафинерије и продају горива. Посебно је значајан Енергетски споразум из 2008. године, којим су Србија и Русија обухватиле гасовод „Јужни ток" и продају 51% акција НИС-а „Гаспром њефту", уз финансијске обавезе у вредности преко 450 милиона долара и најмање 600 милиона долара додатних инвестиција (Stronski, Himes 2019). Према литератури, овај аранжман је био у колизији

са регулаторним обавезама у оквиру Уговора о енергетској заједници из 2005. и са Другим и Трећим енергетским пакетом који су укључивали ЕУ стандарде (Ejdus 2014).

За аргумент овој тези, пресудан је моменат. У години када Русија дипломатски подржава Србију поводом Косова и Метохије, економски односи се подижу на виши ниво и ствара се зависност у сектору који је истовремено критичан и тешко реверзибилан. Другим речима, косовски приоритет делује као покретач даљег продубљивања економске везаности са Москвом. Русија је свој утицај у енергетици проширивала и кроз индиректне канале посредоване преко руских компанија које послују у ЕУ, што литература описује као улагања с мањом видљивошћу („испод радара" – Gordon, Sautin 2013). Као последица, поједине процене указују да је зависност од руског гаса достигла и до приближно 89% (Brkić 2023).

Наравно, енергетска зависност добија додатну политичку тежину у контексту варијабилних цена и услова снабдевања. У новембру 2021. године Вучић је у Сочију са Путином закључио договор о гасу који је представљен као изузетно повољан у односу на шири регионални оквир енергетске кризе (Hajdari 2022). Релевантна литература овакве енергетске аранжмане тумачи као средство геополитичког утицаја и као индикатор степена политичке блискости држава са Москвом. У складу са тим, државе које су продубљивале интеграцију са ЕУ плаћале су цене ближе европском просеку, док су савезници Русије остваривали повољније услове снабдевања (Helsinki Committee 2016). Након увођења западних санкција у контексту руско-украјинског сукоба, Москва је додатно политизовала енергетску размену захтевом да „непријатељске" државе плаћају у рубљама (Gotev 2022). У том оквиру енергетика постаје примарни канал кроз који се економско претвара у дипломатско средство (Stronski, Himes 2019).

Са становишта управљања спољнополитичком стратегијом мале државе резултат је двострук. Прво, иако је руски укупни економски „отисак" мањи, његова концентрација омогућава да се економски ресурси трансформишу у политички утицај (Stronski, Himes 2019). Друго, Русија у овом односу не инсистира на структурним реформама у обиму у којем то чине ЕУ и евроатлантске институције, што може повећати тактичку привлачност руске подршке за домаће актере. Због тога није изненађујуће што српски званичници партнерство са Москвом третирају као стратешки важно, чак и када ЕУ остаје доминантан економски ослонац.

ЗАКЉУЧАК

Полазећи од Косова и Метохије као трајног структурног ограничења државне стратегије, рад је показао да се спољна политика Србије након 2000. године може најпрецизније разумети као стратегија балансирања мале државе између два кључна спољнополитичка ослонца – ЕУ и Русије. Косово и Метохија у том оквиру не представљају једно од бројних спољнополитичких питања, већ трајно структурно ограничење које истовремено дефинише унутрашњеполитичке „црвене линије" и значајно редукује маневарски простор Србије у односу према доминантним међународним актерима. Показано је да цена „потпуне победе" и „потпуног уступка" ствара трајну зону између, у којој се стратегија усмерава на управљање ризицима, временом и политичким последицама, а не на наметање коначног решења.

Емпиријска анализа потврдила је да се стратегија балансирања Србије не заснива на симетричној расподели утицаја између ЕУ и Русије, већ на јасној структурној асиметрији. Са једне стране, ЕУ представља доминантан економски и институционални оквир, будући да је кључни трговински партнер Србије, најзначајнији извор СДИ и донатор, као и главни канал унутрашње институционалне трансформације. Са друге стране, Русија има релативно ограничен укупан економски „отисак", али је њен утицај концентрисан у критичним секторима, пре свега у енергетици, где је створен модел „селективне зависности" – делимичне, али у том домену стратешки пресудне зависности, у којој ограничен обим капитала производи несразмерно велике политичке ефекте.

Рад је показао да је косовски спор деловао као значајан подстицај за учвршћивање овог обрасца. У периоду када је Србији била потребна институционална и политичка подршка у УН и другим међународним форумима, подршка Руске Федерације била је праћена продубљивањем енергетске повезаности, пре свега кроз стицање контролних удела у стратешким предузећима и закључивање дугорочних уговора о снабдевању гасом. У комбинацији са успореним процесом проширења ЕУ, ова динамика је стабилизовала модел у којем је ЕУ примарни економски и институционални ослонац Србије, док Русија задржава кључну улогу у косовском питању и доминантну позицију у појединим енергетским секторима. Истовремено, рад указује да је ова стратегија дугорочно нестабилна, јер што је дубља институционална повезаност са ЕУ и већи степен хармонизације са европским нормама, то се сужава простор толерисаног одступања од заједничке политике према Русији и косовском питању.

Практични значај рада огледа се у томе што јасно идентификује кључне полуге и ограничења спољнополитичког планирања Србије. За стратешко размишљање и даље обликовање државне политике, налази сугеришу да ће сваки покушај очувања дуалног ослонца на ЕУ као главни економски оквир и Русију као заштитника у косовском питању и енергетици с временом захтевати све софистицираније облике управљања ризиком, сигнализирања и унутрашње политичке артикулације.

Истовремено, рад има и своја ограничења, што отвара простор за будућа истраживања. Анализа је, пре свега, заснована на секундарним изворима и агрегираним показатељима економских односа, па би будућа истраживања могла да укључе детаљније анализе по секторима, базе података о инвестиционим токовима на микронивоу, као и емпиријске студије ставова политичких елита и стратешких планера у Србији. Додатно, компаративна анализа са другим малим државама које балансирају између западних интеграција и алтернативних безбедносних ослонаца могла би да омогући проверу опште применљивости идентификованог модела „селективне зависности".

У светлу актуелних промена у европском безбедносном поретку, продубљивања конфронтације између Запада и Русије и текућих енергетских процеса у Европи, отварају се питања која превазилазе оквир овог рада. Посебно је важно размотрити да ли ће и у којој мери Србија моћи да одржи постојећи образац балансирања, како ће евентуалне промене у енергетској структури утицати на њену спољну политику и да ли ће косовско питање дугорочно наставити да функционише као трајно стратегијско ограничење или ће добити другачију улогу у државној стратегији.

Управо у том простору будућа истраживања могу додатно да продубе разумевање граница и могућности стратегије балансирања малих држава у условима динамичног и променљивог међународног окружења.

ЛИТЕРАТУРА

Bandović 2021: Igor Bandović. "Serbia's EU accession process: A geopolitical game". *Clingendael Spectator*, 24. 3. 2021. <https://spectator.clingendael.org/en/publication/serbias-eu-accession-process-geopolitical-game>. [23. 4. 2025].

Batt 2004: Judy Batt. "The Western Balkans: Moving on". *Chaillot*, Paper No. 70. European Union Institute for Security Studies.

Batt 2006: Judy Batt. "Montenegro and Serbia after the Referendum". *European Union Institute for Security Studies*, 1. 5. 2006. <https://www.iss.europa.eu/publications/alerts/montenegro-and-serbia-after-referendum>. [23. 4. 2025].

Bechev 2019: Dimitar Bechev. "Russia's strategic interests and tools of influence in the Western Balkans". *NATO Strategic Communications Centre of Excellence.*

Beha 2015: Adem Beha. "Disputes over the 15-point agreement on normalization of relations between Kosovo and Serbia". *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 43, 1–20.

Bellamy 2002: Alex J. Bellamy. "Kosovo and the Dissolution of Yugoslavia". *Kosovo and International Society. Cormorant Security Studies Series*. London: Palgrave Macmillan, 16–36. <https://link.springer.com/series/14923>. [24. 4. 2026].

Bieber 2003: Florian Bieber. "The Serbian Opposition and Civil Society: Roots of the Delayed Transition in Serbia". *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 17, 73–90. <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1025388926816>. [23. 5. 2025].

Bieber 2015: Florian Bieber. "The Serbia-Kosovo Agreements: An EU Success Story". *Review of Central and East European Law*, 40 (3–4), 285–319.

Bjeloš, Elek 2020: Maja Bjeloš, Bojan Elek. *Kosovo – what do citizens know, think and feel? Analysis of public opinion research*. Belgrade Centre for Security Policy.

Brkić 2023: Dejan Brkić. "Serbian energy sector in a gap between East and West". Energy Exploration, vol. 42(1), 330–340. <https://doi.org/10.1177/01445987231215445>. [27. 4. 2025].

Bryanski 2007: Gleb Bryanski. "Russia may veto U.N. Kosovo resolution. 9". *Reuters*, 12. 9. 2007. <https://www.reuters.com/article/world/russia-may-veto-un-kosovo-resolution-idUSL12536540/>. [29. 6. 2025].

Valki 2001: László Valki. "Kosovo, international law and humanitarian intervention". *Perspectives,* No. 15, 45–67.

Vladisavljević 2011: Nebojša Vladisavljević. "Kosovo and Two Dimensions of the Contemporary Serb-Albanian Conflict". *After Yugoslavia: Identities and Politics within the Successor States*, 26–42.

Vuksanović 2021: Vuk Vuksanović. *Systemic pressures, party politics and foreign policy: Serbia between Russia and the West, 2008–2020.* PhD thesis. London School of Economics and Political Science. <https://doi.org/10.21953/lse.00004323>. [15. 4. 2025].

Weller 1999: Marc Weller. "The Rambouillet Conference on Kosovo". *International Affairs*, Vol. 75, 209–210. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.00066>. [23. 4. 2025].

Wouter, Loon 2021: Wouter Zweersand, Iris van Loon. "The limits of EU transformative power in the Western *Balkans". Clingendael Spectator*, 2. 6. 2021. <https://spectator.clingendael.org/en/ publication/limits-eu-transformative-power-western-balkans>. [23. 5. 2025].

Gligorov 2008: Vladimir Gligorov. "Geography of animosity". *Peščanik*, 4. 6. 2008. <https://pescanik.net/geography-of-animosity-2/>. [18. 5. 2025].

Gotev 2022: Georgi Gotev. "Russia adopts list of 'enemy' countries to which it will pay its debts in rubles". *Euractiv*, 2022. <https://www.euractiv.com/news/russia-adopts-list-of-enemy-countries-to-which-it-will-pay-its-debts-in-rubles/>. [18. 5. 2025].

Gordon, Sautin 2013: Deborah Gordon, Yevgen Sautin. "Opportunities and challenges confronting Russian oil". *The Carnegie Endowment for International Peace*, 28. 5. 2013. <https://carnegieendowment.org/research/2013/05/opportunities-and-challenges-confronting-russian-oil>. [13. 6. 2025].

Grieveson 2021: Richard Grieveson. "Western Balkan economic integration with the EU". *BiEPAG*, 14. 10. 2021. <https://www.biepag.eu/blog/western-balkan-economic-integration-with-the-eu-time-for-more-ambition/>. [16. 5. 2025].

The Economist 2018: The Economist. *How did Kosovo become a country? Documentary*. You Tube video, 7:52. <https://www.youtube.com/watch?v=jo8k44_WgGg>. [15. 4. 2025].

Ejdus 2014: Filip Ejdus. "Serbia's military neutrality: Origins, effects and challenges". *Croatian International Relations Review*, Vol. 20, No. 71, 43–71. <https://doi.org/10.2478/cirr-2014-0008>. [14. 5. 2025].

Ejdus, Kovačević 2021: Filip Ejdus, Marko Kovačević. "International relations in Yugoslavia and post-Yugoslav states". *Journal of International Relations and Development*, Vol. 24, 932–959.

European Commission [EC] 2022: *Overview – Instrument for Pre-accession Assistance (IPA)*. <https://enlargement.ec.europa.eu/funding-technical-assistance/overview-instrument-pre-accession-assistance_en>. [14. 5. 2025].

European External Action Service 2020: *EU partnership with Serbia*: *EU best partner and biggest donor*. <https://www.eeas. europa.eu/>. [13. 6. 2025].

International Crisis Group 2006: "Serbia's new constitution: Democracy going backwards". *Europe Briefing*, No. 44.

Jagiełło-Szostak 2016: Anna Jagiełło-Szostak. "Foreign and Security Policy of the Republic of Serbia". *International Security and Arms Control - Science topic*, 165–185.

KU Leuven 2020: "Serbian Progressive Party". *European Party Monitor*. <https://soc.kuleuven.be/io/english/european-party-monitor/serbia/SNS>. [14. 5. 2025.].

Lederer 2021: Edith Lederer. "Russia tries to ban Kosovo flag at UN – unsuccessfully". *APNews*, 14. 4. 2021. <https://apnews.com/article/united-kingdom-kosovo-serbia-coronavirus-pandemic-united-nations-43b77efe4ac7dd950a60bcd52e893df3>. [14. 4. 2025].

Мишев, Стевановић 2025: Гордана Мишев, Немања Стевановић. „Политички идентитет Србије у дискурсу војне неутралности у Европи". *Баштина*, св. 65, 295–307. <https://doi.org/10.5937/bastina35-54230>. [14. 5. 2025].

Nelaeva, Semenov 2016: Galina Nelaeva, Andrey Semenov. "EU-Russia rivalry in the Balkans". *Romanian Journal of European Affairs*, Vol. 16(3), 56–71.

Павић и др. 2024: Александар Павић, Хатица Бериша и Дејан Михајловић. „Примена инструмента 'меке моћи' уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске на Републику Србије", *Баштина*, св. 63, 133–143.

Pavičić 2019: Vesna Pavičić. "Serbia's orientation challenge". *Connections: The Quarterly Journal*, vol. 24, No. 5. <https://doi.org/10.11610/Connections>. [14. 4. 2025].

Patalakh 2018: Artem Patalakh. "Emotions and Identity as Foreign Policy Determinants: Serbian Approach to Relations with Russia". *Chinese Political Science Review*, Vol. 3(4). <https://doi.org/10.1007/s41111-018-0105-3>. [14. 4. 2025].

Perlez 1999: Jane Perlez. "Allies call Kosovo rivals to peace talks in France". *The New York Times*, 30. 1. 1999. <https://www.nytimes.com/1999/01/30/world/allies-call-kosovo-rivals-to-peace-talks-in-france.html>. [14. 4. 2025].

Petrović 2010: Žarko Petrović. *Russia–Serbia relations at the beginning of the XXI century*. ISAC Fund.

Radoman 2012: Jelena Radoman. *Serbia and NATO: From enemies to (almost) partners*. Belgrade: Centre for Security Policy.

Radio Free Europe/Radio Liberty 1999: „Yugoslavia: G7 And Russia Agree To Kosovo Peace Plan". *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 9 May 1999. <https://www.rferl.org/a/1091249.html>. [14. 4. 2025].

Reljić 2008: Dušan Reljić. "Russia's voice heard in Serbia". *Russian Analytical Digest*, No. 39, 2–5.

Rrustemi et. al 2019: Arlinda Rrustemi, Rob de Wijk, Connor Dunlop, Jovana Perovska, Lirije Palushi Rrustemi. *Geopolitical influences of external powers in the Western Balkans. HCSS*.

Sekelj 2000: Lasslo Sekelj. "Parties and Elections: The Federal Republic of Yugoslavia – Change Without Transformation", 52(1), 57–75.

Simić 2020: Jasmina Simić. "Serbia turns to China due to 'lack of EU solidarity' on coronavirus". *Euractiv*, 18. 3. 2020. <https://www.euractiv.com/news/serbia-turns-to-china-due-to-lack-of-eu-solidarity-on-corona/>. [14. 4. 2025].

„Србији у протеклој деценији 3,6 милијарди евра бесповратне помоћи ЕУ" 2011: „Србији у протеклој деценији 3,6 милијарди евра бесповратне помоћи ЕУ". *Влада Републике Србије. У служби грађана*, 6. 5. 2011. <https://www.srbija.gov.rs/vest/152384/srbiji-u-proteklој-deceniji-36-milijardi-evra-bespovratne-pomoci-eu.php>. [15. 5. 2025].

Stahl 2013: Bernard Stahl. " Another "strategic accession"? The EU and Serbia (2000–2010"? *Nationalities Papers*, 41(3), 447–469.

Stronski, Himes 2019: Paul *Stronski*, Annie *Himes*. *Russia's game in the Balkans.* Carnegie Endowment.

Subotić 2011: Jelena Subotić. "Europe is a state of mind". *International Studies Quarterly*, 55, 309–330.

Subotic 2017: Jelena Subotic. "Building Democracy in Serbia: One Step Forward, Three Steps Back". *Country Studies*, Part II. <10.1017/9781316848289.008>. [15. 4. 2025].

Трошић, Арнаудов 2025: Сања И. Јелисавац Трошић, Митко К. Арнаудов. „Модели сарадње на Западном Балкану као детерминанте регионалне интеграције", *Баштина*, св. 66, 393–409. <https://doi.org/10.5937/bastina35-56411>. [15. 6. 2025].

United Nations General Assembly 2008: "Backing request by Serbia". *Press Release*, GA/10764.

Hajdari 2022: Una Hajdari. "Pandering to Putin comes back to bite Serbia's Vučić". *Politico*, 7. 3. 2022. <https://www.politico.eu/article/vladimir-putin-russia-serbia-aleksandar-vucic/2022>. [13. 6. 2025].

Hebda 2020: Wiktor Hebda. "The Republic of Serbia: Stuck in the grey zone of democratization". *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, vol. 18, 173–194. <https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2020/12/riesw_2020-3-08.pdf>. [13. 6. 2025].

Cage 2008: Same Cage. "Russia issues new warning over Kosovo independence". *Reuters*, 12. 2. 2008. <https://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo-idUSL1262709220080212>. [13. 6. 2025].

Center for the Study of Democracy 2019: Center for the Study of Democracy. *Russia's economic influence in the Balkans: Tackling Kremlin's sharp power*. *Policy Brief*, No. 89.

Chadwick 2019: Lauren Chadwick. "A history of tension: Serbia–Kosovo relations explained". *Euronews*, 28. 5. 2019. <https://www.euronews.com/2019/05/28/a-history-of-tension-serbia-kosovo-relations-explained>. [14. 5. 2025].

Schwarz 2021: Karl Peter Schvawz. "Power games in the Balkans". *GIS Reports Online*, 23. 11. 2021. <https://www.gisreportsonline.com/r/power-balkan/>. [15. 4. 2025].

Dragan M. STANKOVIĆ
Hatidža A. BERIŠA

BALANCING STRATEGIES OF SMALL STATES: THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE ISSUE OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

This paper analyzes Serbia's foreign policy as a strategy of balancing between the European Union (EU) and the Russian Federation in the context of the Kosovo and Metohija issue. Treating Kosovo and Metohija as a permanent structural constraint on state strategy, the paper examines political and economic developments since 2000 and their influence on Serbia's foreign policy positioning.

The focus is placed on the economic dimension of balancing, specifically Serbia's dependence on the EU as its main trade and investment partner, while simultaneously emphasizing partial, particularly critical energy dependencies on the Russian Federation. The analysis indicates that balancing

does not imply merely symmetrical distributions of influence, but rather a combination of institutional reliance in the Kosovo issue and economic dependencies concentrated in the energy sector, which increases the costs associated with distancing from Moscow. The aim of the paper is to present the strategy of balancing as a rational, yet long-term unstable response of a small state to structural constraints arising from the Kosovo and Metohija issue, as well as from the unfinished process of European integration in the region. The aim of the paper is to present the strategy of balancing as a rational, yet long-term unstable response of a small state to structural constraints arising from the Kosovo and Metohija issue, as well as from the unfinished process of European integration in the region.

Keywords: Serbian Foreign Policy, Small States, Balancing, Kosovo and Metohija, Russian Federation, European Union.

Рад је предат 6. априла 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.1/.3(497.11)"20"
355.1/.3(436)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64584

Оригинални научни рад

*Миле Б. АНЂЕЛИЋ**
Универзитет одбране у Београду
Војна академија

ОРГАНИЗАЦИЈСКО-МОБИЛИЗАЦИЈСКЕ ПРОМЕНЕ КАО САСТАВНИ ДЕО ВОЈНЕ КУЛТУРЕ

Апстракт: Један од параметара успешности сваке организације је њена способност да се брзо прилагођава, развија и мења у складу са захтевима окружења. Као и друге савремене армије, Војска Србије приступа организацијско-мобилизацијским променама (у даљем тексту: ОМП), које иницирају савремени изазови, ризици и претње, као и убрзани технолошки развој. Те промене су кључни елемент прилагођавања и део су војне културе, под условом да се балансира између очувања основних принципа и војне културе с једне и отворености ка иновацијама с друге стране. Чврсто пројектована и јасно дефинисана војна организација мора поседовати флексибилност која ОМП не сагледава као раскид са традицијом, већ допринос њеном одрживом развоју кроз редефинисање постојећих норми и праксе. Овај рад разматра систематски приступ који повезује теоретске основе с практичним примерима у контексту војне културе. Рад обухвата теоријски оквир, историјско и савремено позиционирање у Србији, као и компаративни осврт на Аустрију као неутралну државу са развијеним моделом резерве.

Кључне речи: Војска Србије, Аустрија, војна култура, организација, мобилизација, технолошки развој, реформе, резерва.

УВОД

Од формирања првих војних структура па до данашњих модерних професионалних армија, војска представља рефлексију друштва из којег потиче и осликава њене друштвене, политичке и културне вредности, као и технолошки напредак нације. Традиционални модели војне организације и мобилизације се ослањају на строгу хијерархију, начела једностарешинства и субординације, као и хоризонталне и вертикалне уређене односе. Такав модел карактерисала је велика присутност броја војника чија се тактика ослањала на храброст, снагу и квалитетно вођство. У ери технолошког развоја долази до темељних промена у војној структури на коју утиче опремање савременим наоружањем и војном опремом. Организацијско-мобилизацијска структура не представља само технички елемент, већ израз војне културе, односно скупа вредности, норми и начина понашања који обликују војни идентитет. Савремена војска није само инструмент силе већ и показатељ степена модернизације друштвене свести и технолошке развијености једне државе.

* ORCID 0009-0000-7431-3307, milebandjelic@yahoo.com

У савременом геополитичком и стратегијском окружењу тешко је сачувати изолованост војске, на шта утичу различити фактори као што су технолошки, друштвени и културни. Због дигиталне повезаности и убрзаног технолошког развоја војска постаје интегрисани део ширег друштвеног и безбедносног система. У тим околностима војска мора да буде усклађена са друштвеним вредностима, етичким и моралним начелима једног народа и културним достигнућима државе и нације. Организацијско-мобилизацијске промене захтевају баланс између очувања основних традиционалних принципа, војне дисциплине и отворености према иновацијама уз подршку свих чинилаца у организацији. Промене се често доживљавају као изазов у савременим условима, због тога су постале неопходне и саставни део војне културе.

Циљ рада је да се анализира како и зашто се ОМП не могу посматрати одвојено од војне културе, већ управо као њен функционални и идентитетски део. Општи циљ рада је анализа међузависности између ОМП и војне културе са посебним осртом на вредносни систем војне културе у процесу мобилизације, док посебни циљ треба да идентификује кључне елементе војне културе и њен утицај на ОМП у процесу мобилизације. Сазнања о предмету истраживања проистичу из чињенице да су се досадашње ОМП планирале као одговор на будуће мисије и задатке војске и као тако планиране није могуће сагледати у којој мери су саставни део војне културе.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИРИ И ПОЈМОВНА РАЗЈАШЊЕЊА

Многи теоретичари војну културу дефинишу као спој професионалних норми и идеолошке посвећености служењу држави (Janowitz 1960: 42, 45). Она се може посматрати из призме као предуслов модернизације и професионализације оружаних снага. Из војничког угла Марej сматра да у војним организацијама култура и операције су међусобно зависне, па у том смислу дефинише да „начин извођења војних операција утиче на окружење, кроз утицај на перцепције, ставове и веровања“ (Murray 1999). У том погледу војна култура у односу на стратешку културу која обухвата шири оквир представља систем вредности и професионалне етике који обликује идентитет и понашање припадника оружаних снага, одређујући дисциплинске стандарде и професионалну одговорност унутар институција (Huntington 1957: 79). Уважавајући наведене ауторе, може се закључити да скуп вредности, норми и професионалне етике обликује идентитет и понашање припадника војске, који кроз војну културу одржавају дисциплинске стандарде, професионалну и моралну одговорност према друштву и начину прилагођавања друштвеним променама.

Када говоримо о дефинисаним појмовима који опредељују наведену тему, организација представља једну од најстаријих и најважнијих творевина човека. У војном смислу организација је сврсисходно повезан и усклађен друштвени систем чија је улога реализација специфичних циљева на подручју војне делатности (Kovač i dr. 2006: 14). Војска Србије се организује на стратегијском, оперативном и тактичком нивоу у команде, јединице и установе, а успоставља се актима о организацији, у складу са законом, прописима о одбрани и основама које утврди председник Републике (Правилник 2017: 3). Команде, јединице и установе

Војске Србије организују се за припрему и извршавање додељених мисија и задатака војске у миру, ратном и ванредном стању, а на основу утврђених безбедносних интереса и потреба одбране.

Мобилизација представља процес којим се оружане снаге припремају и активирају у ситуацијама кризе, рата или ванредног стања. Разлика од мирнодопског до ратног контигента оружаних снага попуњава се мобилизацијом (Ковач, Форца 2000: 529). Комплексност процеса огледа се у позивању резерве, преласка са мирнодопске на ратну структуру организације, расељавање, односно дисперзија материјалних и људских ресурса, као и активацију индустријских и цивилних капацитета. Јасно представља друштвени и институционални однос народа и државе дефинисан на постојећим обрасцима.

Промена представља разлику између стања исте појаве која се утврди њеним мерењем или посматрањем у два тренутка времена. Примењено на организацију, то значи да организациона промена представља разлику у стању организације која настане у одређеном интервалу времена (Stojković 2008: 7). Под организационим променама подразумева се свака промена у организационом систему која доводи до вишег нивоа ефикасности и ефективности функционисања, укључујући стандарде и методе њиховог мерења (Dulanović, Jaško 2007: 230).

Када сагледамо наведене појмове, између традиције и иновације мора постајати стабилност и динамична равнотежа која кроз традицију даје војсци морални ослонац, док иновације омогућавају њену ефикасност и релевантност у савременим условима. Способност војне културе огледа се у очувању континуитета вредности уз прихватање промена као сегмента успеха.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И САВРЕМЕНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ

Настанак Српске војске као организоване оружане силе почиње у Првом српском устанку (1804–1813. године). На почетку Првог устанка, главнину војне силе српског народа чинила је народна војска, коју су сачињавали првенствено сељаци, односно народ који се на позив окупљао око својих кнезова и других народних старешина (Ђорђевић 2000: 42). У периоду Првог српског устанка војна култура је била скуп ратничких вредности, народне дисциплине која је омогућавала делимичну мобилизацију против Османског царства. Кнез Милош Обреновић, вођа Другог српског устанка, након Ђакове буне 1825. године увидео је да се не може ослонити на такав вид организације војске. Поучен тим искуством, кнез Милош је одмах после Ђакове буне формирао стајаћу војску (Ђорђевић 2000: 85). Прва формација српске војске настала је по угледу на аустријску, као и прве униформе, што није чудно јер су те послове углавном обављали бивши аустријски официри – етнички Срби (Ратковић Костић 2007: 15–16). Током своје владавине неколико пута је мењао организацију и структуру војске. Трајање војног рока дуго није било одређено, већ је зависило од Милошеве воље. Многи војници остајали су у војсци десет и више година. Међутим, 1838. године војни рок је ограничен на шест година, а по Закону о устројству гарнизоне војске 1839. одређен је на четири године

(Ђорђевић 2000: 89). Поред редовне војске, кнез Милош је водио рачуна и о народној војсци која је била организована по кнежинама и нахијама. Војна култура у наведеном периоду заснивала се на ратничким вредностима, лојалности вођа и ослободилачким вредностима у борби против непријатеља. После ступања на престо 1860. године, кнез Михаило је уз помоћ напредне интелигенције унео у српску патријархалну средину идеје западне демократије о држави и народу (Ђорђевић 2000: 117). Ставио је ван снаге Устав из 1838. године, а војску је организовао на принципу стајаће и народне војске. У том периоду војна култура добија своју формализацију структуре и хијерархије, уводе се норме и дисциплина, што је омогућавало ефикаснију мобилизацију и руковођење војском. Вредносни систем обликује идентитет војника и функционалност организације и јасно се може закључити да је војна култура у наведеном периоду утицала на мобилизацију народа. Даљи значајан импулс развоју војне организације дао је краљ Милан Обреновић, овога пута као командант Активне војске у периоду 1897–1900. године. Захваљујући његовим реформама, официрска служба постала је најбоље плаћена у држави. Плате официра у наведеном периоду разликовале су се по чину и стажу, а најбоље ће се разумети ако изложимо тадашњи износ годишње плате у динарима: потпоручник 1800, поручник 2200, капетан 2600, капетан I класе 3150, мајор 4500, потпуковник око 5500, пуковник 7200 и генерал 10.104 динара (Бјелајац 1995: 21). У односу на официре, материјални положај државних службеника у Краљевини Србији у том периоду био је дефинисан класним системом, рангом, службом и местом рада. Према истраживањима Дубравке Стојановић, већина представника средњег сталежа зарађивало је годишње од 3000 до 6000 динара (Стојановић 2008: 113). У то време лекари и виши чиновници у министарствима зарађивали су између 4000 и 6000 динара годишње, док су учитељи били подељени у више класа са годишњим принадлежностима од 800 до 2000 динара. Након спровођења Закона о устројству војске из 1901. године, како наводи Милићевић, плате официра у Србији биле су знатно мање од официра из развијених европских земаља као и релативно сиромашних армија суседа (Милићевић 2002: 82). У односу на принадлежности осталих државних чиновника, виши официри су били најплаћенији у Краљевини Србији. Због тога је Србија пред балканске ратове пропорционално имала више официра у мирнодопском бројном стању (8%) него Бугарска (4,7%) или Румунија (6% – Благојевић 2022: 97).

За професионалну изградњу, припрему и велике ратне напоре с почетка 20. века Србија много дугује Радомиру Путнику, првом српском војводи, који је био начелник Генералштаба од 1903. до 1916. године (Благојевић 2019: 108). Војска се састојала из I, II и III позива. Оваква организација војске је задржана и у периоду између два светска рата, јер су више од половине Војске Краљевине СХС (од 1918. године) чинили припадници победничке Српске војске. Војна култура између два рата обликована је искуствима ратних сукоба, професионализмом, дисциплином и отпорности српског војника где систем вредности постаје мерило војне организације. Првих година после рата у официрском кору Краљевине СХС постајале су велике разлике у погледу способности и менталитета. Бивши аустроугарски официри нису могли или нису хтели да се прилагоде победничкој војсци, тако да се њихов

број брзо смањио (Ђорђевић 2000: 271). Убрзано наоружавање и организовање војних јединица утицало је и на општи углед војске, па је официрски позив постао у Србији частан, пожељан и прихватљив за све друштвене слојеве (Марковић 1957: 103). Војска Краљевине СХС формирана је у периоду 1918–1921. године. Основу за њену изградњу чинила је војска Краљевине Србије (око 145.000 људи) и тзв. трупе Народног вијећа (од око 15.000 бораца). Ова војска, с обзиром на то да ју је чинило око 3500 официра српске, око 2500 официра аустроугарске и око 500 официра црногорске војске, с правом се називала војском помирења. Оваквом стању у Војсци Краљевине СХС/Југославије треба додати и константна трвења официрског кора из бивше аустроугарске и српске војске, који су све чешће добијали и политичке, односно националистичке конотације. Све је то довело до неспремности за Априлски рат, који је изгубљен у кратком року, чиме је српска ратничка репутација доведена у питање политизацијом војне организације, лошим односом према вођењу професионалног војног кадра, недовољном кохезијом друштва у целини и неадекватним стратегијско-доктринарним решењима (Благојевић 2019: 111). Војна култура у Краљевини Југославији обликована је различитим војним традицијама предратних држава, где наступа формализам и хетерогеност националних састава које су стварале тензије и неслагања унутар војске. Овакав приступ војној култури директно је утицало на заједнички идентитет, лојалност и интегритет војника што је утицало и на ефикасност мобилизације.

На основу искуства из Другог светског рата, у Југославији се у другој половини XX века прешло на организацију оружаних снага у складу са концептом општенародне одбране и друштвене самозаштите. Војна култура у Југословенској народној армији проистекла је из социјалистичке идеологије, која је војни позив идентификовала у лојалност према социјалистичким вредностима и војну културу усмеравала на једнакост и заједничку одговорност. Комбинација професионалне етике са идеолошким елементима обликовала је војну културу која је омогућавала мобилизацију у сложеним условима. Послије ратова у бившој СФРЈ и НАТО агресије на савезну Републику Југославију, војска је мењала своја устројства, али у погледу основних принципа уклапала се по Снидеровим средишњим елементима војне културе: дисциплина, професионални етос, церемонија, правила понашања, кохезија и осећај заједништва. Након распада Државне заједнице Србије и Црне Горе 2006. године, Република Србија јасно дефинише војну неутралност, након чега се Војска Србије опредељила на модел модерне професионалне армије.

Након реорганизације и професионализације војске 2006. године и јасног усмерења српске политике за приступање Европској унији, успоставља се демократска контрола над војском, а промене у организацији војске нису биле део разумевања војне културе. Након наведене реформе, техничко-технолошка компонента војске као део војне културе није била усаглашена са сегментима националне културе. Прелазак војске са традиционалног приступа (масовне војске) на професионални приступ мења начела погледа на војно умеће и вештину, јавном интересу и служењу својој држави и народу. Професионализација доноси промену етноса, мења приступ доктрини и односа са друштвом. Отпуштање вишка запослених одразило се првенствено на појединце, али и на војну организацију и друштво у целини,

јер војничке вредности и општа народна мобилизација као саставни део војне културе одлазе у други план. Након одлуке државног руководства о професионализацији војске на политичкој сцени су економске теме, присутност утицаја европских норми и тежњи ка идеји неутралности. Будући да се војна неутралност континуирано спроводи до данас, још увек није дефинисан њен садржај у стратегијским документима, а још мање су разрађене њене импликације на одбрану и безбедност (Благојевић и др. 2025: 75). Неутралност сама по себи намеће одрицање од утемељених традиционалних вредности које је баштинила српска војска и богато историјско наслеђе српског народа. Кроз косовски завет и светосавље, војни етнос је усмеравао начин деловања како треба бранити државу и веру. Војска Србије је у том погледу испред себе имала задатак да изгради повезаност војне културе са свим осталим сегментима друштвеног живота и потребу да се изгради и ојача национални етички темељ са потребним вредностима уз уважавање мултиетичности и дефинисаним европским нормама. У том периоду „циљеви Србије у области културе су у великој мери у складу са циљевима Европске уније" (Дашић, Тркља 2023: 373). Земље Европске уније укидају општу војну обавезу у корист других организацијских форми, због чега је војска све мање важан фактор социјализације и увођења у грађански статус (Haltiner 1998: 7, 30; Dandeker 2000: 27, 44; Moskos et al. 2000). Након замрзавања служења војног рока 2011. године, Војска Србије се определила на трокомпонентност састава: професионални састав, активну и пасивну резерву. Овај модел није спроведен у дело када говоримо о активној и пасивној резерви. Јасно су исказани циљеви и потребе савремених начела по питању мобилизације, али се није пуно одмакло у том погледу. Укидањем опште војне обавезе која је имала национално-идеолошка обележја, служба у војсци постаје лични избор, а појам грађанина-војника губи смисао. Уздржавање од склапања војних савеза наводи Србију да се окрене националним ресурсима у домену одбране. То се континуирано реализује у сфери изградње наменске индустрије, која се пројектује за опремање Војске Србије наоружањем и војном опремом. Попуна резервним саставом неопходним за функционисање предвиђеног модела тоталне одбране не спроводи се у дело. Овај проблем ће у будућности бити све већи, а то се парадоксално догађа народу који има веома дугу и благородну традицију професионално уређене народне војске. Уважавајући претходна времена и историјске традиционалне вредности у етичком српском друштву мобилизација је била исказана кроз косовски завет и светосавље. Косовски завет који представља симбол духовне и војничке обавезе у војничком смислу прожима спремност на жртву за веру и слободу, док светосавље подразумева личну веру и покајање, живот по Јеванђељу. У војничком смислу светосавље наглашава важност вере и слободе као кључне вредности српске слободе, али не само као верски појам већ и као појам националне свести која код народа буди заједништво-саборство и одговорност према држави. У односу на етичко српско друштво, савремени приступ професионалној војсци тежиште даје на технолошкој способности, брзој и децентрализованој мобилизацији. Овакав приступ намеће потребу да се додатно усагласи технолошка компонента са вредносним системом који не поистовећује српског војника са Цера и Колубаре са професионалним војником Војске Србије. Већ 1988. године, Москос и Вуд у књизи *Војска је више од посла*

тврде да војно занимање губи посебан статус и углед у друштву, јер при одабиру војног занимања битнија постаје новчана накнада. Професионализам намеће трку на тржишту рада, па занимање војника постаје одабир, а не дужност. Управо све више истраживача почиње истраживати војну културу из ове перспективе.

ОРГАНИЗАЦИЈСКО-МОБИЛИЗАЦИЈСКЕ ПРОМЕНЕ У САВРЕМЕНОМ КОНТЕКСТУ

Прилагођавање организационих система условљено је сталним променама у окружењу и потребама прилагођавања система новим условима функционисања (Lojić 2011: 457). Организационе промене су посебна област истраживања, јер постоји мноштво теорија и концепата. Одређена група аутора (Lewin, Kotter, Burke) схватају организационе промене као процес којим се организације померају из постојећег ка неком жељеном стању, односно да се ради о процесу који плански и системски трансформише структуру и организациону културу ради прилагођавања окружењу и унапређењу ефикасности организације. Хантингтон и Јановиц организационе промене посматрају као начин који ће омогућити прилагођавање спољном окружењу и остваривање нових циљева као и саму промену људи, структуре или технологије у раду (Hantington 1957; Janowitz 1960). У наведеним делима Хантингтон се више фокусира на професионализам и јасну дистанцу између војске и цивила, Јановиц је истицао неопходност тежње ка истом циљу војске и друштва, али обојица виде организациону промену као неопходан алат за опстанак институције у динамичном свету.

Иновације у оружаним снагама најчешће су еволутивне природе, а промене карактерише надоградња или побољшање постојећих војних способности у четири елемента: технологија, процеси, организација и људи (Милковски, Џамић 2020: 90). Дакле, иновације и промене су чврсто повезане јер успешне иновације воде ка значајном степену промена. Сви услови који дају одређене појаве, односно мењање својства саме организације и учествују у стварању неке појаве могу се назвати чиниоци. Организацијско-мобилизацијске промене се могу покренути из две велике групе чинилаца спољашњих и унутрашњих које утичу на војну организацију. Када се говори о спољашњим чиниоцима, мисли се на чиниоце из окружења, док се под унутрашњим чиниоцима подразумевају они чиниоци који потичу из саме организације (Стојковић 2008: 45). У односу на спољне чиниоце, унутрашњи чиниоци знатно утичу на стратегијску процену и визију руководства које их спроводе на основу способности кадра, образовања, војностручне обуке (Јашко 2000: 30). Честе промене устројства државе у транзиционом периоду наметнуле су ОМП војске које су реализовале владајуће коалиције на основу умешности и знања да донесу неопходне законе у области безбедности и одбране. Способност вођа и других чланова да региструју и правилно тумаче промене у окружењу које указују на неопходност организационих промена зависе од вредности и уверења који су доминантно уграђени у њихове интерпретативне шеме (Милковски 2020: 63). Историја је препуна случајева када војно и државно руководство нису логично поступали у сопственом интересу.

Из напред наведеног аспекта војне делатности и сегмента унутрашњих чинилаца, војна култура припадника војске може се посматрати кроз материјалну

и духовну димензије у сегменту техничко-технолошке природе и темељних војничких вредности као што су праведност, часност, патриотизам, храброст, солидарност, хуманост и друго. Војна култура као саставни део стратешке културе може се дефинисати као скуп претпоставки, веровања и вредности које деле припадници једне националне заједнице и који битно одређују њихово разумевање света, као и понашање у њему (према: Janićijević 2006). Војска као друштвена институција од свог формирања развија специфичан систем вредности као део опште културе, који се прожима кроз оквире организационе и безбедносне културе. Сазревањем друштва и све присутнијом цивилном контролом, војна организација преиспитује појмовне вредности као што је став јавности према војсци, односи са медијима, улога жена у војсци, приговор савести и остале познате варијабле, које јасно опредељују да су ОМП саставни део концепта војне културе. Када је реч о цивилној контроли Старчевић и Ружичић наводе да је „цивилна демократска контрола војске је нужна и драгоцена, колико као лек за тзв. преторијански проблем, толико и за 'здравље' војске као важне друштвене институције" (2025: 317). На стабилност и ефикасност војне организације директан утицај има војна култура као унутрашњи чинилац. Она дефинише односе у субординацији и једностарешинству, утиче на јачање војних колектива, ствара колективни идентитет. Традиционална војна култура заснива се на вредностима као што су безусловна послушност, част, храброст и спремност на жртву. Ове вредности вековима су чиниле темељ војног идентитета и обликовале понашање припадника оружаних снага (Janowitz 1960: 23, 25). У данашње време, а у складу са технолошким развојем, војна култура све више укључује флексибилност, толеранцију и тимски рад. Војна организација која занемарује културне аспекте често се суочава с проблемима демотивације, слабом унутрашњом дисциплином и неуспешном адаптацијом на промене (Giuseppe 2006: 43).

Војна култура се развија кроз историју, ратна искуства, традицију и као таква има пресудан утицај на формирање војног идентитета. У савременом контексту војна култура је флексибилна, јер на њу утичу и спољашњи и унутрашњи чиниоци, пошто се мења под утицајем глобалних изазова, међународних интеграција, дигитализације и промена у доктрини ратовања.

КОМПАРАТИВНИ ОДНОС СРБИЈЕ И АУСТРИЈЕ КАО МОДЕЛ НЕУТРАЛНЕ ДРЖАВЕ

Институт неутралности, као легитимна платформа за спољнополитичко деловање држава, уобичајено се повезује са модерним државама. Ближе одређено, од потписивања Вестфалског мира 1648. године може се говорити о концепту неутралних држава као легитимном избору суверених држава у међународним односима у случају конкретног ратног сукоба или као трајно спољнополитичко опредељење (Blagojević 2016: 241). Пракса је показала да је нормативно уређење држава које су тежиле ка неутралности трајало више векова. Швајцарској, Шведској и Аустрији, европским државама, које су током низа деценија биле неутралне или су још увек неутралне, било је неопходно много времена за прелазак пута од првих идеја о неутралности, преко постизања унутрашњег консензуса о томе,

до међународног признања неутралног статуса (Кајтез, Старчевић 2023: 330). Након што се Србија определила за војну неутралност и своју политику одбране заснива на стратегијском концепту тоталне одбране уместо честог поређења са Швајцарском као неутралном државом, сагледаћемо Аустрију као неутралну државу и њен начин организације који је саставни део војне културе, али у сегменту попуне резервним саставом. Аустријски модел може понудити економске обрасце у погледу ангажовања и статусног решења попуне војске резервним саставом који спада у домен вредновања војне културе.

Аустроугарска монархија кроз историју представљала је репресивну државу са редовном полицијом и војском, а након завршетка Првог светског рата велике силе победнице одлучиле су да је расформирају на више земаља, након чега је настала и данашња Аустрија. Након рата тежњу ка неутралности прекинуло је њено припајање Немачкој пред Други светски рат. Ова држава је 1955. године прогласила сталну неутралност, али тек након што је аустријска дипломатија убедила Совјетски Савез, САД, Британију и Француску да је реч о оптималном избору (Благојевић 2022: 126). Видна поларизација између блокова била је на страни Аустрије која је била ближа Западу него Истоку, тако да је Совјетски Савез подржавао њену неутралност како се не би сврстала уз Запад, док је са друге стране Запад био сигуран да се она неће приклонити Истоку. Након ове одлуке може се констатовати да је аустријска неутралност наметнута неутралност, јер није била њена слободна воља, већ последица међународних односа након Другог светског рата. Као што тврди Фишер – „неутралност по швајцарском моделу" постало је решење за поновно успостављање независне и демократске Аустрије (2013: 30).

Утемељена значајним историјским вредностима које је дефинисао Уговор и меморандум о њеној вечној неутралности, након Хладног рата одступа од дефинисаних начела и почиње да јача своју војску а посебно у сегменту резервних оружаних снага које обухватају активну и пасивну резерву. Након уласка у Европску унију и прикључења НАТО програму, Партнерство за мир, савезна војска успостављена је према милицијском војном систему „Milizsystem" (Savezni ustavni zakon Bundes-Verfassungsgesetz-B-VG у члану 79, став 1), који представља облик милицијске војне резерве или пример хибридног модела као јединствен у оквиру Европске уније. Он означава специфичан модел организације оружаних снага који је уско повезан са концептом трајне неутралности, а који представља грађанина у униформи и омогућава комбиновање цивилног друштва и војне одбране, ослањајући се на обучене војне резервисте као кључни елемент националне безбедности. Милицијски војни систем потиче од званичног термина који описује војно уређење засновано на грађанима-војницима који нису професионалци са пуним радним временом, већ пролазе обуку и враћају се цивилном животу, остајући на располагању за активацију. По Раухенштајнеру овај модел посебно је карактеристичан за државе које негују војну неутралност и дефанзивну безбедносну доктрину, при чему се тежиште ставља на заштиту сопствене територије, а не на пројекцију војне моћи изван националних граница (Rauchensteiner 2016: 258–259). Милицијска војна служба састоји се из самостално структурираних јединица које обезбеђују услове за реализацију мобилизације, језгра ратних јединица за попуну активног састава и попуну

предвиђених формацијских места у оквиру активних јединица. Званични је део оружаних снага и представља резервну компоненту за које су посебно прописана формацијска места која попуњавају припадници активне резерве. Попуна се врши на добровољној основи од лица која су завршила обавезни војни рок. Стање службе се одликује по томе што је војник војно активан само у време увежбавања и приликом ангажовања, а врши се на територијалном принципу. Војну културу аустријске војске, кроз статусни оквир прати и Закон о одбрани (Bundesverfassungsgesetz) који кроз Закон о накнадама у војсци предвиђа да послодавци могу добити надокнаду за трошкове који настану због одсуства запосленог који је припадник резерве и који је позван на војну обавезу (Heeresgebührengesetz 2001-HGG 2001). У оружаним снагама Аустрије предвиђен је низ мера које се највише односе на економски амбијент, а у циљу повећања атрактивности за добровољно јављање у милицијски војни систем. Предузима се низ мера које се не односе на традицију, већ јасно усмеравају на корист појединца који за оданост држави остварује принадлежности као што су: повећање финансија и дуплирање премије за успешан завршетак припремне обуке, напредовање у служби, издавање војне легитимације за припаднике, уплата новчаних принадлежности на дан почетка вежбе, увођење повлашћене карте за железнички саобраћај и јавно је обезбеђен статут припадника у друштву у односу на остале грађане. Напред наведено утиче на мобилизацијско језгро и брзу експанзију ратних јединица и интеграцију у активни строј у кризним ситуацијама. Овај модел има и слабости, као што су потешкоће у одржавању борбене технике, спремности и континуитета обуке у прилагођавању безбедносним претњама. Ефикасност оваквог система зависи од адекватне законске регулативе, политичке подршке и интеграције у укупни систем националне безбедности, што Аустрија добро спроводи.

Крај Хладног рата, поред свих промена које је проузроковао на међународној сцени и рат на територији бивше СФР Југославије, не ствара једини проблем за Србију. До нових сукоба дошло је 1999. године на Косову и Метохији, након чега су НАТО снаге на челу са САД извеле ваздушну интервенцију (*аīресију*) без одлуке Савета безбедности Уједињених нација. Непосредно пре самог проглашења независности Косова* 2008. године, Народна скупштина Републике Србије 2007. године донела је Резолуцију о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије, којом је проглашена војна неутралност, првенствено као одговор на свеукупну активност НАТО-а и подршке дела међународне заједнице у изградњи косовске независности. Не желећи да учествују у оружаним сукобима које иницирају и воде глобални центри моћи, поједине, углавном мање државе Европе, задржале су принцип војне неутралности и поштовања међународног права, градећи специфичан политички идентитет (Мишев, Стевановић 2025: 297). Неутралност Србије се не може поистоветити са Аустријом која је међународно призната као таква, већ њен покушај да балансира између Истока и Запада због тренутног статуса Косова и Метохије. Од проглашења војне неутралности 2007. године званична политика није мењала однос према донесеном статусу, па се може говорити о извесном континуитету, као и о унутрашњем консензусу. Једна од главних претпоставки утемељености политике неутралности неке државе је и питање да ли је наоружана и способна за самоодбрану (Мачкић 2013: 224).

Развој и набавка савремених система и војне опреме мора да прати попуна и оспособљеност професионалних и резервних састава војске, према којем безбедност државе представља колективну одговорност друштва. Суштина концепта тоталне одбране произлази из процене да се због природе, сложености и интензитета постојећих безбедносних изазова и претњи не може остварити ефикасна заштита одбрамбених интереса Републике Србије ангажовањем искључиво Војске Србије, већ се у функцију одбране укључују и остали субјекти јединственог система одбране Републике Србије (Концепт тоталне одбране 2024: 4).

Када говоримо о ширем контексту мобилизације у Србији, сагледавамо је као саставни део мобилизације државе и друштва. Прелазак са масовне војске на професионалну војску променио је и модел мобилизације, јер се тежиште усмерило на напредак технологије, јаке логистичке капацитете и специјализоване јединице. Савремени глобализам и појава индивидуализма мења свест народа о битности и приступу мобилизацији војске. У различитим моделима адаптације и утицаја промена у међународним односима Војска Србије је тежила да сачува војну културу као сегмент покретача промена као вредности које амортизују унутрашњи традиционални етнос, насупрот потреби на флексибилношћу. У времену након НАТО агресије кључни изазови Републике Србије односе се на питања АП Косова и Метохије и Републике Српске. У том смислу војска кроз државне органе мора инсистирати на интероперабилности са институцијама безбедности и механизмима цивилне заштите, мора стварати отпорност на информационе и економске притиске као и заштиту критичне инфраструктуре и војне мобилности. У односу на дефинисане изазове, фокус дешавања треба усмерити на дијагнозу стања које дају решења за предвидивост финансирања буџетских линија за професионалну и резервну војску, обуку и одржавање наоружања. Узимајући у обзир смањен прираштај, потребно је нормативно и доктринарно регулисати подзаконска акта о активној и пасивној резерви и цивилно-војној сарадњи, на основу чега треба исказати потребе умрежавања са просветом и привредом у погледу потребе за кадровима и логистиком. У погледу нормативно-правне сфере уочава се недефинисаност веома важних питања када се говори о концепту активне и пасивне резерве и њене практичне примене. Разматрајући ангажовање активне и пасивне резерве двосмислено је дефинисано по питању њихове употребе у главним одбрамбеним снагама и снагама ојачања као и ангажовању у мисијама Војске Србије. Недефинисаност се огледа по питању ангажовања лица, њихове уговорене обавезе као и повољностима послодаваца у пореским олакшицама. У складу са напред наведеним, потребно је да Војска Србије као и друштво у целини подстичу атрактивност посебно активне, а и пасивне резерве, и то кроз увођење подстицаја послодавцима и резервистима на територијалном принципу понуде. Кроз јасно дефинисане законске и економске механизме потребно је јавно вредновати статус резервисте који се мора проткати косовском заветом и светосављем, односно сачувати традицију, уважавајући норме живљења у савременом друштву. Доктринарно и правно усагласити улогу резерве кроз концепт тоталне одбране и цивилно-војну сарадњу. На основу територијалног приступа ради брзе попуне ратних јединица и брзине активирања ратних јединица отворенијим приступом треба направити модел, односно предвидив календар

активности резерве по питању вежби и обавеза према војном позиву. Тиме се не би дозволило да активна резерва по својој обучености заостаје за припадницима сталног састава, јер би се њихова слабија обученост веома неповољно одразила на јединицу, како у мирнодопским тако и у ратним условима.

Спремност војске да одговори на изазове, ризике и претње зависи од њене способности, односно у којој мери је организована и како њена организација утиче на војну културу. Компаративним увидом у решења Аустрије, указује на важност правно-економских подстицаја, јавног признања статуса резервиста и њиховог ангажовања на територијалном принципу. У српском контексту, поред традиционалног приступа војничком позиву приступ мобилизацији треба усмерити на предвидиво финансирање, територијално ангажовање активне резерве које је потребно регулисати различитим подстицајима који би били видни у целокупном друштву у циљу развоја способности Војска Србије.

ЗАКЉУЧАК

У савременом времену војска мора бити спремна да брзо одговори на промене у безбедносном окружењу, а то је могуће ако се у култури војске и народа негује одговорност и спремност за промене у циљу општедруштвеног добра. Војну организацију и војну културу припадника професионалне војске и резервног састава можемо посматрати као реакцију њихових потреба које осећају према свом професионалном позиву и односу према држави. По инерцији професионални припадник војске чим се определио да приступи њеним редовима ствара посебан однос према одбрани своје отаџбине и слободарским традицијама српског народа. Одбрана отаџбине умногоме зависи од приступа војној култури као делу опште културе која директно утиче на вољу и спремност припадника да бране своју отаџбину. Када говоримо о резервном саставу, војна култура поред патриотског чина мора да имплементира и сегменте који јасно дефинишу статусна питања припадника активне и пасивне резерве.

Организацијско-мобилизацијске промене нису само функционални и технички процеси, већ представљају значајан културни феномен унутар војне културе, јер се не односе само на формалну организациону структуру, већ подразумевају промене у вредносним обрасцима, нормама понашања и идентитету припадника војске. Војна култура обликује начин на који се ОМП прихватају, тумаче и спроводе. Као културни феномен утиче на социјализацију припадника војске, редефинише односе, као и прилагођавање традиционалних вредности на савремене безбедносне изазове, при чему се војна култура постепено трансформише. Када се промене партиципирају као легитимне и у складу са институционалним вредностима, процес мобилизације постаје ефикаснији. Супротно томе, у колико се не ускладе формална организациона решења и културни обрасци, може успорити процес мобилизације и смањити оперативне способности Војске Србије.

Одговор на истраживачко питање може се сагледати кроз призму културног феномена који ОМП не сагледава као промену организационе структуре, већ и промену војне културе која баштини традиционалне вредности које се

прилагођавају савременим безбедносним изазовима. Такав однос усаглашава везу између државе, војске и грађанина-војника. Ако се ОМП спроводе у циљу професионализације које војни позив претварају у посао, специјализацију, каријерни развој и промену идентитета унутар војске, доводи до слабљења спреге између војне организације, професионалних припадника и грађанина-војника. Када војна култура постане посао, припадници војске због личних бенефита напуштају војску, што директно утиче на мобилизацију у смислу прихвата и обуке резервног састава. Ефикасност процеса мобилизације Војске Србије мора представљати интеграцију војних вредности у свакодневни живот нације, јер ако постоји јаз између организације и културе, спровођење мобилизације ће бити отежано. Културни идентитет као замајац једног друштва уз модерне технолошке захтеве постаје тест друштвене кохезије. Војска Србије се позиционирала као „национална школа", која кроз поновно увођење редовног служења војног рока покушава обновити везу између грађанина-војника и државе. Овај начин утицаће на повећање колективне вредности у односу на савремене токове које нуде индивидуалистичке вредности професионалне каријере.

Може се закључити да су ОМП неодвојив део војне културе, јер оне обликују начин спровођења промена. Оне представљају динамичан процес и стварају свој идентитет и каузалност са војном културом, посебно у домену мобилизације.

ЛИТЕРАТУРА

Blagojević 2016: Veljko Blagojević. „Potencijal politike neutralnosti Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima". *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi.* Ur. Srđan T. Korać. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu: Hanns Seidel Stiftung–Kancelarija za Srbiju i za Crnu Goru, 240–258.

Благојевић 2019: Вељко Благојевић. „Стратешка култура–студија случаја–Србија". *Војно дело*, 8. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1908093B>. [10. 1. 2026].

Благојевић 2022: Вељко Благојевић. „Стратешко промишљање војне неутралности Србије – могућности, изазови и ризици". *Српска политичка мисао*, бр. 1, 123–146. <https://www.ips.ac.rs/publikacija.php?id=466>. [10. 1. 2026].

Благојевић 2022: Вељко Благојевић. *Моћ и сила*. Београд: Медија центар Одбрана.

Благојевић и др. 2025: Вељко Благојевић, Александар Гајић, Милован Суботић, Милан Игрутиновић. *Савремена српска стратешка култура*. Београд. Институт за европске студије.

Бјелајац 1995: Миле Бјелајац. „Женидбе официра српске и југословенске војске 1888–1941". *Годишњак за друштвену историју*, год. 1, св. 1, 19–38.

Burke 2018: Wyatt Wamer Burke. *Organiyation change. Theory and practice*. Sage Publications.

Giuseppe 2006: Caforio Giuseppe. *Handbook of the Sociology of the Militry*. New Jork: Second edition.

Dandeker 2000: Christoper Dandeker. *The Military in Democratic Societies*. New Times and New patterns of Civil - Military Relations.

Дашић, Тркља 2023: Бобан Дашић, Радмила Тркља. „Улога културе у евроинтеграцијама Србије". *Баштина*, св. 59, 365–374. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2023/0353-90082359365D.pdf>. [16. 1. 2026].

Dulanović, Jaško 2007: Živko Dulanović, Ondrej Jaško. *Oraganizaciona struktura i promene*. Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

Ђорђевић 2000: Бранислав Ђорђевић. *Историја српске ратне вештине*. Београд: Војноиздавачки завод.

Janowitz 1960: Morris Janowitz. *The Professional Soldier*: *A Social and Political Portarait*. New York.

Janićijević 2013: Nebojša Janićijević. *Organizaciona kultura i menadžment.* Beograd: Centar za izdavačku delatnost.

Јашко 2000: Ондреј Јашко. *Пројектовање и менаџмент организационих промена*. Докторски рад. Београд: Факултет организационих наука.

Кајтез, Старчевић 2023: Илија Кајтез, Срђан Старчевић. „Оправданост војне неутралности Републике Србије у времену ерозије неутралности у Европи". *Српска политичка мисао*, вол. 2, бр. 4, 327–345. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-5989/2023/0354-59892304327K.pdf>. [25. 12. 2025].

Ковач и др. 2006: Митар Ковач, Живко Дулановић, Дејан Стојковић. *Одређивање ефикасности војноорганизационих система*. Београд: Војноиздавачки завод.

Kotter 1996: John P. Kotter. *Leading change*. Boston: Harvard Business School Press.

Ковач, Форца 2000: Митар Ковач, Божидар Форца. *Историја ратне вештине*. Београд: Војноиздавачки завод.

Kulman, Callaghan 2011: Jurgen Kulmann, Jean Callaghan. *Military and Society in 21 st Century Europe*: A Comparative Analysis. Hamburg, LIT.

Lewin 1951: Kurt Lewin. *Field Theory in Social Scence*. New York: Harper & Row.

Lojić 2011: Ranko Lojić. *Upravljanje ljudskim resursima u sistemu odbrane*. Beograd: Medija centar Odbrana.

Марковић 1957: Радосав Марковић. *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд: Српска академија наука.

Мачкић 2013: Ранко Ђ. Мачкић. „Стратегијски концепт одбране Републике Србије". *Војно дело*, бр. 4, 213–242.

Милићевић 2002: Милић Милићевић. *Реформа Војске Србије 1897–1900*. Београд: Војноиздавачки завод.

Милковски 2020: Вангел Милковски. „Организациона култура у Војсци Србије". *Национални интерес*, бр. 3, 59–88. <https://www.ips.ac.rs/assets/pdf/Ni-39-3.pdf>. [11. 12. 2025].

Милковски, Џамић 2020: Вангел Милковски, Милан Џамић. „Иновације у оружаним снагама као предуслов за јачање стратешке ефикасности нације". Зборник радова. Ур. Зоран Јефтић и Ненад Стекић. Београд: Универзитет у Београду, Факултет безбедности: Институт за међународну политику и привреду: Институт за старатегијска истраживања, 84–104.

Министарство одбране, Сектор за политику одбране, Управа за организацију 2017: *Правилник о организацији Војске Србије и унутрашњем уређењу и систематизацији формацијских места команди, јединица и установа*. Београд.

Мишев, Стевановић 2025: Гордана Ж. Мишев, Ненад Р. Стевановић. „Политички идентитет Србије у дискурсу војне неутралности у Европи". *Баштина*, св. 65, 295–307. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2025/0353-90082565295M.pdf>. [20. 1. 2026].

Moskos at al. 2000: Charles C. Moskos, John Alen Williams, David R. Segal. *The postmodern military*: *Armed forces after the Cold War*. Oxford: Oxford University Press.

Moskos, Wood 1988: Charles C, Moskos, Frank R. Wood. *The Military: More Than Just a Job*? Washington DC: Pergamon–Brassey's.

Murray 1999: Williamson Murray. "Does Military Culture Matter?". *America the Vulnerable*: *Our Military Problems And How To Fix Them*. Eds. John F. Lehman–Harvey Sicherman. Philadelphia: Foreign Policy Research Institute, 134–152.

Ратковић Костић 2007: Славица Ратковић Костић. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт.

Rauchensteiner 2016: Manfried Rauchensteiner. *Die osterreichische Neutralitat*. Wien: Bohlau Verlag.

Savezni ustavni zakon Bundes–Verfassungsgesetz – B - VG.

Стојановић 2003: Дубравка Стојановић. *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд: Удружење за друштвену историју.

Stojković 2008: Dejan Stojković. *Organizaciono restrukturiranje vojske*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Старчевић, Ружичић 2025: Срђан Старчевић, Бојана Ружичић. „Деполитизација војске као услов за њену цивилну демократску контролу". *Баштина*, св. 65, 309–322. <https://doi.org/10.5937/bastina35-56354>. [18. 12. 2025].

Управа за стратегијско планирање, СПО МО 2024: *Концепт тоталне одбране, сажетак*. Beograd. Медија центар Одбрана.

Fišer 2013: Tomas Fišer. „Evropske neutralne zemlje tokom Hladnog rata". *Neutralnost u XXI veku – pouke za Srbiju*. Zbornik radova. Ur. Igor S. Novaković. Beograd. ISAC Fond, 27–33.

Haltiner 1998: Karl W. Haltiner. *The Definite End of the Mass Army in Western Europe*? Armed Forces & Society.

Huntington 1957: Samuel P. Huntington. *The soldier and the state*: *The Theary and Politics of Civil–Military Relations*. London: Harvard University Press.

Mile B. ANĐELIĆ

ORGANIZATIONAL-MOBILIZATION CHANGES AS AN INTEGRAL PART OF MILITARY CULTURE

Summary

Military organization represents the foundation of military culture, as it ensures clarity in hierarchy, the division of tasks and responsibilities, as well as stability in the functioning of the armed forces. However, military culture does not imply only the preservation of existing organizational forms, but also the army's ability to adapt to new conditions through organizational and mobilization changes. Organizational and mobilization changes in the military arise as a response to shifts in the security environment, technological development, new forms of warfare, and social changes. Although changes can disrupt established patterns, they are necessary for maintaining the efficiency and effectiveness of the military. This culture implies a clearly defined hierarchy, division of duties, responsibilities, and authorities, which enables the successful execution of military tasks in peace and war. Such a system influences the development of a sense of responsibility, collectivism, and loyalty to the unit and the state.

Organizational and mobilization changes, as a part of military culture, require a balance between tradition and innovation. Military culture shapes the way changes are accepted, implemented, and valued. Organization shapes the behavior, values, and identity of soldiers. It encourages respect for rules, traditions, and authority, but also mutual trust and solidarity among military personnel. The organizational structure also enables the transfer of knowledge, experience, and military customs from senior to junior members. In modern militaries, organization adapts to technological and social changes, but the basic principles remain the same. Thus, organization represents not only a technical framework for action but also an important cultural element and a community with specific values and norms.

In this way, organizational-mobilization changes and organization form a unique whole within military culture, as a stable organizational structure ensures continuity and identity, while organizational-mobilization changes enable the development and long-term sustainability of the military in modern conditions.

Keywords: Serbian Armed Forces, Austria, military culture, organization, mobilization, technological development, reforms, reserve forces.

Рад је предат 20. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 342.7(=411.16)(497.11)"18/19"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64547

Прегледни рад

*Жељко В. ЛАЗИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

*Мартин И. МАТИЈАШЕВИЋ***
Универзитет МБ, Београд
Пословни и правни факултет

ПРАВНИ ОКВИР ОСТВАРИВАЊА ГРАЂАНСКИХ ПРАВА И СЛОБОДА ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ И ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У овом раду еволутивно је представљен правни оквир који се односи на ограничења грађанских права и слобода припадника јеврејске заједнице са посебним освртом на њихова верска права и слободе. Истраживање се заснива на анализи уставних норми, законских решења и подзаконских аката који су важили у периоду Кнежевине, односно Краљевине Србије, као и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији. Поред уставних гаранција које су обезбеђивале равноправност јеврејске и других верских заједница, анализирају се и закони који су доприносили унапређењу њиховог правног статуса. Посебна пажња посвећена је указима, уредбама и другим правним актима којима су права Јевреја била ограничавана, нарочито у периоду окупације Краљевине Југославије, када су путем нормативних мера грађанска права и слободе јеврејског становништва систематски укидана и практично онемогућена.

Кључне речи: Јевреји, јеврејска заједница, грађанска права и слободе, верска права, правни прописи, дискриминација.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Јеврејска заједница на простору Балкана присутна је вековима и представља део дуге историјске и друштвене традиције. Њен правни и друштвени положај условљаван је променљивим историјским и социјалним околностима, услед чега је у појединим периодима посматрана као користан, а у другим као непожељан или штетан елемент у оквиру друштва у којем је живела. Државноправне трансформације током XIX и XX века пратиле су дубоке промене у политичком, правном и друштвеном поретку, као и честе измене државних граница. У таквим околностима јеврејска заједница се суочавала са различитим облицима правног третмана, у складу са законодавством новоформираних држава на територијама некадашњег Османског царства или оних које су те просторе преузимале.

* ORCID 0009-0009-2532-8188, zeljkolaz@gmail.com
** ORCID 0009-0006-5840-7446, martin.matijasevic@yahoo.com

Предмет овог рада јесте испитивање грађанских права и слобода јеврејске заједнице на нашим просторима кроз анализу уставних одредби, законских решења и подзаконских аката који су се на њу односили. У раду се посебна пажња посвећује разматрању верских аспеката грађанских права и слобода. Тематске целине рада су конципиране на начин да прикажу обим права и слобода који су били прокламовани и реално остваривани у складу са достигнутим степеном друштвеног развоја у току различитих посматраних историјских периода. Грађанска права и слободе посматрају се кроз право на настањивање и слободу обављања привредних и других делатности, а посебна пажња посвећује се изучавању верских слобода које се анализирају кроз право на верско изјашњавање и слободу вероисповести. У самом истраживању примењена је метода анализе садржаја и историјско-компаративне анализе.

Хронолошки оквир истраживања обухвата положај јеврејске заједнице у Кнежевини Србији, затим у Краљевини Србији, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији, све до првих година постојања Федеративне Народне Републике Југославије. Стицањем независности Кнежевине Србије, на основу одредаба Берлинског мировног уговора из 1878. године, створени су формалноправни услови за унапређење положаја јеврејске заједнице и њено пуно изједначавање са осталим становништвом у погледу права и обавеза. До тог периода Јевреји су углавном сматрани домаћим становништвом, али је њихово учешће у појединим областима привредног живота било ограничавано посредством рестриктивних законских и подзаконских прописа.

ДРУШТВЕНИ И ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Формирање српске државе, најпре у статусу вазалне, а потом и независне политичке заједнице, условило је настанак нових друштвених односа, као и развој правних норми којима су ти односи били уређивани. У оквиру таквих процеса однос државе према несрпским и неверским заједницама био је неуједначен и подложан променама. То се огледало, између осталог, у хатишерифским одредбама којима су прописивани рокови за исељавање муслиманског становништва из Србије, уставним нормама које су прокламовале равноправност свих поданика Кнежевине без обзира на вероисповест, али и у одредбама којима је државна заштита пружана православној вери. Положај јеврејске заједнице на простору Кнежевине Србије био је променљив и у значајној мери зависио од актуелне власти и политичког режима.

Током прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815–1839) може се уочити извесно побољшање услова за развој трговине код јеврејске заједнице. Међутим, када је реч о остваривању грађанских и привредних слобода, анализа релевантне литературе указује на то да су домаћи српски трговци из економских и конкурентских разлога настојали да ограниче слободно деловање јеврејских трговаца и занатлија. У том контексту посебно је значајан захтев Болтаџијског еснафа из 1836. године, којим је тражено да се број јеврејских трговачких радњи у Београду ограничи на десет (Поповић 1997: 16). Устав Кнежевине Србије из 1835. године, у оквиру главе IX која уређује положај цркве, у члану 97 прописује да

свака вероисповест у Србији има право да слободно обавља богослужење у складу са сопственим обредима, као и да се налази под заштитом српске државне власти. У наставку, члан 98 наглашава да лица која не припадају православној источној вероисповести своје верске обреде врше у складу са традицијом и прописима сопствене цркве (Мрђеновић 1988: 36). За разлику од ових одредби, Устав Кнежевине Србије из 1838. године, односно Султански хатишериф, у члану 57, изричито гарантује потпуну верску слободу српском народу, како у погледу слободе богослужења тако и у погледу избора црквених великодостојника. Међутим, у овом акту не наводе се посебне одредбе које би се односиле на остваривање верских права припадника других конфесија (Султански хатишериф 1838: 6). У периоду од 1835. до 1838. године долази до јачања опозиционог покрета против режима кнеза Милоша Обреновића. На његовом челу налазили су се истакнути политички актери тог времена, међу којима су Тома Вучић Перишић, браћа Алекса и Стојан Симић, Илија и Хаџи-Милутин Гарашанин, као и Аврам Петронијевић. Основни захтев ових политичких противника кнежеве власти био је њено уставно ограничење, због чега су у историјској литератури остали познати као уставобранитељи (Лебл 2001: 82). Под паролом заштите уставности опозиција је водила политичку борбу против кнеза Милоша, што је 1839. године резултирало његовом абдикацијом.

Још током борбе за преузимање власти уставобранитељи су својим присталицама најављивали доношење прописа усмерених против јеврејске заједнице, као и протеривање Јевреја из унутрашњости Србије. Таква политика почела је да се реализује већ 1839. године, када је Јеврејима забрањено да држе отворене радње недељом и за време српских верских празника. Ове мере нанеле су им значајну економску штету, имајући у виду да су њихове трговине и радионице већ биле затворене суботом и током јеврејских празника. Тим поводом јеврејска заједница је 8. новембра 1839. године упутила молбу Намесништву са захтевом да им се дозволи рад недељом, али је тај захтев одбијен (Лебл 2001: 83). Иако је доношењем такозваног „Турског устава" и абдикацијом кнеза Милоша у јуну 1839. године дошло до формалне смене власти, суштински друштвени и политички проблеми остали су нерешени (Кркљуш 2009).

Наиме, након абдикције, а по принципу наследног права, на престо је доведен Милошев тешко оболели син Милан, који је владао свега двадесет шест дана, док је стварну власт вршило намесништво. Уставобранитељи су управљали земљом наредних девет месеци, након чега су за кнеза довели седамнаестогодишњег Михајла Обреновића. Његова владавина такође је била кратког века, јер је 1842. године био приморан да напусти Србију, након чега је за владара постављен Александар Карађорђевић, син вође Првог српског устанка (Лебл 2001: 82). У периоду владавине уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858), однос државе према јеврејској заједници значајно се променио, превасходно из економских и трговачких разлога. Незадовољство београдског грађанства због прилива јеврејских досељеника резултирало је јавним протестима и захтевима за ограничавање њиховог насељавања на територији Србије. Тим поводом, Министарство унутрашњих дела је 9. јула 1842. године упутило Савету извештај у коме је указано на, како се наводи, „велико угњетавање" српских трговаца услед

повећања броја Јевреја и њиховог доминантног присуства у појединим трговачким делатностима, као што су спољашња трговина, магаза, трговина кожом, ћурчилук, као и промет брашна и проне. Министарство је том приликом затражило да се број јеврејских радњи ограничи, како би се, по њиховом образложењу, пружила заштита „сопственом грађанству" (Поповић 1997: 17).

Оваква политика представљала је остварење раније најављених намера уставобранитељског режима. Кнез Александар Карађорђевић је 1844. године донео Декрет којим су припадницима јеврејске заједнице ускраћена појединa грађанска права и којим је предвиђено њихово протеривање из унутрашњости Србије. Према одредбама параграфа 44 само староседеоци, и то ограничен број јеврејских трговаца и занатлија, могли су да наставе са радом у оквиру одређених општина, уз строга ограничења у погледу поседовања непокретности и отварања дућана, који су били дозвољени искључиво у јеврејској махали и у минималном обиму (Лебл 2001: 85). Наведеним декретом озбиљно су нарушена грађанска права јеврејске заједнице, док питање верских слобода овим актом није било директно доведено у питање. Посебан значај за остваривање слободе вероисповести у Кнежевини Србији представља доношење првог посебног законског акта којим је ова област уређена – Закона о слободи вере од 9. септембра 1853. године (Закон од 9. септембра 1854: 78). Предлог овог закона израдила је државна власт, усвојио га је Совјет 1. септембра, док је кнежева потврда уследила девет дана касније (Новаковић 1907: 17–18). И пре формалног доношења Закона о слободи вере, право на вероисповест у Кнежевини Србији уживало је одређени степен кривичноправне заштите. Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850. године, у посебној глави III („О преступницима односително на веру и закон"), предвиђао је санкције за више облика повреде верских права. Међу њима је било и кривично дело које се непосредно односило на заштиту слободе вероисповести, прописујући казну строгог затвора у трајању од дванаест до двадесет дана за лица која вређају веру или одвраћају друге од цркве и закона (Сборник закона и уредби и уредбених указа издани у Књажеству Србији 1853: 134).

Након повратка кнеза Милоша Обреновића на власт 1859. године, положај јеврејске заједнице је у извесној мери побољшан. Указом донетим на Госпојинској скупштини у септембру исте године прокламован је принцип према коме је сваком становнику Србије, без обзира на верску и националну припадност, омогућено слободно настањивање и бављење занатом и трговином по сопственом избору (Поповић 1997: 18). Кнез Милош Обреновић је заступао став да сви поданици Србије, без обзира на верску и националну припадност, треба да уживају једнака грађанска права и слободе. Вођен тим уверењем, он је, упркос одлукама Народне скупштине од 26. септембра 1859. године које су ишле у супротном правцу, донео Указ којим је прокламовао начело пуне слободе рада и занимања за све грађане. У самом тексту Указа истиче се да сваки поданик Србије, независно од вере и народности, има право да учествује у слободи обављања сваке делатности, те се Попечитељству унутрашњих дела налаже да све постојеће прописе који би томе противречили сматра укинутим и да обезбеди да ниједан грађанин не буде ограничен у слободи рада и занимања.

Доношење овог Указа имало је за последицу брзо насељавање јеврејског становништва у унутрашњости Србије. Државне власти нису могле да спрече овај процес све док је кнез Милош био жив, међутим, његова смрт 14. септембра 1860. године, мање од годину дана након објављивања Указа, означила је и промену политичких околности (Лебл 2002: 6). Заштита слободе вероисповести била је обезбеђена и кроз кривичноправне прописе. Доношењем Казнителног законика за Књажество Србију од 29. марта 1860. године престао је да важи ранији Казнителни законик за полицајне преступке, а самим тим и одредба параграфа 21, којом се непосредно штитила слобода вероисповести. Нови законик је, међутим, у параграфу 207, тачка 1, инкриминисао повреду верских слобода, предвиђајући одговорност за свако јавно, усмено или писмено вређање Бога или било које вере, као и за јавно исмевање верских обичаја и начина богослужења (Казнителни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860). Пуна афирмација јеврејске заједнице у српском друштву уследила је тек током владавине кнеза, а потом краља Милана Обреновића (1868–1889), нарочито кроз уставне одредбе из 1869. године и касније међународноправне околности настале одлукама Берлинског конгреса (Лебл 2001: 85). Устав Кнежевине Србије из 1869. године у члану 31 утврђује да је источно-православна вера државна вера у Србији, али истовремено гарантује слободу свим другим признатим вероисповестима, које уживају законску заштиту у погледу вршења својих обреда. При томе је наглашено да се нико, позивајући се на прописе сопствене вере, не може ослободити испуњавања грађанских дужности (Устав за Књажество Србију од 1869).

Слобода вероисповести није била апсолутна, будући да је истим Уставом забрањена свака радња која би могла бити штетна по православну веру, посебно у виду прозелитизма. У глави VIII, која се односи на цркве и школе, у члану 119 гарантује се слободно и јавно вршење вероисповести које су у Србији признате, док члан 120 прописује да је кнез заштитник свих признатих вероисповести. Једино изричито ограничење представљала је уставна одредба из члана 11, према којој је кнез Србије морао бити православне источне вере (Устав за Књажество Србију од 1869). Поред опште гаранције слободе вероисповести у оквиру одељка о правима и дужностима грађана, Устав је посебно наглашавао право на јавно вршење верозаконских обреда. У члану 119 одељка „О црквама, школама и благодетним заводима" изричито се наводи да вероисповести које су у Србији признате, или које ће бити признате посебним законом, имају право на слободно јавно обављање својих верских обреда. Уставни гарант ове слободе био је кнез, који је, у складу са чланом 120 имао улогу заштитника свих признатих вероисповести у држави. Посебан значај Устава из 1869. године огледа се и у чињеници да је њиме по први пут омогућено регрутовање припадника јеврејске заједнице у српску војску. До тог периода Јевреји нису били војни обвезници, што је била последица наслеђеног османског правног система, у оквиру којег је војна служба била резервисана искључиво за муслимане, док су немуслимани плаћали харач као откуп од војне обавезе. Ову дажбину су, поред Јевреја, плаћали и православни Срби. Ступањем на снагу Устава из 1869. године, државни органи су били обавезани да, у складу са тачком 35 Устава, и припаднике јеврејске заједнице укључе у војну службу. Јевреји у Србији су ову обавезу прихватили као израз лојалности држави

и као моралну дужност, утолико пре што су им власти омогућиле поштовање верских прописа у исхрани и наговестиле пуну еманципацију и равноправност са већинским становништвом (Делић 1938: 50). Већ током рата 1876. године, око двадесет припадника јеврејске заједнице било је мобилисано, док су се поједини прикључили и као добровољци у легији кнегиње Наталије. Ипак, у ратним дејствима учествовали су искључиво у својству обичних војника, без могућности стицања официрских чинова (Поповић 1997: 127).

ПРОКЛАМОВАНЕ СЛОБОДЕ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Крај српско-турских ратова 1876–1878. године, те стицање међународног признања Кнежевине Србије на Берлинском конгресу 1878. године, представља почетак новог периода правнополитичког и културног развоја. Било је потребно уједначити правнополитичко уређење нових крајева Србије са истим уређењима у Кнежевини Србији, што је представљало сложен и тежак процес (Зебић Бјелица 2021: 395). Берлински конгрес, који је одржан у периоду од 13. јуна до 13. јула 1878. године, представљао је пресудан политички догађај за положај јеврејске заједнице у Србији током XIX века. Међу бројним питањима која су разматрана на овом међународном скупу нашло се и такозвано јеврејско питање у источним земљама, па самим тим и у Србији. Представници шест европских сила и Османског царства посматрали су изједначавање Јевреја са припадницима других вероисповести као питање моралне и политичке обавезе, односно као „питање части" (Поповић 1997: 19). Одредбама члана XXXV Берлинског уговора изричито је наглашено да се у Србији верска припадност или конфесионална различитост не смеју узимати као основ за ускраћивање грађанских и политичких права. Овом нормом забрањена је свака дискриминација у погледу приступа јавним службама, обављања државних функција, вршења професија и делатности, као и у погледу додељивања почасти, без обзира на место боравка. Истовремено је загарантована слобода јавног и видљивог исповедања свих вероисповести, како за домаће становништво, тако и за странце, при чему није допуштено ограничавање унутрашње организације верских заједница нити њихових односа са духовним поглаварима (Делић 1938/39: 51).

Стојан Новаковић је, анализирајући положај римокатолика и других неправославних вероисповести у Србији, указивао да је неопходно полазити од начела утврђених Берлинским уговором. Према његовом тумачењу, овај међународни акт утврдио је три кључна принципа: прво, да се верска припадност ни под којим условима не може користити као разлог за ограничење грађанских и политичких права; друго, да се мора обезбедити пуна слобода исповедања и вршења верских обреда за све, како за домаће поданике тако и за странце; и треће, да држава не сме ометати јерархијску организацију верских заједница нити њихове везе са духовним властима (Новаковић 1907: 19–20; уп. Павловић, 2000: 190; Живановић 1923: 382). Нови Устав Краљевине Србије усвојен је и проглашен 22. децембра 1888. године на Великој народној скупштини у Београду. Уставотворци су одредбу о државној вери уврстили у уводни део Устава, којим су

уређени облик владавине, државна област и основна обележја државе (Павловић 2000: 201; Казимировић 1923: 14–15).

Поред државних симбола, попут грба и заставе, источно-православна вера добила је статус једног од конститутивних елемената националног идентитета, чиме је светосавска концепција српске државности добила своју уставноправну потврду. Чланом 3 Устава прописано је да је источно-православна вера државна вера у Србији (Устав за Краљевину Србију од 1888). Истовремено, Устав је слободу вероисповести поставио у оквир шире слободе савести, проглашавајући је неограниченом. Све признате вере уживале су законску заштиту, под условом да вршење верских обреда не нарушава јавни поредак и морал. У члану 30 Устава предвиђено је да странци у Србији уживају личну и имовинску сигурност, уз обавезу подношења општинских и државних дажбина, осим ако међународни уговори не предвиђају другачије. Даље, у члану 190 утврђено је да црквена управа неправославних вероисповести припада њиховим духовним властима, док је чланом 192 прописано да службена преписка тих цркава подлеже увиду и одобрењу министра црквених послова (Устав за Краљевину Србију од 1888). Границе слободе вероисповести остале су сличне онима из Намесничког устава, будући да је и даље постојала забрана сваке активности усмерене против источно-православне вере, нарочито у виду прозелитизма. Према члану 42 Устава, краљ је имао улогу заштитника свих признатих вероисповести у Србији (Устав за Краљевину Србију од 1888). Оцењујући ове уставне и политичке промене, Риста Делић је истакао да је у Србији релативно брзо преовладао дух верске толеранције и широко прихваћено схватање демократских начела слободе и равноправности, без обзира на порекло и верску припадност. Према његовом мишљењу, формално признање пуне равноправности јеврејске заједнице окончано је доношењем либералног Устава из 1888. године, након чега се више није јављала организована опозиција уставом зајамченој једнакости (Делић 1938: 51). Устав Краљевине Србије из 1901. године, слично решењима из Устава из 1888. године, јасно је раздвајао питање државне вере од права на слободу вероисповести. Нормативна уређења која се односе на верске слободе у овом уставном акту у целини су преузета из ранијег Устава, без суштинских измена. Истовремено, Устав из 1901. године значајно проширује корпус грађанских права у области личних слобода и по први пут у уставном тексту уводи појам „српски грађанин" као носилац а уставом загарантованих права и обавеза. Чланом 33 Устава утврђено је да је слобода савести неограничена, као и да све признате вероисповести уживају заштиту закона, под условом да вршење њихових верских обреда не нарушава јавни поредак и морал. Истом одредбом наглашено је да се грађани не могу ослободити својих грађанских и војних дужности позивајући се на верске прописе. Када је реч о положају неправославних вероисповести, Устав из 1901. године у члану 98 уводи извесну промену у приступу: уместо изричитог истицања пуне равноправности, акценат се ставља на улогу министра црквених послова и његов врховни надзор. Према овој одредби, припадници других вероисповести могу уређивати искључиво своју унутрашњу организацију у складу са сопственим верским правилима, док су у осталим питањима подложни државном надзору (Устав Краљевине Србије од 1901). Устав Краљевине Србије из 1903. године

у погледу верских питања у великој мери се ослања на уставна решења из 1888. године. У члановима 18, 19 и 20 поново се потврђује начело неограничене слободе савести, уз гаранцију законске заштите свих признатих вероисповести, под условом да њихови обреди не вређају јавни ред и морал. Такође, задржано је правило да се грађани не могу ослободити грађанских и војних обавеза позивајући се на норме сопствене вере. Посебно је значајна одредба члана 189, којом се истиче аутономија неправославних вероисповести у погледу њихове унутрашње организације (Устав за Краљевину Србију од 5. јуна 1903).

СТАТУС ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У КРАЉЕВИНИ СХС И КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Почетком XX века Србија се суочавала са изазовним геополитичким околностима. После балканских ратова, а затим и Првог светског рата, држава је била приморана да изгради и преиспита свој национални идентитет и да се снађе у сложеним међународним односима (Лопичић Јанчић 2024: 181). Током балканских ратова и Првог светског рата, положај и страдање јеврејске заједнице на нашим просторима у основи се нису разликовали од судбине српског народа и других заједница које су у том периоду живеле у Краљевини Србији. Страдања и разарања кроз која је држава прошла оставила су дубок траг на целокупно друштво. Припадници јеврејске заједнице активно су учествовали у овим ослободилачким ратовима, како у борбеним јединицама, тако и у медицинској служби, чиме су дали значајан допринос ратним напорима.

Однос државе према јеврејској заједници у овом периоду био је углавном позитиван. У спољнополитичком деловању Краљевине Србије уочава се подршка Балфуровој декларацији из новембра 1917. године, којом је Британска влада подржала оснивање јеврејске националне домовине у Палестини. Влада Краљевине Србије је већ 27. децембра исте године јавно изразила пуну подршку овом акту, чиме је, уз Велику Британију, постала једна од првих држава која је подржала стварање јеврејске државе (Поповић 1997: 119). Огромна страдања цивилног становништва током Првог светског рата наметнула су потребу за успостављањем новог међународноправног поретка у послератној Европи, посебно у погледу заштите цивила и гарантовања права националним мањинама. На Париској мировној конференцији 1919. године државе победнице настојале су да поражене и новоформиране државе обавежу на доследно поштовање мањинских права. Као узор за ове обавезе послужио је уговор закључен између сила победница и Пољске, који је садржао и посебне одредбе о заштити јеврејске заједнице. Ипак, већина држава је ове обавезе прихватила са резервом, сматрајући их ограничењем државног суверенитета, те их у пракси често није у потпуности примењивала (Поповић 1997: 119). Версајским мировним поретком утврђени су принципи заштите стечених историјских права и мањинских права као кључни критеријуми за решавање унутрашњих националних питања. Питање заштите мањина превазишло је оквире унутрашње политике и постало један од пресудних фактора за стабилизацију међудржавних и добросуседских односа

(Марковић 1956: 161). У складу са овим међународним обавезама, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца преузела је дужност да припадницима мањина гарантује основна људска права, укључујући право на живот, личну слободу, вероисповест, употребу језика и држављанство (Стојковић, Мартић 1953: 8). У контексту раних политичких и друштвених напетости у Краљевини СХС, значајан је догађај из краја 1919. године, када је министар унутрашњих послова издао наредбу о протеривању странаца пореклом из Мађарске, Аустрије, Немачке, Бугарске и Турске. Иако у тексту наредбе Јевреји нису били изричито наведени, њена примена обухватила је и јеврејске породице пореклом из наведених земаља. Интервенција представника Савеза јеврејских вероисповедних општина код министра Светозара Прибићевића 6. новембра 1919. године довела је до ублажавања последица ове мере, којом је првобитно било предвиђено исељење око двеста јеврејских породица из Босне и око шест стотина из Загреба (Споменица СЈВО: 6–7). У уставноправном систему Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије, јеврејска заједница је била третирана као верска заједница, док су њени припадници као појединци уживали пуна грађанска права и равноправност пред законом (Поповић 1997: 123). Видовдански устав из 1921. године, као и каснији Октроисани устав из 1931. године, увели су поделу верских заједница на „усвојене" и „признате". Статус усвојених припадао је оним вероисповестима које су већ биле законски признате на било ком делу територије нове државе, док су признате биле оне које су тај статус стекле накнадно, одлуком надлежних државних органа (Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1921). Уставом признатим вероисповестима било је омогућено да одржавају везе са својим духовним поглаварима и изван граница државе, али је истовремено забрањена злоупотреба верске власти у политичке или партијске сврхе. Ова забрана је додатно прецизирана Уставом из 1931. године, који је у члану 11, став 8, изричито онемогућио сваку врсту политичке агитације у богомољама и током верских скупова (Устав Краљевине Југославије од 1931). Међу усвојеним и признатим верским заједницама налазиле су се Српска православна црква, Римокатоличка црква са гркокатоличком, Евангелистичка, Исламска и Мојсијева вероисповест (Радић 1995: 20; Троицки 1935: 21). Видовдански устав из 1921. године у члановима 4 и 5 утврдио је начело једнакости свих грађана пред законом и гарантовао личну слободу. Чланом 12 посебно је зајемчена слобода вере и савести, уз детаљно уређење верских права у складу са демократским и грађанским начелима нове државе. Устав је предвидео равноправно уживање политичких и грађанских права без обзира на верску припадност, самостално уређивање унутрашњих верских питања и финансија, право да се верско опредељење не мора јавно исказивати, као и могућност одржавања верских веза са иностранством. Истовремено је прописано да се буџетска средства, уколико су намењена верским заједницама, распоређују сразмерно њиховим стварним потребама, те да верски великодостојници не смеју злоупотребљавати веру у политичке сврхе (Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1921). Године 1929. донет је Закон о верској заједници Јевреја, којим је формално уређен статус јеврејске заједнице у Краљевини Југославији (Закон о верској заједници Јевреја 1929). Законом је предвиђено да сви припадници јеврејске вероисповести који живе на територији

Краљевине чине једну верску заједницу и да им је загарантована пуна слобода јавног исповедања вере. Организација јеврејске заједнице заснивала се на вероисповедним општинама, које су имале задатак бриге о верским, културним и образовним потребама својих чланова. Општине су се удруживале у савез, док су ортодоксне заједнице образовале посебно удружење, оба организациона облика, као и саме општине, утврђивали су свој унутрашњи ред, права и дужности чланства. Правила савеза, удружења и појединих општина одобравао је министар правде. Јеврејске вероисповедне општине и њихови централни органи били су самоуправна тела која су самостално управљала културним, добротворним и верским установама, укључујући имовину и фондове, под врховним надзором државе. Законом је зајемчено право да општине слободно примају и управљају задужбинама и имовином, као и да располажу покретним и непокретним добрима. Финансијско пословање подлегало је контроли прихода и расхода према рачуноводственим прописима које је утврђивао министар правде, док је државна главна контрола имала право врховног надзора. Савез и удружење представљали су централне органе јеврејских вероисповедних општина свог верског правца у Краљевини (Новаковић 2012: 948). Овај период може се сматрати златним добом јеврејске заједнице у Краљевини Југославији. Грађанска права Јевреја била су потврђена Уставом из 1931. године, који је гарантовао равноправност свих грађана и слободу вере. Међутим, почетком 1930-их година појачао се утицај националсоцијализма из Немачке и његова идеологија почела је да се одражава и на наше просторе. Присуство антисемитских ставова постајало је све очигледније, пре свега кроз дневне листове и деловање организација и политичара који су пронемачки оријентисани. Почетком четрдесетих година, негативне кампање против Јевреја постале су значајне, а као пример издваја се лист „Време", који је отворено промовисао антисемитизам. Сложена спољнополитичка ситуација додатно је ојачала притисак на јеврејску заједницу. Краљевина Југославија била је окружена силама осовине, а притисак на владу и на друштвене прилике био је значајан, услед општег стања нестабилности у Европи. Под утицајем ових околности, 5. октобра 1940. године донете су две уредбе са законском снагом које су ограничавале права Јевреја: „Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа", као и „Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране" (Службене новине Краљевине Југославије, бр. 229–LXXX–A).

Ове уредбе, које су примењивале принцип *numerus clausus*, биле су директно противуставне. Према Уставу из 1931. године, сви грађани били су једнаки пред законом (чл. 4), имали су једнака грађанска права и дужности, и уживали заштиту државе без обзира на верску припадност, а члан 11 гарантовао је слободу вере и равноправност свих вероисповести. Уредбама су грубо прекршена основна права јеврејске заједнице на образовање и професионални рад. Ситуација се додатно компликовала током 1941. године, услед спољнополитичког притиска, приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, масовних мартовских протеста, Априлског рата и коначне капитулације државе.

ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У ОКУПИРАНОЈ КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ И ПО ОСЛОБОЂЕЊУ

У окупираној Краљевини Југославији окупационе снаге примениле су све мере ради тоталног уништења јеврејске заједнице, по узору на нацистичку Немачку. Територија Краљевине била је подељена на различите окупационе зоне, где су важили расни закони и друге дискриминаторске мере које су довеле до тоталне обесправљености Јевреја. У окупационој зони Србије, која је била под контролом немачких снага, Наредба од 30. маја 1941. године донела је законе који су се односили на Јевреје и Цигане, као и на припадање имовини Јевреја Србији. У Независној Држави Хрватској (НДХ) донет је низ закона и уредби по узору на расно законодавство Немачке, који су драстично погоршали положај Јевреја. Најозбиљније мере укључивале су утврђивање расне припадности, отпуштање свих Јевреја из државне службе, обавезно пријављивање Јевреја, одузимање имовине и предузећа, као и колективну одговорност Јевреја за узнемиравање пучанства и отежавање опскрбе (Krizman 1996: 247–254). Ове мере су, без сумње, биле најдоследније у примени антијеврејских закона на целокупном подручју окупиране Југославије. У Италијанској окупационој зони примењивани су италијански расни закони, а у Бугарској зони био је на снази Закон о заштити бугарске државе и расе, који је такође подразумевао оштре мере против јеврејске заједнице. Прогон Јевреја био је озакоњен разним квазиправним институцијама које су биле директно инспирисане нацистичким моделом, а истовремено су биле примењене у многим државама чланицама Тројног пакта и окупираним земљама. Ове мере довеле су до потпуног оскрнављења грађанских права Јевреја, чинећи их практично бесправним. Последице ове квазиправне регулативе биле су катастрофалне за јеврејску заједницу у Југославији, која је доживела готово тотално уништење.

Ни по ослобођењу Југославије положај Јевреја се није значајно поправио. Имовина Јевреја, која је била узурпирана од стране окупационих или квислиншких власти, постала је нова мета. Комунистичке власти, након рата, такође су наставиле са узурпацијом имовине Јевреја. Правни основ за овакво деловање био је АВНОЈ-ев документ од 21. новембра 1944. године, који је налагао да се Јевреји више не могу сматрати правним власницима своје имовине, јер су били сматрани „одсутним" или „одбеглим". Сходно овој одлуци, имовина Јевреја није могла бити директно враћена власницима, чак и ако су имали правоснажне доказе о власништву. Уместо тога, имовина је морала бити уступљена трећим лицима или правним власницима које су именовали представници нових државних власти (АЈ, Фонд Председништва Народне скупштине ФНРЈ ф. 17 к. 310.). Конфискација јеврејске имовине довела је до њене фактичке национализације, али су сличне мере примењене и на српске породице које су биле проглашене за антинародни елемент или симпатизере старог режима. Након рата, велики број Јевреја са наших простора одлучио је да се исели у Израел. Тиме су неке од највећих жртава рата у Југославији биле остављене без икакве правне заштите, а њихова имовина била је одузета.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У Кнежевини Србији однос према јеврејској заједници и њеним грађанским правима био је углавном одређен унутрашњим политичким приликама у држави, при чему су се поједине антијеврејске мере могле запазити, али су оне често имале економске, а не антисемитске мотиве. Након Берлинског конгреса 1878. године, а током постојања Краљевине Србије, права припадника јеврејске заједнице била су у великој мери поштована. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини СХС), као и касније у Краљевини Југославији, положај Јевреја био је усклађен са осталим грађанима, а права и слободе били су загарантовани и поштовани, што је било дубоко укорењено у локалној традицији и друштвеним односима. У овом периоду припадници јеврејске заједнице обављали су високе државне функције и били су углавном део средње и више класе друштва. Образовање је било један од основних сегмената у којем је јеврејска заједница била веома успешна, а у поређењу са осталим деловима друштва, Јевреји су припадали најобразованијем слоју.

Иако су понекад изражавани облици антисемитизма, они су били превасходно спорадични и изоловани, те нису представљали правило на нивоу целокупног друштва. Антисемитизам је постао израженији тек у другој половини тридесетих година XX века, али се мора напоменути да је овај феномен на нашим просторима био под јаким спољним утицајем, а не последица дубоких аутохтоних предрасуда. Антијеврејске уредбе из октобра 1940. године, које су ограничавале права Јевреја, нису биле резултат локалног антисемитизма, већ су биле последица спољних притисака на Краљевину Југославију, који су долазили од Тројног пакта и других европских политичких и војних фактора. Јевреји у Краљевини Југославији имали су значајно бољи положај у поређењу са другим европским земљама. Грађанска и верска права били су углавном поштована, а многи Јевреји су били третирани као Срби мојсијевске вероисповести. Положај јеврејске заједнице у Србији и Југославији до почетка Другог светског рата био је у значајној мери позитиван у поређењу с другим европским земљама, а највећи део тог периода био је обележен грађанским правима, слободама и интеграцијом у друштво. Јевреји су били равноправни са осталим грађанима, како по питању образовања тако и по статусу у друштву и привреди. Њихова укљученост у високе државне функције, али и образовање, указује на значајну интеграцију у друштво. Уместо дубоко укорењеног антисемитизма, који је био све више присутан у осталим деловима Европе, у Југославији је ова појава била спорадична и појединачна, што указује на дубоку традицију толеранције и међусобног поштовања. Међутим, средином тридесетих година XX века, под притиском спољних фактора и европске политике, на нашим просторима почињу да се јављају први изразитији обриси антисемитизма. Овај тренд је само нарастао након октобарских уредби из 1940. године, које су дискриминисале Јевреје, али те уредбе нису произашле из локалног контекста антисемитизма, већ као резултат геополитичких притисака на Краљевину Југославију од стране Тројног пакта. Окупација Југославије 1941. године довела је до тоталног уништења права јеврејске заједнице и њихове потпуне дискриминације

у свим окупираним зонама. Прогон и масовна депортација Јевреја нацистичким режимима и њиховим колаборационистичким властима у НДХ, као и усвајање нацистичког расног законодавства, довели су до ужасних последица, укључујући и смрт стотина хиљада Јевреја. Овај период представља један од најмрачнијих тренутака у историји, где су права Јевреја била систематски и потпуно укинута. Након ослобођења и доласка комунистичке власти, уместо правде и враћања имовине и грађанских права, Јевреји су били подвргнути новим облицима национализације имовине, која није била усмерена само на Јевреје, већ на све који су били сматрани „антинародним елементима". Иако је ова мера била део ширег политичког контекста, она је додатно погоршала већ тешку ситуацију Јевреја у Југославији након рата.

Узимајући све наведено у обзир, можемо закључити да је положај јеврејске заједнице у Југославији до Другог светског рата био значајно бољи у поређењу са многим другим европским државама. Међутим, избијање рата, окупација и примене расних закона, као и комунистичка национализација имовине, показали су дубоке и драматичне промене у животима Јевреја на овим просторима, који су морали да се суоче са масовним и бруталим укидањем њихових раније признатих права, као и са уништавањем њиховог идентитета. Тиме се изнова потврђује трагична судбина јеврејске заједнице која је током историје на нашим просторима, као и у другим деловима Европе доживела дубоке потресе који су довели до њеног потпуног рушења у појединим периодима, али и поновног рађања и опоравка који је отпочео у послератним годинама, а који и даље траје.

ИЗВОРИ

Архив Јеврејског историјског музеја (АЈИМ): Алије 1948–1952.

Архив Југославије (АЈ): Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17, к. 310.

Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији. Службене новине Краљевине Југославије, бр. 301, 24. децембар 1929.

Закон од 9. септембра 1853. године. Сборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1853), књ. VII. Београд, 1854.

Казнителни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860. Збирка закона Краљевине Србије.

Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850. Сборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1850. године), књ. V. Београд, 1853.

Мрђеновић 1988: Д. Мрђеновић (прир.). *Уставни и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*. Београд.

Службене новине Краљевине Југославије, бр. 229–LXXX–А. Београд, 5. октобар 1940.

Султански хатишериф. 1838. Београд.

Устав Кнежевине Србије 1835. Крагујевац.

Устав Кнежевине Србије 1869. Београд.

Устав Краљевине Србије 1888. Београд.

Устав Краљевине Србије 1901. Београд.

Устав Краљевине Србије од 5. јуна 1903. Крф, 1916.

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. 1921. Београд.

Устав Краљевине Југославије 1931. Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Делић 1938: Ристо Делић. *Јевреји у Југославији*. Београд: Издавачка књижарница Геца Кон.

Живановић 1923: Живан Живановић. *Политичка историја Србије, књ. I*. Београд: Издавачка књижарница Геца Кон.

Живковић 1923: Радомир Живковић. *Црквени проблеми пред нашим новим уставом – Црквено-правне расправе, књ. I*. Београд: Патријаршијска штампарија.

Зебић Бјелица, Поповић 2021: Тијана Зебић Бјелица, Мирослав Поповић. „Принципи европеизације у администрацији и архитектури српске државе друге половине XIX века: пример начелства округа Пиротског". *Баштина*, св. 55, 391–406.

Кркљуш 2009: Љубоморка Кркљуш. *Правна историја српског народа* [Друго, измењено издање.] Београд: Правни факултет.

Лебл 2001: Жени Лебл. *До 'коначног решења' – Јевреји у Београду 1521–1942*. Београд: Чигоја штампа.

Ленгел Кризман 1996: Нарцисе Ленгел Кризман. *Хронологија жидовског страдања 1938–1945. Антисемитизам, Холокауст, антифашизам*. Загреб: Жидовска општина Загреб.

Лопичић Јанчић, Васић 2024: Јелена Лопичић Јанчић, Љубица Васић. „Међународноправни аспект српске и југословенске дипломатије крајем XIX и почетком XX века". *Баштина*, св. 63. 181–182.

Марковић 1956: Милан Марковић. *Заштита мањина у склопу међународне заштите људских права*. Београд: Годишњак града Београда.

Новаковић 1907: Стојан Новаковић. Католичка црква у Србији III, књ. IV, бр. 1. Београд: Архив за правне и друштвене науке.

Новаковић 2012: Драган Новаковић. „Верско законодавство Краљевине Југославије". *Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци*, вол. 33, бр. 2, 939.

Павловић 2000: Марко Павловић. *Уставноправна европеизација Кнежевине и Краљевине Србије*. Крагујевац: Правни факултет.

Пејашиновић 1997: Зоран Пејашиновић. *Ционистички покрет: од Базелске до Балфурове декларације*. Београд: Арс либри.

Поповић 1997: Небојша Поповић. *Јевреји у Србији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.

Радић 1995: Радмила Радић. *Вером против вере*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Стојковић, Мартић 1953: Љубиша Стојковић, Милош Мартић. *Националне мањине у Југославији*. Београд: Рад.

Троицки 1935: Сергије Троицки. „Верска политика Краља Ујединитеља". *Летопис Матице српске*, књ. 343, св. 1, 6.

Željko V. LAZIĆ
Martin I. MATIJAŠEVIĆ

LEGAL FRAMEWORK FOR THE EXERCISE OF CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS OF THE JEWISH COMMUNITY IN THE TERRITORY OF SERBIA AND YUGOSLAVIA

Summary

This paper presents, in an evolutionary manner, the legal framework concerning the limitations of civil rights and freedoms of members of the Jewish community, with particular emphasis on their religious rights and freedoms. The research is based on an analysis of constitutional provisions, statutory solutions, and by-laws that were in force during the period of the Principality and later the Kingdom

of Serbia, as well as in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia. In addition to constitutional guarantees ensuring the equality of the Jewish and other religious communities, the paper also analyzes laws that contributed to the improvement of their legal status. Special attention is devoted to decrees, regulations, and other legal acts by which the rights of Jews were restricted, particularly during the period of the occupation of the Kingdom of Yugoslavia, when, through normative measures, the civil rights and freedoms of the Jewish population were systematically abolished and practically rendered impossible.

Keywords: Jews, Jewish community, civil rights and freedoms, religious rights, legal regulations, discrimination.

Рад је предат 25. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 930.85"04/14"(049.32)
73/75"04/14"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-66531

СРЕДЊОВЕКОВНА КЊИЖЕВНОСТ И САВРЕМЕНА УМЕТНОСТ – „НЕСЛИЧНЕ СЛИЧНОСТИ"

(Ирена Шпадијер. *Живо средњовековље*: *од рукописних књига до покретних слика*. Лозница: Карпос, 2025, 230 стр.)

Релативно скромне издавачке продукције, али значајног доприноса у неговању историје културе, издавачка кућа „Карпос" из Лознице годинама уназад објављује запажена дела из хуманистичких наука, како преводе тако и студије и монографије домаћих аутора. Протекле 2025. године објавили су научну студију *Живо средњовековље* Ирене Шпадијер (1960), редовног професора Филолошког факултета у Београду и ауторке бројних радова из области историје, поетике и текстологије средњовековне књижевности. Узимајући као својеврсни мото реченицу из култног романа *Име руже* Умберта Ека, да „свако има своју сопствену, обично искварену, представу о средњем веку", Шпадијер анализира одређене сегменте и специфичности средњовековне књижевности, као и материјалну културу која је одликује и истражује њене утицаје на савремену филмску уметност. Како истиче у „Уводу", критеријуми које је сама себи поставила приликом писања представљали су изазов за њу као научницу, најпре када је реч о обиму и избору конкретних дела која се анализирају, али и када је у питању разумљивост садржаја, јер је књига намењена ширем читалаштву.

У првом поглављу ауторка појашњава којим се хронолошким међама руководила, полазећи од основног питања када средњи век тачно почиње и наводећи различите одговоре историчара. Она наглашава да је њен поглед у средњовековље (поетски назив за средњи век) уперен са Балкана и да је, узимајући у обзир то да је стара српска књижевност била под непосредним „озрачјем" византијске цивилизације, управо византијска епоха, односно њена уметност и књижевност, узета за „својеврсну парадигму" средњовековља, уз напомену да није стављен знак једнакости између Византије и средњег века.

У другом поглављу ауторка пружа увид у процес настанка средњовековне књиге: како је књига изгледала, на чему се и како писало, ко су били средњовековни писари, ко је читао књиге и шта се подразумевало под писменошћу. Она наводи који су материјали коришћени за писање (пергамент и хартија), као и писаћи

прибор: шестар, лењир, харакасало, шилце. Такође, пружа увид у начине на које се писало и истиче улогу и значај писара – тих „марљивих посленика писане речи". Описује и рад средњовековних скрипторија, уз навођење већ познате чињенице да су се у средњем веку највише писале богослужбене књиге, као и оне са теолошком садржином. Посебно потпоглавље је посвећено тројици писара чији примери откривају и историјске прилике у којима су живели и радили: Теодору Граматику, Иноку из Далше и Владиславу Граматику. Осим што пише о настанку средњовековне књиге, ауторка истражује и начине и врсте читања у средњем веку, наглашавајући да су књиге биле највише коришћене у верском животу: приликом појања на богослужењу, у манастирској трпезарији када се за време обеда читало житије светог на дан његовог помена, као и у келијама када су их монаси ишчитавали у тишини. Такође, И. Шпадијер пружа и сажет преглед књижевног живота Срба у том периоду, описујући организацију манастирских библиотека, с посебним освртом на деловање и стваралаштво деспота Стефана Лазаревића, великог поштоваоца књиге и писане речи, за време чије владавине је дошло до „процвата културе и уметности". На крају, ауторка истиче значај рукописних зборника у којима се налазе појединачна дела, с обзиром на то да они представљају основни модалитет постојања средњовековне књижевности. Наглашава да се издваја једна врста кодекса који својом садржином представља „уникатне појаве" у рукописној традицији, а који су настајали по наруџбини, односно по жељи и укусу појединаца. Из богате рукописне традиције изабрала је неколико таквих специфичних кодексâ: *Бдински зборник* (састављен за бугарску царицу Ану), *Зборник Маре Љешеве* (припаднице високог сталежа), *Горички зборник* (састављен од преписке Јелене Балшић и њеног духовника Никона Јерусалимца), *Зборници Владислава Граматика и Хиландар 505* – јединствени кодекс који представља својеврсну спону између српског средњег века и новог доба.

У трећем поглављу ауторка анализира однос средњовековља и савремене уметности, запажајући да уметнички токови XX и XXI века показују „нови сензибилитет" који својим решењима упућује на нека стара уметничка искуства. Ти токови нам пружају могућност проналажења сличних поступака и схватања у епохи средњовековља и у књижевности савременог доба, и ауторка их одређује као „несличне сличности", служећи се речима Псеудо-Дионисија Ареопагита. Она сматра да и средњовековна, као и уметност XX века, жели да „означи и недвосмислено упути на суштину и на унутрашњост" и стога тежи одређеном „схематизму". У наставку, Шпадијер анализира савремена филмска остварења која имају специфичан однос према средњовековним делима: филм *Острво* из 2006. године руског режисера Павела Лунгина и филм *Савршени дани* из 2023. године немачког режисера Вима Вендерса. Када је у питању први филм, ауторка се усредсређује на његову „недвосмислену хагиографичност", коју је потврдио и сам режисер и истиче његову структуру која поштује одређена начела житијне композиције кроз лик оца Анатолија. Ауторка закључује да, иако ова прича јесте испричана хагиографским речником, она није типична хагиографија, већ пре „психолошка и егзистенцијална драма" која нуди одговоре на важна питања постојања човека. У другом филму који анализира, *Савршени дани*, Шпадијер уочава спону кроз лик

главног јунака Хирајаме, не само са зен-будизмом, већ и шире – са феноменом аскезе и хришћанског отшелништва. Наиме, Хирајама одлази из света благостања како би пронашао смисао сопствене егзистенције, испуњавајући дане рутинским и аутоматским радњама. Ауторка подсећа на чињеницу да је управо „бекство из света" уобичајени топос хагиографске књижевности.

У четвртом поглављу анализирано је стваралаштво славног италијанског режисера Паола Сорентина, аутора две серије које су изазвале снажне реакције гледалишта – *Млади папа* и *Нови папа*, кроз „медиевистичке наочари". Шпадијер уочава хагиографске, средњовековне теме у серији *Млади папа*, иако су проблеми којима се она бави увек актуелни и универзални, што се најјасније очитује у главном лику – релативно младом, згодном и модерном папи Пију XIII. Наиме, његов животопис има основне карактеристике хагиографског наратива: посебност од малих ногу, различита искушења, способност чудотворења и светост. Наставак ове серије, *Нови папа*, пак, доноси, осим религиозних тема, и једну нову – љубав. По ауторкином мишљењу, *Нови папа* постаје „деконструкција хагиографског наратива", јер папа Пије XIII престаје да буде „непоколебљиви борац за веру" и надраста средњовековног јунака.

У последњем поглављу, које је насловљено као „Пронађено средњовековље", ауторка напомиње да наслови њеног уводног и завршног поглавља подсећају на заглавља монументалног опуса Марсела Пруста, не само као омаж омиљеном писцу, већ и као уметнику који је схватао суштину и моћ човекове асоцијативности. Шпадијер наглашава значај научног рада и уметничке прозе још једног знаменитог светског књижевника – Умберта Ека – који је дубоко сагледавао однос средњовековља и модерног доба. У наставку, И. Шпадијер још једном даје одговор на питање „зашто средњи век", кроз мишљење да управо средњи век на много начина антиципира страх и стрепњу савременог човека, али и његову потрагу за истином и смислом, која се у свим временима манифестује као чежња, као вера и као нада у неки други, паралелни свет.

На самом крају, ауторка открива да је идеја о књизи сазревала двадесет година и да је, иако се на разне начине појављивала у њеном стваралачком опусу, дуго чекала на целовито уобличење. Иако је несумњиво у питању научна студија из области историје културе и уметности, те садржи научни апарат: исцрпан списак коришћених извора и литературе, као и порекло илустрација, ово дело представља и штиво које је пријемчиво читаоцима различитог степена образовања и нивоа предзнања. Истовремено, оно може бити занимљиво не само проучаваоцима средњег века, већ и свим љубитељима слојевите и мисаоно провокативне савремене филмске уметности.

*Весна Р. ЖИВКОВИЋ**

* Градска библиотека у Новом Саду, ORCID 0000-0002-6915-2622, vesna_zvkvc@yahoo.co.uk

Рецензенти овог броја:

Проф. др Јелена Костић Томовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Томислав Јовановић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Зоран Ранковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Православни богословски факултет;

Проф. др Зоран Јевтовић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Слађана Алексић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Дане Субошић, редовни професор, Универзитет у Бањој Луци, Факултет безбједносних наука;

Проф. др Светлана Смолчић Макуљевић, редовни професор, Универзитет Метрополитан, Факултет дигиталних уметности;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет „Никола Тесла", Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Божидар Форца, редовни професор, Универзитет „Никола Тесла", Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Мирослав Стевановић, редовни професор, Универзитет „Никола Тесла", Факултет за међународну политику и безбедност, Београд;

Проф. др Душко Димитријевић, редовни професор, Институт за међународну политику и привреду, Београд;

Проф. др Урош Шешум, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф др Михаел Антоловић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору;

Проф. др Маја Антић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Мирјана Бојанић Ћирковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф др Вељко Влашковић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет;

Проф. др Ненад Тупеша, ванредни професор, Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет;

Проф. др Весна Марјановић, ванредни професор, Висока школа струковних студија за образовање васпитача, Кикинда;

Доц. др Јована Стојановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Доц. др Богдан Дражета, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Доц. др Александар Савић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Доц. др Јелена Марићевић Балаћ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Доц. др Добрила Бегенешић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет; Народна библиотека Србије, Београд;

Доц. др Сања Микетић Суботић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Драгана Ратковић, научни саветник, Институт за српски језик САНУ, Београд;

Др Бојан Чолак, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд;

Др Милан Гулић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Петар Драгишић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Др Божица Славковић Мирић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Др Слободан Селинић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Др Дмитар Тасић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Др Весна Ћорић, научни саветник, Институт за упоредно право, Београд;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Иван Бецић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јана Алексић, виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност, Београд;

Др Миомир Гаталовић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Др Милош Рашић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд;

Др Игор Вукадиновић, виши научни сарадник, Балканолошки институт, Београд;

Др Биљана Сикимић, виши научни сарадник, Балканолошки институт, Београд;

Др Душан Фундић, виши научни сарадник, Балканолошки институт, Београд;

Др Јелена Вукадиновић Марковић, виши научни сарадник, Институт за упоредно право, Београд;

Др Радослав Балтезаревић, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;

Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Далибор Велојић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ена Мирковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Петар Ристановић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирослав Поповић, виши научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Тијана Милентијевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милена Хелета, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марина Петровић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бојана Стевановић, научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Мр Драгана Фрфулановић, Академија струковних студија Јужна Србија, Висока технолошко-уметничка школа.

КРАТКО УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РАДОВА ЗА ШТАМПУ У ЧАСОПИСУ *БАШТИНА*

Рукопис мора поштовати научне и етичке стандарде и правила. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени.

У часопису *Баштина* објављују се научни радови на српском књижевном језику, екавским или ијекавским изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правописом српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2021).

Дужина рукописа (обим рада) износи највише 36.000 карактера са размацима (рачунајући име и презиме, афилијацију, наслов, поднаслове, фусноте и библиографију).

ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Радове у електронској форми (Word, у формату .doc или .docx, као отворени документ) треба пријавити преко електронског система ЦЕОН (https://aseestant.ceon.rs/index.php/bastina/index) или послати имејлом у прилогу на електронску адресу редакције часописа *Баштина*: bastinainstitutskp@gmail.com.

Уз рад је неопходно доставити и Изјаву аутора у PDF формату. Изјава аутора је гаранција поштовања научних и етичких принципа и правила приликом припреме и издавања чланка, у складу са међународним стандардима.

ФОРМАТ РАДА

1. Стандардни – A4; маргине: Normal (2,54 цм);
2. Писмо – Serbian Cyrillic;
3. Фонт – Times New Roman;
4. Величина фонта – наслов 14 pt; текст рада, поднаслови и контакт подаци 12 pt; апстракт, кључне речи, фусноте, извори, литература, резиме и кључне речи на енглеском језику пишу се величином 10 pt;
5. Размак између редова (Before, After): 0; Проред (Line spacing): Single;
6. Поравнање – обострано (Justified), осим наслова и поднаслова, који имају централно поравнање, и цитиране литературе, која има тзв. висећи параграф (hanging);
7. Први ред – увучен 1,27 цм у односу на основни текст (није дозвољено коришћење таба за увлачење првог реда у пасусима);

8. У складу с *Правопису* (2021), двочлана женска презимена аутора у српском језику пишу се без цртице;

9. За наглашавање се користи курзив (*italic*, не **bold**);

10. Правописно исправни наводници су „ ”, односно полунаводници ’ ’.

СТРУКТУРА РАДА

1. Име, средње слово и презиме аутора – наводе се курзивно (*italic*) у горњем левом углу. Презиме се наводи великим словима.

2. Афилијација – испод имена и презимена аутора наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија градацијски (универзитет, факултет, центар, одсек/катедра). Уколико је аутора више, мора се назначити афилијација сваког аутора понаособ.

3. Контакт подаци – ORCID број и електронска адреса записују се у напомени при дну прве странице чланка, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се електронска адреса само првог аутора, док се ORCID број наводи за сваког аутора.

Функција и звање аутора се не наводе.

Изрази захвалности, односно допринос других лица и институција (назив и број пројекта/програма) који су помогли истраживање, или податак о томе да је текст под истим или сличним насловом био усмено изложен на неком научном скупу, пишу се у облику напомене која је везана (двема) звездицама за наслов и налази се на крају прве странице.

4. Наслов рада – пише се испод имена аутора и афилијације, са једним редом размака, великим словима и величином 14 pt, централно поравнање. Поднаслови се пишу великим словима, величином слова 12 pt, централним поравнањем.

5. Апстракт – треба да има највише 150 речи и пише се испод наслова, с једним редом размака, увучен у односу на леву маргину 1,27 цм и увучен први ред 1,27 цм, величина слова 10 pt, са ознаком *Апстракт*.

6. Кључне речи – пишу се испод апстракта са једним редом размака, до 10 кључних речи, са ознаком *Кључне речи* и тачком на крају.

7. Текст рада – пише се испод кључних речи, са размаком од два реда и величином слова 12 pt.

8. Напомене (фусноте) – величина слова 10 pt.

9. Списак извора и цитиране литературе – пише се на крају текста, након два реда размака, великим словима и величином фонта 10 pt, са ознаком: ИЗВОРИ, ЛИТЕРАТУРА.

10. Резиме на енглеском језику – обухвата до 300 речи и стоји испод списка литературе, са три реда размака.

11. Кључне речи на енглеском језику – пишу се испод резимеа, с једним редом размака и тачком на крају.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Цитате треба писати писмом рада, то јест ћирилицом, док у парентези и њеном разрешењу на крају рада стоји оригинално писмо и језик публикације.

2. Стихове увлачити 4,3 цм од леве маргине, величина слова 10 pt. Издвојене стихове у раду писати равно (не курзивно, осим ако су курзивно у извору) и без наводника.

3. Цитате дуже од три реда треба издвојити у засебни параграф са по једним редом размака у односу на текст рада; треба да буду увучени 1,27 цм од леве маргине и да имају увучен први ред 1,27 цм; величина фонта 10 pt, без наводника. Знак завршетка пише се након парентезе, како би се избегло нагомилавање интерпункцијских знакова.

4. Примењује се парентетички начин цитирања (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се на језику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41), (Popović 2010: 193), (Keen 2003: 42).

5. Ако се у реченици или пасусу позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

6. Уколико дело има три или више аутора, у парентези се наводи име првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.

7. Није дозвољена употреба скраћенице Исто./Ibid. у тексту као замена за цитирану референцу, већ је треба увек писати у пуном облику.

8. Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Политика*, 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко" 2013: 3).

9. Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

1. Литература би требало да садржи само библиографске јединице на које се у раду позива, односно које се цитирају.

2. Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора. Презименима на страним језицима припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

Ако библиографска јединица има DOI број, обавезно га треба невести на крају библиографске јединице, односно иза издавача, односно бројева страница, уз податак о датуму приступа електронском извору.

3. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик српскоī песнишшва*. Нови Сад: Прометеј.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек, Ворен 2004: Рене Велек, Остин Ворен. *Теорија књижевносши*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

4. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевносш*, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

5. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме". *Исшоријски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

6. Дневна штампа

Презиме Година: Име Презиме. „Наслов чланка". *Наслов дневне шшампе*, датум објављивања чланка.

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новосши*, 29. јануар, 19.

7. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs, Fowler 2006: Peter Childs, Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклойедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

8. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарсшва у Југославији између два свешска рашта*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

9. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

1. Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величина слова 14 pt, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Уз наслов приказа двема звездицама обележити напомену у којој ће на дну стране бити написан податак о пројекту или броју уговора у оквиру ког је приказ настао, уколико тај податак постоји.

2. Аутор приказа се потписује курзивно, презиме треба писати великим словима, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација, ORCID број и адреса електронске поште.

Дуже Упутство сарадницима за припрему радова за штампу налази се на сајту Института за српску културу Приштина – Лепосавић (у одељку Издања – Часопис *Баштина*), као и у свесци 68 часописа *Баштина*. За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* на имејл: bastinainstitutskp@gmail.com.

Уређивачки одбор *Баштине*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Марија Јефтимијевић Михајловић. - 1991, св. 1- . - Приштина : Институт за српску културу Приштина - Лепосавић, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Друго издање на другом медијуму:
Баштина (Online) = ISSN 2683-5797. -
Тромесечно.
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300